

Ivo Andrić

HÍD A DRINÁN

Ivo Andrić

HÍD A DRINÁN

EURÓPA KÖNYVKIADÓ 1982

A VILÁGIRODALOM KLASSZIKUSAI
Új sorozat

IVO ANDRIC HÍD A DRINÁN

IVO ANDRIC NA DRINI CUPRIJA SVJETLOST,
SARAJEVO, 1948 HUNGÁRIÁN TRANSLATION
© CSUKA ZOLTÁN, 1958

I.

A Drina folyó útjának nagyobb részén meredek hegyek között, szűk völgykatlanokon vagy merőlegesen levágott partú, mély szurdokokon halad keresztül. Partjai csak néhány helyen laposodnak tágas völgygé, a folyó egyik vagy mindkét oldalán verőfényes, részben sík, részben dimbes-dombos, művelésre és településre alkalmas vidékké. Ilyen kiszélesedő táj van itt Visegrádnál, azon a helyen, ahol a Drina hirtelen kanyarodással kitör a Butkova Stijena és az Uzavnica-hegy keskeny szorosából. A Drina kanyarulata itt igen éles, a hegyek mindkét partján olyan meredek, s annyira közel vannak egymáshoz, hogy zárt tömegnek látszanak, amelyből a víz úgy bukkan elő, mintha sötét falból szökkenne ki. De itt a hegyek egyszer csak szétválnak, szabálytalan amfiteátrummá nyílnak, amelynek átmérője legszelebb helyén sem nagyobb légvonalban tizenöt kilométernél.

Ezen a helyen, ahol a Drina víztömegének egész súlyával zölden és habzón a fekete és meredek hegyek látszólag zárt öbléből előbukkan, itt áll a tizenegy széles íven nyugvó, gondosan faragott kövekből épült nagy híd. S mint alapzattól, ebből a hídból nyílik legezőszerűen az egész hullámos völgy, a

völgyben pedig Visegrád, a *kasaba*, vagyis kisváros; a dombok hátán lapuló falucskák, szántóföldek, legelők és szilvások árkokkal, sövényekkel barázdálva és erdőcskékkal, ritkás fenyvesekkel telehintve. Ha innen, a látóhatár aljáról nézzük a vidéket, úgy tetszik, mintha a fehér híd széles ívei alól nemcsak a zöld Drina folyna és áradna szét, hanem ez az egész verőfényes és szelíd térség, mindazzal, ami rajta van, s a fölébe boruló déli égbolttal együtt.

A folyó jobb partján, mindjárt a hídfőnél épült a kasába legfőbb része, a *íarSija*, vagyis az üzleti negyed, részben a síkon, részben pedig a domb lejtőjén. A híd túlsó oldalán, a bal part mentén terül el Maluhino-Polje, a Szarajevó felé vezető országút mentén szétszórtan épült előváros. Így a híd nemcsak a szarajevói országút két végét, hanem a kasa-bát is összeköti elővárosával. Valóban, ha azt mondjuk: „összeköti”, ez éppolyan pontos kifejezés, mintha azt mondjuk: a nap reggel fölkel, hogy mi emberek láthassunk és intézhessük dolgainkat, alkonyatkor pedig lenyugszik, hogy alhassunk és kipihenhessük a nap fáradalmait. Mert ez a nagy kőhíd, ez a páratlan szépségű, értékes építmény, amilyent sokkal gazdagabb és forgalmasabb városokban sem találhatunk („Ehhez hasonló csak kettő van még a császárságban” - mondták hajdanában), a Drina középső és felső folyásának egyetlen állandó és biztos átkelőhelye, s nélkülözhetetlen kapocs azon az úton, amely Boszniát Szerbiával, s Szerbián túl a török császárság többi részével, egész Isztambulig, összekötötte. A kasába és elővárosa olyan települések, amilyenek nagy és fontos hi-

dak mindkét oldalán, fontos forgalmi pontokon műhatatlanul létrejönnek.

Így idővel itt is, a híd mindkét oldalán házak épültek, és megsokasodtak a települések. A kasába a hídból élt, s mintegy elpusztíthatatlan gyökeréből nőtt ki.

(Hogy világosan láthassuk és tökéletesen megérthessük a kasába képét s a hídhoz való viszonyának természetét, tudnunk kell, hogy a városban még egy híd van, aminthogy még egy folyó is van. Ez a folyó a Rzav, s rajta egy fahíd. Mindjárt a város végén a Rzav a Drinába torkollik, úgyhogy a város közepe s egyúttal legfőbb része az itt találkozó két folyó, a nagy és kicsiny közti homokos földnyelven van. A szétszórt külváros pedig a hidak túlsó oldalán terül el, a Drina bal és a Rzav jobb partján. A város a víz mellett fekszik. Noha van még egy folyó és még egy híd is, az a szó, hogy *a hídnál*, sohasem jelenti a Rzav hídját, ezt a minden szépség és történelem nélküli fahidat - ennek nincs más célja, mint hogy a helybelieknek és állataiknak átkelőhelyül szolgáljon -, hanem mindig és csupán a Drina kőhídját.)

A híd mintegy kétszázötven lépés hosszú s tíz lépés széles, kivéve a közepét, ahol két teljesen egyforma erkéllyel bővül. A kocsút két oldalán van ez a két erkély, s itt a híd kétszeres szélességet ér el. Itt van a hídnak az a része, amelynek *kupija*, azaz városkapu a neve. Itt ugyanis a csúcsánál kiszélesülő középső pillérre mindkét oldalán kiugrót építettek, úgyhogy a kocsút jobb és bal oldalán egy-egy erkély van, s ezek merészen, de harmonikusan kihajolnak a híd egyenes vonalából a mélyben zúgó zöld víz fölé. Az erkélyek

mintegy öt lépés szélesek s ugyanolyan hosszúak is; szélükön - akárcsak a híd egész hosszán - kőpárkányt építettek, de különben teljesen nyitottak, fedetlenek. A városból jövet bal kézről levő erkélyt *sofá*-nak hívják. Ez két lépcsővel magasabb, mint a kocsiút, ülés van rajta körben, s támasztékul a kőkorlát szolgál; egyébként a lépcsőket, ülést és párkányt is ugyanazokból a fénylő kövekből faragták, s mintha egybeöntötték volna őket. A jobb oldali erkély a sofával szemben ugyanilyen, csak éppen üres, ülés nélküli. A kőkorlát közepén a fal embermagasságon fölül kiemelkedik; a falba, majdnem a tetejénél, fehér márványtáblát illesztettek, abba gazdag török feliratot - *rarih-ot* - véstek kronogrammal, s ez tizenhárom verssorban mondja el annak nevét, aki a hidat építette, s az építés esztendejét. A fal alján csöves kút van; a kősárkány szájából vékony vízszög csordogál. Ezen az erkélyen helyezkedett el a kávé, nyeles kávéfőzőjével, a *dzezvá-val*, findzáival, mindig égő faszénkályhájával, a *mangal-lal*, mellette a gyerek, aki átviszi a kávé a sofán pihenő vendégeknek. Ez a híd kapuja.

A hídon és kapujában, körülötte és vele kapcsolatban zajlik - s mint látni fogjuk -, fejlődik a kasába embereinek élete. Akár egyéni, akár családi vagy közös élményekről mesélnek, mindig hallani ezt a szót: *a hídon*. És valóban, az első gyermeki séták oda vezetnek, és az első gyerekjátékok a Drina hídján játszódnak. A Drina bal partján született keresztény gyermekek már életük első napjaiban áthaladnak a hídon, mert első vasárnap átviszik őket keresztelőre a jobb parti templomba. De a többi gyermek is, azok

is, akik a jobb parton születtek, a muzulmánok is, akiket egyáltalán nem keresztelnek, gyermekkoruk legnagyobb részét a híd közelében töltötték, akárcsak hajdan apáik és dédapáik. Horgásztak a híd körül, vagy galambokra vadásztak boltívei alatt. Apáik legrégebb idejétől kezdve szemük hozzászokott a világos, lyukacsos, szabályosan és hibátlanul kivágott kövekből épült nagy híd haimonikus vonalához. Ismerték a híd mesteri módon faragott formáit és mélyedéseit, és mindazokat a meséket és legendákat, amelyek a híd keletkezéséhez és építéséhez fűződtek, s amelyekben furcsán és szétbonthatatlanul egybekeveredett és összeszővődött képzelet és valóság, ébrenlét és álom. S ezt úgy ismerték kezdetől, öntudatlanul, mintha magukkal hozták volna a világra, úgy, ahogy az imákat tudják, s nem emlékeznek arra, kitől hallották, s arra sem emlékeznek, mikor hallották először.

Tudták, hogy a hidat Mehmed pasa, nagyvezér építtette, akinek szülőfaluja, Sokolovici ott bújik meg a híd és a kasabát körülvevő egyik hegy mögött. Csak a nagyvezér adhatta mindazt, ami szükséges volt ahhoz, hogy ez a maradandó kőcsoda fölépülhessen. (Vezér - ez a szó fényes, hatalmas, borzasztó és homályos a gyermeki tudatban.) A hidat Kőműves Rade építtette, akinek száz esztendőig kellett élnie, hogy szerb földön fölépíthesse mindazt, ami szép és örök; a legendás és valójában névtelen mester, amilyent minden közösségben élő tömeg kigondol és megkíván magának, mert nem szeret sokra emlékezni és soknak tartozni, még az emlékezésben sem. Tudták, hogy az építkezés megzavarta a vízi

tündér, aminthogy kezdettől s mindenütt megzavart valaki minden építkezést, s ez a tündér éjszaka lerontotta azt, amit nappal emeltek. S ez mindaddig tartott, amíg *valami* a vízből meg nem szólalt, s azt nem tanácsolta Kőműves Radénak, kerítsen két gyenge gyermeket, ikreket, fivért és nővért, név szerint Sto-ját és Ostoját, s falazza be őket a híd középső pillérébe. Egész Boszniában keresni kezdték a gyermekeket. Nagy jutalmat ígértek annak, aki megtalálja és idehozza őket.

Végül is a török örök, a *sejmen-ek* egy távoli faluban ráakadtak az ikrekre, két csecsszopóra; erőszakkal elragadták őket; az anya nem akart gyermekeitől megválni, s jajgatva, sírva, a szitkokra és ütésekre érzéketlenül utánuk vánszorgott egész Visegrádig. Itt aztán nagy nehezen sikerült Kőműves Rade elé férköznie.

A gyermekeket, nem történhetett másként, befalazták a középső pillérbe, de Kőműves Rade, úgy mondják, megsajnálta a boldogtalan anyát, s megengedte, hogy a pilléren hagyott nyíláson át megszoptathassa fölállózott gyermekeit. Ma is láthatók a finoman vésett szép ablakok, olyan keskenyek, mintha csak lőrések volnának; ma vadgalambok fészkelnek bennük. A falból, emlékként, száz esztendőök óta szivárogo az anya teje. Ezek azok a vékony, fehér csíkok, amelyek az év bizonyos idejében a tökéletes építményből előszivárognak, s eltörölhetetlen nyomot hagynak a köveken. (Az anyatej említése a gyermekekben közeli és bánatos, de ugyanakkor homályos és titokzatos érzést kelt, akár a vezérek és kőművesek említése, s ez megzavarja és leveri őket.) A pil-

lérről ezeket a tejszerű nyomokat az emberek levakarják, s mint gyógyító erejű port eladják olyan aszszonyoknak, akiknek szülés után nincs tejük.

A középső pillérben, a kapija alatt, nagyobb üreg van, keskeny és hosszúkás ajtónyílás, félfá nélkül, mintha óriási lőrés volna. Ebben a pillérben, úgy mondják, van egy nagy szoba, sötét terem, amelyben a *Fekete Arab* él. Ezt minden gyermek tudja. Ez a Fekete Arab előkelő helyet kap a gyermekek álmodásaiban és kérdéseiben. Aki előtt a Fekete Arab megjelenik, annak meg kell halnia. Még egyetlen gyermek sem látta, mert a gyerekek nem halnak meg. De egy éjszaka Hamid, a kehes és örökké részeg vagy mámoros, vérbe borult szemű hordár megpillantotta, s még aznap éjszaka, itt a fal tövében, meghalt. Igaz, hogy tökrészeg volt, s itt töltötte az éjszakát a hídon, szabad ég alatt, tizenöt fokos hidegben. Ezt a sötét nyílást a gyermekek gyakran nézegetik a partról, mint az örvényt, amely egyaránt rémít és vonz. Összebeszélnek, hogy valamennyien merően nézzék, s aki közülük először valamit is meglát, kiáltson. Csak bámulnak ebbe a széles, sötét részbe, a kíváncsiságtól és borzalomtól reszketve, míg valamelyik gyermeknek úgy nem rémlik, hogy a nyílás, mint egy fekete függöny, egyszer csak meglebben, megrezdül, vagy egyik csúfondáros és szemtelen társuk (mindig akad ilyen köztük) el nem kiáltja: „Itt az Arab!” - s futásnak ered. Ez elrontja a játékot, csalódást és elégedetlenséget kelt azokban, akik szeretik a képzelet játékát, gyűlölik az iróniát, s hisznek abban, hogy figyelmes nézelődéssel valamit mégiscsak megláthatnak és megélhetnek. Éjszakánként aztán álmukban

sokan közülük birkóznak, verekednek a híd Fekete Arabjával, mint a végzettel, mindaddig, míg édesanyjuk föl nem ébreszti s meg nem szabadítja őket a rossz álmotól. S miközben az anya hideg vízben megmosdatja gyermekét (hogy véget vessen az igézetnek), s ösztökéli, hogy Isten nevét mondja, a gyermek, elfáradva a nappal játékaitól, már ismét alszik, mély, gyermeki álomban, amelyben a borzalmak nem tudnak erőre kapni, s nem tartanak soká.

A vízfolyással szemben, a híd fölött, a szürke mészkövekből álló meredek part mindkét oldalán kerek bemélyedések láthatók párosával, szabályos közökben, mintha természetfölöttien nagy lovak patái mélyedtek volna be itt a sziklába. Ezek a nyomok a régi város fölött haladnak, a sziklák élén a folyóig ereszkednek, aztán ismét a másik parton bukkannak elő, s ott elvesznek a sötét földben, a növényzet között.

A gyermekek, akik nyári napokon a köves part hosszában egész napon át apró halra vadásznak, tudják, hogy ezek a régi idők és régi harcosok nyomai. Akkoriban a földön még nagy hősök éltek, a kő még nem érett meg, s puha volt, mint a föld, s a lovak, akárcsak a hősök, óriás termetűek voltak. Csakhogy a szerb gyermekeknek ezek a nyomok Kraljevic Marko híres Sarac lovának patkónyomai voltak, s abból az időből maradtak vissza, amikor Kraljevic Marko odafönn raboskodott a felsővárosban, s mikor megszökött, itt ereszkedett le lovával a hegyoldalon, átugratta a Drinát, amelyen akkor még nem volt híd. A török gyerekek azonban tudják, hogy ez a hős nem Kraljevic Marko volt, s nem is lehetett az (mert hon-

nan is lett volna a hitetlen *vlah-nak*, a fattyúnak, ekkora ereje és ilyen loval!), hanem Derzelez Alija, szárnyas arab kancáján. Derzelez Alija - mint ismeretes - megvetette a kompot, a révészeket, s úgy ugratta át a széles folyót, mint egy kis patakot. A gyerekek nem is vitatkoztak, nem is veszekedtek egymással, mindkét fél annyira meg volt győződve a maga igazáról, hogy szót sem vesztegettek. S nincs is példa rá, hogy egyik fél meggyőzte volna a másikat a maga igazáról, s megváltoztatta volna fölfogását.

Ezekben a mélyedésekben, melyek kerek, szélesek, és olyan mélyek, mint egy-egy óriási tál, esők után, mint kőedényekben, sokáig megmarad a víz. Ezeket a langyos esővízzel telt gödröket a gyerekek kútnak hívták, s vallási fölfogásra való különbség nélkül mindnyájan apró halat, csalétket és a horgászashoz szükséges más dolgokat tartottak bennük.

A bal parton pedig, oldalt, mindjárt az országút fölött, egy nagyobb földhalom van, de ez a föld kemény, szürke és megkövült. Ezen a halmon semmi sem nő, nem virágozik, legföljebb satnya fű sarjad rajta, az is kemény és szúrós, mint a szögesdrót. Ez a földhalom a híd körüli gyerekjátékok határa. Valamikor Radisav sírjának nevezték. Azt mesélik, hogy ez a Radisav szerb főember, erős, hatalmas férfi volt. Mikor Mehmed pasa elhatározta, hogy hidat épít a Drinán, s kiküldte embereit, mindenki engedelmeskedett s jelentkezett robotra, csak Radisav állt ellen, föllázította a népet, s azt üzent a nagyvezérnek, álljon el ettől a munkától, mert a Drina hídját nem fogja egykönnyen fölépíteni. A nagyvezér csak nagy nehezen tudta legyőzni Radisavot, mert Radisav hős

volt a talpán, nem fogta sem golyó, sem szablya, s nem volt olyan kötél vagy lánc, amivel meg lehetett volna kötni; mindent letépett magáról, mint a cérnát. Ilyen varázslata, ilyen *tilsum-ja* volt Radisavnak. S ki tudja, mi történik, fölépítheti-e valaha is a nagyvezér a hidat, ha nem akad emberei között egy bölcs és ügyes férfi, aki megvesztegette és kifaggatta Radisav szolgáját. Így aztán Radisavot álmában meglepték, s selyemkötéssel megfojtották, mert *tilsumja* a selyem ellen nem védte. Az asszonyok azt hiszik, évente van egy éjszaka, amikor látni lehet, amint a földhalomra erős, fehér fény hullik alá egyenesen az égből. Ez ősz táján van, Nagyboldogasszony és Kis-boldogasszony napja között. De a gyerekek, akik hittek is, nem is, hiába maradtak fenn sokszor a Radisav sírja felé tekintő ablaknál, sohasem tudták megpillantani az égi tüzet, mert éjfél előtt mindig legyőzte őket az álom. Az utasok ellenben, akik nem olyan könnyen álmosodnak el, láttak valami fehér fényt a híd fölötti síron, mikor éjnek idején hazatértek a városba.

A kasába törökjei ezzel szemben régtől azt mesélik, hogy ezen a helyen egy *íehit*, egy vértanú dervis esett el, név szerint Seh-Turhanija, aki nagy hős volt, s a gyaur katonaság ellen védte itt a drinai átkelőt. S hogy ezen a helyen semmiféle síremlék, *nisan* vagy *türbe* nincsen, azzal magyarázható, hogy a *dervis-t* utolsó akarata szerint temették el, jeltelenül, hogy senki se tudja, ki nyugszik ott. Mert ha valaha is gyaur katonaság tör erre a vidékre, a dervis föltámad a domb alatti sírból, s megállítja az ellenséget, amint valaha megtette, s a gyaurok nem tudnak a vi-

segradi hídon túljutni. Az ég pedig időnként fényével megvilágítja a sírhalmot.

Igy zajlott a kasaba gyermekeinek élete a híd alatt és a híd körül, haszontalan játszadozásban vagy gyermeki képzelődésben. S az érettség első éveiben ez az élet a hídra költözött, helyesebben a híd kapujába, ahol az ifjúi képzelet más táplálékot és új tájakat kapott, de ahol már az élet, a küzdelem és a munka gondjai is kezdődtek.

A kapuban s a kapu körül támadtak az első szerelmi ábrándozások, séta közben itt estek az első pillantások, odaszólások, sugdolódzások. Itt történtek az első üzletkötések és vásárok, veszekedések és megbeszélések, itt a találkozások és várakozások. Itt, a híd kőkorlátján teszik ki eladásra az első cseresznyét és dinnyét, a hajnali forró mézes italt, a *salep-et* s a finom lisztből készült meleg, ropogós *simit-et*. De itt gyülekeznek a koldusok, a csonkák-bonkák és a belpoklosok éppúgy, mint a fiatalok és egészségesek, akik mutatkozni szeretnének, vagy másokat akarnak látni, valamint mindazok, akiknek bármilyen mutogatni való terményük, ruhájuk vagy fegyverük van. Itt üldögelnek gyakran az érett, tekintélyes férfiak, hogy közügyekről s közös gondokról beszélgessenek, de még gyakrabban a fiatalok, akik csak a dalt és a tréfát ismerik. Nagy események és történelmi fordulatok idején itt tűzik ki a kiáltványokat és fölhívásokat (azon a kiemelkedő falon, a török feliratú márványtábla alatt és a csöves kút fölött), de egészen 1878-ig itt akasztották föl azokat, vagy tűzték karóra azok fejét, akiket bármi okból halálra ítélték, márpedig a kivégzések ebben a határvárosban, különösen a

nyugtalan esztendőkből igen gyakoriak, s mint látni fogjuk, egy időben mindennaposak voltak.

Nem haladhatott a hídon át sem nászmenet, sem temetés, anélkül, hogy a kapuban meg ne állott volna. A násznép rendszerint itt készült föl, itt csinosít-gatta magát, mielőtt a carSijába lépett volna. Békés és gondtalan időkben kézzől kézre járt itt a pálinkásüveg, dalra gyűjtöttek, ropták a kólót, s gyakran sokkal hosszabb ideig tartózkodtak itt, mint szándékukban volt. Temetéskor pedig a halottvivők a kapuban letették a megboldogultat, hogy egy kissé megpihenjenek itt, ahol az elköltözött életének javarésze eltelt.

A kapu a híd legfontosabb pontja, éppúgy, mint ahogy a híd a város legfontosabb része, vagy ahogy azt egy török utazó, akit a visegrádiak illőn megvendégeltek, útleírásában följegyezte: „A visegrádiak kapuja a híd szíve, s a híd a szíve ennek a városnak, amely mindenkinek a szívében marad.” Ez a kapu mutatja, hogy a hajdani névtelen építők, akikről azt mondják a mesék, hogy tündérekkel s mindenféle csodákkal tusakodtak, s még élő gyermeket is be kellett falazniok, mennyire értettek ahhoz, hogy ne csak tartósságot és szépséget adjanak alkotásuknak, hanem hasznossá és kényelmessé tegyék a legtávolibb nemzedékek számára is. S ha az ember jól megismerkedik az itteni étellel, s jól meggondolja a dolgot, azt kell mondania, hogy valóban kevés ember van Boszniában, akinek ilyen alkalmak és élvezetek kínálkoznak, mint amennyi a legutolsó visegrádira is vár itt a kapuban.

Természetesen a télvíz ideje nem jöhet tekintetbe, mert olyankor csak az megy át a hídon, akinek na-

gyon muszáj, az is jól kilép, s behúzza a fejét a hideg szélben, amely állandóan ott fúj a Drina fölött. Ilyenkor aztán magától értetődik, nincs álldogálás a kapu nyitott erkélyein. De az év minden más szakában a kapu valóságos áldás kicsinynek és nagynak. Ilyenkor minden itteni polgár a nap és éjszaka bármely idején kimehet a kapuba, s ülhet a sofán, hogy ügyes-bajos dolgait, beszélgetéseit itt intézze el. Ez a kőből épült sofa, tizenöt méterrel a zöld, zúgó folyó fölött kiugorva, ott lebeg a térben, alatta a víz, három oldalról sötétzöld hegyek, fölötte az ég és felhők vagy a csillagok, a folyó mentén pedig a látóhatárt mélykék hegyek zárják össze.

Hány vezére vagy gazdag embere van a világnak, aki örömét vagy gondját, avagy jókedvét szabad idejében ilyen helyre vihetne? Kevés, nagyon kevés. S századok folyamán, nemzedékek során hányan üldögéltek itt közülünk át a hajnalt, az esti ima, az *ak-Sam* idejét vagy az éjszakai órákat, amidőn észrevétlenül mozdul el fejünk fölött a csillagos égbolt. Sokan, nagyon sokan üldögéltek itt közülünk, könyökre hajtott fejjel vagy a keskeny, sima kőnek támaszkodva, a hegyekről visszaverődő fények és az ég felhőinek örök játékában gyönyörködve, miközben kasabánk embereinek örökké egyforma, s mégis mindig más módon végződő sorsán töprengtek. Valaki régen azt erősítgette (igaz, az is idegen volt, és tréfából szólott), hogy ennek a kapunak hatása volt a kasába sorsára, sőt polgárainak jellemére is. Azt állította ez az idegen, hogy sok városbélinek az elmélkedésre és álmodozásra való hajlamát ezekben a végtelen üldögélésekben kell keresni, s itt van magyarázata annak a

mélabús gondtalanságnak is, amely a város olyan sok polgárát jellemzi.

Mindenesetre nem lehet tagadni, hogy a visegrádiakat, más helyek lakóival összehasonlítva, régi idők óta úgy ismerték, mint könnyelmű, élvezethajhászó, költekező embereket. Városuk kedvező helyen fekszik, a környékbeli falvak termékenyek és gazdagok, s a pénz, igaz, bőven ömlik a városba, de nem sokáig marad benne, továbbfolyik. S ha akad is takarékoskodó és otthon ülő gazda, akinek semmiféle szenvedélye nincsen, ez rendszerint jövevény; a viSegradi víz és levegő azonban olyan, hogy gyermekei már nyílt marokkal s kitárt ujjakkal születnek, megadják magukat a tékozlás általános fertőzésének, gondtalanul élnek, s jelszavuk: Új nap - új *nafaka*, vagyis új része annak a földi kincsnek, amelyet a sors az ember osztályrészéül rendelt.

Azt mesélik, hogy Starina Novak, amikor már elgyöngült, s a Románja-hegységben abbahagyta a szegénylegényéletet, így oktatta gyermekét, Gruji-cát, aki a betyáréletben a helyére lépett:

- Ha leshelyeden ülsz, jól nézd meg az arra vetődő utasembert. Ha azt látod, hogy gögösen lovagol, piros *dĚmadan* feszül a mellén, ezüst vértecskekkel, lábszárán fehér *tozruk*, tudd meg, hogy az focai. Sújts le rá nyomban, mert van elég rajta is, a tarisznyájában is. Ha szegényesen öltözött utast látsz, lehajtott fejjel és ráborulva a lovára, mintha koldulni menne, üsd irgalmatlanul, mert az rogaticai. Mindannyian ilyenek: zsugoriak és szűkmarkúak, pedig tele vannak pénzzel, mint a csipkerózsabokor virággal. De ha vidám, bolondos embert látsz, aki kereszt-

be veti lábát a nyeregben, veri a tamburát, s teli torokból énekel, ne sújts, ne mocskold be a kezed hiába, hanem engedd útjára a hitványt; ez biztosan visegrádi, annak pedig semmije sincsen, mert nem marad meg nála a pénz.

Mindez csak megerősítheti a már említett idegen fölfogását. S mégis, nehéz biztosan megmondani, mennyiben igaz ez a fölfogás. Mint annyi más dolog esetében, itt is nagyon nehéz meghatározni, mi az ok, mi az okozat. Vajon a kapu alakította olyanná a visegrádiakat, amilyenek a valóságban, vagy éppen ellenkezőleg, a kaput gondolták ki az ő szellemükben és fölfogásuk szerint, s építették hozzájuk szabva, az ő szükségleteik és szokásaik szerint? Fölösleges és hiábavaló kérdés. Nincsenek véletlen építmények, olyanok, amelyek elszakadnak az emberi társadalomtól, annak szükségleteitől, kívánságától és fölfogásától, amelyben keletkeztek, aminthogy az építészetben nincsenek önkényes vonalak és indokolatlan formák. S minden nagy, szép és hasznos építmény keletkezése és élete, valamint viszonya a településhez, amelyben emelték, gyakran viseli magában a történelem egybehangzó és titokzatos drámáit. Mindenesetre egy bizonyos: a kisváros embereinek élete és a híd között szoros, évszázados kapcsolat van. Sorsuk annyira egybefonódott, hogy különválasztva nem is lehet elképzelni s kimondani. Ezért a híd keletkezéséről és sorsáról szóló történet egyben a kasába és embereinek élettörténete is, nemzedékről nemzedékre szóló történet, éppúgy, mint ahogy a hídról szóló minden elbeszélésben jelen van a tizenegy boltívű híd vonala, s középen fönn a korona, a kapu.

Most már érdemes visszafordulnunk abba az időbe, amikor ezen a helyen még gondolata sem élt a hídnak, még kevésbé olyannak, mint ez a mostani.

Lehetséges, hogy ezekben a régi időkben, ha egy-egy utas fáradtan és átázottan elhaladt erre, megkívánta, hogy valami csodával áthidalja a széles és zúgó folyót, s így könnyebben és gyorsabban érhesse céljához. Mert ahhoz kétség sem férhet, hogy az emberek, amióta világ a világ, erre utaztak, legyűrték az út akadályait, s mindig gondoltak arra, hogy itt átkelőhelyet kellene létesíteni, éppúgy, ahogyan az utasok kezdettől jó országutakról, megbízható útitársakról és meleg szálláshelyről álmodoztak. Csak éppen nem mindegyikük kívánsága termékeny, s nem minden gondolatot kísér akarat és erő, amivel a kívánságot meg is lehet valósítani.

A híd első képe - melynek úgy rendeltetett, hogy meg is valósuljon, természetesen még bizonytalanul és ködösen - egy tízesztendős kisfiú képzeletében villant föl az 1516. év egyik reggelén. Ez a kisfiú a környékbeli Sokolovici községből származott, s ezen az úton vitték falujából a távoli, fényes és rettenetes Sztambul felé.

Akkorában ugyanez a Drina, ez a gyorsan iramló, „sokszor haragos” zöld hegyi folyó itt bőgött, tajtékzott el a meztelen, kopár, sziklás és homokos partok között. A kasába akkor is megvolt, de más formában és más méretek között; a folyó jobb partján, a meredek domb csúcsán, ahol most romok vannak, ott állott a jól gondozott Öregvár, még a bosnyák királyok

idejéből származó, terjedelmes erősség, tornyokkal, kazamatákkal, mellvédekkel, a Pavlovié család hatalmas főurainak egyik műve. A vár alatti lejtőn és védelme alatt két keresztény falu volt, Mejdán és Bikovac, és a nemrég eltörökösödött Dusce. Lenn a síkon, a Drina és a Rzav között, ahol később az igazi kasába kifejlődött, csak a városi szántóföldek voltak, amelyeken az országút haladt keresztül, az út mellett a fából épült, régi *han*, a fogadó, néhány vízimalom és kunyhó.

Ott, ahol a Drina átszelte az országutat, ott állt a híres visegrádi komp. Fekete, régi-régi komp volt, rajta rosszkedvű, lassú révész, név szerint Jamak, akit ébrenlétében is nehezebb volt odahívni, mint más embert legmélyebb álmából fölrázni. Hatalmas növésű, szokatlan erejű ember volt, de a sok háborúban, melyekben kitüntette magát, egészen tönkrement. Fél szeme volt, fél füle és fél lába (a másik fából). Köszönés és mosoly nélkül fuvarozta át az árut és utasokat egyik partról a másikra, szeszélyesen, önkényesen, lassan és rendetlenül, de becsületesen és biztonságosan, úgyhogy megbízhatóságáról és tisztességéről regéket beszéltek, éppúgy, mint lassúságáról és önkényességéről. Utasaival nem akart szóba elegyedni, társalogni. A rézmárkásokat, amiket az átkelésért fizettek, az emberek a komp fenekére dobták, ott feküdtek egész nap a homokban és vízben; csak este gyűjtötte össze őket hanyagul egy fatálba, amellyel a vizet szokta kimerni a csónakból, aztán elvitte a parton álló kunyhójába.

A komp csak akkor járt, ha a víz folyása és magassága rendes volt, vagy keveset áradt, mihelyt azon-

ban a víz megzavarodott, s átlépte a megszokott határt, Jamak kivonta otromba kompját, kikötötte valamelyik partöbölben, s ezzel a Drina járhatatlanná vált, akár a legszélesebb tenger. Jamak ilyenkor egészséges másik fülére is megsüketült, vagy egyszerűen fölment a várba, hogy körüljárja szántóföldjét. Ilyenkor naphosszat látni lehetett a túlsó parton az utasokat, akik Boszniából jöttek: kétségbeesve álltak a sziklás parton, ahonnan átázva és átfázva hiába figyelték a kompot s a révész; időnként hosszú, elnyújtott kiáltást küldtek a zavaros, nekibőszült folyó fölött a túlsó partra:

- Hahóóóóó! Jamaaak! Jamaaaak!

Senki sem válaszolt, senki sem jelentkezett mindaddig, amíg a víz apadni nem kezdett; s ezt a pillanatot Jamak önkényesen tűzte ki, sötéten, kérlelhetetlenül, magyarázkodás és fölvilágosítás nélkül.

A város, akkor még csak szűk, kicsiny település, ott feküdt a Drina bal partján, fönn a domb meredek lejtőjén, közvetlenül a hajdani erősség romjai alatt, mert a kasába akkor még nem volt meg abban a kiterjedésben és formában, amit csak később kapott, mikor a híd fölépült, s mikor a forgalom és kereskedelem is kifejlődött.

Azon a novemberi napon megrakott lovak hosszú sora érkezett a folyó bal partjára; a menetoszlop ott megállapodott, hogy éjszakázzon. A janicsár aga, miután Kelet-Bosznia falvaiban az *adéami oglan*, a véradó fejében összegyűjtötte az elrendelt számú keresztény gyermeket, fegyveres kíséretével együtt visszatérőben volt Sztambulba.

Már hat esztendeje múlt, hogy a legutóbbi véradó

behajtották, így hát a válogatás könnyű volt és gazdag; minden nehézség nélkül összeszedték az egészséges, okos és szemrevaló tíz-tizenöt éves korú fiúgyermeket, habár sok szülő az erdőbe rejtette gyermekét, vagy kioktatta, hogy hülyének, bénának tettesse magát, rongyokba bújtatta, piszokban tartotta, csakhogy az aga válogatását elkerülje. Akadtak olyanok is, akik megcsonkították édes gyermeküket, s levágták kezükön vagy lábukon az ujjakat.

A kiválasztott gyermekeket kicsiny bosnyák hegyi lovakon hosszú sorban vitték tovább. Mindegyik lovon két fonott kosár volt, amelyben a gyümölcsöt szokták szállítani, mindegyik oldalon egy-egy; mindegyik kosárba egy-egy gyereket dugtak, velük egy kicsiny batyut, egy kis sült tésztát, amit a gyerek az apai házból magával vihetett. Ezekből az egy útemben lóbálódzó és nyikorgó kosarokból előbukkant az elrabolt gyerekek friss, üde és rémült arca. Voltak, akik nyugodtan néztek hátra a ló farán keresztül az egyre távolodó szülőföldre, mások egyszerre rágsáltak és sírtak, ismét mások a tehernye-reg oldalára támasztott fejjel aludtak.

A szokatlan karaván utolsó lovától tisztes távolságban gyalogoltak szétszórta és kifulladtán sokan a gyermekek szülei vagy rokonai közül. Hiszen gyermeküket örökre elszakítják tőlük, hogy az idegen világban körülmetéljék, eltörökösítsék őket, hogy aztán hitüket, szülőföldjüket és származásukat is elfelejtve töltsék életüket a janicsárok között vagy a császárság más, magasabb szolgálatában. Akik a gyermekek után futottak, többnyire asszonyok, főként édesanyák voltak, nagyanyák, vagy az elrabolt gyer-

mekek nővérei. Ha túlságosan közel jutottak a gyermekekhez, az aga lovasai ostorcsapásokkal kergették szét őket, s nagy lármával vették üzöbe a boldogtalánokat. Az asszonyok ilyenkor szétszaladtak, és az úmenti erdőkbe bújtak, de kissé később megint csak összegyülekeztek a menet mögött, s azon erőlködtek, hogy könnyes szemükkel még egyszer megpillanthassák a kosárból előkandikáló gyermekfejeket. Főleg az anyák voltak makacsok és elűzhetetlenek. Azok, szegények, ott rohantak a menet után, serényen lépkedve, azt sem nézték, hol állnak meg, keblükön széttépődött a ruha, hajuk kibomlott, mindenről megfélekeztek, ami körülöttük volt, sírtak és jajongtak, mintha halottat siratnának, mások eszüket veszítve jajgattak, ordítottak, mintha szülési fájdalom tépné a méhüket, s szemük világát veszítve a sírástól, egyenesen a lovasok korbácsának rohantak, s minden csapásra eszelős kiáltással feleltek:

- Hova viszitek őket? Hova viszitek őket? Mások megkísérelték, hogy érthető szóval hívják gyermeküket, s hogy még valamit adjanak neki magukból, legalább egy-két szót, valami utolsó üzenetet vagy figyelmeztetést, hadd vigyék magukkal az útra.

- Rade, édes fiam, ne feledd el anyádat!

- Ilija! Ilija! Ilija! - kiáltozta egy másik asszony, s tekintetével kétségbeesetten kutatta az ismert, kedves gyermekfejet, s szüntelenül csak ezt az egy szót ismételte, mintha be akarná vésni a gyermek eszébe ezt a nevet, amelyet néhány nap múlva már örökre elvesznek tőle.

Az út hosszú, a föld kemény, a test esendő, a törökök pedig hatalmasak és könyörtelenek. Így hát las-

san-lassan elmaradoztak az asszonyok, kifárasztotta őket a gyaloglás, elúzták őket az ütések, s egyik a másik után hagyta abba a reménytelen erőfeszítést. Itt, a viSegradi kompnál, a legmakacsabbaknak is meg kellett állniok, mert a kompra nem engedték föl őket, a sebes vízen pedig nem lehetett átjutni. Itt aztán nyugodtan leülhettek a partra, és sírhattak, mert senki sem kergette őket tovább. Itt várakoztak, szinte megkövülten, nem éreztek éhséget, szomjúságot, hideget mindaddig, míg a folyó túlsó partján még egyszer meg nem pillantották a lovak és lovasok elnyúlt csoportját, mely Dobrun felé mozgott előre; a mozgó menetben még egyszer megsejdtették édesgyermeküket, aki eltűnt a szemük elől.

Ezen a novemberi napon egy ilyen kosárban hallgatott és nézelődött száraz szemmel maga körül egy tízévesnek látszó, barna bőrű gyermek, akit a magasan fekvő Sokolovici faluból hurcoltak el. Átfázott, kivörösödött kezében kicsorbult kiskést tartott, amellyel szórakozottan farigcsálta a kosár szegélyét, ugyanakkor azonban gondosan megfigyelt mindent maga körül. Megjegyezte magának a köves, ritka, csupasz és szegényes, sűrű rekettyésekkel borított partot, a nyomorék révészt, a roskadozó, pókhálóval teli, huzatos vízimalmot, amelyben az éjszakát kellett tölteniök, mielőtt valamennyiököt át tudták volna szállítani a zavaros Drinán. Megfigyelte a folyó fölött szálló károgó varjakat. A gyermek, mint testi, fájó bágyadtságot, vitte magában az emlékezést, mint fekete pántot, amely időnként egy-két percre elszorította a mellét, s erősen sajgott - az emlékezést erről a helyről, ahol megtörik az út, ahol a reménytelenség

és a nyomor sínylődése összesűrűsödik s leülepedik a sziklás partokon, ahol az átkelés nehéz, megtorlódott és bizonytalan. Ez volt a különben is hegyes és sínylődő vidék fölsebzett és fájdalmas helye, amelyen a baj szembeszökővé és világossá vált, az erejét meghaladó elemek megállították az embert, s tehetetlenségén érzett szégyenében tudomásul kellett vennie s világosan kellett látnia mind a saját, mind pedig mások tehetetlenségét és elmaradottságát.

Mindez benne volt abban a fizikai bágyadtságban, amely ezen a novemberi napon ott maradt a gyermekben, s amely soha többé teljesen el nem hagyta, habár életét és hitét, nevét és hazáját is megváltoztatta.

Hogy mi lett később ebből a gyermekből, azt minden nyelven elmondja a történelem, s ezt jobban tudják széles e világon, mint idehaza nálunk. Idővel a szultán udvarában fiatal és bátor *silahdar*, a fegyverek őrizőinek nagyura lett, aztán *kapudanpaia*, a tengerészet legfőbb parancsnoka; a szultán veje, világhírű hadvezér és államférfi, Mehmed pasa Sokoli, aki három földrészen vezetett többnyire győzelmes hadjáratokat, kiterjesztette a török császárság határait, külső ellenségtől biztosította, jó közigazgatással belülről megszilárdította. Hatvan és egynéhány év alatt három szultánt szolgált jóban és rosszban, megélte azt, amit csak kevesen, és csak a választottak érhetnek meg, s az erő és hatalom előttünk ismeretlen magasságaiba emelkedett, ahova csak kevesen juthatnak, s ahol kevesen maradhatnak. Ennek az új embernek, aki egy idegen világban támadt, ahova mi még csak gondolatban sem követhetjük, el kellett fe-

lednie mindazt, amit azon a vidéken hagyott, ahonnan hajdanában elvitték. Kétségtelenül elfeledte a viSegradi átkelést a Drinán, a csupasz partokat, amelyeken az utasok a hidegtől és bizonytalanságtól reszketnek, a lassú, szűrágta kompot, a furcsa révészt, a víz fölött az éhes varjakat. De nem felejthette el azt a fájó bágyadtságot, amely benne maradt, s amely soha többé nem hagyta el teljesen. Sőt, az előrehaladó évekkal és az öregséggel együtt mind gyakrabban jelentkezett benne a sötét pánt, amely összeszorítja a mellét, s gyermekkorának azzal a különös, jól ismert fájdalomával hasít beléje, mint éles vágás, amely világosan különbözik mindazoktól a kínoktól és fájdalomtól, amelyet későbbi élete hozott neki. A vezér ilyenkor lehuny szemmel várta, hogy a fekete penge áthaladjon rajta, és a fájdalom enyhüljön. Egyik ilyen pillanatában támadt benne a gondolat, hogy ettől a kellemetlen érzéstől megszabadulhatna, ha eltörölhetné azt a kompot ott a távoli Drinán, amelynél a nyomor és minden alkalmatlanság összegyülekezik és szüntelenül lerakódik; ezt úgy tehetné, ha áthidalná a két meredek partot és a gonosz vizet közöttük, összekötné az országút két végét, s így mindörökre biztosan egybekapcsolná Boszniát a Kelettel, származásának helyét életének helyeivel. Így ő volt az első, aki egy pillanatban lehuny szempillái mögött meglátta a nagy kőhíd szilárd és biztos sziluettjét, a hidét, melynek ezen a helyen kell létesülnie.

Még abban az évben a vezér rendelkezésére és költségére megkezdődött a Drina nagy hídjának építése. Az építkezés öt évig tartott. Ez rendkívül élénk és fontos korszak volt mind a kasába, mind pedig az

egész környék életében, teli változásokkal, apró és nagy eseményekkel. De csodálatosképpen a városban, amely századokig emlékezett és mesélt mindenféle történetet, olyanokat is, amelyek csak közvetett kapcsolatban voltak a híddal, nem sok részletet őriztek meg magáról a hídépítésről és részleteiről.

A nép emlékezik, s tovább meséli azt, amit föl tud fogni, s amit legendává alakíthat. Minden más mélyebb nyom nélkül, a természeti jelenségek névtelen és néma közönyösségével kerüli el, nem érinti képzeletét, s nem marad meg az emlékezetében. Ez a kínos és hosszú építkezés a nép számára idegen munka volt, idegen költségen. Csak amikor ennek a munkának eredményeképpen megszületett a nagy híd, csak akkor kezdtek az emberek a körülményekre emlékezni, s az ügyesen épített, maradandó híd keletkezését csak akkor kezdték a képzelet meséivel földíszíteni, meséikkel, amelyeket aztán ők tudtak ügyesen szöni, s hosszú ideig emlékezetben tartani.

3

Annak az évnek tavaszán, melyben a vezér elhatározta az építkezést, emberei megérkeztek kíséretükkel a városba, s megkezdték mindennek előkészítését, ami a hídépítéshez szükséges. Sokan voltak; lovakkal, kocsikkal, különféle készülékekkel és sátrakkal érkeztek. Mindez a városkában és a környező falvakban, különösen a keresztény lakosság körében nagy riadalmat keltett.

A csoport élén Abid *aga* állott, akit a vezér a híd-

építés lebonyolításával megbízott, mellette pedig Tosun *effendi*, az építész. (Erről az Abid agáról már jó előre azt mesélték, hogy kíméletlen, kegyetlen és minden mértéket meghaladóan szigorú ember.) Alighogy Mejdán alatt fölütötték a sátrakat, Abid aga megbeszélésre hívta össze a hatóságok embereit és a tekintélyesebb törököket. Itt nem is volt sok tárgyalás, mert csak egy ember beszélt, vagyis Abid aga. Az összegyülekezett emberek egy testes férfiú előtt találták magukat, akinek egészségtelenül piros arcszíne és zöld szeme volt, gazdag sztambuli viseletben jelent meg, rövid vörös szakáll és magyaros módon, furcsán kipödört bajusz díszelgett az arcán. A beszéd, amit ez az erőszakos ember az egybegyűltek előtt elmondott, még külső megjelenésénél is jobban meglepte őket.

- A rólam szóló hírek alkalmasint már nálam hamarabb ideértek, s tudom, hogy ezek a híresztelések nem lehetnek szépek vagy kellemesek. Hihetőleg már hallottátok, hogy mindenkitől munkát és engedelmességet követelek, s mindenkit megveretek és megöletek, aki nem úgy dolgozik, ahogyan kell, nem engedelmeskedik szótlánul, s hogy nem ismerem ezt a kifejezést: *nem lehet* meg *nincsen*, s hogy nálam még a kisebb szóért is fejvesztés jár, röviden szólva: vérengző és visszataszító ember vagyok. Meg akarom mondani nektek, hogy ezek a híresztelések nem kiagyaltak és nem túlzottak. Az én hársfám alatt valóban nincsen árnyék. Ilyen hírt szereztem magamnak a sokéves szolgálatban, miközben odaadóan végrehajtottam a nagyvezér rendelkezéseit. Bízom az Istenben, hogy ezt a munkát is, amiért ideküldtek,

végre fogom hajtani, s ha az elvégzett munka után elmegyek innen, remélem, hogy előttem még rosszabb és sötétebb hírek fognak járni, mint amilyenek itt megelőztek.

E szokatlan bevezető után, melyet mindannyian némán, lesütött szemmel hallgattak végig, Abid aga elmagyarázta az embereknek, hogy nagy jelentőségű építkezésről van szó, amilyen még gazdagabb országokban sincsen, s amelynek munkálatai őt, talán hat évig is el fognak tartani, de a nagyvezér akarata szerint hűségesen és percnyi pontossággal végre fogják hajtani. Azután kifejtette, mik az első szükségletek, milyenek lesznek az előkészítő munkálatok, s mindezekhez mit vár a helybeli törököktől, mit követel meg a rájanéptől, a keresztényektől.

Abid aga mellett Tosun effendi ült, apró, sovány és sárga arcú, eltörökösödött ember, valamelyik görög sziget szülötte, építész, aki Sztambulban Meh-med pasa parancsára már sok kegyes alapítvány épületét emelte. Csöndesen és közönyösen ült a helyén, mintha nem hallaná vagy nem értené Abid aga beszédét. Kezét nézte, és csak időről időre emelte föl tekintetét. Ilyenkor láthatták nagy, fekete, bársonyos fényű, szép és rövidlátó szemét; olyan embernek hihették, aki csak a maga dolgát nézi, mást semmit sem érez, semmit sem ért az életből és a világból.

Az emberek zavartan és leverten mentek ki a szűk és forró sátorból. Érezték, hogy a verejték végigcsorog rajtuk az új, ünnepi *anterija* alatt, s mindannyiokba gyorsan és ellenállhatatlanul beleköltözött a rémület és a gond.

Az, ami most a kasabára és az egész környékre rá-

zúdult, olyan nagy és érthetetlen baj volt, aminek a végét nem lehetett előre látni. Először az erdővágás és az épületfák szállítása kezdődött. Annyi *japija*, épületfa halmozódott össze a Drina mindkét partján, hogy az emberek sokáig azt hitték, fából fogják a nagy hidat építeni. Aztán megkezdődtek a földmunkálatok, ásások és a sziklás partok megfúrása. Ezeket a munkálatokat nagyobbára robotban, *kuluk-ban* végezték, így ment ez késő őszig, amikor a munkákat ideiglenesen beszüntették, s a munka első részét befejezték.

Mindezt Abid aga fölügyeletével s hosszú, zöld botjának irányításával végezték; ezt a botot még meg is énekelték. Mert akire Abid aga ezzel a bottal rámutatott, megjegyvezve, hogy lopja a napot, vagy nem úgy dolgozik, mint kellene, azt azonnal megragadták a sejmenek, s azon helyben megbotozták, aztán a véres, ájult embert leöntötték vízzel, s megint munkára küldték. Abid aga, amikor késő ősszel elhagyta a várost, ismét összehívta a kasába véneit és első férfiait, s megmondotta nekik, hogy ő most télvíz idejére más helyre megy, de a szeme itt marad. Mindannyian mindenért felelősek lesznek. Ha úgy találják, hogy a munkálatokból bármi is elromlott, vagy ha az összegyűjtött épületfából egyetlen fedélc is hiányzik, az egész város bűnhődik érte. Az embereknek arra a megjegyzésére, hogy az áradás is kárt tehet, habozás nélkül, hidegen azt válaszolta, hogy ez az ő vidékük, a folyó is az övék, tehát a kár is, amit a folyó okoz.

A városiak egész télen úgy őrizték az építkezést, s úgy vigyáztak a munkálatokra, mint a szemük fényé-

re. Tavasszal aztán megjelent Abid aga Tosun effendivel, de megjelentek a dalmát kőfaragók is, akiket a nép *római majsztorok-nak* hívott. Kezdetben harmincan voltak. Valami Antonije nevű mester állt az élükön, ulcinji keresztény ember. Magas, szép ember volt, nagy szemű, merész tekintetű, sasorrú, a haja barna, s a válláig ért, urasán öltözködött, nyugati módra. A segédje szerecsen volt, valódi szerecsen, vág, fiatal ember, akit az egész város s az egész munkásvilág Arabnak hívott.

Ha tavaly - az épületfák tömegéből ítélve - úgy látszott, hogy Abid aga fából akarja a hidat fölépíteni, most az emberek azt hitték, új Sztambult akarnak itt a Drina mellett emelni. A Bánja melletti hegyekben, egy óra járásnyira a kasabától, új kőbányát nyitottak, s onnan hordták a terméskövet a városhoz.

A következő évben különös volt a tavasz a visegrádi komp mellett ezen a tájon. Mindama dolgok mellett, amik ilyenkor nyílnak és fakadnak a természetben, most a földből a kunyhók egész települése nőtt ki, vízhez vezető új utak és mellékösvények keletkeztek, számtalan ökrös szekér és lovas kocsi rajzott széjjel. Mejdانبól és OkoliStéből az emberek azt látták, hogy odalenn napról napra, mint a vetés, úgy nő a víz mellett az emberek, állatok és mindenféle építőanyagok nyugtalan tömege.

A meredek parton kőfaragómesterek dolgoztak. A sárga színű kőpor az egész vidéket ellepte. Egy kissé távolabb pedig, a homokos síkon, hazai napszámosok meszet oltottak, rongyosan és fehéren haladva keresztül a fehér gőzön, amely a meszesgödörkből magasra emelkedett. Az utakat fölvták a túlterhelt

szekerek. A komp naphosszat dolgozott, egyik oldalról a másikra szállítva az építőanyagot, a felügyelőket és munkásokat. A sáfrány színű tavaszi vízben övig gázolva, hozzáértő munkások cölöpöket, gerendákat vertek és agyaggal ledöngölt vesszőkerítéseket állítottak a folyómederbe, hogy a víz folyását kétfelé tereljék.

Mindezt látta az a világ, amely eddig csöndben élte a maga életét itt, a drinai kompnál, a lejtőkön szétszórtan épült városkában. S jó lett volna, ha csak nézheti, de ezek a munkák hamarosan olyan méreteket öltöttek, hogy örvényükbe vonták nemcsak a város, hanem a környék élőit és halottait. A második évben már annyira megnőtt a munkások tömege, hogy meghaladta a városka férfilakóinak számát. Valamennyi kocsi, ló, ökör, mind a hídnak dolgozott. Mindent, ami csak nyüzsögni vagy gurulni tudott, befogtak munkára, hol fizetésért, hol pedig erőszakkal, kulukban. Pénz több volt, mint régebben, de a drágaság és a hiány gyorsabban növekedett, mint a pénz odaáramlása, úgyhogy mire a pénz az emberek kezéhez érkezett, félig már el is fogyott. A drágaságnál és nélkülözésnél még jobban érintette a hazai világot a békétlenség és rendetlenség, a bizonytalanság, amely most a kasabára szakadt, s ez annak a következménye volt, hogy a széles nagyvilágból mindenfelől ide özönlöttek munkára az emberek. S Abid aga minden szigorúsága mellett is gyakoriak voltak a munkások között a verekedések, a kertekben és az udvarokon a lopások. A muzulmán nőknek még akkor is el kellett takarniok az arcukat, ha az udvarra kimentek, mert mindenhol odáig juthatott a

számtalan hazai és idegen munkás tekintete; a város törökjei pedig szigorúan megtartották az Iszlám utasításait, annál is inkább, mert valamennyien újonc törökök voltak, s egy sem akadt közöttük, aki ne emlékezett volna keresztény apjára, nagyapjára vagy eltörökösödött apósára. Mindezek miatt a török szokás öregebb emberei nyíltan elégedetlenkedtek, hátat fordítottak a munkások, igavonó állatok, épületfák, földhányások és kövek sötét zúrzavarának; az építkezés pedig a komp mindkét oldalán egyre jobban kiterjedt, s földtúrásaival, terjedelmével kikezdte már a városiak utcáit, udvarait és kertjeit.

Kezdetben valamennyien büszkék voltak a nagy építkezésre, amit a nagyvezér éppen az ő vidékükön végeztet. Akkor még nem tudták, amit most láttak: hogy ez a dicsőséges építkezés ennyi fölfordulást és nyugtalanságot, erőfeszítést és költséget követel. Szép dolog, gondolták, az uralkodó igaz hithez tartozni, szép dolog az, ha a vidéknek Sztambulban a nagyvezér a földije, s még szebb egy szilárd és értékes hidat tervezni a Drina fölé, de az, ami most történik itten, semmire sem hasonlít. Poklot csináltak a városukból, érthetetlen munkák, füst, por, kiabálások és zavargás boszorkány táncát. Esztendők telnek, a munkálatok terjednek és növekednek, de sem végüket, sem értelmüket nem lehet látni. Mindenre hasonlít ez, csak hídra nem.

A kasába eltörökösödött lakói úgy gondolkodtak, és négy szemközt be is vallották egymásnak, hogy elegendő van, s az orrukat facsarja már az uraskodás, a büszkélkedés és a jövő dicsőség is; szeretnék már lerázni a hidat, a nagyvezérrel együtt, s csak arra ké-

rik Istent: szabadítsa meg őket ettől a veszedelemtől, adja vissza maguk és otthonuk hajdani nyugalját, csöndes, szerény életüket a folyó öreg kompjával.

Unták már a visegrádi környék törökjei, de főképp unta a keresztény rájanépség mindezt, csak éppen őket senki sem kérdezte, s nem is mutathatták elégedetlenségüket, íme, már harmadik esztendeje robotolnak az emberek az építkezésnél, saját munkájukkal, lovaikkal, ökreikkel. S nemcsak az itteni rája, hanem három szomszédos kádiság minden lakója. Abid aga lovas sejmenjei mindenütt összefogják a falusi meg városi keresztény lakosságot, s idehajtják a hídra, dolgozni. Rendszerint alvás idején ütnek rajtuk, s úgy fogják meg őket, mint a csirkéket. Egész Boszniában egyik utas arra inti a másikat, ne menjen a Drinára, mert ott elkapják, s azt sem kérdezik, hova utazik, kicsoda, micsoda, arra kényszerítik, hogy legalább néhány napi kulukot ledolgozzon. A városi keresztények vesztegetéssel váltják ki magukat. A falusi legények megkísérelték, hogy az erdőbe szökjenek, de a sejmenek az ilyen házakból az elmenekült fiatalok helyébe túszoikat szedték, gyakran nőket is.

Ez már a harmadik ősz, hogy a nép a hídnál robotol, de semmiből sem lehet még látni, hogy a szörnyű baj a vége felé közelednék. Már késő ősz van; a falevelek lehullottak, az eső fölázta az utakat, a Drina megáradt és zavaros, a csupasz tarlóföldek tele vannak renyhe varjakkal. De Abid aga még nem szünteti be a munkálatokat. A szűkös novemberi napfényben parasztok vontatják a fát és a követ, mezítláb vagy szétrongyolódott bocskorban gázolják az út mély sarát, veritékeznek az erőfeszítéstől, vacognak a hideg

szélben, jobban megszorítják magukon a lyukakkal és foltokkal teli fekete gyapjúgatyát, megkötözzetik durva lenből készült egyetlen ingük szakadt széleit. Ez a lening már megfeketedett az esőben, sárban, füstben, de nem merik kimosni, mert a vízben apró szálakra foszlana. Mindannyiok fölött ott lebeg Abid aga zöld botja, mert napjában többször is körül szokta járni a bánjai kőbányát és a híd körüli munkahelyeket. Abid aga mérges az egész világra, s bosszús, hogy a napok rövidülnek, a munka pedig nem halad úgy, mint ő kívánná. Orosz prémből készült nehéz mentéjében, magas csizmában, nekihevült arccal mászik föl azoknak a pilléreknek állványain, amelyek már a víz fölé emelkednek, bemegy a kovácsműhelyekbe, az éléskamrákba, a munkáskunyhókba, és sorra rátámad mindenkire, a felügyelőkre, vállalkozókra :

- Rövidek a napok. Egyre rövidebbek! Hah, szukakölykek, hiába eszitek a kenyeret!

így ordítózik, mintha ők volnának a hibásak azért, mert későn virrad, és korábban alkonyul. S alkonyatkor, a kérlelhetetlen és reménytelen visegrádi alkonyat idején, mikor a meredek hegyek összébb szorúlnak a kasába körül, s gyorsan lehull az éjszaka, a nehéz és süket éjszaka, mintha csak az utolsó volna, Abid aga haragja tetőpontját éri; mivel nincs már kire kiönteni haragját, saját magát rágja, s nem tud aludni a gondolattól, hogy annyi dolog áll most csöndesen, s ennyi ember ácsorog és lopja a napot. Csikorgatja a fogát. Magához hivatja a felügyelőket, és számításokat végez, hogyan lehetne holnaptól kezd-

ve jobban fölhasználni a napot, kihasználni a munkaerőt.

Eközben a nép alszik a kunyhókban és a pajtákban, pihen, erőt gyűjt. De nem alszanak mindannyian; ők is tudnak virrasztani a maguk módján és a maguk számlájára. Egy tágas és száraz pajtában tűz ég a középén, illetve már le is égett, mert már csak zsarátnok maradt a helyén, amely ott hunyorog a félhomályos helyiségben. A levegőt egészen betölti a füst és harminc emberi test, nedves ruhák és bocskorok kipárolgásának nehéz szaga. Az emberek mind robotosok, környékbeli keresztény parasztok, jobbágyi sorban élő szegények. Valamennyien sárosak, ázottak, fáradtak, és rajtuk ül a gond. Rágja őket ez az ingyenes és kilátástalan robot, odafönn a falvaikban pedig földjeik hiába várják az őszi szántást. Többségük még ébren van. Kapcájukat szárítják a tűznél, bocskorukat foltozgatják, vagy egész egyszerűen a parazsat nézik. Valahonnan egy crnagorai ember is vetődött közéjük, a sejmenek elfogták az úton, s már néhány napja robotol, habár szünet nélkül mesélgeti és bizonyítgatja, milyen kínos és kellemetlen ez neki, szégyenpír ég az arcán e miatt a napszámosmunka miatt.

Most körülötte gyülekezett össze a virrasztók legnagyobb része, különösen a fiatalabbak. Szürke subája mély zsebéből *guszlá-t* húz elő, jelentéktelent és tenyérmű kicsinyét, aztán rövid vonót. Az egyik paraszt kimegy a pajta elé őrt állni, nehogy váratlanul valamelyik török ide kerüljön. Mindannyian a crnagorait nézik, mintha most látnák először, meg a guszlát, amely szinte elvész a férfi hatalmas marká-

ban. Lehajol, a guszla az ölében van, a guszla fejét megérinti a szakáll, meggyantázza a húrt, s rálehel a vonóra; minden nedves és nyirkos. S míg ezeket az apró teendőket elvégzi, öntudatosan és nyugodtan, mintha egyes-egyedül volna a világon, a többiek merőn nézik. Végül is fölhangzik az első hang, egyenlőtlenül, reszelősen. Az izgalom növekszik. A crnagorai meg készülődik, orrán át kiereszti a hangját, s ezzel kiegészíti a guszlát. Minden egyezik, s minden a csodálatos mese elkövetkezését jelzi. Egy pillanatban aztán a crnagorai, miután hangját úgy-ahogy összehangolta a guszláéval, büszke erővel hátraveti a fejét, úgyhogy sovány nyakán előugrik ádámcsutkája, a fényben föl villan éles profilja, fojtottan s elnyújtottan kiereszti a hangot: Aaaaaaa! - s aztán világosan és élesen folytatja:

*Bort iddogál Stevan, szerbek cárja, jó
Prizrennek szelíd városában ;
Stevan mellett a vén pátriárkák, pátriárkák
ottan ülnek négyen, mellettük meg püspökök
kilencen, és húszan jó lófarkas vezérek, aztán
meg a szerb nagyurak, rendre. Borral szolgál
provizur Mihajlo,
s fényeskedik Kandosija nővér,
kebeléről fényes drágakövel. . .*

A parasztok mindinkább a guszla köré tömörülnek, de egészen nesztelenül; még a lélegzetüket sem hallani. Gyönyörködve, elragadtatással pillognak. A hátakon végigfut a borzongás, a gerincek kiegye-

nesednek, a mell nekifeszül, a szemek fénylenek, a kezek ujjai kinyílnak s összeszorulnak, az izmok megfeszülnek. A crnagorai mind gyorsabban és gyorsabban szövi és díszíti a mesét, egyre szebben és merészebben, az ázott és álmatlan robotosok pedig elragadtatással, és érzéketlenül minden más iránt, csak az éneket kísérik figyelemmel, mintha saját szebb és fényesebb sorsukat hallanák.

A sok robotos paraszt között ott áll egy Radisav nevű férfi is, a kasába fölötti kicsiny UniSte falvából. Ez a Radisav alacsony, barna képű, nyugtalan szemű ember volt, meghajlott derékkal, lábait szétvetve, gyorsan járt, s fejével, vállával jobbra-balra, jobbrabalra lengedezve, mintha lisztet szítalna. Nem volt sem olyan szegény, mint amilyennek látszott, sem olyan együgyű, mint amilyennek tette magát. A családját Héráknak hívták, jó földjük volt, elegendő férfi a házban, de az utóbbi negyven évben csaknem egész falujuk eltörökösödött, úgyhogy már nagyon szorongatottak s magányosak voltak. Így ez a kicsi, elnyomott és szorgoskodó Radisav ezeken az őszi éjszakákon egyik pajtától a másikig „szítálga-tott”, mint a vargaár, befurakodott a parasztok közé, és összesugdosott némelyekkel. Ilyenféléket mondott:

- Testvérek, torkig vagyunk már ezekkel a dolgokkal, s ideje volna védekezni. Jól láthatjátok, hogy ez az építkezés tönkretesz, fölfal bennünket. Még a gyerekeink is robotolhatnak rajta, ha ugyan lesznek. Azért is csinálják ezt, hogy tönkretegyenek bennünket, semmi másért. A szegénynek, a rajának nem is kell a híd, hanem a töröknek: mi nem állítunk kato-

naságot, nem is kereskedünk, nekünk még a komp is sok. Hanem mi itt összebeszéltünk néhányan, hogy sötét éjnek idején fölkelünk, s amennyire csak lehet, lerontjuk mindazt, amit eddig építettek, aztán azt a hírt terjesztjük, hogy a tündér lerombolja az építkezést, mert nem akar hidat a Drinán. Aztán majd meglátjuk, mit segít ez rajtunk. Más kiütünk nincsen, valamit pedig tenni kell.

Persze, mint mindig, most is akadtak kishitűek és bizalmatlankodók, akik azt mondták, hogy ez hiábavaló gondolat, mert a hatalmas és ravasz törökök nem engedik magukat eltéríteni tervüktől, s hogy továbbra is robotolni kell, amíg csak az Úristen akarja, s a rosszból nem kell még rosszabbat csinálni. De olyanok is akadtak, akik azt mondták, hogy mindenképpen jobb, mint így húzni tovább az igát, s várni, hogy az emberről az utolsó rongy is leessék a nehéz munkában, Abid aga sovány kenyerén az ember utolsó csöpp ereje is elfogyjon; követni kell bárkit, aki azt mondja, hogy ebből az életből kivezető utat mutat. Főleg a fiatalabbak gondolkodtak így, de komoly, nős emberek, családapák is voltak, akik így megegyeztek ebben, lelkesedés és indulatosság nélkül, aggodalommal mondogatva:

- Hát gyerünk, rontsuk le, hogy a süly verje meg, amíg ő nem ver meg minket. Ha aztán ez sem segít. . .

S kétségbeesett elszántságukban csak legyintettek egyet.

Így aztán ezeken az őszi napokon, először a munkások közt, aztán a városban is híre terjedt, hogy a víztündér beleavatkozott a híd dolgába, hogy éjsza-

ka lerontja s halomra dönti mindazt, amit nappal építenek, s hogy a hídépítésből nem is lesz semmi. Ugyanakkor éjszakánként az eldugott helyeken, sőt a kőművesmunkákon is valóban keletkeztek megmagyarázhatatlan károk. A szerszámok, amelyeket a kőművesek a megkezdett szélső pilléreknél ott szoktak hagyni, kezdtek eltűnedezni, a földmunkákat pedig széthányták, elrontották.

A hír, hogy a hidat nem tudják fölépíteni, messze elterjedt, törökök és keresztények egyaránt mesélték, s mindjobban el is hitték. A keresztény rájanép örvendezett, igaz, hogy csak suttogva, titokban, de tiszta szívből. A helybeli törökök is, akik azelőtt olyan büszkén néztek a nagyvezér építkezésére, megvetéssel kezdtek kacsingatni, és csak legyintettek, ha szó esett róla. Az eltörökösödött szlávok közül sokan, akik hitet változtattak, de hiába vártak, nem találtak arra, amit kerestek, s továbbra is csak sovány vacsorájuk mellett üldögéltek, munkától fáradt karral jártak, élvezettel hallották és adták tovább a szóbeszédet a nagy sikertelenségről, s keserű elégtételt éreztek, hogy a vezérek sem tudják mindazt elérni és végrehajtani, amit kiszeltek. Már arról beszéltek, hogy az idegen mesterek távozni akarnak, s hogy nem lesz ott híd, ahol soha nem is volt, s ahol nem is kell lennie. Mindezt szőtték, szövögették, és a hír gyorsan elterjedt az emberek között.

A nép gyorsan kitalálja a meséket, gyorsan el is terjeszti őket, s a valóság furcsán és elválaszthatatlanul egybeszövődik a mesékkal. A parasztok, akik éjszakánként a guszlást hallgatták, azt mesélték, hogy a tündér, aki lerontja az építkezést, megüzente Abid

agának, mindaddig nem hagyja abba a rombolást, amíg csak két gyermeket, egy ikerpárt - név szerint Stoját és Ostoját - be nem falaznak a híd alapzatába. Sokan fogadkoztak, hogy látták is a sejmeneket, amint a falvakban ilyen ikerpárt kerestek. (A sejme-nek valóban körüljárták a falvakat, de nem gyereket kerestek, hanem Abid aga parancsára hallgatóztak s kérdezősködtek a nép körében, hátha ilyen módon megtudják, kik azok, akik a hidat rombolják.)

Ez idő tájt történt, hogy egy Visegrád fölötti faluban valaki elcsábított egy gyengeelméjű, dadogó árva lányt, aki idegen házban szolgált, s szegény maga sem tudta, vagy nem is akarta megmondani, ki volt a csábítója. Ritka eset volt errefelé, hogy egy lányt, főképpen effélelt elcsábítsanak, nem is emlékezett ilyesfélére senki, és még ritkább, hogy az apa ismeretlen maradjon. A dolognak messze földön híre ment. Éppen ezekben a napokban hozta világra szegény lány egy pajtában a szerelem gyümölcsét, ráadásul ikreket, de mindkettő halva született. A falu asszonyai segítettek a szülésnél, amely igen nehéz volt, s mindjárt el is temették az ikreket egy közeli szilvásban. A boldogtalan anya már harmadik nap fölkel, s falu-szerre keresni kezdte gyermekeit. Hiába magyarázgatták neki, hogy a gyerekek halva születtek, s el is temették őket. Hogy véget vessenek kérdezősködé-seinek, azt mondták neki, azaz inkább mozdulatokkal elmagyarázták, hogy a csecsemőket a városba vitték, oda, ahol a törökök a hidat építik. Szegény lány amúgy gyengén és kétségbeesetten elvánszorgott a városba, s körüljárta az építkezés helyét, az állványokat, hogy ijedten az emberek szemébe nézzen,

és érthetetlen dadogással kérdezzesse tőlük, hova lettek a gyermekei. Az emberek csodálkozva nézték, vagy elkergették, hogy ne zavarja munkájukat. Látva, hogy nem értik meg, mit akar, szegény lány kikapcsolta durva parasztingét, s megmutatta nekik duzzadt és fájó emlőjét, melynek két bimbója a fölgyülemlett és ellenállhatatlanul előtörő anyatejtől már hasadozni s vérezni kezdett. Senki sem tudta, hogyan segíthetne rajta, s hogyan magyarázza meg neki, hogy gyermekeit nem falazták be a hídba, mert a szegény teremtés minden jó szavukra, meggyőzésükre, szidásukra és fenyegetésükre csak bánatosan dadogott, s bizalmatlan tekintettel vizsgálgatott minden sarkot. Végül is fölthagytak a reménnyel, hogy elkergethetik, engedték, hadd kóboroljon az építkezés körül, s részvéttel kerültek ki az útjából. A szakácsok enni is adtak neki a munkások kukoricamáléjából, amely odaégett a kondér fenekére. Elnevezték bolond Dinkának, s ezt a nevet az egész város megtanulta. Még Abid aga is szó nélkül haladt el mellette, babonásan elfordította a fejét, s megparancsolta, adjanak neki enni. Így folytatta a hídépítkezés mellett szegényke az életét, csöndes bolondként. S róla maradt vissza a mese, hogy a törökök gyereket falaztak a híd pillérjébe. Némelyek elhitték a mesét, mások nem, de mindenki mondogatta és továbbadta.

Az építkezésnél pedig továbbra is estek károk, hol kisebbek, hol nagyobbak, s mindjobban terjedt a hír, hogy a tündér nem engedi a híd fölépítését.

Abid aga dühöngött. Valósággal égette a tudat, hogy akad olyan valaki, aki közmondásos szigorúságával szembeszállva (ez a szigor táplálta büszkeségét)

arra merészkedett, hogy műve és szándékai ellen cselekedjék. Utálta ezt a népet, a muzulmánokat éppúgy, mint a keresztényeket, mert a munkában lassú és ügyetlen, de gyors a gúnyban és tiszteletlenségben, s oly hamar talál csúfondáros és romboló szavakat mindarra, amit nem tud fölfogni vagy nem tud megcsinálni. Örökét állíttatott a folyó mindkét partjára. A földmunkálatokon a károk akkor megszűntek, de a vízen tovább folytatódtak a rombolások. Csak holdas éjszakákon nem esett kár. Ez Abid agát, aki nem hitt a tündérekben, megerősítette abban a meggyőződésében, hogy ezek a tündérek nem láthatatlanok, s nem a magasságokból jönnek. Nem akart hinni, és nem is hihetett sokáig azoknak, akik azt mondták neki, hogy ez paraszti ravaszság, de most mindinkább meggyőződött arról, hogy mégis így van. S ez még jobban fölbőszítette. Ugyanakkor azonban jól tudta, hogy nyugodtnak kell lennie, s el kell rejtene haragját, ha el akarja fogni a károkozót, s mennél gyorsabban és tökéletesebben szét akarja oszlatni a tündérekről és a hídépítés abbahagyásáról szóló meséket, amelyek már veszélyessé válhatnak. Magához hívatta a sejmének parancsnokát, egy plevljei embert, aki Sztambulban nőtt föl, és sápadt, beteges férfiú volt.

Ez a két ember ösztönösen idegenkedett egymástól, ugyanakkor azonban szüntelenül vonzódott is, és összeütközésekre került sor közöttük. Mert kettejük közt szüntelenül szövődtek és hullámozottak a gyűlölet, megvetés, félelem és bizonytalanság érthetetlen érzései, Abid aga, aki senkihez sem volt puha és kedves, ez iránt a sápadt, eltörökösödött ember iránt

leplezetlen megvetést mutatott. Akármit tett vagy beszélt ez az ember, Abid agát fölböszítette, s arra ösztökélte, hogy leszidja és megalázza. S minél inkább megalázkodott, minél kedvesebbnek, szorgalmasabbnak mutatkozott a plevljei, annál inkább nőtt Abid aga megvetése. A sejmenek parancsnoka pedig már első naptól kezdve babonásan és borzongva félt Abid agától. Ez a félelem időnként kínos lidércnyomássá változott, amely nem hagyta el. Minden lépésénél, minden mozdulatánál, sokszor még álmában is arra gondolt: mit szól ehhez Abid aga? Hiába törekedett arra, hogy Abid aga kedvét keresse, hogy behízelegje magát; akármit tett is, Abid aga elégedetlenkedéssel fogadta. Ez az érthetetlen gyűlölet megzavarta és megbénította a plevljeit, s még félszegebbé, még merevebbé tette. Hinni kezdett abban, hogy egy szép napon Abid aga miatt nemcsak kenyerét és tisztségét veszíti, hanem a fejét is. Ezért állandó izgalomban élt, s hol halálosan letört, hol pedig lázas és vad buzgalomba esett. Most, hogy sápadtan és mereven megállott Abid aga előtt, az haragtól fojtott hangon mondotta:

- Ide figyelj, te üresfejű, te ügyesen bánasz ezekkel a disznókkal, ismered a nyelvüket, képességeiket, s mégsem tudod megtalálni, ki az a gazfickó, aki a nagyvezér művét tönkre akarja tenni. S ez azért van, mert te is olyan semmirekellő vagy, mint ezek, de akadt még nálad is semmirekellőbb, aki téged parancsnoknak állított ide, s eddig még senki sem jutalmazott úgy meg, ahogyan megérdemelnéd. De ha ezt még senki sem tette, majd én megteszem. Tudd meg, úgy beletaposlak a földbe, hogy még akkora ár-

nyékod sem marad a napon, mint amekkora a legkisebb fűszálnak van. Ha három nap alatt nem szűnik meg minden rombolás és kártevés az építkezésen, ha nem fogod el azt, aki ezeket csinálja, ha el nem hallgattatod mindazokat a bolond híreket, amiket itt tündérekről és a munka abbahagyásáról terjesztenek, élve húzatlak karóba a legmagasabb állványon, hadd lásson a világ, hadd félemlítsed meg ezeket a gazembereket, és hadd térítsd észre őket. Életemre és hitemre esküszöm neked, amire pedig nem könnyen esküsznek. Ma csütörtök van, vasárnapig van idő, s most eredj az ördögbe, aki téged ideküldött hozzám. Takarodj! Sikter!

A plevljei eskü nélkül is elhitte volna Abid aga fenyegetéseit, mert még álmában is reszketett a haragjától és a tekintetétől. Most is ilyen görcsös és páni félelemben ment ki, és kétségbeesetten azonnal munkához látott. Összegyűjtötte embereit, s halálos benuhágyásból hirtelen tajtékozó haragra gyulladva, gyalázni kezdte őket.

- Ti vakok, ti semmirekellők! - ordította a plevljei, mintha máris karóba vernék, s mindegyiknek külön beleordított az arcába. - Hát így vigyáztok a strázsán, így őrzitek a szultán javait? Mikor a kondérhoz kell menni, hogy zabáljatok, gyorsan tudtok mozogni, de mikor a szolgálatban kell fűrgének lenni, öszszegabalyodik a lábatok és megáll az eszetek. Szégyenpír ég az arcomon miattatok! De nem fogtok tovább henyélni nálam! Tudjátok meg, hogy ezekből az állványokból a sejmének mézsárszékét fogom csinálni. Egyikötök vállán sem marad meg a fej, ha két nap alatt nem szűnik meg ez a csuda, s ha nem fogjá-

tok el és vágjátok le a rablókat. Még csak két nap van az életetekből, esküszöm nektek hitemre és a szent Koránra.

Így kiabált sokáig. S végül is, nem tudva már, hogy mit mondjon, mivel fenyegetsen, egymás után sorjában leköpködté a sejmeneket. Mikor azonban jól kitombolta magát s megszabadult a félelem nyomásától, amely a haraggal elpárolgott belőle, nyomban kétségbeesett erővel dologhoz látott. Egész éjszaka a parton cirkált legényeivel együtt. Egyszer úgy rémlett neki, mintha a folyó legmélyebb részén levő állványokról kopogást hallana; valamennyien odafutottak. Még hallották, hogy leválik a deszka, kövek záporoznak és hullanak a vízbe, mikor azonban odaértek, ahol valóban leszakadt az állvány, és széthányták a fal köveit, nyomát sem találták a tettesnek. A sejmenek reszkettek a kísérteties üresség előtt, részben az éjszakai hidegtől, részben a babonás félelemtől. Egymást szölongatták, belemeredtek a sötétbe, ide-oda lóbálták a meggyújtott fáklyákat, de minden hiábavaló volt. A rombolást megint elkövezték, s nem tudták elfogni, sem megölni azokat, akik ezt cselekedték, mintha valóban láthatatlan lények követték volna el a bűnt.

Másnap éjszaka a plevljei jobban előkészítette a leselkedést. A másik partra is átdobta embereit. Mikor beállt a sötétség, az állványokon egészen végig elbújtatta a sejmeneket, ő maga pedig két emberével csónakba ült, amelyben a sötétség leple alatt a bal partra evezett. A csónakkal néhány evezőcsapás segítségével gyorsan ott lehettek a két megkezdett pillér közül bármelyiknél. Így aztán két oldalról is rárohanhattak

a kártevőre, aki ezúttal nem menekülhetett, hacsak nem szárnyas vagy víz alatti lény volt.

Az egész hosszú és hideg éjszakát átfeküdte a plevljei a csónakban, birkabőrökkel letakarva, miközben sötét gondolatok kínozták, szüntelenül gomolyogva a fejében: vajon Abid aga csakugyan beváltja-e fenyegetéseit, és elveszi-e az életét, amely ilyen parancsnokság mellett különben sem élet, hanem csak kín és félelem. De hiába várt, az építkezés egész hosszából egyetlen neszt sem lehetett hallani, csak a láthatatlan víz egyhangú locsogását és suhogását, így virradt meg, s a plevljei egész megdermedt testében érezte, hogyan sötétül el és érkezik végéhez az élete.

A következő, harmadik és utolsó éjszakán ugyanez a virrasztás, ugyanez a rémült hallgatóság. Már éjfél is elmúlt. A plevljeit halálos közöny fogta el. Akkor egyszerre könnyű csobbanás hallatszott, aztán erősebben, a tölgy gerendákon tompa ütés. Az állványokról éles fütty sivített föl. A plevljei csónakja ekkor már elindult. Kiegyenesedve állt a csónakban, belemeredt a sötétségbe, kezével integetett, és rekedt hangon kiáltott:

- Evezz, evezz! Uprrrri!

Az álmukból fölzavart emberek teljes erővel eveztek, a folyó sodra mégis valamivel korábban elkapta őket, mint kellett volna. Ahelyett, hogy az állványoknál kötöttek volna ki, a csónak lejjebb siklott a vízen, amelynek nem tudtak ellenállni, s messze elragadta volna őket, ha valami váratlan dolog nem történik.

Itt, a folyó sodrának közepén, ahol már sem cölöp, sem állvány nem volt, a csónak valami nehéz fához

ütődött, és tompán visszhangzott. Ez a valami megállította őket. Csak akkor vették észre, hogy odafönn az állványokon a sejmének tusakodnak valakivel. Az örök, valamennyien ennek a vidéknek eltörökösödött fiai, egyszerre kiabáltak odafönn; szaggatott és érthetetlen kiáltásaik a sötétségben egymást keresztezték:

- Fogjad, ne engedd!
- Ide, ide, Kahriman!
- Én vagyok, én!

A kiáltás közben hallatszott, hogy nehéz tárgy vagy emberi test csobban a vízben.

A plevljei néhány pillanatig azt sem tudta, hol állt meg, és mi történik, de mihelyt egy kissé összeszedte magát, a hosszú nyelvű csáklyával megkapaszkodott a vízben álló cölöpben, s fölfelé húzta a csónakot, hogy közelebb jusson az állványokhoz. Már ott volt a tölgy cölöpöknél, és bátorságra kapva torkaszakadtából kiabált:

- Fáklyát, fáklyát gyújtsatok, emberek! Kötelet ide!

Először senki sem válaszolt. Végül hosszas kiáltozás után - senki sem hallgatott a másakra, s nem is érthette meg, mit kiabálnak neki - odafönn bizonytalanul és félénken kigyulladt az első gyöngye fáklyafény. Ez az első villanás még jobban megzavarta a szemeket: emberek és tárgyak árnyékai tükröződtek nyugtalanul és vörösen a vízen. De azután még valakinek a kezében fölgyulladt a fáklya. Most megnyugodott a fény, az emberek kezdtek magukhoz térni, fölismerték egymást. Minden gyorsan kibontakozott a sötétből, és világossá vált.

A plevljei csónakja és az állvány között egy, mindössze három gerendából összeácsolt kis tutaj állott; csak az első részén volt evező, valódi tutajvező, csak éppen rövidebb és gyöngébb annál. A tutajt gúzzsal kötötték az állvány egyik tölgygerendájához, s az így tartotta magát a rohanó víz ellenében, amely teljes erővel csapkodta és vonta lefelé. A sejmenek fölsegítették parancsnokukat, aki a tutajon át fölkapaszkodott hozzájuk. Valamennyien kifulladtán és fölindultán álltak. A deszkákon összekötözve egy keresztény paraszt feküdt. Látszott, amint melle gyorsan és zihálva emelkedik, és körbeforgó szeme rémületet tükröz.

A négy sejmen közül a legidősebb izgatottan elmondta parancsnokának, hogy az állvány különböző helyein elrejtözve örködtek. Mikor a sötétségben evezőcsapásokat hallottak, azt hitték, hogy a parancsnok csónakja közeledik, de volt annyi bölcsesség bennük, hogy nem jelentkeztek, hanem várták, mi fog történni. Akkor két parasztot pillantottak meg, amint a cölöphöz lopakodik, és nagy kinnal kiköti a tutajt. Engedték, hadd kapaszkodjanak föl, s hadd érjenek közéjük, aztán rájuk támadtak, ledöntötték s meg akarták kötözni őket. Azt, aki az ütések súlya alatt elvesztette eszméletét, könnyen megkötözték, de a másik, aki először halottnak tette magát, egyszerre kicsusszant a kezükből, mint a hal, s a deszkákon keresztül a vízbe esett.

Itt a sejmen ijedten megállt, a plevljei meg kiabálni kezdett.

— Ki engedte el ? Mondjátok meg, ki engedte el, mert darabokra váglak benneteket!

A legények hallgattak, s a vörös, nyugtalan fényben csak pillogtak. A plevljei pedig megfordult, mintha keresni akarná a szökevényt a sötétben, szüntelenül szidalmazva embereit, olyan szitkokkal, amilyeneket nappal nem is használt. De aztán hirtelen megrázkódott, az összekötözött paraszt fölé hajolt, mintha értékes kincs fölött állna, és egész testében reszketve, valami furcsa, vékony, sírós hangon sziszegte :

- Ezt itten őrizzétek, jól őrizzétek! Hej, kurafiak, ha ezt is elengeditek, tudjátok meg, hogy nem marad fej a vállatokon!

A sejmenek a paraszt köré gyűltek, a partról az állványokon keresztül még két ór érkezett oda. A plevljei kiadta a parancsot, hogy még jobban kötözzék meg, és még erősebben tartsák. így, mint a holtat, lassan és óvatosan kivitték a partra. A plevljei utánuk lépkedett, azt sem nézve, hol áll, s le nem véve tekintetét a megkötözött emberről. Minden lépésnél úgy érezte, hogy növekszik, hogy csak most kezd élni. A parton újabb fáklyák gyulladtak ki. Az elfogott parasztot egy munkáskunyhóba vitték, ahol tüzet gyújtottak, s kötéllel, láncokkal egy cölöphöz kötötték.

A fogoly az UniSte faluból való Radisav volt.

A plevljei egy kissé lecsöndesedett, nem kiabált és nem káromkodott, de sehol sem találta a helyét. Megparancsolta a sejmeneknek, kutassák végig a partot, s keressék meg a másik parasztot, aki a vízbe ugrott, habár világos volt, hogy ilyen sötét éjszakában, ha nem fulladt meg, senki sem tudja megfogni. Parancsokat osztogatott, ki-be járkált, valósággal belerészegedett az izgalomba. Vállatni kezdte a megkö-

tözött parasztot is, de aztán ezt is abbahagyta. Általában bármit tett is, arra volt jó, hogy nyugtalanságát csillapítsa és rejtegesse, mert valójában csak egyre gondolt: Abid agát várta. Nem kellett sokáig várnakoznia.

Abid aga - miután első álmán túl volt - szokása szerint nyomban éjfél után fölébredt, s mert nem tudott ismét elaludni, fölkelte, az ablak mellé állt, és kinézett a sötét éjszakába. Bikavaci szálláshelyéről nappal látni lehetett a folyó völgyét és az egész építkezést a kunyhókkal, malmokkal, pajtákkal és körülötte az egész föltúrt és teleszórt térséggel. Most a sötétségben csak sejteni lehetett mindezt, és Abid aga keserűen gondolt arra, milyen lassan és nehezen halad a munka, s hogy egy szép napon ez a nagyvezér fülébe fog jutni. Erről majd biztosan gondoskodni fog valaki. Ha senki más, hát akkor ez a sima, hideg és alattomos Tosun effendi. S akkor megtörténhetik, hogy ő elveszti a nagyvezér kegyeit. S ez az, ami miatt nem tud aludni, s ha elalszik is, még álmában is reszket. Keserű számára minden falat, az emberek sötétek, az élet gyűlöletes, ha csak rágondol is. A kegyvesztettség azt jelenti, hogy eltávolítják a nagyvezértől, hogy ellenségei kigúnyolják (ó, csak ezt ne!), hogy senki és semmi, hogy rongy és utolsó emberré lett, nemcsak mások szemében, de a saját szemében is. Azt jelenti, hogy elveszíti nehezen szerzett vagyonát, vagy ha meg is tarthatja, csak lopva rágódhat rajta, Sztambultól messze, száműzetésben, egy sötét vidéki helyen, elfeledve, fölöslegessé, nevetségessé és nyomorulttá váltan. Ne, csak ezt ne! Inkább ne lássa a napot, s ne szívja a levegőt! Akkor

már százszor jobb senkinek és nincstelennek lenni! Igen, ez az a gondolat, amely napjában többször is visszatér, fejébe kergeti a vért, fájdalmasan veri a halántékát, de teljesen el nem múlik soha, hanem sötétben ott fekszik benne, mint súlyos kő. Ezt jelentené számára a kegyvesztettség, az pedig minden nap és minden órában bekövetkezhetik, mert minden úgy halad, hogy eljőjön, csak ő egymaga cselekszik ellene, egymaga védekezik; tehát egymagában áll mindenki és minden ellen. S ez már tizenöt esztendeje tart így, amióta csak tekintélyhez és befolyáshoz jutott, amióta a nagyvezér nagy és fontos dolgokat bíz rá. Ki bírja ezt ki? Ki tud aludni és megnyugodni?

Habár hideg és nedves őszi éjszaka volt, Abid aga kinyitotta az ablakot és kinézett a sötétbe, mert úgy érezte, meg kell fulladnia a zárt szobában. Akkor észrevette, hogy az állványokon és a parton fények gyulladnak és le-föl mozognak. Mikor látta, hogy a fények sokasodnak, gondolta, hogy szokatlan dolognak kellett történnie, felöltözött, és szolgáját is felköltötte, így érkezett a kivilágított pajta elé, éppen abban a pillanatban, mikor a plevljei már maga sem tudta, kit gyalázzon, kinek adjon parancsot, s általában mit is cselekedjék, hogy megrövidítse az időt.

Abid aga váratlan érkezése teljesen összezavarta. Annyira kívánta ezt a percet, hogy most, amikor elkövetkezett, nem tudta úgy kihasználni, mint ahogy elgondolta. Dadogott izgalmában, és megfélemedezett az összekötözött parasztról. Abid aga csak megvetően elnézett a feje fölött, s nyomban a fogoly felé indult.

A pajtában nyílt tüzet raktak, úgyhogy a legsöté-

tebb sarok is fénybe borult, s a sejmenek új meg új rőzsecsomót tettek a tűzre.

Abid aga megállott az összekötözött paraszt előtt, akinél jóval magasabb volt. Nyugodtan állt, és gondolataiba merült. Valamennyien a szavára vártak, „íme, itt van - gondolta -, akivel harcolnom és tusakodnom kell, íme, ettől függ az állásom és a sorsom, ettől a megvetett és gyöngelméjű, eltörökösödött plevljeitől, és ennek a szemét rájanépnek érthetetlen, megrögzött rosszakaratótól." Aztán megrázkódott, s parancsot adott, hogy vallassák ki a parasztot.

A pajta megtelt sejmenekkel, odakünn a fölébredt felügyelők és munkások hangja hallatszott. Abid aga a plevljei tolmácsolásával tette föl a kérdéseket.

Radisav először azt állította, hogy ő és még egy fitaleMBER szökni akartak, azért készítették a kis tutajt, és indultak el a folyón lefelé. Mikor bebizonyították állításai képtelenségét, mert éjszaka nem lehet a nyugtalan, örvényekkel, sziklával és zátonyokkal teli folyón tutajozni, s hogy azok, akik szökni akarnak, nem kapaszkodnak föl az állványokra s nem rombolják az építkezést, Radisav elhallgatott, s indulatosan csak ennyit mondott:

- Hát, a ti kezetekben van minden, tegyetek, amit akartok.

- No, majd meglátod, mit tudunk - felelte erre élenken Abid aga.

A sejmenek föloldozták a láncokat, s lemeztelenítették a paraszt mellkasát. A láncokat tűzbe dobták, és vártak. Mivel a lánc kormos volt, valamennyiök keze bekormozódott, s a félmeztelen paraszt testén is fekete nyomok maradtak. Mikor a lánc már közel ál-

lott az izzáshoz, odalépett Merdzan cigány, s hosszú fogóval kihúzta egyik végét a tűzből, egy sejmen pedig a másik végét ugyanúgy fogóval tartotta. A plevljei lefordította Abid aga szavait:

- No, rajta, most mondd meg a való igazságot.

- Mi mondanivalóm van nektek ? Mindent tehettek, amit akartok.

Azok ketten odavitték a láncot, és körülövezték vele a paraszt széles, szőrös mellét. A megpörkölt szőr sistergett. A paraszt szája görcsbe rándult, vállán megduzzadtak az izmok, bordái kiugrottak, hasizmai pedig összerándultak és mozogni kezdtek, mint amikor hány az ember. Nyögött a fájdalomtól, megfeszítette a köteleket, amelyekkel összekötözték, de hiába erőlködött és törekedett arra, hogy testének érintkezése kisebb legyen a tüzes vassal. Szeme könnybe borult. A láncot leoldották.

- Ez csak a kezdet. Nem volna jobb, ha enélkül is beszélnél ?

A paraszt erősen fűjt, de hallgatott.

- Mondd meg, ki volt veled az a másik?

- Jovannak hívták, de nem ismerem sem a faluját, sem a házát.

Ismét odavitték a láncot, fölsistergett a perzselődő bőr és szőr. A füsttől köhögő és fájdalomtól vonagló paraszt szakadozottan beszélni kezdett.

Csupán ők ketten beszéltek össze, hogy kárt tesznek az építkezésben. Azt gondolták, így kell tenniük, és így is cselekedjek. Senki más nem tudott a dologról, és nem is vett részt benne. Kezdetben a partról közelítették meg az építkezés különböző helyeit, és jó sikerrel jártak, mikor azonban látták, hogy örök van-

nak az állványokon és a partokon, kieszték, hogy három gerendából tutajt állítanak össze, és így a folyó felől észrevétlenül közelítik meg a hidat. Ez három nap előtt volt. Már első éjszaka csaknem elfogták őket. Alig tudtak megmenekülni. Ezért a rákövetkező éjszakán egyáltalán ki sem merészkedtek. S mikor az elmúlt éjjel megint megkísérelték, hogy tutajjal közelítsék meg az állványokat, megtörtént az, ami történt.

- Ez minden. így volt, ezt cselekedtük, s ti most tegyétek meg a magatokét.

- Ó, nem, nem úgy lesz az, hanem valld be, ki beszélt rá minderre titeket? Mert mindaz a kín, ami eddig volt, semmi ahhoz képest, ami ezután következik.

- Hát rajta, tegyétek azt, ami jölesik.

Akkor hozzálépett Merdzan kovács a fogóval. Letérdelt a megkötözött ember előtt, és meztelen lábáról tépdetni kezdte a körmöket. A paraszt összeszorított fogakkal hallgatott, de a furcsa reszketések, amelyek összekötözött testét egész a derekáig átjárták, elárulták, hogy fájdalmai nagyok és szokatlanok. Egyszer csak a fogain át homályosan mormolni kezdett valamit. A plevljei, aki szavait és mozdulatait leste, s minden beismerést szomjasan várt, jelt adott kezével a cigánynak, hogy álljon meg, s mindjárt Radisavhoz ugrott:

- Hogyan ? Mit mondasz ?

- Semmit. Azt mondom: mi az Isten szent szerelméért kínoztok, s mért vesztegetitek a napotokat?

- Mondd meg, ki beszélt rá a rombolásra ?

- De hát ki beszélt volna rá ? Maga az ördög, a *Sejtan* !

- A Sejtan?

- A Sejtan hát. Ugyanaz, aki titeket is rábeszél arra, hogy ide jöjjetek, és itt hidat építsetek.

A paraszt csöndesen beszélt, de keményen és határozottan.

A Sejtan! Különös szó, ha ilyen elkeseredetten és ilyen szokatlan helyzetben mondják ki. A Sejtan! Az is van, gondolta a plevljei, ott állva lehajtott fejjel, mintha az összekötözött ember hallgatná ki őt, és nem ő ezt az embert. Ez az egyetlen szó érzékeny pontján érintette, s egyszerre fölkelte benne minden gondját és félelmét, mintha a bűnös elfogatása-val nem is törődtek volna ki belőle. Valóban lehet, hogy mindez, ami itt van Abid agával és a hídépítéssel együtt, ezzel a bolond paraszttal együtt, mind csak az ördög műve. A Sejtan! Talán ez az egyetlen, amitől félni kell? A plevljei megreszketett és összerázkódott. Akkor átvillámlott rajta Abid aga dörgő és haragos hangja.

- Mi az ? Te elalszol, semmirekellő ? - ordította Abid aga, s rövid bőrkorbácsával jobb csizmája szára-ra vágott.

A cigány letérdelt - kezében a fogó -, s fénylő, fekete szemével rémulten és engedelmesen föl nézett Abid agára. A sejmenek fölpszikálták a tüzet, amely már különben is lobogott. Az egész helyiség fénylett, melegen és ünnepélyesen. Egyáltalán, mintha ez a sötét, szegényes és szerény épület egyszerre megnőtt, kiszélesedett és megváltozott volna. A pajtában és körülötte ünnepélyes izgalom uralkodott, és külö-

nös csönd, ami olyan helyeken szokott lenni, ahol az igazságot keresik, élő embert kínoznak, vagy más végzetes dolgok történnek. Abid aga, a plevljei, a megkötözött ember úgy mozgott és úgy beszéltek, mintha színészek volnának, a többiek mind lábujjhegyen, lesütött szemmel jártak, nem szóltak mást, csak a legszükségesebb szavakat, akkor is csak suttozva. Magában mindegyik azt kívánta, bár ne volna ezen a helyen, főképp ilyen ügyben nem; mivel azonban ez nem volt lehetséges, mindegyik visszafojtotta a lélegzetét, és alig mozdult, hogy legalább ennyivel is távolabb legyen mindettől.

Abid aga, látva, hogy a vallatás lassan megy, s nem ígér semmi eredményt, türelmetlen mozdulattal és hangos káromkodások között kiment a pajtából. A plevljei utána, mögötte pedig a sejmenek.

Odakünn pirkadt. A nap még nem jött föl, de a látóhatár már világos volt. Mélyen a hegyek között felhők látszottak, hosszú, sötétes rózsaszínű övben elnyúlva, közöttük pedig a csaknem zöld színű, fényes, tiszta ég. A nedves föld fölött alacsony ködök szétszórta tömegei feküdtek, amelyekből ritkás és sárga levelű gyümölcsfák koronái kandikáltak elő. Abid aga parancsokat adott, miközben korbácsával egyhangúan csapkodta csizmáját. A bűnöst tovább kell vallatni, főleg a segítőtársairól, de ne kínozzák túlságosan olyan kínokkal, amelyek minden erejét elvonnák; mindent készítsenek elő, hogy ma délben élve karóba húzzák, mégpedig a legszélső állvány legmagasabb helyén, úgyhogy az egész város és valamennyi munkás a folyó mindkét partjáról jól láthassa; Merdzan készítsen elő mindent, a hírnök pedig kiált-

sa ki a városnegyedekben: ma délben a hídon láthatja a nép, hogyan járnak mindazok, akik a hídépítést meg akarják hiúsítani, s hogy itt, akár az egyik, akár a másik parton az egész férfilakosságnak, töröknek és rajának össze kell gyülekeznie, gyermekektől kezdve az öreg emberekig.

A fölvirradó nap vasárnap volt. Vasárnap ugyanúgy dolgoztak, mint bármelyik más napon, de ma még a felügyelők is szórakozottak voltak. Alighogy reggeledett, elterjedt a hír a bűnös elfogatásáról, a kínzásról és a kivégzésről, amelynek délben kell elkövetkeznie. Az a csöndes és ünnepélyes hangulat, amely a pajtában uralkodott, az építkezés egész vidékén elterjedt. A robotosok némán dolgoztak, mindegyik elkerülte a másik tekintetét, s mindenki csak a saját munkáját nézte, mintha ez volna a világ kezdete és vége.

Már dél előtt egy órával összegyülekezett a város lakossága, főleg törökök, a híd melletti síkon. A gyerekek az ott heverő földolgozatlan kőhalmazok tetejére kapaszkodtak. A munkások a katlanok köré gyülekeztek, amelyekben mindennapi eledelük, a sárga, forró és kemény kukoricamálé gőzölgött, amelyet a szakács oszt ki nekik ügyesen és gyorsan, s amelyet a munkások agyagedényben kapnak vagy egy darabka deszkán, vagy egészen egyszerűen a sapkájukba. Némán rágsálták, és bizalmatlanul nézdegéltek maguk körül. Nem sokkal később Tosun effendi, Antonije mester és még néhány tekintélyesebb török kíséretében megjelent Abid aga. Mindannyian egy kiemelkedő, száraz helyen álltak föl a híd és pajta között, amelyben az elítélt volt. Abid aga még egyszer a paj-

tához ment, ahol jelentették neki, hogy mindent előkészítettek; ott feküdt a majdnem négy rőf hosszú tölgykaró, kihegyezve, ahogyan kell, a csúcsára illesztett, egészen vékony és éles vassal, jól bekenve olajjal; odafönn az állvány tetején már ott álltak a gerendák, amelyek közé beállítják és odaszögezik a karót, fabunkó, kötelek és minden más.

A plevljei sürgött-forgott, arca földszínű, szeme vörös. Most nem tudta Abid aga lángoló tekintetét kiállni:

- Hallod-e, ha nem úgy lesz minden, ahogy kell, s megszegyenítesz a világ előtt, ne kerülj többet a szemem elé se te, se az a cigány. A Drinába fojtalak benneteket, mint a vak kulyakölyköket.

Aztán a reszkető cigány felé fordulva, enyhébb hangon hozzátette:

- Hat garas jár a munkádért, s még hat, ha estig életben marad. Most aztán lássad.

A főmecset minaretjéről fölharsant a *hodzsa* éles, tiszta hangja. Az összegyülekezett nép körében nyugtalanság támadt, s kevéssel ezután megnyílt a pajta ajtaja. Tíz sejmen sorakozott fel kétfelől, mindegyik oldalon öt-öt fegyveres. Közöttük volt Radisav, mezítláb és födetlen fejjel; mint mindig, most is gyors és meghajlott, de most nem „szitált” a járásban, hanem furcsán és aprókat lépkedett megcsonkított lábával - körmei helyén véres lyukak -, valósággal ugrált; hátán vitte a hosszú, fehér és élesre hegyezett karót. Mögötte Merdzan lépkedett két másik cigánnyal, akik az ítélet végrehajtásában segédkeznek neki. Egyszer csak barna lován előlovagolt a

plevljei, s a menet élére állt, amelynek mintegy száz lépést kellett megtennie az első állványokig.

Az emberek meresztgették a nyakukat, lábujjhegyre álltak, hogy jobban lássák az összeesküvőt, aki az építkezés ellen támadt és a hidat rongálta. Valamennyien meglepődtek az ember nyomorult és semmit sem mutató külsején; eddig egészen másként képzelték. Persze senki sem tudta, miért kapkodja magasba a lábát, miért ugrál olyan nevetségesen egyikről a másikra, és senki sem látta jól a mellén azokat az égési sebeket, amelyek mint nagy övek futottak körbe rajta, mert fölhúzták rá az ingét, és subáját is rátették. Így aztán mindannyiok előtt túlságosan nyomorultnak és jelentéktelennek látszott ahhoz a tettezh képe, amiért most vesztőhelyre viszik. Csak a hosszú, fehér karó rémlett mindenki előtt borzalmasan nagynak, s vonta magára mindannyiok figyelmét.

Mikor a parti földmunkálatok helyéhez érkeztek, a plevljei szállt lováról, s ünnepélyes, túlzott mozdulatokkal átadta a kantárszárat a legényének, ő pedig a többiekkel együtt eltűnt a vízhez ereszkedő meredek és sáros úton. Kevéssel utóbb ismét látni lehetett őket, amint ugyanabban a sorrendben föltűnnek az állványokon, s lassan, óvatosan fölfelé kapaszkodnak. A gerendák és deszkák keskeny járatain a sejmenek teljesen körülfogták s maguk közé szorították Radisavot, nehogy a vízbe ugorhasson. Így vonultak lassan előre, s emelkedtek mind magasabbra, míg csak az állvány végéhez nem érkeztek. Itt a víz fölött egy szoba nagyságú térséget készítettek. Ezen a térségen, mint magasra emelt színpadon, helyezkedett el Ra-

disav, a plevljei és a három cigány; a többi sejmen ott maradt szétszórva az állványok között.

Odalenn a sík területen a nép ide-oda mozgott és helyezkedett. Mintegy száz lépés választotta el őket a magasban elhelyezett deszkáktól, úgyhogy minden embert és minden mozdulatot látni lehetett; túlságosan egyszerűnek látszott, egy csöppet sem érdekesnek, de aztán a végén olyan borzalmassá vált, hogy mindannyian elfordították a fejüket, sokan pedig gyorsan hazamentek, megbánva, hogy egyáltalán eljöttek.

Mikor Radisavnak megparancsolták, hogy fekdjék le, egy kicsit habozott, aztán egyetlen pillantást sem vetve a cigányokra és a sejmenekre, mintha nem is léteznének, a plevljeihez lépett, s csöndesen, rekedt hangon így szólt hozzá:

- Hallod-e, úgy segítsen az Isten ezen is, meg a túlvilágon is, tegyél jót velem, szúrj keresztül, hogy ne kelljen kínlódnom, mint a kutyának.

A plevljei összerezte, s rákiáltott az emberre, mintha védekezni akarna a túlságosan bizalmas beszéd ellen:

- Takarodj, te gyaur! Hát ilyen hős vagy te, hogy lerombolod a szultánét, emitt meg rimánkods, mint egy asszony! Úgy lesz, ahogy megparancsolták, s ahogy megérdemled.

Radisav még mélyebben hajtotta a fejét, a cigányok pedig hozzáléptek, lehúzták róla a ruhát meg az inget. A mellen előtűntek a lánc okozta vörös égési sebek. A paraszt többé egy szót sem szólt, hanem úgy, ahogyan megparancsolták, arccal a földnek, lefeküdt. A cigányok hozzáléptek, s először hátrakötöz-

ték a kezét, majd mindkét lábára a bokájánál kötelet kötöttek. A két cigány kétfelé húzni kezdte a kötelet, s szétfeszítették a paraszt lábát. Azután Merdzan a karót két kerek fadorongra fektette, úgyhogy a csúcsa a paraszt lába közé ért. Övéből széles, rövid kést vont elő, letérdelt az elítélt mellé, fölébe hajolt, hogy a lába között szétvágja a bő nadrág posztóját, s kiszélesítse a nyílást, amelyen át a karónak a testbe kell hatolnia. A hóhér munkájának ez a legborzalmasabb része, szerencsére, a nézők előtt láthatatlan maradt. Csak azt lehetett látni, amint az összekötözött test a rövid és észrevétlen késszúrástól megrándul, derékig fölemelkedik, mintha föl akarna kelni, de nyomban utána visszazuhan, és tompán a deszkára ütődik. Mihelyt a cigány ezt elvégezte, fölugrott, fölkapta a földről a fabunkót, és lassú, kimért ütésekkel verni kezdte a karó alsó, tompa részét. Két ütés között egy kissé megállott, először a testet szemlélte, amelybe a karó behatolt, aztán a két cigányt, figyelmeztetve őket, hogy lassan és egyenletesen húzzák a kötelet. A paraszt szétfeszített teste görcsösen rángatózott, a fabunkó minden ütésénél meggömbült és vonaglott a gerinc, de a kötelek kifeszítették és kiegyenesítették. Mindkét parton olyan nagy volt a csönd, hogy minden ütest, aztán a meredek partról annak minden visszhangját is pontosan ki lehetett venni. A legközelebb állók még azt is hallhatták, hogy az ember homloka minden ütés után a deszkához verődik, s emellett még egy más, különös hangot is; de ez sem jajgatás, sem fohászkodás vagy hörgés nem volt, hanem a szétfeszített és megkínzott testből csikorgásféle tört elő, mint mikor valaki a sövetnyt gázolja vagy fát tör.

Minden második ütés után a cigány a kifeszített testhez lépett, följe hajolt, s megvizsgálta, vajon a karó helyes irányban halad-e, s mikor meggyőződött arról, hogy az élethez szükséges egyetlen fontosabb belső részt sem érintett, visszatért a helyére, és folytatta munkáját.

Mindezt a partról alig lehetett hallani, még kevésbé látni, de mindenkinek reszketett a lába, elsápadt az arca, és kezén kihültek az ujjak.

Aztán egyszerre csak megszűntek az ütések. Merdzan észrevette, hogy a jobb váll felső részén megfeszülnek az izmok, és a bőr emelkedni kezd. Gyorsan odalépett, és ezt a kidudorodott részt keresztben átvágta. Sápadt vérsugár tört elő, először csak gyöngén, aztán erősebben. Még két-három könnyű és óvatos ütés, aztán az átvágott helyen kibukkant a karó megvasalt csúcsa. Még kettőt-hármat ütött a karóra, míg csúcsa el nem érte a jobb fül magasságát. Az ember karóba volt húzva, mint parázs fölött a birka, csak éppen a karó csúcsa nem a száján jött ki, hanem a hátán, s a belsejében nem sértett meg erősebben semmit, sem a szívet, sem a tüdőt. Akkor Merdzan eldobta a fabunkót, és az áldozathoz lépett. Végigszemlélte a mozdulatlan testet, megkerülve a vért, amely előszívárgott onnan, ahol a karó behatolt és előbukkant, s kis tócsákba gyűlt a deszkán. A két cigány hátára fordította a megmerevült testet, s a lábakat a karó aljához kötözte. Ezalatt Merdzan azt figyelte, él-e még az ember, s figyelmesen szemlélte az arcát, amely megduzzadt, s szélesebbnek, nagyobbak látszott. A szeme tágra nyílt s nyugtalan volt, de a szempillái nem mozdultak, a szája tátottan

állt, az ajka görcsbe merevedett, előfehérlettek összeszorított fogai. Az ember már nem tudta mozdtítani arcizmait, s ezért az arca inkább lárvának látszott. A szíve azonban tompán vert, s a tüdeje rövid és meggyorsult lélegzettel dolgozott. A két cigány, mint nyársra húzott birkát, fölemelte. Merdzan rájuk kiáltott, vigyázzanak, ne rázzák a testet, s maga is segített nekik. A karó alsó, vastagabb részét beleállították a gerendák közé, nagy szögekkel odaerősítették, aztán hátulról egy rövid léccel alátámasztották, azt is hozzászögezték a karóhoz és az állvány gerendáihoz.

Mikor ezzel is elkészültek, a cigányok hátrább húzódtak, és a sejmenekhez csatlakoztak, az üres térségen pedig, két egész rőfre kiemelkedve, kinyúlva és kidülledve, derékig meztelenül, egyedül maradt a karóba húzott ember. Messziről csak sejteni lehetett, hogy testén áthalad a karó, amelyhez lábát és kezét kötözték. Ezért a népnek úgy rémlett, mintha szobor volna, amely magasan a folyó fölött, közvetlenül az állványok peremén lebeg a magasban.

Mindkét parton moraj lás zúgott végig a hullámzó tömegen. Voltak, akik lesütötték a tekintetüket, mások gyorsan hazaindultak, s nem néztek sem jobbra, sem balra. A többség némán nézte az emberi alakot, amely természetellenes merevséggel, egyenesen ott volt az űrben. Fagyos borzalom járta át bensőjüket, lábuk elhalt, de nem tudtak mozdulni onnan, s tekintetüket nem tudták levenni a látványról. S a megrémült emberek között végigvászorgott a bolond Ilinka; mindenkinek a szemébe nézett s igyekezett elkapni a tekintetét, hogy kiolvassa belőle, hova rejtették az ő fölálló és eltemetett gyermekeit.

Akkor a plevljei, Merdzan és még két sejmen az elítélthez lépett, és közlőrl vizsgálgatták. A karón csak vékony véreceske csordogált lefelé. Az ember élt és eszméleténél volt. Lágyéka emelkedett és süly-lyedt, szeme lassan, de szüntelenül forgott. Összeszorított fogai közül elnyújtott hörgés hallatszott, amelyből csak nehezen lehetett egy-egy szót kivenni:

- A törökök. . . a törökök. . . - csukladozott a karóba vert ember - a törökök. . . a hídon. . . pusztuljatok. . . el, mint a kutyák. . . dögöljete meg, mint a kutyák. . .

A cigányok összeszedték szerszámaikat, s a plevljeivel meg a sejmenekkel együtt az állványokon keresztül a part felé indultak. A nép visszahőkölt előlük, és oszladozni kezdett. A magas kőrakások és a csupasz fák tetején csak a gyerekek vártak még valamire, nem tudván, mikor van vége a dolognak, s mi az elég; várták, mi történik később azzal a furcsa emberrel, aki ott lebeg a víz fölött a magasban, mintha ugrás közben megállott volna.

A plevljei ekkor Abid agához lépett, s jelentette, hogy mindent pontosan és jól végrehajtottak, az elítélt még él, s minden kilátás szerint még élni is fog, mert a bensője teljesen sértetlen. Abid aga nem válaszolt semmit, még csak rá sem tekintett, csak kezével intett, hogy vezessék elő a lovát, elbúcsúzott Tosun effenditől és Antonije mestertől. Mindannyian indultak. Ide hallatszott, amint a éarSijában a hírvívő, a *telal* kikiáltja, hogy az ítéletet végrehajtották, s mindenkit, aki ilyesmit cselekszik, ilyen keserű és rettenetes büntetés ér.

A plevljei ott állt határozatlanul a síkon, amely

gyorsan megüresedett. Legénye a lovát tartotta, a sejmenek parancsára vártak. Úgy érezte, kellene valamit mondania, de nem tudott szóhoz jutni a nagy fölindulástól, amely csak most kezdett igazán növekedni benne, mintha szét akarná feszíteni. Csak most jutott tudatába mindaz, amire, az ítélet végrehajtásával elfoglalva, eddig nem gondolt. Csak most emlékezett Abid aga fenyegetésére, hogy élve karóba húztatja, ha el nem fogja a bűnösöket. Megmenekült hát ettől a borzalomtól, de alig egy hajszálnyira, az utolsó pillanatban. Az ottan fönn, az állványokon, éjszánkánként alattomosan minden erejét megfeszítve azon dolgozott, hogy ő erre a sorsra jusson. De íme, fordítva történt. Ha csak egy pillantást is vetett arra az emberre, aki a folyó fölött karóba húzva lebeg, rémülettel és fájdalmas örömmel töltötte el a tudat, hogy a sors nem őt sújtotta, hogy az ő teste sértetlen, szabad, a tagjait mozgatni tudja. S ettől a gondolattól legyűrhetetlen, tüzes tuskék támadtak a mellében, s áradtak széjjel egész testébe, behatoltak a lábába, kezébe, s arra ösztökélték, hogy mozogjon, nevessen, beszéljen, mintha csak önmagát is meg kellene győznie arról, hogy egészséges, hogy szabadon mozoghat, beszélhet, hangosan nevethet, s ha akar, énekelhet, s nem kell a karóról erőtlen átkokat hörögnie, a halált várva, mint egyetlen szerencsét, ami még érheti. Magától mozdult meg a keze, perdült táncra a lába, magától nyílt ki a szája, tört ki belőle a görcsös nevetés, s ömlöttek elő bőségesen a szavak:

- Hahaha! Radisav, te hegyi tündér, miért merevedtél meg ennyire? Miért nem á sod alá a hidat?

Mit hörögsz, mit csukladozol? Gyújts nótára, tündér!
Perdülj táncra, tündér!

A sejmenek meglepetten és zavartan nézték, hogyan táncol a gazdájuk szélesre tárt karral s énekelve, hogyan fulladozik a nevetéstől, a furcsa szavaktól és a szája szélén egyre erősebben előtörő habtól. Még barna lova is ferde és rémült pillantásokat vetett rá.

4

Mindazok, akik valamelyik állványról látták az ítélet végrehajtását, borzalmas híreket vittek szét a városban és környékén. A polgárokat és munkásokat leírhatatlan félelem fogta el. Lassan és fokozatosan férközött az emberek tudatába mindannak teljes fölismerése, ami a rövid novemberi nap folyamán a közelükben történt. Mindenki csak arról az emberről beszélt, aki ott fenn, az állványok tetején, karóba húzva még most is életben van. Magában mindenki megfogadta, hogy nem beszél róla; de mit ér ez, ha a gondolat mindig visszatér hozzá, és a tekintet arrafelé fordul?

A Bánja felől ökrös szekerekkel érkező kőhordó parasztok lesütötték a szemüket, s szelíden nógatták sietésre ökreiket. A parton és az állványokon dolgozó munkások fojtott hangon szóltak egymáshoz, de csak annyit, amennyi a dologhoz éppen szükséges volt. Még a felügyelők is, mogyorófa vesszővel a kezükben, csöndesebbek és enyhébbek voltak. A dalmát kőfaragók munka közben sápadtan, összeszorított állkapoccsal hátat fordítottak a hídnak, s dühösen

sújtottak vésőikre, amelyek a nagy csöndben úgy visszhangoztak, mintha harkályok serege kopogtatott volna.

Gyorsan bealkonyodott; a munkások szálláshelyükre siettek, hogy minél messzebb kerüljenek az állványoktól. Mielőtt még egészen besötétedett volna, Merdzan és Abid aga egyik bizalmas embere ismét fölkapaszkodott Radisavhoz, és kétség nélkül megállapították, hogy az elítélt még most is, teljes négy órával az ítélet végrehajtása után, él és eszméletén van. A boldogtalan súlyos lázban volt, lassan, nehezen forgatta körbe a szemét, s mikor maga alatt megpillantotta a cigányt, hangosan kezdett nyögni. A hangból, amelyben lelke távozott belőle, csak egyes szavakat lehetett megkülönböztetni:

- A török... törökök. . . a híd! . . .

A két ember meglegedetten tért vissza Abid aga bikavaci házához, útközben mindenkinek elmondották, hogy az elítélt még él; ahogy a fogait csikorgatja, s ahogy a karóról szépen és világosan megszólal, reményt ad arra, hogy még holnap délben is élni fog. Abid aga is meg volt elégedve, s megparancsolta, hogy Merdzannak fizessék ki az ígért jutalmat.

Ezen az éjszakán a városban és a híd körül mindenki rettegésben aludt. Helyesebben, aki tudott aludni, aludt, de nagyon sokan voltak, akiknek szemére nem jött álom.

Másnap napsugaras novemberi hétfő virradt föl. Sem az építkezés körül, sem a városban egyetlen szem sem akadt, amely oda ne pillantott volna a gerendák és deszkák ama víz fölötti sötét sövényére, amelynek végén, mint a hajó tatján, magányosan és

egyenesen kiemelkedett a karóba vert ember alakja. És sokan, akik álmukból ébredve azt gondolták, hogy csak álmodták mindazt, ami az egész világ szeme láttára a hídon történt, most megálltak, s merőn nézték, hogyan folytatódik a kínos álom, s tart tovább is a valóság napfényében.

A munkások közt ugyanaz a levertséggel és elkese-
redéssel telített tegnapi csönd. A városban ugyanaz a
sugdolózás és izgalom. Merdzan és Abid aga emberei
ismét fölkapaszkodtak az állványokra, körüljárták az
elítéltet; valamit beszéltek egymás között, fölemelték a
fejüket, s fölnéztek a paraszt arcába; Merdzan
megrántotta a boldogtalan ember nadrágját. Már abból
is, ahogy a partra ereszkedtek, s hallgatva végigmentek
a dolgozó emberek között, mindannyian megértették,
hogy a paraszt kiszenvedett. S a szerbek mind
megkönnyebbülésfélét éreztek, láthatatlan diadalt.

Most már mindenki bátrabban tekintett az állvány
tetejére és az elítéltre. Mindannyian érezték, hogy a
törökökkel folytatott állandó birkózásban és versen-
gésben most az ő oldalukra billent a súly. Legnehezebb
zálog a halál. A szájak, amelyeket eddig a félelem zárt
le, most önmaguktól megnyíltak. Amúgy sárosan,
ázottan, borotvátlanul és sápadtan, miközben a
fenyőfa emelő segítségével a hatalmas épületköveket
hengergették, meg-megálltak egy pillanatra, hogy a
tenyerükbe köpjenek, s fojtott hangon szóltak
egymáshoz:

- Isten bocsássa meg a vétkeiket, s könyörüljön rajta!

- Vértanú volt szegény! Hej, nagy a mi nyomorúságunk !

- Hát nem látod, hogy szent lett belőle ? Szent lett szegény!

S mindegyik a szeme sarkából méregette a megboldogultat, aki olyan feszesen állt ott, mintha katonái előtt lépkedne. Ott fenn, abban a magasságban már nem látszott sem borzasztónak, sem szálnalmasnak. Sőt, mindenki előtt világos volt, mennyire kitűnt és magasra emelkedett. Nem áll a földön, nem kapaszkodik a kezével, nem úszik, nem röpül: saját magában van a súlypontja, megszabadult a földi kapcsoktól és terhektől, nem kínlódik, senki nem tehet már neki semmit, sem puská, sem szablya, sem rossz gondolat, sem emberi szó, sem török ítélet. Ahogy ott állt, derékgig meztelenül, megkötözött kézzel és lábbal, egyenesen, a karó mellett hátravetett fejjel, alakja már nem annyira emberi testre hasonlított, amely növekszik és szétesik, hanem inkább magasra emelt, szilárd és el nem múló szoborra, amely örökre ott marad.

A robotosok megfordultak és titokban keresztet vetettek.

Mejdanban az asszonyok átszaladtak egymáshoz az udvaron, hogy egy-két percig együtt suttojanak, s elsírassák a halottat, aztán nyomban visszafutottak, hogy oda ne égjen az ebéd. Egyikük mécesest gyújtott. Hamarosán már minden házban méceses égett a szoba sarkába dugva. A gyerekek pillogva, ünnepi hangulatban néztek a fénybe, s hallgatták az öregek érthetetlen, szakadozott mondatait („Könyörülj, Uram, s oltalmaz meg bennünket!" , „**Ó**, vértanú,

az Úr kegyelmében, aki a legszebb szentegyházat építetted!", „Segíts bennünket, Uram, törd meg ellenségünket, s ne adj neki hosszú uralmat!"), fáradhatatlanul kérdezősködtek, mi is az a vértanú, ki építi a templomot és hol. Különösen a kicsinyek voltak kíváncsiak. Az anyák pedig csitítgatták őket:

- Hallgass, lelkem! Hallgass, fogadj szót édesanyádnak, s amíg csak élsz, őrizkedj a töröktől, az atkozottól!

Mikor másodszor is besötétedett, Abid aga még egyszer körüljárta az építkezést, s a szörnyű példa hatásával elégedetten, megparancsolta, vegyék le a parasztot az állványokról:

- Dobjátok kutyáknak a kutyát!

Ezen a hirtelen leomló éjszakán, amely nedves és langyos volt, mintha tavasz volna, érthetetlen zsbongás, hullámvás támadt a munkások között. Azok is, akik eddig hallani sem akartak rombolásról és ellenkezésről, most készek voltak arra, hogy sokat adjanak, és megtegyenek mindent. A karóba húzott ember szent volt, s mindenki vele törődött. Néhány száz megkínzott ember, vele született ösztönétől indítva, a részvét és az ősi szokások erejétől hajtva, öntudatlanul fölbolydult, és egyesült abban a törekvésben, hogy a vértanú testéhez jusson, elragadja a megszenteltelenítés elől, s keresztényi módon eltemesse. A kunyhókban és pajtákban óvatos sugdolód-zások és megbeszélések folytak, s a robotosok hétga-rasnyi jelentékeny összeget gyűjtöttek össze, hogy Merdzant megvesztegessék. Erre a föladatra kiválasztották maguk közül a három legügyesebb embert, s azoknak sikerült is a hóhérral tárgyalást indí-

tani. A három, munkától fáradt és átázott paraszt most óvatosan, ravaszul, nagy kerülővel beszélt Merdzannal. Összeráncolt homlokkal, fejét vakargatva és szándékosan dadogva, a legöregebb paraszt így beszélt a cigányhoz:

- Hát ennek is vége. így rendeltetett, hát legyen. Csak hát, tudod, hogy úgy mondjam, ő is csak *iksan*, vagy ahogy mondják, Isten teremtménye, hát nem volna helyes, hogy úgy mondjam, ha vadak falnák föl vagy kutyák tépnék széjjel.

Merdzan, aki jól sejtette, miről van szó, inkább panaszosan, mint makacsul védekezett:

- Hajajjjo^/ Azt már nem! Ne is szóljatok! Nagy tűzre akartok ti engem rakni. Nem tudjátok, milyen hiúzsze van Abid agának.

A paraszt kínlódott, ráncolta homlokát, s ezt gondolta magában: „Cigány ez, kereszt és lélek nélküli teremtés, nem komázhatsz, nem is barátkozhatsz vele, se égen, se földön nem is esküdhatsz neki semmire”, s jobb kezét ott tartotta szük zsebében, a hét garast szorongatva.

- De hát tudom én, hogy van az. Tudjuk mi azt, hogy úgy mondjam, neked sem könnyű. De hát neked sem fog hibázni. Hát itt van négy garas, egészséggel, úgy találtuk, úgy vélem, elég lenne.

- Jok, jok, nem úgy, drágább az én életem minden földi kincsnél. Aztán meg Abid aga nem hagyna életben, mert lát az mindent, akkor is, amikor alszik. Jaj-jaj, meghalok, ha rágondolok is!

- Négy garas, hát legyen öt, ha már úgy kell. Mindent találunk, ami csak szükséges - folytatta a paraszt, és ügyet sem vetett a cigány jajgatására.

- Nem merem, nem merem, s kész!

- Hát jó, neked megparancsolták, hogy azt a .. testet... dobd, hogy úgy mondjam... mármint a kutyaéknak, és te oda is fogod dobni, hogy aztán később mi lesz veled, azzal te már ne törődj, nem is fogja azt senki kérdezni tőled. Hát aztán később, mi, hogy úgy mondjam, azt a testet elvinnénk onnan... s eltemetnénk a mi szokásaink szerint, de titokban, hogy úgy mondjam, élő lélek nem is tudna arról semmit. Te meg másnap, hogy úgy mondjam, azt fogod mondani, hogy a kutyaé, hogy úgy mondjam, széjjelhurcolták azt a .. testet. S nem is lesz abból senkinek semmi baja, te pedig megkapod a magadét.

A paraszt óvatosan és meggondoltan beszélt, csak a *test* szó előtt állt meg mindig habozva, s vigyázva ejtette ki a száján ezt a szót: *test*.

- Hogy én öt garasért a fejemet veszítsem! Nem, neem!

- Hat garasért - tette hozzá csöndesen a paraszt.

Akkor a cigány kihúzta magát, széttárta karját, arca elkomolyodott, s az őszinteségnek azzal a megrázó kifejezésével, amilyenre csak olyan emberek képesek, akik nem tesznek különbséget hazugság és igazság között, a paraszt elé állt, mintha az volna a hóhér és ő az elítélt.

- Hát kerüljön a fejembe, ha már ilyen a sorsom, maradjon özvegy az asszonyom és árvák a gyerekeim: adjatok hét garast, aztán vigyétek a dögöt, de senki ne lássa, senki ne tudja.

A paraszt a fejét csóválta, s mélyen sajnálta, hogy ilyen gonosztevőnek kell odaadnia utolsó fillérét is. Mintha csak belelátott volna összeszorított markába!

Aztán aprólékosan és részletesen is megegyeztek, ha leveszi az állványokról, hogyan viszi át Merdzan a halottat a folyó bal partjára, ahol alkonyatkor kidobja az út menti köves részre, hogy Abid aga emberei és a járókelők is láthassák. A három paraszt meg egy kicsit odább, a cserjésben fog elrejtőzni. S mihelyt besötétedik, elviszik a halottat és eltemetik, de jól rejtett helyre, minden látható nyom nélkül, úgyhogy egészen hihetőnek látszik majd az, hogy éjszaka a kutyák széttépték és fölfalták. Három garast előlegbe adnak, a többi négyet pedig másnap, a dolog elvégzése után.

S a dolog még azon az éjszakán, az egyezés szerint megtörtént.

Alkonyatkor Merdzan átvitte a holttestet, s az út alatt kidobta a partra. Ez a test nem hasonlított arra, amelyet két napig a karón egyenesen és kiemelkedve, mindannyian láttak, ez ismét a régi Radisav volt, apró és hajlott ember, csak éppen vértelenül és élettelenül. Aztán legényeivel együtt a tutajon nyomban visszatért a városba. A parasztok a cserjésben vártak. Még néhány elkésetten hazatérő munkás vagy török haladt el arrafelé. Aztán az egész környék elcsöndesedett és elsötétült. Lassanként kutyák tünedeztek föl, hatalmas, lompos, éhes és félénk állatok, otthontalanok és gazdátlanok. A bokrok közé bújt parasztok kövekkel dobálták s szétkergették őket, azok meg behúzott farkkal menekültek, de csak húsz-harminc lépésnyire a holttesttől, aztán megfordultak, és várták, mi lesz. A sötétben látni lehetett, hogy szemük parázsosan villog. Mikor a parasztok látták, hogy az éjszaka egyre mélyebb lesz, s aligha járhat már valaki

erre, előléptek rejtkehelyükről, csákányokkal és lapáttal a vállukon. Két deszkát is vittek magukkal, azokat egymásra tették, rájuk a halottat, s aztán elcipeltek. Egy vízmosásban, amelyet a tavaszi és őszi esőzések vájtak ki, ahol a víz a hegyről a Drinába rohant, félrekotorták a lerakódott nagy szemű kavicsot, s gyorsan, csöndben, egyetlen szó és nesz nélkül, mély sírt ástak. A sírba aztán leeresztették a kemény, hideg és megmerevült testet. A legöregebb paraszt leugrott a sírgödörbe, néhányszor óvatosan tüzet csiholt a kovakövön, aztán először meggyújtotta a taplót, majd a viasztekercs vékony gyertyácskáját, mindkét kezével védve a lángot; a gyertyát a halott fejéhez helyezte, háromszor gyorsan és hallhatóan keresztet vetett. Utána odafönn a sötétben a másik két ember is keresztet vetett. A paraszt azután a halott fölött kétszer meglendítette a karját, mintha üres kezéből láthatatlan borral locsolná, s kétszer is halkán és megtörten mondotta:

- Nyugtassad szentjeidben, Krisztusunk, rabod lelkét!

Aztán még néhány szót suttogott, összefüggés nélküli, értelmetlen szavakat, miközben a másik két férfi a sír fölött szüntelenül vetette a keresztet. S mikor elhallgatott, fölülről lenyújtották hozzá a két deszkát, s az öreg paraszt hosszában és keresztben elhelyezte őket a halott fölött úgy, hogy tetőt alkottak fölötte. Az öreg még egyszer keresztet vetett, eloltotta a gyertyát, és kikapaszkodott a sírgödörből. Óvatosan és lassan mindhárman földet hánytak a sírgödörbe, jól elsulykolták, hogy egyetlen rög se legyen a sír fölött. Mikor ezzel is elkészültek, helyére húzták a ka-

vicсот, még egyszer keresztet vetettek, és visszaindultak, jó messzire kerülve, hogy a sírgödörtől minél távolabb ériék el az országutat.

Még aznap éjszaka megeredt a sűrű, csöndes eső, szél nélkül, s a fölvirradt reggel tele volt tej színű ködökkel s nehéz, langyos nedvességgel, amely az egész völgyet betöltötte. A hol növekvő, hol visszaeső fehér fényről arra lehetett következtetni, hogy a nap küszködik a köddel, amelyen nem tud áthatolni. Minden leverő, kísértetiesen új és idegen volt. Az emberek hirtelen bukkantak elő a ködből, s ugyanilyen hirtelen el is tűntek benne. Ilyen időben haladt át kora reggel a caráiján egy egyszerű kocsi, rajta két sejmen, akik az összekötözött plevljeit, tegnapi parancsnokukat tartották.

Mióta tegnapelőtt váratlan lelkesedésének rohamában, hogy életben maradt, s nem húzták karóba, a plevljei mindenki előtt táncolni kezdett, többé nem csöndesedett le. Minden izma ugrált, nem tudott egy helyben maradni, folyton kínoztta a vágy, hogy önmagát is, a többieket is meggyőzze: ép, egészséges, és mozogni tud. Időnként eszébe jutott Abid aga (ez volt örömének sötét pontja), s ilyenkor súlyos letargiába zuhant. De eközben új erő gyülekezett benne, s arra ösztökélte, hogy mozogjon, s bőszyulten törjön-zúzzon. S megint fölugrott, széttárt karral táncolni kezdett, ujjaival csettintgetett, s derekát csavargatva, mint egy török táncosnő, új és új élénk mozdulatokkal bizonyítgatta, hogy nem húzták karóba, s a tánc ritmusában lihegte:

- Íme, íme. . . ezt is tudom... íme, ezt is, ezt

Semmit sem akart enni, minden beszélgetést félbeszakított, hirtelen fölugrott és új táncba kezdett, s minden mozdulatnál gyermekesen igyekezett meggyőzni az embereket:

- Nézd csak... íme... ezt is, ezt is!

Mikor végre is másnap este meg merészelték mondani Abid agának, mi történt a plevljeivel, az hidegen és kurtán mondta:

- Vigyétek a megkerültet Plevljébe, odahaza kötözzétek meg, hogy ne csináljon bolondságokat. Nem termett ez ilyen dologra.

Így is cselekedtek. Mivel azonban a sejmenek parancsnoka nem tudott lecsöndesedni, emberei kénytelenek voltak a kocsihoz kötözni. A boldogtalan sírt és védekezett, s amíg csak egyetlen testrészét mozdítani tudta, meg-megvonaglott és kiáltozott: íme... ezt is. Végül is kezét-lábát össze kellett kötözni, s így feküdt a kocsiiban, odadobva, mint egy zsák búza, egészen körülcsavarva kötelekkel. Most azonban, mihelyt érezte, hogy mozdulni sem tud, azt képzelte, hogy karóba húzzák, s rángatózni, ellenkezni kezdett, kétségbeesetten kiáltozva:

- Ne engem, ne engem! A tündért fogjátok el! Ne engem, Abid aga!

A város szélén az utolsó házakból a kiáltozásoktól megzavarva kifutottak az emberek, de a kocsi a sejmenekkel és a beteggel együtt gyorsan eltűnt a dob-runi úton a sűrű ködben, amely mögött csak sejteni lehetett a napot.

A plevljeinek ez a váratlan, szomorú elutazása még jobban megrémítette az embereket. Suttogni kezdték, hogy a halálra ítélt paraszt ártatlan volt, s ezt

vette lelkére a plevljei. A mejdani szerb asszonyok azt mesélték, hogy a boldogtalan Radisav holttestét a butkovi sziklák alatt tündérek temették el, s éjszákanként az égből fény sugárzik alá sírjára; ezer és ezer meggyújtott gyertya lángja reszket sorban az égtől a földig. Az asszonyok könnyek között látták ezeket a gyertyákat.

Mindenfélét elhittek és suttoztak, de a félelem mindennél erősebb volt. A hídon pedig gyorsan és simán, akadály és zavar nélkül folytatódott a munka. S folytatódott volna isten tudja, meddig, ha december elején váratlan erős hideg nem tör a vidékre; ez ellen már Abid aga ereje sem volt elegendő.

December elején olyan hideg napok és hófúvások jöttek, amilyenre a legöregebb emberek sem emlékeztek. A kövek a földhöz fagytak, a fák meghasadtak, apró, kristályos hó lepett be mindent, a szerszámokat, egész kunyhókat, másnap pedig szeszélyes szél támadt, a túlsó oldalra söpörte a havat, s más vidéket temetett a mély hó alá. A munka önmagától megszűnt, s eltűnt az Abid agától való félelem. Abid aga néhány napig még dacolt, de végül is engedett. Elbocsátotta a munkásokat, beszüntette a munkát. A legnagyobb hófúvás idején ő maga is ellovagolt az embereivel. Ugyanazon a napon egy szalmával és pokróccokkal jól megtömött falusi szánkón Tosun ef-fendi is elutazott, utána pedig, ellenkező irányban, Antonije mester is. A robotosok tábora kiürült, az emberek szétszéledtek a falvakba és völgyekbe, eltűntek nesztelenül és észrevétlenül, mint a víz, amelyet elnyel a föld. Az építkezés, mint eldobott játékszer, ott maradt a folyó mellett.

Elindulása előtt Abid aga még egyszer összehívatta a város első törökjeit. Haragos tehetetlenségében nagyon levert volt, s mint tavaly, most is elmondotta nekik, hogy mindent a gondjaikra bíz, s mindenért ők felelősek.

- Én elmegyek, de a szemem itt marad. Jól vigyázzatok: jobb, ha húsz engedetlen fej elvész, sem hogy a császár egyetlen szöge elpusztuljon. Mihelyt rügyfakadás lesz, én ismét itt termek, s mindenkitől számadást követelek.

A város első emberei most is ígéretet tettek, mint tavaly, s aztán hazatértek, gondterhelten, subájukba, sáljaikba bugyolálva, hálát adva az Istennek, hogy hideget és hófúvásokat is adott a világnak, és saját erejével legalább így szabott határt a hatalmasok erejének.

Mikor azonban kitavaszkodott, Abid aga nem érkezett vissza, hanem helyette Arif bég, a vezér új megbízottja jött, Tosun effendivel együtt. Abid agával az történt, amitől annyira félt. Valaki (valaki, aki mindent közlő látott, és mindent jól tudott) pontos és kimerítő adatokat juttatott el a nagyvezérhez a visegrádi híd körüli dolgairól. A nagyvezér pontosan értesült arról, hogy az elmúlt évben naponta két-háromszáz robotos dolgozott egyetlen fillér napszám nélkül, nagyon gyakran a saját kosztján, a nagyvezér pénzét pedig Abid aga megtartotta magának. Kiszámították azt a pénzösszeget is, amit eddig eltulajdonított. Becstelenséget, mint ez az életben annyiszor történik, túlzott buzgósága és szigora mögé rejtette, úgyhogy az egész vidék népe, nemcsak a keresztény rája, hanem a törökök is, ahelyett, hogy hálások let-

tek volna a nagy alapítványért, még az órát is átkozták, amidőn az építkezés megkezdődött. Mehmed pasa, aki egész életén át harcolt hivatalnokai lopásai és megbízhatatlansága ellen, haszontalan bizalmi emberének megparancsolta, hogy az egész ellopott összeget adja vissza, s vagyona megmaradt részével és háremével együtt azonnal költözzék Anatólia egy kis községébe, s amíg él, ne hallasson hírt többé magáról, ha nem akar még rosszabbul jární.

Két nappal Arif bég után Antonije mester is megérkezett Dalmáciából, az előmunkásokkal együtt. Tosun effendi a kőfaragót bemutatta az új megbízottnak. A meleg és verőfényes áprilisi napon körüljárták az építkezést, s megállapították az első munkák sorrendjét. Mikor Arif bég visszavonult, s ők ketten egyedül maradtak a parton, Antonije mester jobban belenézett Tosun effendi arcába. Az építész ezen a verőfényes napon is összehúzódott, s görcsösen be volt bugyolálva a széles, fekete *mintan-ba*, hosszú ruhájába.

- Ez már egészen másfajta ember. Hála istennek! Csak azt kérdem magamtól, ki lehetett az az ügyes és bátor ember, aki a nagyvezért értesítette, s eltüntette innen Abid agát, azt az állatot.

Tosun effendi maga elé nézett, és halkán mondta:

- Kétség nem fér hozzá, ez jobb.

- Olyan ember lehetett, aki jól ismeri Abid aga viselt dolgait, s akinek bejárása van a nagyvezérhez, s a bizalmát is bírja.

- Mindenesetre, mindenesetre ez a jobbik -mondta Tosun effendi, nem emelve föl lesütött tekintetét, s még jobban beburkolózott *mintanjába*.

Így kezdődött el a munka az új megbízott, Arif bég vezetésével.

Az új megbízott valóban egészen más ember volt. Szokatlanul magas, egy kissé meghajlott, bajusztalan; kiugró arccsontok, fekete haj és mosolygós szem. A nép nyomban elnevezte Misirbabának. (Olyan ember, akinek sohasem volt szakálla vagy bajusza.) Kiabálás, bot, vaskos szavak és látható erőfeszítés nélkül adta ki parancsait, s mosolygósan, gondtalanul, mintegy fölülről rendelkezett, de semmit nem veszített szem elől. Ő is magával hozta a szigorú buzgóságnak azt a légkörét, amely a nagyvezér akaratához és rendelkezéseihez illett, csak éppen nyugodt, egészséges és tisztességes ember volt, akinek nem volt mitől félnie, nem volt mit rejtegetnie, s így arra sem volt szüksége, hogy másokat megfélemlítsen és üldözzön. A munka ugyanolyan gyorsan folyt (mert a gyorsaság volt az, amit a nagyvezér megkívánt), a hibákat ugyanolyan szigorúan büntették, de az ingyenes robotot már az első naptól kezdve megszüntették. Minden munkás kapott bért, lisztet és sót, s minden gyorsabban és jobban ment, mint Abid aga idejében. A bolond Ilinka is eltűnt; a télen nyoma veszett valamelyik faluban.

Az építkezés növekedett és kiterjedt.

Csak most derült ki, hogy a nagyvezér alapítványi építkezése nemcsak híd lesz, hanem nagy han is, vendégfogadó, karavánszeráj, amelyben a messzi vidékek utasai menedéket találhatnak maguknak, lovaiknak és áruiknak, ha az éjszaka itt éri őket. Arif bég utasításai szerint megkezdték a karavánszeráj építkezéseit is. A carSija bejáratánál, kétszáz lépésnyire a

hídtól, ott, ahol a Mej dánra vezető meredek út kezdődik, eddig szerdánként állatvásárt tartottak. Ezen a fennsíkon kezdték az új han építését. A munka lassan haladt, de mindjárt kezdetben látni lehetett, hogy szilárd, gazdag, nagy és tágasra tervezett épület lesz. Az emberek nem is vették észre, amint lassan, de folyton növekszik a kőből épülő han, mert minden figyelmüket a hídépítés kötötte le.

Az, ami most a Drinán történt, annyira bonyolult volt, a munkálatok annyira összekuszálódtak s egybekapcsolódtak, hogy a ráérő városbeliek - akik a partról mint természeti tüneményt nézegették a munkát - többé már nem tudták megértéssel kísélni. Különböző irányokban mind újabb és újabb töltéseket és sáncokat húztak, a folyót szétválasztották, medrekre, ágakra bontották, s egyik mederből a másikba vezették. Antonije mester Dalmáciából különleges kötélverőmestereket hozatott, s a szomszédos *nahijá-kbó* is minden kendert ide gyűjtöttek. Ezek a mesterek külön épületekben szokatlanul erős és vastag köteleket vertek. Görög ácsok Antonije mester és Tosun effendi tervei alapján nagy csigákon forgó fa emelődarukat készítettek, tutajra állították őket, s az itt készült vastag kötelekkel még a legnehezebb kőkockákat is fölemelték és a pillérekhez szállították. Ezek a pillérek egymás után nőttek ki a folyó medréből. Egy-egy kőkockának a partról a hídpillérhez való szállítása négy napig tartott.

Miközben a nép mindezt napról napra, évről évre nézegette, lassanként elvesztette időérzékét, s nem tudta fölismerni az építők igazi szándékait. Úgy rémlett nekik, az építkezés nemcsak, hogy nem halad

előre, hanem mindinkább holmi mellékes és kisegítő munkálatokban kuszálódik össze, s minél tovább tart, annál kevésbé hasonlít arra, aminek lennie kell. Azok az emberek, akik saját maguk nem dolgoznak, s nem vállalkoznak valamire az életben, könnyen türelmüket veszítik, s hibásan ítélik meg mások munkáját. A viSegradi törökök megint csak vonogatni kezdték a vállukat, s legyintettek, ha a hídról esett szó. A keresztények hallgattak, de az építkezést rosszakaratú és titkos gondolatokkal kísérték magukban, s mint minden török vállalkozásnak, ennek is sikertelenséget kívántak. Ez idő tájt írhatta a Priboj melletti bánjai kolostor *iguman-* egy szertartáskönyv utolsó üres lapjára a következőket: „*írom ide tudomásul, mikor Memet pasa Vüegrad mellett a Drinán hidat épített vala. Es akkor a keresztény nép számára a pogányok részéről nagy vala a gyötörtetés és súlyos a robot. A tengerről majsztorokat hozatának. Három évekig építették, és sok pénzt harácsolának. A vizet kettébe és háromba választják vala, de a hidat nem tudják vala egybehozni.*”

Eszkendők múltak, tavasz, nyár, ősz és tél váltogatták egymást, elmentek, s újra visszatértek a munkások, mesteremberek. Most már az egész Drinát átívelték, de nem a híddal, hanem faállványokkal, amelyek fenyőgerendák és deszkák értelmetlen és kusza fonadékára hasonlítottak. Jobbról és balról is tutajokra erősített magas fadaruk lóbálózta. A folyó mindkét partján máglyák füstölögtek, ólmot olvasztottak fölöttük, s azzal öntötték be a kőkockák hasadékait, láthatatlanul kötötték egyik követ a másikhoz.

A harmadik év végén baleset történt, ami nélkül ritkán szokott ilyen nagy építkezés megesni. A középső pillért fejezték be, amely a többinél valamivel magasabb és csúcsa felé szélesebb is volt, mert azon kellett a híd kapujának nyugodnia. Egy hatalmas kőkocka szállításánál a munka összezavarodott. A munkások körülrajzolták a hatalmas, négyszögletű követ, amely vastag kötelekkel körülsavarva ott függött a fejük fölött. Az emelődaru nem tudta a követ pontosan a kijelölt hely fölé vinni. Antonije mester segédje, az arabus, türelmetlenül odafutott, és hangos, dühös kiáltásokkal (azon a furcsa keveréknyelven, amely esztendőik folyamán a különböző vidékekről származó emberek között itt kialakult) rendelkezéseket adott azoknak, akik odalenn a vízen az emelődarut kezelték. Ebben a pillanatban, érthetetlen módon, a kötelek kioldódtak, s a hatalmas kőkocka előbb egyik felével, majd teljes súlyával rázuhant az izgatott arabra, aki nem is nézett maga fölé, csak le, a vízre. Különös véletlen folytán a kő pontosan oda hullott, ahova tervezték, és közben azonban elkapta az arabot, és alsótestét maga alá gyűrte. Rohanás, riadalom, összevissza kiáltozás keletkezett. Hamarosan Antonije mester is odaért. A fiatal arab az első ájulás után magához tért, csikorgatta fogait, nyögött, s panaszosan, ijedten nézett Antonije mester szemébe. Antonije mester összeráncolt szemöldökkel, sápadtan adta ki a parancsokat, hogy a munkások gyülekezzenek össze, hozzanak szerszámot, s lassanak hozzá a kőkocka fölemeléséhez. De minden hiábavaló volt. A boldogtalan fiatalember erősen vérzett, lé-

legzete elakadt, tekintete elködösült. Félóra alatt kiszenvedett, mestere kezét görcsösen szorongatva.

Az arab temetése nagy esemény volt, amelyre soká emlékeztek. Valamennyi muzulmán férfi kivonult, hogy elkísérje, s hogy legalább néhány lépésre részt vegyen a *tabut*, a koporsó hordozásában. A fiatal testnek csak felső része feküdt a tabutban, az alsó rész ott maradt a hatalmas kőkocka alatt. Antonije mester a sír fölé gyönyörű nisant, síremléket állíttatott, ugyanazokból a kövekből, amelyekből a híd is épült. A mestert megrázta a fiatalember halála, hiszen mint gyermeket ő emelte ki ulcinji szegénységéből, ahol néhány odatévedt néger család élt. A hídépítés munkája azonban egyetlen pillanatra sem állt meg.

Ebben az évben és a következőben is igen enyhe volt a tél és egészen december közepéig dolgoztak. Elkövetkezett a munka ötödik esztendeje. Most már az épületfák, kövek, segédeszközök és különböző építőanyagok széles és szabálytalan köre lassanként szűkülni kezdett.

A mejdani út mellett, a kis fennsíkon, építőállványaitól megszabadulva, már ott állott az új han. Nagy, emeletes épület volt, s ugyanazokból a kövekből építették, mint a hidat. Kívül és belül még dolgoztak a hanon, de távolabbról nézve már most is látni lehetett: nagyságával, harmonikus vonalaival és szilárdságával mennyire elüt mindattól, amit valaha is építettek és elképzélhettek a városban. Ez a világossárga kőből emelt, sötétpiros cseréptetős épület, finoman faragott ablaksorával fényűző, hihetetlen ünnepi dolognak tetszett a kasába lakói előtt, amely

mostantól kezdve mindennapi életük alkotórésze lesz. Mivel a nagyvezér építtette, úgy látszott, hogy csak vezérek fognak megszállni benne. A nagyság, ízlés és fényűzés visszfényét tükrözte a pompás épület, s ez zavarba hozta a bennszülötteket.

A folyó fölött is fogyni és vékonyodni kezdett a gerendák, deszkák és lécek bonyolult összeviaskodása, s közülük mindjobban, mind világosabban előtűntek a pompás bánjai kövekből épült híd vonalai. Némely munkások és egész munkáscsoportok még egyre végezték a világ szemében értelmetlennek és összefüggéstelennek látszó munkákat, de most már az utolsó hitetlenkedő városbeli előtt is világos volt, hogy valamennyien együttesen építik a hidat, egységes terv és hibátlan számítás alapján, amely ott áll minden munkálat mögött. Először azok a hídvégek váltak láthatóvá, amelyek magasságukban és átmérőjükben is a legkisebbek voltak, s legközelebb álltak a partokhoz, aztán egyenként fedték föl a többit, míg végül az utolsóról is eltűntek az állványok, s kibukkant az egész híd, mind a tizenegy boltívvel, szépségében tökéletesen és különösen, mint új és idegen táj a városbeliek szeme előtt.

A jóban és rosszban is gyors visegrádiak szégyellték kételkedésüket és hitelenségüket. Most nem is kísérelték meg, hogy gyönyörüket rejtegessék, s lelkesedésüket fékezzék. A hídon még nem engedték meg az átkelést, de a nép mindkét parton összesereglett, különösen a jobb parton, ahol a carSija és a város nagyobb része feküdt, s onnan nézték, hogyan mennek át a munkások rajta, hogyan csiszolgatják a korlátok és a kapu üléseinek köveit. Az összegyülekezett vi-

segradi törökök csak nézegették ezt az idegen költségen épült idegen munkát, amelynek öt év alatt annyi csúfnevet adtak s a legcsúfabb jövőndőt jósolták.

- De hát mondogattam én nektek folyton - mondta izgatott örömmel egy duscei kis hodzsa -, hogy ezek az okos emberek végül meg is csinálják azt, amit kieszeltek, s hogy a szultán kezéről semmit sem lehet elűtni, de ti csak egyre: „dehogysis tudják megcsinálni, nem lesz abból semmi”. Most aztán láthatjátok, hogy elkészült, ráadásul micsoda híd, micsoda alkalmatosság, micsoda szépség.

Valamennyien helyeseltek, habár egyikük sem emlékezett igazán arra, mikor mondotta ezt nekik a hodzsa, s valamennyien tudták, hogy velük együtt ugyancsak megszólta az építkezést, meg azt is, aki építteti. S valamennyien őszinte lelkesedéssel egyre csak csudálkoztak.

- Haj, emberek, emberek, mit csináltak ebben a mi kis városunkban!

- Most láthatod, barátom, mi a nagyvezér hatalma és esze; ahova csak pillant, ott haszon és áldás terem.

- De ez még mind semmi - tette hozzá a vidám és élénk kis hodzsa -, még szebb lesz, ha teljesen elkészül. Nézzétek csak, hogy csinosítgatják, hogy vakargatják, mint vásár előtt a lovat!

Így versenyeztek a lelkesedés ömlengéseiben, a dicséret egyre újabb, szebb és hatalmasabb szavait keresgélve. Csak Ahmed aga Seta, gazdag gabonakereskedő, rosszkedvű és zsugori ember, nézte még most is megvetéssel a hidat, és azokat is, akik dicsérték. Magas, sárga és szikár ember Ahmed aga, tekintete éles, ajka keskeny, mintha összeragadt volna;

hunyorog a szeptemberi napban, s nem enged korábbi fölfogásából. Mert vannak emberek, akikben az oktan gyűlölködés és irigység mindennél nagyobb és erősebb, ha más ember valamit alkot és kieszel. Azoknak, akik lelkesen dicsérik a híd szilárdságát és nagyságát, és azt állítják, hogy minden építkezésnél erősebb, megvetéssel vágja oda:

- No aztán csak áradás ne érje, az a mi igazi visegrádi áradásunk. Majd meglátjátok akkor, mi marad meg belőle!

Mindannyian elkeseredetten szembeszálltak velem, s dicsérik azokat, akik a hídon dolgoztak, főleg Arif bégét, aki mindig urasán mosolyogva, szinte játszva alkotta meg ezt a nagyszerű építményt. De Seta sziklaszilárd, és nem ismer el semmit.

- Hát igen, ha Abid aga meg a zöld botja, az ő fegyelme és zsarnokoskodása nem lett volna, kérdelem én, mit ért volna el ez a csupaszképű a mosolygásával meg hátratett kezével, s hogy fejezte volna be a hidat?

Az általános lelkesedést szinte személyes sérelemnek érezte, mérgelődve ment a boltjába, hogy visszaüljön megszokott helyére, ahonnan nem látni sem a napot, sem a hidat, s ahova nem hallatszik el az elragadtatott világ örvendező zaja és zibongása.

De Seta magános kivétel volt. A polgárok öröme és lelkesedése csak növekedett, s a környékbeli falvakat is elérte. Október első napjaiban Arif bég a hídépítés befejezésének örömeire nagy ünnepséget rendezett. Ez az úri szokásokkal rendelkező, szigorát alig éreztető és ritka tisztességgű ember, aki az egész rábízott pénzt arra költötte, amire rendeltetett, sem-

mit sem tartva meg magának, a nép szemében ennek a munkának legfőbb személyisége volt. Többet beszéltek róla, mint magáról a nagyvezérről. Így aztán ünnepsége is gazdagon és fényesen sikerült.

A felügyelők és munkások pénzt és ruhát kaptak ajándékba, s a közlakoma, amelyen mindenki részt vehetett, aki csak akart, két napig tartott. Ettek, ittak, táncoltak és énekeltek a nagyvezér tiszteletére; lovas és futóversenyeket rendeztek; a szegények között húst és édességeket osztogattak. A hidat és a carsiját összekötő téren nagy katlanokban édes halvát főztek, s amúgy forrón osztogatták a népnek. Most az is megédesíthette a száját, aki még Bajram ünnepén sem tudta. A kasaba körüli falvakba is jutott ebből a halvából, s aki csak megízlelte, jó egészséget kívánt a nagyvezérnek és sok évszázadot a hídjának. Akadt gyerek, aki tizennegyedszer is visszatért a katlanhoz, míg végül is a szakács fölismerte, és a főzőkanállal megcsapkodva, elkergette. Egy cigánygyerek meghalt, mert túlságosan sokat evett a forró halvából.

Az efféle dolgok sokáig emlékezetben maradtak, és a híd keletkezéséről szóló történetekkel együtt mondogatták őket, annál is inkább, mert az ajándékozó kedvű nagyvezérek és a becsületes megbízottak az utóbbi századokban, úgy látszik, kihaltak, az ilyen ünnepségek is megritkultak, s teljesen ismeretlenné váltak, míg végül is a tündérektől, Stojáról és Ostojáról és hasonló csudákról szóló legendákkal egy sorba kerültek.

Az ünnepségek idején s az első napokban általában, az emberek számtalanszor átkeltek a hídon,

egyik partról a másikra és vissza. A gyerekek átfutottak, az idősebbek szép lassan, beszélgetve mentek, vagy minden pontról külön elnézegették a hídról nyíló új látóhatárt. Az erőtlenekeket, csonkákat, bénákat hordágyon hozták, mert senki sem akart elmaradni s lemondani arról, hogy részt vegyen ebben a csudában. A kasába minden lakosa, még a legkisebb is, úgy érezte, hogy képességei egyszerre megsokszorozódtak, és ereje megnövekedett. Mintha valami csodás, emberfölötti vállalkozás az ő képességeinek méreteihez és a mindennapi élet határai közé szállt volna alá. Mintha az eddig ismert elemek: a föld, víz és ég mellett egy újabbat fedeztek volna föl. Mintha valakinek az áldásos erőfeszítésével még egyszer minden és mindenki számára megvalósult volna az egyik legnagyobb kívánság, az ősi emberi álom: járni a vizek fölött, s meghódítani a térséget.

A török legények a halváskatlanok körül körtánca keztek, áttáncoltak a hídon, mert ott úgy rémlett nekik, nem is a földön járnak, hanem a levegőben szállnak, azután láncba kanyarodtak a kapuban, s ott dobogtak, döngették lábukkal az új kockaburkolatot, mintha ki akarnák próbálni a híd szilárdságát. A fáradhatatlanul és ugyanabban az ütemben ugráló fiatal testek ide-oda hajló körtánca körül gyerekek szökdecseleltek, átszaladtak a táncoló lábak között, mintha mozgó sövény alatt bújnának keresztül, megálltak a kóló közepén, életükben először, a hídon - amelyről évek óta oly sokat beszéltek -, ráadásul a kapuban, amelyről azt mondták, hogy abba zárták azt a szerencsétlen megboldogult arabot, aki éjszakánként meg szokott jelenni. S bárhogy élvezték is a

legények körtáncát, szinte elalélta a félelemtől, amellyel az arab még életében is, amikor a hídon dolgozott, szüntelenül elárasztotta a kasába gyermekeit. Ezen a kiemelkedő, új és furcsa hídon úgy rémlett nekik, hogy régen elhagyták édesanyjukat, a szülői házat, és fekete emberek, csodálatos építmények és furcsa táncok országába tévedtek; rémülöztek, de nem tudtak szabadulni a gondolattól, mely az arabra emlékeztette őket, s a csodás, új kapuban nem tudtak elszakadni a körtáncától. Egészen új csodának kellett jönnie, ami a figyelmüket fölkelte.

A nezukai Turkovic nevű agacsaládból származó Murát nevű gyöngelmű ifjú, akit csúf néven Mutának hívtak, s akit a kisváros gyermekei sokszor megtréfáltak, egyszer csak fölkapaszkodott a híd kőpárkányára. A gyerekek sikoltozni kezdtek, az idősebbek csodálkozva és rémülten kiabáltak, a féleszű pedig, mintha tündér volna, kitárt karral, hátravetett fejjel lépkedett végig a keskeny párkányon, egyik lábát a másik elé rakva, mintha nem is a víz és a mélység fölött lebegne, hanem a legszebb táncban venne részt. Mellette, lenn a hídon a gyerekek és a naplopók tömege haladt, s bátorította az ifjút. A híd túlsó oldalán pedig bátyja, Ali aga várt rá, s mikor odaért, jól elfenekelte, mint egy gyereket.

Sokan jó messze, félóra járásnyira is elmentek a hídtól, Kalatáig és Meزالináig, s onnan szemlélgették a hidat, amely fehéren és könnyedén emelkedett a magasba, tizenegy, egyenlőtlen nagyságú boltívével, mint a zöld víz és sötét hegyek között lebegő csodálatos arabeszk.

Ezekben a napokban meghozták a nagy, fehér

márványlapot is, rajta a bevéssett fölírással, s odafenn a kapuban beépítették abba a vöröses kőfalba, amely teljes három rőf magasra emelkedik ki a híd párkányából. A nép sokáig tolongott a fölírat előtt, és nézte, amíg nem akadt egy *softa*, muzulmán papnövendék, vagy *hafis*, aki az egész Koránt betéve tudta, s többkevesebb ügyességgel, egy kávéért vagy egy szelet görögdinnyéért, vagy egész egyszerűen Allah dicsőségére el nem olvasta a fölíratot, már ahogyan tudta.

Ezekben a napokban százszor is végigbetűzték ennek a *tarih-nak* a verssorait, amelyeket egy Badi nevű török költő írt, s amelyek elmondották annak nevét, eredetét és hivatalát, aki ezt a hidat építtette, s elmondották, hogy az építkezést a Hedzra utáni 979. szerencsés évben, vagyis keresztény időszámítás szerint 1571-ben fejezték be. Ez a Badi nevű költő jó pénzért könnyű és hangzatos verssorokat írt, s ügyesen el tudta helyezni őket a nagyuraknál, akik épületeket emeltek vagy javíttattak. Azok, akik Badit ismerték (és egy kicsit irigyelték is), gúnyosan mondták, hogy az égboltozat az egyetlen épület, amelynek tarihját nem Badi tollából származó verssorok díszítik. Badi pedig minden szép keresete mellett is szegény és éhező költő volt, örökké küszködve azzal a különös nyomorral, amely gyakran kíséri a versírókat, sajtóságos átokként, amelyet semmiféle fizetés vagy jutalom nem tud föloldani.

A mi világunk gyöngé írástudása, kemény feje és élénk képzelőereje mellett minden városi tanult ember a maga módján olvasta és magyarázta Badi tarihját a kőlapról, amely, mint minden fölíratos szöveg, a

nyilvánosságra dobva ott állott megörökítve az örök kőben, minden időkre és visszavonhatatlanul kitéve az emberek, bölcsek és bolondok, gonoszok és jóindulatúak tekintetének és magyarázatának. S a hallgatók közül ezeket a verssorokat mindenki úgy jegyezte meg, ahogyan a saját fülének és saját természetének legjobban megfelelt. Így az, amit itt az egész világ szeme előtt a kemény kőbe belevéstek, szájról szájra szállva különbözőképpen újult meg, és gyakran az értelmetlenségig megváltozott és elromlott. A kőbe ezt írták:

1

*Imé, Mehmed pasa korának bölcsei és nagyjai között
a legnagyobb, megvalósította szíve Jogadalmát, s
gonddal és fáradsággal
hidat épített a Drina vizén. Ezen a mély és gyors
folyású vízen, ahol elődei semmit sem tudtak emelni.
Isten kegyelméből, remélem, hogy építkezése szilárd
lesz,
hogy élete szerencsében fog eltelni, s a bánatot soha
ismerni nem fogja. Mert életében aranyat és ezüstöt
fektetett az alapítványba;
és senki nem mondhatja, hogy amit erre a célra
költött, eldobott vagyon. Badi, aki látta ezt, mikor az
építés befejeződött,
mondotta tarihját: Isten
áldja ezt az építményt, ezt a csodás és szép
hidat!*

Végül is a nép teleette, kijárált és kicsodálkozta magát a hídon, és eleget hallgatta a fölírás verssorait is. Az első napoknak ez a csodája átment a mindennapi életbe, s az emberek sietősen, közönyösen, gondok között, szórakozottan keltek át a hídon, ahogyan a zúgó víz elhaladt alatta, s mintha ez is csak számtalan útjaik egyike volna, amelyeket ők és állataik lábukkal végigtaposnak. A fölíratos kőlap pedig hallgatott a falban, ahogyan minden más kő hallgatni szokott.

A bal parti út most közvetlenül összekapcsolódott a másik oldal útjával. Eltűntek a sötét, szúrágta kompok és szeszélyes révészek. A homokos hordalékföld és a meredek part mélyen lent maradt a híd utolsó boltívei alatt, s immár nem ereszkedett le hozzá senki, s nem is kapaszkodott föl, s nem kellett senkinek kínosan várakoznia, és annyiszor hiába kiabálnia egyik partról a másikra. Mindezt a vad folyóval együtt, mintha varázslatban történt volna, áthidalták. Mindezek fölött most magasan jártak, mintha szárnyakat kaptak volna, egyik partról egyenesen a másikra, a széles, hosszú hídon keresztül, amely szilárd és maradandó, mint a hegység, s amely úgy visszhangzik a paták alatt, mintha csupán egyetlenegy vékony kőlapból állana.

Eltűntek azok a fából épült vízimalmok és kunyhók is, amelyekben az utasok kényyszerűségből éjszakáztak. Helyükben ott áll most a szilárd és fényűző karavánszeráj, és befogadja az utasokat, akik napról napra többen lesznek. A vendégfogadóba harmonikus vonalú, széles kapun lehet belépni. A kapu mindkét oldalán két nagy ablak áll, rajtuk rács, de

nem vasból, hanem cédrusfába faragva, mindegyik egyetlen darabból. A széles, szögletes sarkú udvaron van hely az árunak és poggyásznak, s körös-körül nyílik a harminchat szoba ajtaja. Hátról a domb alatt vannak az istállók; mindenki csodájára azok is kőből épültek, mintha csak a szultán ménésének építették volna. Ilyen han nincs több Szarajevótól Drinápo-lyig. Minden utas egy napot és egy éjszakát tölthet benne, s anélkül, hogy egyetlen fillért kellene fizetnie, szállást kap, tüzet és vizet, magának, cselédjeinek és lovainak.

Mindez itt, maga a híd is, Mehmed pasa nagyvezér alapítványa, aki több mint hatvan évvel ezelőtt született itt, a hegyek mögött Sokolovici hegyi faluban, s akit gyermekkorában szerb parasztfiúk tömegével együtt mint adzami oglant, véradót, Sztambul-ba vittek. A karavánszeráj fönntartásának költségeit az a kegyes alapítvány fedezte, amelyet Mehmed pasa a Magyarország újonnan hódított vidékein elkobzott nagybirtokokból kapott.

A híd és a han fölépítésével, amint láttuk, sok kín-lódás és kellemetlenség tűnt el. Eltűnt talán az a furcsa fájdalom is, amelyet a nagyvezér még gyermekkorából vitt el magával a viSegradi kompról: a fekete, éles sávok, amelyek időnként a mellét két részre vágják. De Mehmed pasának nem úgy rendeltetett, hogy e fájdalom nélkül élhessen, sem pedig, hogy soká élvezhesse viSegradi alapítványa megvalósításának gondolatát. Nem sokkal az utolsó munkálatok befejezése után, akkor, amidőn a karavánszeráj épp hogy igazán megkezdhetette életét, és a híd híre elterjedhetett a világban, Mehmed pasa még egyszer érezte

ama „fekete penge” fájdmát a mellében, s most utoljára.

Egy pénteken, amikor Mehmed pasa kíséretével a *déamijá-ba* ment, egy örült és rongyos dervis lépett hozzá, és előrenyújtott bal kezével alamizsnát kért. A nagyvezér megfordult, és kísérete egyik emberének megparancsolta, hogy adományt adjon, a dervis akkor jobb kezének ruhaujjából nehéz mészároskést húzott elő, és azt teljes erejéből a nagyvezér mellébe dőfte. A kísérők összekaszabolták a dervist. A nagyvezér és gyilkosa ugyanabban a pillanatban szenvedett ki. A dzamija előtt, a szürke kőkockákon, néhány pillanatig még ott heverték egymás mellett. A megölt gyilkos testes, vérbő ember, széttárt kézzel és lábbal, mintha az esztelen dőfés haragos lendülete ragadná még most is magával. És mellette a nagyvezér, mellén kikapcsolt anterijájában; turbánja messze tőle, a földön hevert. Élete utolsó éveiben megsoványodott és meghajlott, arca elsötétedett és eldurvult. S ahogy itt feküdt, lemeztelenítve s hajadonfővel, véresen, meggörbülten és magába roskadtan, most inkább egy sokolovici megvénült és elvert parasztra hasonlított, semmint a ledöntött főúr, aki néhány perccel előbb még a török császárságot kormányozta.

Hosszú hónapok teltek el, amíg a kasabáig ért a nagyvezér elvesztésének híre, de nem úgy, mint világos és meghatározott tény, hanem mint titkolt szóbeszéd, amely meg is felelhet az igazságnak, nem is. Mert a török császárságban nem volt megengedett dolog, hogy rossz híreket vagy szerencsétlen eseményeket továbbadjanak és beszéljenek róluk, még ak-

kor sem, ha azok a szomszéd államban történtek, hát még akkor, ha saját bajról volt szó. Egyébként is ebben az esetben senkinek sem volt érdeke, hogy sokat és sokáig beszéljen a nagyvezér haláláról. Ellenfeleinek pártja, amelynek végre sikerült helyéről eltávolítania, arra törekedett, hogy ünnepélyes eltemetésével minden élénkebb emlékeztetést is vele együtt eltemessen. Mehmed pasa sztambuli rokonai, munkatársai s hívei pedig többségükben nem ellenezték, hogy a hajdani nagyvezérről minél kevesebbet beszéljenek, mert így az ő kilátásaik is növekedtek, hogy az új hatalmasok kegyét megnyerhetik, s hogy múltjukat megbocsátják.

A Drina két szép építkezése azonban lassanként már éreztette hatását a forgalomban és közlekedésben, ViSegrad életében és egész környékén, s ez a hatás továbbra is megmaradt, tekintet nélkül élőkre és holtakra, s tekintet nélkül azokra, akik fölemelkednek vagy lehullnak. A város a hegyről gyorsan ereszkedni kezdett a víz felé, növekedett és fejlődött, egyre jobban körülvette a hidat és a karavánszerájt, amelyet a nép *kőhan-nak* nevezett.

Így keletkezett a híd a kapuval, és így fejlődött ki a város körülötte. Ezután, több mint háromszáz esztendő alatt, a híd helye a város történetében és jelentősége a városbeliek életében olyan volt, mint ahogy előbb röviden már leírtuk. S létezésének értelme és lényege mintha állandóságában lett volna. Ragyogó vonala a város keretében nem változott, mint ahogyan nem változtak az égen a környező hegyek körvonalai sem. A változások során és az emberi nemzedékek gyors elvirágzásában a híd változatlan maradt,

akár a víz, amely elhaladt alatta. Természetesen ő is öregedett, de olyan időskálán, amelyen nemcsak az emberélet hosszúsága, hanem egész nemzedékek sorának időtartama áll, úgyhogy ezt az öregedést szemmel nem is lehetett észrevenni. Az ő életkora, habár önmagában véges is, mégis az örökkévalóságra hasonlított, mert életének vége nem volt belátható.

5

Elmúlt az első száz esztendő, hosszú és halált hozó idő az emberekre és sok művükre, de nem érezhető a jól átgondolt és szilárdan megalapozott nagy építményeken, s a híd a kapuval és mellette a karavánszeráj-jal ott állt és szolgált, mint életének első napjaiban, így múlt volna el fölöttük a második évszázad is, évek és nemzedékek változásával, s az építmények változás nélkül tovább tartottak volna. De amit az idő nem tudott megtenni, távoli körülmények változó és előre nem látható hatásai megcselekedték.

Ebben az időben, a XVII. század végén, Boszniában sokat énekeltek, beszéltek és suttoztak Magyarországról, amelyet a török katonaság több mint százéves megszállás után lassanként kezdett elhagyni. Sok boszniai földesúr, magyarországi uradalmát védelmezve, a visszavonulás harcai közt magyar földön hagyta csontjait. Úgy is lehetne mondani, hogy ezek voltak a szerencsésebbek, mert sok bosnyák földesúr, *spahija*, mindenét elveszítve, szegényen tért vissza boszniai hazájába, ahol a magyarországi nagy uradalmak terjedelme és gazdagsága után sovány föld, szű-

kös és nélkülöző élet várta őket. Mindennek távoli és gyöngye visszhangja egészen idáig jutott, de senki sem gondolta, hogy ez az *Ungaria*, a dalok országa, közelebbi kapcsolatban lehet a kasába valóságos, mindennapi életével. Pedig mégis így volt. A magyarországi török hadak visszavonulásával sok minden maradt a császárság határain kívül. Így többek között a kegyes alapítvány birtokai is, amelyek jövedelméből a viSegradi karavánszerájt fönntartották.

A kasaba népe és az utasok, akik több mint száz éve használták, és már megszokták a pompás vendégfogadót, és soha nem is gondoltak arra, vajon miből tartják fönnt, s hogyan keletkeztek, hol van forrásuk ezeknek a pénzeknek. Mindannyian csak használták a hant, mint termékeny és áldott, út menti gyümölcsfát, amely senkié és mindenkié; gépiesen használták a *békesség a nagyvezér lelkének* kifejezést, de nem gondoltak arra, hogy a nagyvezér már száz éve halott, s nem is kérdezték, ki őrzi, ki védelmezi most a szultán földjét és a kegyes alapítványokat. Ki is gondolhatta, hogy a világ dolgai ennyire függenek egymástól, és oly nagy távolságon át is ilyen közeli kapcsolatban vannak. Ezért első időben a város lakói észre sem vették, hogy a jövedelmek elapadtak. A ház szolgaszemélyzete továbbra is dolgozott, és a fogadóban éppúgy megszálltak az utasok, mint azelőtt. Azt hitték, hogy a fönntartáshoz szükséges pénz késik, ami a múltban is megtörtént. Közben azonban hónapok múltak, aztán évek is, de a pénz csak nem érkezett meg. A szolgák otthagyták a munkát. A kegyes alapítvány akkori kezelője, a *muteveli-ja*, Daut Mutevelic hodzsa (az emberek így hívták, és

ez az elnevezés megmaradt a kegyes alapítvány kezelőinek) minden oldalról segítséget kért, de választ sehonnan sem kapott. Az utasok kiszolgálták saját magukat, amennyire szükséges volt, ki is takarítottak, de mikor valaki továbbutazott, maga mögött hagyta a szemetet és rendetlenséget, hadd tisztítsák el és takarítsanak mások, amint ő is eltakarította azt, amit bepiszkítva, rendetlenségben talált. S mindegyikük után legalább egy kicsivel több piszok maradt, mint amennyit ők találtak a fogadóban.

Daut hozza mindent elkövetett, hogy a fogadót megmentse és megőrizze az életnek. Először a sajátjából költött, aztán a rokonoknál kezdett eladósodni, így évről évre foltozgatta, rendbe szedegette az értékes épületet. Azoknak, akik szemére vetették, hogy tönkremegy, miközben azt őrizgeti, amit megőrizni nem lehet, azt felelte, hogy jó helyre teszi a pénzét, mert Istennek adja kölcsön, s hogy neki - mint mu-tevelijának - csak utolsóként szabad elhagynia az alapítványt, amelyet, úgy látszik, már mindenki elhagyott.

Ezt a bölcs és istenfélő, makacs és állhatatos embert, akire a kasába hosszú ideig emlékezett, semmivel sem lehetett eltéríteni kilátástalan erőfeszítéseitől. Odaadón dolgozva már régen megbékélt azzal a fölismeréssel, hogy földi sorsunk örökös harc a romlás, a halál, a mulandóság ellen, s hogy az ember ebben a harcban teljesen erőtlen, de arra ítéltetett, hogy a végsőig küzdjön. S míg a han előtt ült, amely a szeme láttára semmisült meg, csak azt felelte azoknak, akik szándékától el akarták téríteni, vagy sajnálkoztak rajta:

- Nem kell engem sajnálni, mert mi valamennyien csak egyszer halunk meg, a nagy emberek pedig kétszer; először akkor, amikor eltűnnek a földről, másodszer pedig, amikor elpusztulnak alkotásaik.

Mikor már nem tudta a napszámosokat fizetni, öregen, egyedül, saját kezével gyomlálta a fogadó körül a gatz, s végezte az épület kisebb javításait. Így érte a halál is egy nap, amikor fölkapaszkodott a tetőre, hogy megigazítsa a lecsúszott cserepeket. Természetes volt, hogy a kisvárosi hodzsa nem tudja megtartani azt, amit a nagyvezér alapított, s amit a történelmi események pusztulásra ítétek.

Daut hodzsa halála után a han gyors romlásnak indult. Mindenütt jelentkeztek a pusztulás nyomai. A csatornák betömődtek és büzt árasztottak magukból, a tető átengedte az esőt, az ablakok és ajtók a szelet, az istállók elsüllyedtek a szemétkben és gyomban. Kívül azonban az épület tökéletes kövei továbbra is változatlanok látszottak, szépségükben nyugodtak és elpusztíthatatlanok voltak. A földszint boltíves nagy ablakai a rácsokkal, melyek egy darabból álló puha kőbe vágva oly bájosak voltak, mint a legfinomabb hímzés, állhatatos nyugalommal néztek a világba. A felső, egyszerű ablakokon azonban már jelentkeztek a nyomor és elhagyottság, a belső rendetlenség jelei. Lassanként az emberek kezdték elkerülni a hant, vagy pedig odabent a városban, Usta-mujic fogadjában szálltak meg, pénzért. Mind ritkábbá váltak az utasok a karavánszerájban, habár itt fizetség helyett csak örök nyugalom kellett a nagyvezér lelkének kívánni. Legvégül, mikor már világos volt, hogy pénz nem érkezik, és senki sem

akad, aki a nagyvezér örökségét védelmébe vegye, mindenki elhagyta, még az új mutevelija is, és a karavánszeráj néma és pusztá lett, romladozni, omladozni kezdett, mint minden épület, amelyben senki sem él, és amellyel senki sem törődik. Körülötte vad fű, gyom és dudva tenyészett. A tetőn varjak fészkeltek be magukat, és csókák gyülekeztek hangos, fekete csapatokban.

Így idő előtt és váratlanul (minden efféle dolog látszatra váratlanul érkezik) elhagyottan állott, omladozni kezdett a nagyvezér kőhanja.

Noha a karavánszeráj a szokatlan körülmények hatására kénytelen volt rendeltetéséhez hűtlenné válni, s idő előtt rommá lett, a híd, amely nem kívánt fölügyeletet, sem fönntartást, sértetlen és változatlan maradt, továbbra is összekötötte a szétválasztott partokat, átengedte az élő és holt terheket éppúgy, mint létének első napjaiban.

Kőfalain madarak raktak fészket, a láthatatlan repedéseken, amelyeket az idő nyitott, vékony fűcsomók nőttek. A sárgás, szivacsos kő, amiből a híd épült, a nedvesség és meleg váltakozó hatására csak keményebbé és tömörebbé vált; s a folyóvölgyben le-föl rohanó szelektől csapkodva, esőtől mosva, forró napsütéstől szárítva ez a kő idővel a pergamen tompa színét vette föl, s úgy izzott a sötétségben, mintha belülről kivilágították volna. A nagy és gyakori áradások, amelyek oly súlyos és meg-megújuló csapást jelentettek a városra, semmit sem tudtak a hídnak ártani. Ezek az áradások minden évben bekövetkeztek, tavasszal és ősszel, de nem voltak mindig egyforma veszélyesek és végzetesek a híd melletti vá-

rosra. Minden évben legalább egyszer vagy kétszer földuzzad a Drina, zavarossá válik, és ilyenkor nagy zúgással letépett kerítéseket, kimosott cölöpöket és erdők lombjait viszi el a boltívek között. A városban elpusztulnak az udvarok, kertek és a folyóparti házak raktárai. De ezzel minden be is fejeződik. Azonban szabálytalan időközökben, úgy húsz-harmincévenként hatalmas áradások következnek, amelyekre sokáig emlékeznek az emberek, mint fölkelésekre vagy háborúkra szokás emlékezni, s ezektől az áradásoktól számítják az időt, az épületek korát, az emberi élet tartamát. („Öt-hat évvel a nagy áradás előtt!” „A nagy árvíz idején.”) Az ilyen nagyobb áradások után kevés mozgatható jószág maradt a kisvárosnak abban a részében, amely a síkon, a Drina és a Rzav közötti homokos földnyelven fekszik. Egy-egy ilyen áradás az egész kasabát jó néhány esztendőre visszavetette. Az árvíz sújtotta nemzedék élete hátralevő részét azoknak a károknak és rombolásoknak javítgatásával töltötte, amiket a „nagy árvíz” visszahagyott. Az árvizet átélő emberek életük végéig föl-fölelevenítették az őszi éjszaka borzalmait, amikor jéghideg esőben és pokoli szélben, lámpások gyöngé világánál mentették áruikat, ki-ki a saját boltjából, s cipelték föl a Mej-danra, idegen házakba és raktárakba. Mikor aztán másnap a sötét reggelben a hegyről lenéztek a kasa-bára, amelyet tudatuk alatt is úgy szerettek, mint saját szemük világát, s odalenn a zavaros, habzó vizet látták, amint a háztetők magasságában végigbőg az utcákon, s a tetőkről nagy recsegés-ropogás között egyik deszkát a másik után tépi le, szomorúan talál-

gatták, kinek a háza omlott össze, és kié áll még sértetlenül.

A házi védszentek ünnepén, karácsonykor vagy a ramazani éjszakákon a megöszült, elnehezült és gondok közt élő családapák fölélénkültek, beszédessé váltak, ha életük legsúlyosabb és legnagyobb megpróbáltatásáról, a nagy árvízről esett szó. Tizenöt vagy húsz esztendő távolából a nagy árvíz borzasztó és hatalmas eseményként tűnt elénk, de egyben kedves és közeli eseményként is, mert ez volt a szoros kapcsolat annak a nemzedéknek még élő és egyre ritkuló fiai között. Semmi sem köti össze az embereket annyira, mint a közösen és szerencsésen átélt csapás. S úgy érezték, hogy az elmúlt nagy bajra való visszaemlékezés szorosan egybekapcsolja őket. Ezért is szerettek annyira visszaemlékezni életük legnagyobb megpróbáltatására, s a fiatalok előtt érthetetlen kielégülést találtak benne. Kimeríthetetlenek voltak visszaemlékezéseik, ők pedig fáradhatatlanok ezeknek az emlékeknek ismételtetésében; beszélgetés közben kibővítették a mesét, emlékeztették egymást ; csak néztek egymás öregező szemébe, amelynek fehérje betegesen sárgulóban volt, s látták azt, amit a fiatalabbak még csak nem is sejtettek, s elragadták őket saját szavaik; mostani, mindennapi gondjaikat az emlékezésben beleolvastották a nagyobb gondokba, amelyek régen és szerencsésen elmúlottak.

Házuk meleg szobájában üldögéltek, amelyen hajdan átrohant az áradat, és különös gyönyörűséggel már századszor is elmesélték a megható vagy tragikus látványok részleteit. S minél súlyosabb vagy kín-

zobb volt az emlékezés, az elbeszélés öröme annál jobban növekedett. Ahogy ezeket a képeket a dohányfüstön vagy a pohár pálinka puha ízén keresztül fölidézték, a képzeletben és messzeségben gyakran megváltoztak, megnövekedtek, túlzottá váltak, de ezt közülük senki sem vette észre, s valamennyien megesküdtek volna arra, hogy ilyenek voltak, mert ebben az akaratlan megszépítésben öntudatlanul mindannyian részt vettek.

Így minden korban élt néhány öregember, aki a legutóbbi nagy áradásra emlékezett, mindig beszélni tudott róla, meg-megismételve a fiatalok előtt, hogy ma már nincsenek olyan nagy bajok, mint régen, aminthogy ma már semmi sem olyan jó és áldott, mint hajdanában volt.

Az áradások sorában egyik legnagyobb csapás a XVIII. század utolsó éveiben érte a várost; erre az áradásra különösen sokáig emlékeztek, és sokáig meséltek róla.

Az akkor élő nemzedékben, mint az öregek később mesélték, szinte már senki sem akadt, aki jól emlékezett volna a legutóbbi nagy áradásra. Mégis valamennyien résen voltak azokban a napokban, mert tudták, hogy „nagy ellenségünk a víz”. A folyóhoz legközelebb eső raktárakat kiürítették, éjszakánként lámpással körüljárták a partot, s hallgatták a víz suhogását, mert az öregek azt állították, hogy a folyó medrének különös zúgásáról meg lehet ismerni, vajon az áradás csak egyike lesz-e azoknak, amelyek minden esztendőben meglátogatják a kasabát és jelentéktelen károkat okoznak, vagy pedig azoknak - szerencsére ritkábbaknak -, amelyek még a hidat is

elárasztják, vele együtt a várost, s mindent elragadnak, amit alapozás nélkül és hevenyészve építettek. Másnap azt látták, hogy a Drina nem növekszik, s a kisváros ezen az éjszakán mély álomba süllyedt, mert az embereket az előző éjszakák álmatlansága és izgalma már túlságosan kimerítette. Így történt, hogy a víz becsapta őket. Ezen az éjszakán a Rzav hirtelen és eddig még nem ismert erővel áradt meg, s a fölkevert sártól vörösen rohant bele a Drinába. Így aztán mindkét folyó valósággal összecsapott a város fölött.

Sulj Osmanagic agának, a város egyik leggazdagabb emberének birtokában volt akkor egy nagy értékű és gyönyörű, tiszta arab vérű ló. Mihelyt a folyásában megakadályozott Drina áradni kezdett, mintegy két órával azelőtt, hogy medréből kilépett az utcára, ez a ló nyeríteni kezdett, és nem hallgatott el addig, amíg gazdáját és a szolgalegényeket föl nem ébresztette, s azok a folyó mellett álló istállóból ki nem vezették. Így aztán a város nagyobb része is fölébredt. A sötét, októberi éjszakában, hidegen zuhogó esőben és vadul fújó szélben mindenki menekülni igyekezett, s próbálta menteni azt, ami még menthető. Félig öltözött emberek térdig gázoltak a vízben, s hátukon cipelték a fölébredt és ijedten síró gyermekeket. Az állatok rémülten bögtek. Minden percben hallani lehetett, amint a kőhíd pilléreihez tompa ütéssel csapódnak oda a cölöpök, fadarabok, melyeket a Drina az elárasztott erdőkből ragad magával.

Odafönn a Mejdanon, ahova az árvíz soha, semmi esetben sem tudott elérni, minden ablak kivilágosodott, s a lámpások gyöngye fénye szünet nélkül ugrált, mozgott ide-oda a sötétben. Minden ház kapuja

megnyílt, s befogadták a szerencsétlenül járt, átázott, riadt embereket, akik kezükben gyermeküket és leg-szükségesebb dolgaikat vitték. A pajtákban tüzek égtek, amelyek körül átázott emberek szárították ruháikat, mert már nem tudtak a házakban menedéket találni.

A carsija első emberei, miután a fehérnépet elhelyezték a házakban, törököket a törököknél, keresztényeket és zsidókat a keresztényeknél, Hadzi Ristan házának nagy földszinti szobájában gyülekeztek össze, s leültek, hogy tanácskozzanak. Itt volt valamennyi *mahala* (városrész) minden bírása, előljárója, akik ugyancsak kimerültek és átáztak, míg valamennyi polgártársukat föl nem ébresztették és biztonságba nem helyezték. Törökök, keresztények és zsidók vegyültek el a szobában. Az elemek ereje és a közös csapás súlya közel hozta egymáshoz az embereket, s legalább egy éjszakára áthidalta azt a szakadékot, amely a különböző hitűeket, főleg pedig a ráját a töröktől elválasztotta. Itt volt Sulj Osmanagic aga, Petar Bogdanovic gazda, Mordo Papo, Mihajlo pópa, a testes, hallgatag és szellemes plébános, a kövér és komoly Mula Ismét. Visegrád hodzsája és Éliás Levi, akit Hadzi Liacónak hívtak, a zsidó *hamba-Sa*, vagyis a rabbi, akit egészséges ítélőképességéről és nyílt természetéről a kasabán kívül is messze földön ismertek. Itt volt még vagy tíz gazda, keverten mind a három vallásfelekezetből. Mindannyian ázóttak, sápadtak, szájukat összeszorítják, de szemre nyugodtak; ültek, dohányoztak, s arról beszélgettek, mit tettek eddig az emberek megmentéséért, s mit kellene még cselekedni. Minden percben fiatalabb

emberek léptek a szobába, patakokban csurgott róluk a víz, s jelentették, hogy minden élt fölvittek már a Mejdandra, a várba, ott elhelyezték őket a török és keresztény házakban, s hogy odalenn a víz továbbra is szüntelenül növekszik, s egyik utcát a másik után árasztja el.

Ahogy az éjszaka lassan haladt - márpedig nagyon lassan haladt, s úgy látszott, hogy egyre jobban mélyül, dagad és növekszik, akárcsak a víz odalenn a völgyben - , a gazdák és a város első férfiai kávé és pálinka mellett kezdtek melegedni. Meleg és szűk kör alakult, mint a lét valamilyen új formája, amely valóságból keletkezett, de saját maga valótlan, nem az, ami tegnap volt, de az sem, ami holnapra lesz: átmeneti sziget az idők áradásában. A beszélgetés zsvivaja növekedett és erősödött, s mintha ki nem mondott megegyezés szerint változtatta volna irányát. Elkerülték, hogy a régebbi árvizekről beszéljenek, amelyeket csak mesékből ismertek; egész más dolgokról beszéltek, amelyek semmiféle kapcsolatban sem voltak a vízzel és a bajjal, amely ezekben a pillanatokban sújtotta őket.

A kétségbeesett emberek kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek, hogy nyugodtnak és közönyösnek, szinte könnyelműnek látszódjanak. Hallgatólagos, babonás megegyezéssel, a gazdák tisztességtudásának és a carSija szokásainak íratlan, de megszentelt szabályai szerint mindegyikük kötelességének tekintette azt a törekvést, hogy ezekben a pillanatokban legalább látszólag elrejtse gondjait és félelmét, s hogy a nagy baj idején, amely ellen úgysem lehet

semmit sem tenni, tréfás hangon és távoli dolgokról beszéljen.

De éppen akkor, amikor ebben a beszélgetésben már kezdtek elnyugodni, hogy a feledés pillanatát megtalálhassák és benne azt a pihenést és erőt, amely holnapra oly szükséges lesz számukra, néhány ember érkezett, és Kosta Baranacot hozta magával. Ez a fiatal gazda teljesen nedves, térdig sáros, öv nélküli, felbomlott ruhában volt. A világosságtól és ennyi embertől zavartan, mintegy álomban nézett maga elé, és szélesre nyitott tenyerével dörzsölte arcáról a vizet. Helyet csináltak neki, pálinkával kínálták, de nem tudta a szájához emelni. Egész testében reszketett. Suttogni kezdtek, hogy a folyó sötét sodrába akart ugrani, amely most ott zúgott el a homokos part fölött, ahol az ő hombárjai és éléstárai *voltak*.

Kosta Baranac fiatal ember volt, jövevény a városban, húsz évvel ezelőtt inasként került a kasabába, itt később jó házba nősült, gyorsan megszédte magát. Parasztfiú volt, aki az utóbbi néhány esztendőben merész és kíméletlen fogásokkal gyorsan meggazdagodott, egyszerre túlszárnyalta a többi gazdát, s nem szokta meg, hogy ő is veszítsen, s nem is tudta a bajt elviselni. Ezen az őszön nagy mennyiségű szilvát és diót vásárolt, erején felül, azzal számolva, hogy télen ő szabja meg az aszalt szilva és a dió árát, így megszabadul adósságaitól, s ugyanannyit fog szerezni, mint amennyit a múlt évben már sikerrel szerzett. Most teljesen tönkrement.

Jó időnek kellett eltelnie, hogy elmúljon az a benyomás, amit ennek az elveszett embernek képe valamennyiökben keltett. Mert ez az áradás többé-ke-

vésbé valamennyiüket érintette, s csak velük született illendőségből uralkodtak jobban magukon, mint ez a fölkapaszkodott újgazdag.

A legidősebb és legtekintélyesebb férfiak a beszélgetést ismét ártatlan dolgokra fordították. Hosszú mesék kezdődtek a régi időről, amelyek semmi kapcsolatban sem voltak a bajjal, ami most sújtotta és minden oldalról körülvette őket.

Forró pálinkát ittak. A mesékből régmúlt idők furcsa alakjai támadtak föl, emlékezések a város különceire, és mindenféle más vidám és furcsa történetek. Mihajlo pópa és Hadzi Liaco mindenkit fölülmúltak. S mikor a beszélgetés akaratlanul is újra a régi árvizekre terelődött, csak azt említették, ami könnyű és vidám volt, vagy legalábbis annyi év után ilyennek látszott, hogy ezzel is dacoljanak az áradással és elűzzék rémségeit. Jovan pópáról meséltek, aki hajdanában plébános volt Visegrádban, s akiről hívei azt beszélték, hogy jó ember, de nem szerencsés kezű, s hogy az Úristennél alig találnak kedvező fogadtatásra imádságai.

Nyári szárazságok idején, amelyek gyakran az egész vetést kiégették, Jovan pópa rendszerint hiába vezetett körmenetet, s hiába könyörgött esőért, mert az ilyen körmenetek után még nagyobb szárazság és aszály következett. S mikor egy ilyen aszályos nyár után ősszel a Drina ismét megáradt, s azzal fenyegetett, hogy mindent elönt, Jovan pópa kiment a partra, összegyűjtötte az embereket, s imádkozni kezdett, hogy az esőzés megszűnjön, s a víz visszatérjen medrébe. Akkor egy Jokic nevű részeges és munkakerülő ember, arra számítva, hogy az Úristen rend-

szerint az ellenkezőjét cselekszi annak, amiért Jovan pópa könyörög, nagy hangon odakiáltotta:

- Ne ezt mondd, pópám, hanem azt a nyárit, azt az esőst, akkor majd segíteni fog, hogy a víz leapadjon!

A húsos és kövér Ismét effendi meg arról mesélt, hogy jártak elődei az árvíz elleni küzdelemben. Egy hajdani árvíz idején két visegrádi hodzsza kiment, hogy *dovát olvasson*, vagyis hogy imádságot mondjon a nagy baj ellen. Az egyik hodzsza háza a kasába alsó részén volt, melyet közvetlenül fenyegetett az árvíz, a másiké meg a hegyen, ahova az árvíz sosem juthatott. Először az a hodzsza könyörgött, akinek hegyen volt a háza, de a víz sehogy sem akart apadni. Akkor odakiáltott egy cigány, akinek a háza lassan kezdett már elsüllyedni a vízben:

- De emberek, engedjétek azt a hodzsát imádkozni, akinek a háza víz alatt van, mint a miénk is. Hát nem látjátok, hogy ez a hegyi hodzsza csak fél szívvel imádkozik?

Hadai Liaco, a piros és mosolygós ember - dús, fehér hajfürtjei voltak, amelyek szokatlanul alacsony feze alól előhullámozottak - mindegyre csak mosolygott, s odavetette a pópának meg a hodzsának:

- Ne sokat emlegessétek az árvízi imákat, mert a mieink majd észbe kapnak, s mindhármunkat kikergetnek a záporba, hadd imádkozzunk ott, s térítsük vissza a vizet a medrébe.

S így követték egymást a mesék, önmagukban jelentéktelenek, másoknak érthetetlenek, csak számukra és nemzedékük számára jelentősek; tulajdonképpen mind ártatlanok, de részükre a kisváros egyhan-

gú, szép és nehéz életének ismerős emlékei; s mindez a régi és megváltozott dolog igen szoros kapcsolatban volt velük, s mégis oly messze esett ettől az éjszakai drámától, amely most ebbe a fantasztikus körbe szorította össze őket.

Így ezek a tekintélyes, megkeményedett szívű emberek, akik már kora gyermekségüktől megszokták a legkülönbélebb bajokat, legyőzték ennek a nagy áradásnak az éjszakáját, s elegendő erőt találtak magukban arra, hogy a baj küszöbén is színleg tréfálkozzanak, elkendőzték a nyomorúságot, amelyből nem tudtak kimenekülni.

Lelkük mélyén azonban valamennyien nehéz gondokkal küszködtek, s a bajjal szembefordulva, szembekacagva és tréfálkozva, mintegy álarc alatt valamennyiüket gyötörte a súlyos gond, s szüntelenül a víz és szél zúgását figyelték a kasaba felől, amelyben mindenük ott maradt, amijük csak volt. S másnap reggel az így töltött éjszaka után a Mejdánról végignézhettek a síkon, s láthatták házukat a víz alatt, némelyeket félig, másokat egész a tetőig. És akkor, életükben először és utoljára látták városukat híd nélkül. A víz színe tíz méterig emelkedett, átfolyt a híd fölött, amely teljesen eltűnt a hullámokban. Csak a legmagasabb rész, amelyen a kapu állott, emelkedett ki egy kissé a zavaros vízből, s mintha kicsiny tutaj volna, szegült ellene a rátörő áradatnak.

Két nappal később azután a víz hirtelen apadni kezdett, az ég kiderült, és melegen, gazdagon előragyogott a nap, úgy, ahogyan csak néha, októberi napokon tud ezen a verőfényes vidéken ragyogni. A város képe ezen a szép napon borzalmas és szomorú

volt. A cigányok és szegény emberek part menti házait a folyó medre felé döntötte a víz, legtöbbjük tető nélkül maradt, a mész és agyag lehullott róluk, s olyanok voltak, mint a csontvázak. A polgárházak udvarai földülva, legtöbbjük kimosott ablakkal ásított, s mindegyiken a vörös iszap nyomai mutatták, meddig lepte el őket az áradás. Sok pajtát elsodort a víz, a csűröket fölfordította. Az alacsony boltokban térdig érő iszap volt, s ebben az iszapban hevert az áru, amelyet idejében nem tudtak megmenteni. Az utcákon lombjukkal együtt egész fák hevertek, amelyeket a víz valahonnan idesodort, itt-ott pedig vízbe fulladt állatok fölfúvódott hullái.

Ilyen volt a kasába, amelybe ismét le kellett menniök, hogy az életet folytassák. S az elárasztott partok között a még zavaros és megduzzadt, zúgó víz fölött ott állt a híd a napon, fehéren és változatlanul. A víz még most is a pillérek feléig ért, s úgy látszott, mintha a híd más és mélyebb folyóba gázolt volna, s nem abban áll, amely egyébként alatta áramlik. Fönn a hídon, a párkányoknál iszaprétegek rakódtak le, amelyek most a napon száradtak és repedeztek, a kapuban pedig a faágak egész csomója, de mindez a híd külső képét semmiben sem változtatta meg. Az egész városban csak a híd úszta meg kár nélkül az áradást, és változatlanul bukkant föl ismét belőle.

A városban mindenki rávetette magát a munkára, hogy az áradás kárait helyrehozza, és senkinek sem volt ideje arra, hogy a híd győzelmének értelméről és jelentőségéről gondolkozzék. De ebben a szerencsétlen városban, amelyben a víz kivétel nélkül mindenben kárt tett, vagy legalábbis mindent megváltoztat-

tott, dolgai után járva minden lakos tudta, hogy életében van valami, ami minden bajnak ellenáll, s alakjának fölfoghatatlan harmóniájával és alapzatának láthatatlan, bölcs erőivel minden megpróbáltatásból megsemmisíthetetlenül és változatlanul előkerül.

A most elkövetkező tél nagyon nehéz volt. Mindazt, amit az udvarokon és csűrökben fölhalmoztak: fát, búzát, szénát elsodorta az áradás; ki kellett javítani a házakat, istállókat és kerítéseket, hitelre új árut kellett beszerezni azok helyére, amelyek a boltokban és raktárakban megsemmisültek. Kosta Baranac, aki merész spekulációival a legtöbbet veszítette, nem élte túl ezt a telet; a szomorúság és a szégyen elemészttette. Apró gyermekei árván maradtak, s a falvakon itthagytá, ha nem is túlságosan nagy számú, de szétszórt hitelezőit. Úgy maradt vissza a városbeliek emlékezetében, mint olyan ember, aki túlfeszítette a húrt.

De már következő nyáron a nagy árvíz kezdett átmenni az öregebb emberek emlékezésébe, ahol sokáig fog élni. A fiatalság pedig dalolva és beszélgetve ott ült a kapu fehér és sima kövein, a víz fölött, amely nyugodtan ballagott mély medrében, és zúgásával kiegészítette a fiatalok énekét. A feledés mindent begyógyít, a dal pedig a felejtés legszebb módja, mert a dalban az ember csak arra emlékezik, amit szeret.

Így odafönn, a híd kapujában, az ég, a folyó és a hegyek között nemzedék nemzedék után megtanulta, hogy ne sajnálja túlságosan azt, amit a zavaros víz elragad magával. Itt költözött beléjük a kasába tudatalatti bölcsessége: hogy az élet fölfoghatatlan csoda, mert szüntelenül költ és pazarol, mégis tovább tart, és szilárdan áll, „mint a híd a Drinán”.

Az árvizeken kívül más veszedelmek is leskelődtek a hídra és kapujára: ezeket az események fejlődése és az emberek összeütközéseinek folyamata hozta; de ezek még a víz elemi erejénél is kevesebbet tudtak a hídnak ártani vagy változtatni rajta valamit.

Az elmúlt század elején fölkelés tört ki Szerbiában. Ez a kisváros itt közvetlenül Bosznia és Szerbia határán mindig szoros kapcsolatban és állandó érintkezésben volt mindazzal, ami Szerbiában történt, összenőtt ezzel az országgal, mint „köröm a hússal”. Bármilyen történet is Višegrad vidékén - rossz termés, betegség, török zsarnokoskodás vagy lázadás -, nem lehetett közömbös odaát az uáiicei nahija lakóinak szemében, vagy fordítva. De kezdetben távolinak és jelentéktelennek látszott a dolog; távolinak, mert a dolgok a belgrádi pasaság területén mentek végbe; jelentéktelennek, mert a fölkelésről szóló hírek nem hoztak különös újságot. Amióta a császárság főnállt, fölkelés is volt, mert nincs hatalom lázadás és összeesküvés nélkül, aminthogy birtok sincsen gond és kár nélkül. De idővel a szerbiai fölkelés mindinkább éreztette hatását a boszniai pasaság életében is, s főleg ennek a kisvárosnak az életében, amely alig egy óra járásnyira feküdt a határtól.

Ahogy az összeütközések megsokasodtak Szerbiában, mind erősebben követelték a boszniai törököktől, hogy adjanak embereket a katonaságnak, s járuljanak hozzá felszerelésükhöz és ellátásukhoz. A Szerbiába küldött katonaság és a málhacapatok legnagyobb része a kasabán vonult keresztül. Ez költség-

get, kellemetlenséget és veszélyt hozott magával még a törökökre is, főleg azonban a szerbekre, akiket ezekben az években annyiszor gyanúsítottak, üldöztek és büntettek, mint addig még soha. Végül egyik nyáron a fölkelés egészen addig a vidékig terjedt. A fölkelők, megkerülve Uáicét, Visegrádtól két óra járásnyira jutottak. Itt, Veletovónál leágyúzták Lutvi *bég* tornyát, Crcniciben pedig fölgyújtották a törökök házait.

A városban sok olyan török és szerb is akadt, akik azt állították, hogy saját fülükkel hallották Karadorde ágyúinak dörgését. (Természetesen egészen ellentétes érzelmekkel.) De ha vitatható volt is, hogy hallották-e a kasabában a szerb fölkelők ágyúinak dörgését - mert az ember sokszor csak hallani véli azt, amitől fél, vagy amiben reménykedik -, nem lehetett nem észrevenni azokat a tüzeket, amelyeket a fölkelők éjszakánként a Panoson gyújtottak, a Veletovo és Gostilj közötti meredek és kopár hegyháton, amelynek magányos, hatalmas fenyőfáit a városból szabad szemmel is jól látták és figyelmesen nézegették, habár úgy tettek, mintha észre sem vennék őket. Az elsötétült ablakok mögül vagy a sűrű kertek homályából szerbek is, törökök is figyelemmel kísérték ezeknek a tüzeknek fölgyulladását, mozgását és kialvását. (A szerb asszonyok keresztet vetettek a sötétben, és sírtak az érthetetlen megilletődéstől, s könnyeikben széttöredezett ezeknek a tüzeknek fénye, mint azok a kísérteties lángok, amelyek valaha Radisav sírjára hullottak alá, s amelyeket hajdanában, majdnem három évszázad előtt, dédanyáik könnyeik közül ugyanígy sejdítettek, ugyanerről a Mejdanról.)

Ezek a reszkető és egyenetlen tüzek szétszóródva a nyári éjszaka homályos háttérében, amelyben égbolt és hegységek vonalai egybeolvadnak, úgy tűntek föl a szerbek előtt, mint egy új csillagvilág, amelyből merész üzeneteket olvastak ki, és remegve találgatták a közelgő sorsot és eseményeket. A törökök részére ezek a lángok egy tüztenger első hullámai voltak, amely odaát Szerbiában egyre terjedt, s amelynek hullámai, íme, a város fölötti hegyek lejtőjén csapnak föl. Ezek a nyári éjszakákon szerbek és törökök kívánságai és imádságai e tüzek körül mozogtak, csak éppen ellenkező irányban. A szerbek arra kérték Istent, hogy ez a megváltó tűz, amelyet ők kezdetől fogva gondosan a lelkükbe rejtve hordoztak, terjedjen át az itteni hegyekre is, a törökök meg arra kérték Allahot, állítsa meg és oltsa el őket, hiúsítsa meg a hitetlenek lázadó szándékait, hogy ismét az igaz hit régi rendje és jó békessége kerüljön uralomra. Az éjszakák tele voltak óvatos és szenvedélyes suttogással, merész kívánságok és álmok, a leghihetlenebb gondolatok és tervek láthatatlan hullámváltozása csapott át rajtuk, kereszteződtek, visszacsapódtak, és behullottak a kasába fölötti kék homályba. S másnap, mikor megvirradt, szerbek is, törökök is dolguk után mentek, kifejezéstelen, közömbös arccal találkoztak, köszöntötték egymást, s a carSija tisztességtudásának néhány száz megszokott szavával beszélgettek, amelyek kezdetől keringtek a városban, s egyik embertől a másikhoz jutnak, akár a hamis pénz, amely mégiscsak lehetővé teszi és megkönnyíti a forgalmat.

S mikor úgy Illés napja felé elhamvadtak a tüzek a Panoson, s mikor a lázadás elvonult az uzicei vidék-

ról, sem törökök, sem szerbek nem mutatták érzelmeiket. Nehéz is lett volna megmondani, mik voltak mind az egyik, mind a másik fél igazi érzelmei. A törökök örültek, hogy a lázadás eltávolodott, és abban reménykedtek, hogy teljesen ki is alszik, és elvész ott, ahol minden istentelen és visszás vállalkozás elvész. Ez az öröm mégsem volt teljes és felhőtlen, mert nehéz volt az ilyen közeli veszélyt elfelejteni. Közülük sokan még hosszú ideig látták álmukban a lázadók fantasztikus tüzeit, a zsarátnok fölizzását a kasába körüli hegyeken, vagy hallották Karadorde ágyúit, de nem mint valami tompa, távoli visszhangot, hanem mint megrázó és romboló ágyúzást. Ezzel szemben a szerbek, mint ez érthető is, a Panos tüzeinek eltűnése után búsak és csalódottak voltak, de lelkük mélyén, abban az utolsó és legigazibb sarokban, amely senki előtt meg nem nyílik, visszamaradt az emlékezés arra, ami elmúlt, és az a tudat, hogy ami egyszer volt, az mindig visszatérhet; megmaradt a remény is, az esztelen remény, az elnyomottaknak ez a nagy felsőbbsege. Mert azok, akik uralkodnak, s akiknek másokat kell elnyomniok, hogy uralkodhassanak, arra vannak ítélve, hogy ésszerűen cselekedjenek; ha pedig szenvedélyüktől elragadtatva vagy az ellenféltől rákényszerítve, átlépik az ésszerű eljárások határát, síkos útra lépnek, és ezzel saját pusztulásuk kezdetét szabják meg. Azok pedig, akiket elnyomnak és kizsákmányolnak, könnyen élnek az észszel és esztelenséggel is, mert ez csak két különböző fegyver az állandó, hol alattomos, hol nyílt harcban, amelyet az elnyomó ellen folytatnak.

Ezekben az időkben szokatlanul megnőtt a híd

fontossága, hiszen egyetlen kapcsolatot jelentett a boszniai pasaság és Szerbia között. A városban mindig nagyobb számú katonaság volt, amely hosszabb szélcsend idején sem hagyta el a kasabát, és a Drina hídját őrizte. A katonaság, hogy ezt a dolgot minél könnyebben és jobban elvégezhesse, fabódét épített a híd közepén; a bódét csúf alakja, elhelyezése és anyaga, amiből építették, valóságos szörnyeteggé avatta. (De a világ minden katonasága saját céljaira és pillanatnyi szükségleteire effajta épületeket készít, amelyek aztán a polgári élet és békés szükségletek szemszögéből valósággal abszurdnak és érthetetlennek látszanak.) Ez az esetlen építmény emeletes, otromba ház volt, amelyet gerendákból és gyalulatlan deszkákból ácsoltak össze, alatta alagútszerű átjárással. A bódét magasra emelték, erős gerendákon nyugodott, úgyhogy valósággal meglovagolta a hidat, s csak két szélén támaszkodott a kapura, egyikkel a bal, másikkal pedig a jobb erkélyre. Alatta szabad út volt a kocsik, lovak és gyalogosok számára, de fölülről, az emeletről, ahol az örök aludtak, s ahova födetlen létrák vezettek, mindenkit meg lehetett figyelni, aki arra járt, át lehetett nézni a papírjait és poggyászát, s ha szükségesnek mutatkozott, minden pillanatban el lehetett zárni az átjárást.

Ez már valóban megváltoztatta a híd képét. A bájos kapu teljesen eltűnt az otromba faépítmény alatt, amely gerendáival csúf, óriási madárként terpeszkedett fölötte.

Aznap, ahogy a bódé elkészült - még betöltötte a fenyőgyanta szaga, s még üresen visszhangzott a lépésektől -, az őrség máris beköltözött. Alighogy az

első reggel fölvirradt, a bódé - mint hatalmas csapda - már megfogta első áldozatait.

A kora reggel alacsonyan pirosuló nap fényében a bódé alatt katonák és fölfegyverzett török polgárok gyülekeztek, akik éjszaka őrséget álltak a város körül, és így segítettek a katonaságnak. A gyülekezet közepén gerendán ült az őrség parancsnoka, előtte egy kis öregember állt, ájtatos kóborló, aki szerzetesre, koldusra is hasonlított; nyugodt és szelíd ember, nyomorában is tiszta és kedves, ősz haja, ráncos arca ellenére is könnyed és mosolygós. Különc bácsika volt. Cajcinából származott, és Jeliszijenek hívták. Már évek óta így könnyedén, ünnepélyesen és mosolygósan járta a templomokat és kolostorokat, búcsúkat és *slavá-kat*, imádkozott Istenhez, hajlongva keresztet vetett, és böjtölt. Korábban a török hatóságok ügyet sem vetettek rá, és hagyták szegényt, az együgyűt és Isten emberét, menjen oda, ahova akar, s beszéljen, ami jólesik. De most, hogy Szerbiában fölkelés volt, más idők jöttek, szigorúbb intézkedések történtek. A városba néhány török család érkezett Szerbiából, minden vagyonukat fölégették a lázadók; ezek a családok terjesztették a gyűlöletet, és bosszút követeltek. Mindenüvé öröket állítottak, megerősítették a fölügyeletet, a hazai törökök aggódok, mérgesek, rosszkedvűek voltak, s mindenre gyűlölettel és bosz-szúra szomszamos néztek.

Az öreg a rogaticai úton mendegélt, és balszerencséjére, ezen a napon - első utasként - akkor érkezett, amikor a bódé elkészült és beköltözött az első őrség. Igaz, a legrosszabb időben érkezett ide, amikor még meg sem virradt, s a kezében, mint ahogyan

a meggyújtott gyertyát szokás, vastag botot tartott, s ezen a boton furcsa jelek és betűk voltak. A bódé úgy elnyelte az őreget, mint pók a legyet. Kurta kérdéseket intéztek hozzá. Követelték, mondja meg, kicsoda, micsoda, hová való, és fejtse meg a vastag bot titokzatos jeleit; ő pedig arra is válaszolt, amit nem kérdeztek tőle, szabadon és nyíltan, mintha az Úristen széke előtt beszélne, nem pedig rosszindulatú törökök előtt. Megmondotta, hogy ő senki és semmi, egyszerű utas a földön, ezen a múltó világon áthaladó ember, árnyék a napfényen, s hogy rövid és kisszámú napjait imádsággal tölti, kolostorról kolostorra jár mindaddig, amíg valamennyi szent helyet, kegyes alapítványt, a szerb cárok és főurak sírját meg nem látogatja. A botján látható képek és betűk pedig a szerb szabadság és nagyság időszakait jelzik, régieket és eljövendőket. Mert - mondotta az öreg aggódással teli jámbor mosolygással - mindabból ítélve, ami a könyvekben olvasható, s ami földön és égen látható, közeledik a föltámadás ideje, már egészen közel van. Föltámad a császárság, amelyet szenvedésekkel váltottak meg az emberek, s amely az igazságon nyugszik.

- Tudom, urak, hogy mindezt nem szívesen halljátok, s nem is kellene beszélnem előttetek ezekről a dolgokról, de megállítotatok, és azt követelitek, hogy mondjam meg az igazat, hát nincs más mit tennem. Az Isten igaz, és egy az Isten! Most pedig kérlek benneteket, engedjétek továbbmennem, mert még ma Bánjába kell érnem, a Szentháromság templomába.

Sefko, a tolmács, hűségesen fordított, hiába kín-

lódva, hogy a török nyelv szűkös ismeretében megtalálja az elvont szavak helyes kifejezéseit. Az őrség parancsnoka - beteges anatóliai férfi - még félig álmosan hallgatta a fordító homályos és alig összefüggő szavait, s időnként rávetette tekintetét az öregre, aki félelem és rossz gondolatok nélkül nézett rá, s szemével erősítgette, hogy minden úgy van, ahogyan a fordító mondja, habár a török szavakat nem is ismerte. A parancsnok előtt, valahol a tudata mélyén világos volt, hogy ez megszállott gyaur dervis, jóindulatú és veszélytelen bolond. Az öreg furcsa botjában, amelyet több helyen is fölvtak, azt gondolva, hogy belül üres, s hogy rejtett levelek vannak benne, nem találtak semmit. De Sefko fordításában az öreg szavai gyanúsnak látszottak, s mintha politika és veszedelmes szándékok búzlóttak volna belőlük. A parancsnok a maga részéről elengedte volna a szegény gyöngelméjút, hadd menjen a maga útján, de mások is összegyülekeztek, és figyelték a kihallgatást. Mellette állt az őrmester is, Tahir - csipás és alattomos, gonosz ember -, aki már többször becsmérelte a fölöttese előtt, és azzal gyanúsította, hogy nem eléggé óvatos és szigorú. És Sefko is, miközben fordított, úgy alakította a szavakat, hogy azok a legrosszabbat jelenthették az öreg megszedült fejének, s ő is rosszat szimatolt, akkor is, amikor annak nyoma sem volt, s készen állott arra, hogy megerősítse a rossz szavakat. Aztán itt voltak ezek a városi törökök, az önkéntesek, akik sötéten és fontoskodva jártak körül a városban, fogdosták a gyanús utasokat, és szükségtelenül is beleelegyedtek a parancsnok hivatalos dolgaiba. Mindez összefutott itt. S ezekben a napokban mind-

annyian - elkeseredéstől és bosszúszomjtól vezetettve - mintha megrészegedtek volna, büntetni és ölni akartak bárkit, aki csak a kezük ügyébe került, ha már azt nem lehet, akit szeretnének. A parancsnok nem értette őket, és nem helyeselt nekik, de látta, hogy valamennyien arra törekednek, hogy a bódé már első reggel megkapja a maga áldozatát, s attól félt, ha ellenkezik velük, mámoros elkeseredésük miatt még ő járhat rosszul. Elviselhetetlennek látszott előtte a gondolat, hogy a bolond öreg miatt kellemetlensége támadhat. S az öreg úgysem juthatna túlságosan messzire az idevaló törökök között a szerb cárságról szóló meséivel, hiszen az itteni török világ olyan, mint a fölbbolygatott méhkas. Hát vigye a zavaros víz az öreget, ahogy idehozta.

Alighogy az öreget megkötözték, s a parancsnok, hogy ne is lássa a kivégzést, a városba készült, ismét fegyveres örök tűntek föl, és néhány török egy szegényesen öltözött szerb legényt kísért. Ruhája szakadozott volt, arca és keze sebekkel szántva. A legényt Miiének hívták, magános szegény volt Lijeske falvából, és Osojnica mellett egy vízimalomban szolgált. Legfőljebb tizenkilenc éves lehetett, egészséges, testes, vérbő legény.

Mile reggel, még napkelte előtt, felöntötte az árpát a garatra, vizet engedett a malomkerékre, aztán a vízimalom fölött kiment a sűrűbe, hogy fát vágjon. Nagy lendülettel, mint a szalmaszálakat, vágta az égerfa könnyű ágait. Átjárta a gyönyörűség ebben az üde reggelben, és attól a könnyedségtől, amellyel baltája a fát aprította. Saját mozdulatai is gyönyörűséggel töltötték el. Baltája éles volt, és a vékony fa

túlságosan is gyöngé ahhoz az erőhöz képest, amit magában érzett. Valami eláradt benne, és arra ösztö-kélte, hogy minden mozdulatnál fölkiáltson. Ezek a kiáltások mindinkább elérték egymást és egybekap-csolódtak. S Mile, akinek a lijeskeiekhez hasonlóan semmi hallása sem volt, és nem tudott énekelni, csak kiabált, ordított az erdőben. Semmire sem gondolva, arról is megfélelkezve, hol van, csak azt énekelte, amit másoktól hallott énekelni.

Ebben az időben, amikor Szerbia „fölkelt”, a nép a régi ének helyett:

*Ali bégnek, ifjú bég korában, Ali bégnek
zászlót vitt a lányka,*

új éneket faragott:

*Dordijének, ifjú bég korában, Dordijének
zászlót vitt a lányka.*

Abban a nagy és különös küzdelemben, amely Boszniában századokon át folyt a két vallás között és a vallás örve alatt az országért és hatalomért, de saját életfölfogásáért és világberendezkedéséért is, az ellenfelek gyakran nemcsak asszonyt, lovat és fegyvert ragadtak el egymástól, hanem egymás dalait is. S így sok ének került értékes zsákmányként egyik féltől a másikhoz.

Ez volt hát az ének, amelyet az utóbbi időben a szerbek énekeltek, de csak óvatosan és titokban, távol a török fülektől, házaikban elzárkózva, slaváikon vagy messzi hegyi legelőkön, ahova török láb évente

egyszer sem lépett, s ahol az ember magánya és szégyensége árán a vad vidéken úgy élt, úgy énekelt, ahogyan akart. Ezt a dalt találta énekelni ezen a reggelen Mile, a molnárlegény, a kis erdőben, az út közelében, amelyen olujaci és orahovaci törökök vonultak, hogy a városba menjenek a vásárra. A hajnal még fönn járt a hegyek tetején, s itt körülötte, ezen az árnyas oldalon, csaknem teljesen sötét volt. A harmat egészen belepte, s a jó éjszakai álomtól, meleg kenyértől és élénk munkától átforrósodott a legény. Nekilendült, és baltájával lesújtott az égerfák tövére, s a fa lehajolt, mint ifjú menyecske a násznagy kezére, elárasztotta hűvös harmattal, mint apró szemű esővel, s úgy maradt meghajolva, mert a sűrűségtől nem tudott a földre esni. Aztán letépte zöld ágait, csak úgy játékosan, fél kezével. S emellett teli torokból énekelt, élvezettel ejtve ki a szavakat. *Dordije*: ez homályos, nagy és merész szó, *lányka* és *zászló* megint csak ismeretlen dolgok előtte, de olyan dolgok, amelyek megfeleltek legszebb álmainak: hogy neki is legyen lánykája, és hogy ő is vigyen zászlót. Mindenképpen, ezeknek a szavaknak a kiejtésében gyönyörűség van. S a benne élő erő arra ösztökéli, hogy hangosan és sokszor kiejtse őket, s ezeknek a szavaknak kiejtésétől ismét csak növekszik benne az erő, s azt követeli, hogy még hangosabban ismételje őket.

Így énekelt Mile a hajnalban, míg ki nem vágta és meg nem hántotta a karókat, amelyek miatt kiment az erdőbe, aztán a nedves, meredek lejtőn leereszkedett a malomhoz, maga mögött húzva terhét. A vízimalom előtt néhány török állott. Odakötötték lovukat, és vártak valamire. Mintegy tízen lehettek. Mile

most már megint olyan volt, mint ahogyan az erdőbe indult, ügyetlen, rongyos és zavart, nem látta már maga előtt Dordijét, a lánykát és a zászlót. A törökök megvárták, amíg letette baltáját, aztán négy oldalról rátámadtak, rövid küzdelem után kötéllel megkötözték, s magukkal vitték a városba. Útközben bottal néhányszor végighúztak a hátán, vagy belerúgtak csúfabb felébe, sűrűn kérdezgetve, hol van most Dordije, s szidva a zászlót és a lánykát.

A bódé alatt a kapuban, ahol éppen összekötözték a bolond öreget, a katonák mellett már néhány városi munkakerülő is egybesereglett, habár csak épp akkor hajnalodott. Közöttük néhány török menekült is volt, akinek háza odaégett Szerbiában. Mindannyian fegyvert viseltek, és ünnepélyesek voltak, mintha nagy eseményről vagy döntő küzdelemről volna szó. Izgatottságuk a fölkelő nappal együtt növekedett. A nap pedig gyorsan emelkedett, rózsaszín, világos ködöktől kísérve, ott a látóhatár alján, GoleS fölött. A megszeppent fiatalembert úgy várták, mintha a fölkelők vajdája volna, habár rongyos és szegény volt, és a Drina bal partjáról hozták, ahol fölkelésnek nyoma sem volt.

Az orahovaci és olujaci törökök, elkeseredve a mérészségtől, amelyről nem tudták elhinni, hogy nem szándékos, tanúsították, hogy a legény közvetlenül az út mellett kihívóan énekelt Karadordéről és a gyaur harcosokról. A legény pedig egyáltalán nem hasonlított hősre vagy veszélyes csapatvezérre. Ijedten, nedves rongyokban, összeverten és fölsebesítve, sápadt volt a fölindulástól, és kimeredő szemmel nézett a parancsnokra, mintha tőle várna menedéket.

Mivel ritkán járt a városban, nem is tudta, hogy a hídon őrtornyot emeltek; ezért minden még furcsábbnak, még valószínűtlenebbnek látszott előtte, mintha álmában idegen városba tévedt volna, gonosz és veszélyes emberek közé. Dadogva és szemét a földre sütve igyekezett meggyőzni vallatóit, hogy semmit sem énekelt, s hogy soha semmit sem tett a törökök szegényére, hogy szegény vízimolnár, s hogy csak fát vágott az erdőben, és azt sem tudja, miért hozták ide. Reszketett a félelemtől, s valóban föl sem tudta még fogni, mi történt vele, s hogy a hideg patak melletti ünnepi hangulatból hogyan csöppent egyszerre ide a kapuba, összekötözve és elverve, a figyelem középpontjába, ennyi ember elé, akiknek most felelnie kell. Saját maga is elfelejtette, hogy valaha is a legártatlanabb dalt énekelt.

A törökök azonban megmaradtak állításuk mellett: a legény lázító dalokat énekelt, s éppen akkor, amikor ők arra haladtak, s hogy ellenállt, amikor meg akarták kötözni. S ezt mindegyik esküvel erősítette, a parancsnoknak, aki kikérdezte őket.

- *Valaki?* Isten előtt esküszöl?
- Valahi! Isten előtt esküszöm!
- *Bilahi?* Megerősíted az esküt?
- Bilahi! Megerősítem!

S ez így ment háromszor. Akkor a legényt Jelisije mellé állították, s elmentek, hogy fölébresszék a hóhért, aki, úgy látszik, legmélyebb álmát aludta. Az öreg a fiatalembert nézte. Az fölindultán, zavartan és szegyenkezve pislogott, mint aki nem szokott hozzá, hogy így elkülönítve, fényes nappal, a híd közepén, ennyi ember előtt álljon.

- Hogy hívnak? - kérdezte az öreg.

- Milének - mondotta a legény engedelmesen, mintha még a törökök kérdéseire válaszolna.

- Mile fiam, csókoljuk meg egymást. - S az öreg rátámasztotta ősz fejét a legény vállára. - Csókoljuk meg egymást, és vessünk keresztet; az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében, az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében, Ámen.

Így vetette a keresztet magára is és a fiatalemberre is, csak szavakkal, mert kezét megkötözték, s mert a hóhér már gyorsan közeledett feléjük.

A hóhér, egy katona, gyorsan végzett a dolgával, s az első járókelők, akik a hegyekből lementek a vásárba és áthaladtak a hídon, már csak a két fejet látták az új, göcsös karókon a bódé mellett; azt a helyet, ahol a hídon kivégezték őket, kavicsos homokkal hintették föl és betaposták.

Így kezdett el a bódé „működni”.

Ettől a naptól kezdve a híd kapujába vitték mindazokat, akik gyanúsak voltak, vagy akiket mint a felkelőkkel kapcsolatban álló bűnösöket elfogtak, akár a városban, akár másutt a határon. S azok, akiket összekötözve egyszer már odavezettek a bódé alá kihallgatásra, ritkán szabadultak onnan élve. Itt levágták lázadó gondolatoktól forró vagy egész egyszerűen szerencsétlen fejüket, s a bódé melletti karóra tűzték, testüket pedig a hídról ledobták a Drinába, hacsak valaki nem jelentkezett, hogy megváltsa és eltemesse a lefejezett hullát.

A fölkelés kisebb-nagyobb megszakításokkal évekig tartott, s azoknak száma, akiket leengedtek a vízben, „hogy másik, jobb és okosabb fejet keressenek

maguknak", esztendőök során igen nagy volt. A véletlen úgy kívánta, a véletlen, amely legyűri a gyöngéket és óvatlanokat, hogy ezt a hosszú menetet éppen ez a két egyszerű ember nyissa meg, két ember az oktalanok, szegények és ártatlanok soraiból, mert gyakran épp ezek az elsők, akiket a nagy események örvénye előtt szédület fog el, s akiket ez az örvény ellenállhatatlanul lehúz és elnyel. Így fejezték le Miiét és Jelisije bácsit ugyanabban a pillanatban, ugyanazon a helyen, s ők ketten, mint két testvér, elsőnek díszítették fejükkel a katonai őrtornyot ott a kapuban, amely később, amíg csak a fölkelések tartottak, szinte sohasem volt efféle díszítés nélkül. S így kettejüket, akik azelőtt sohasem hallottak egymásról, és nem is látták egymást, így, együttesen tartották meg sokáig emlékezetben, s így emlékeztek sokkal jobban rájuk, mint sok más, jelentősebb áldozatra.

A véres és rossz hírű bódé alatt így tűnt el a kapu, s vele eltűntek a találkozók, beszélgetések, dalogató-sok és jókedvű időtöltések. A törökök sem mentek szívesen arra, a szerbek közül pedig csak az kelt át a hídon, akinek már nagyon muszáj volt, és az is lehajtott fejjel, sietősen.

Az őrtorony körül, amelynek deszkái idővel megszőrkültek, aztán megfeketedtek, gyorsan kialakult az a légkör, amely rendszerint körülveszi az olyan épületeket, melyekben a katonaság hosszasan tanúnyázik. A gerendákon a lovas katonák, az *asker-ek* fehérneműi száradtak, az ablakokból szemetet, moslékot, mindenféle hulladékot és a kaszárnyaélet minden más mocsját dobálták a Drinába. Mindettől a

középső fehér pilléren hosszú, mocskos sávok keletkeztek, amelyek messze ellátszottak.

A hóhérmunkát hosszú ideig ugyanaz a katona végezte: kövér, sötét képű anatóliai, sárga, zavaros a szeme, és földszínű, fölfúvódott, zsíros arcából négerajak duzzadt ki. Ez az arc mintha a kövér és jóindulatú emberek mosolyát viselte volna magán. Hajdurinnak hívták, s hamarosan az egész városban és messzi a határ mentén ismeretessé vált. Megelégedéssel és becsvágygal végezte dolgát, és ebben szokatlanul ügyes és gyors volt. A bennszülöttek azt beszéltek, könnyebb a keze, mint MuSannak, a városi borbélynak. A város apraja-nagyja jól ismerte, legalábbis névről, s ez a név az emberekben egyszerre borzadályt és kíváncsiságot keltett. Verőfényes napokon naphosszat ott üldögélt vagy feküdt a hídon, a fabódé árnyékában. Időnként körüljárta a karóra tűzött fejeket, mint a dinnyeföld tulajdonosa dinnyéit, aztán ismét visszament az árnyékba s lefeküdt a deszkára, ásítva és nyújtózkodva, elnehezülten és jóindulatúan, mint egy anyadisznó, mint egy elöregedett, bozontos juhászkutya. A híd végén, a fal mögött, kíváncsi gyerekek sereglettek össze, és félenken szemlélték.

Ha azonban a dolgáról volt szó, Hajdurin mozgékony és az aprólékosságig lelkiismeretes volt. Nem szerette, ha bárki is beleavatkozik a dolgába. Ez pedig mind gyakrabban megtörtént, ugyanis nagyobb méreteket öltött a zendülés. Mikor a fölkelők a kasába fölött fölgyújtották a falvakat, a törökök körében az elkeseredés minden mértéket meghaladt. Nemcsak hogy valamennyien igyekeztek összefogdosni a

fölkelőket és a kémeket, vagy azokat, akiket annak tartottak, s nemcsak a híd parancsnokához kísérték őket, hanem elkeseredésükben bele akartak elegyedni a büntetés végrehajtásába is.

Egy szép napon itt virradt a reggel a visegrádi plébános fejére is, ugyanannak a Mihajlo pópának a fejére, aki a „nagy áradás idején” elegendő erőt talált arra, hogy a hodzsával és hambasával tréfálkozzék. A szerbek elleni általános haragban ártatlanul őt is kivégezték, a cigánynépség pedig szivart tett a halott szájába.

Ezeket a dolgokat Hajdurin élesen elítélte, s amikor csak tehetett, megakadályozta.

Mikor aztán a kövér anatóliai váratlanul meghalt pokolvarban, az új hóhér - igaz, sokkal ügyetlenebbül - folytatta a dolgát; még néhány esztendeig, mindaddig, amíg a szerbiai fölkelés alább nem hagyott, mindig került két-három levágott fej a kapuba. Az emberek, akik ilyen időkből gyorsan megkeményednek és eltompulnak, annyira hozzászoktak a kitűzött fejekhez, hogy közönyösen, oda sem nézve jártak-keltek a hídon, s nem is vették mindjárt észre, amikor abbahagyták a fejek kitűzését.

Mire Szerbiában és a határon megnyugodott a helyzet, a bódé is elvesztette fontosságát és értelmét. De azért továbbra is ott aludt az őrség benne, habár a hídon már rég szabadon és ellenőrzés nélkül kelhettek át az emberek. Minden katonaságnál csak lassan változnak a dolgok, a török katonaságnál pedig még lassabban, mint bárhol a világon. S az őrtorony ott is maradt volna isten tudja, meddig, ha egy éjszaka egy égve felejtett gyertya föl nem gyújtja. A nap-

veréstől még forró, fenyőfákból összerótt bódé tövig égett, vagyis a híd kapujának kőlapjáig.

A város fölriadt lakossága izgatottan nézte, amint a hatalmas lángok élesen bevilágítják nemcsak a fehér hidat, hanem a környező hegyeket is, és nyugtalan, vörös fényük visszatükröződik a folyó felszínén. S mire fölragyogott a reggel, a híd ismét régi, hajdani alakjában rajzolódott elő, megszabadulva az otromba faépülettől, amely esztendőkön át elrejtette kapuját. A fehér kőkockák égettek és kormosak voltak, de az eső és havazás hamarosan ezeket a nyomokat is elmosta róluk. Így az őrtoronyból és a hozzákapcsolódó véres eseményekből semmi más nyom nem maradt, csak néhány sötét emlék, amely mindinkább elhalványult és eltűnt az akkori nemzedékkel együtt. S az egész őrtoronyból csak egyetlen gerenda maradt vissza, amely nem égett le, mert a kapu lépcsői közé ágyazták.

A kapu pedig a kasába részére ismét az lett, ami mindig is volt. A városba menet a híd bal oldalán a kávéfőző újra alágyújtott mangaljának, és fősorakoztatta kávékészletét. Csak a csöves kút sérült meg, mert összetörték a sárkányfejet, amelyből a víz folyt. Az emberek ismét letelepedtek a sofára, hogy beszélgetéseikben, üzleteik intézésében ott töltsék az időt vagy szundikáljanak. Nyári éjszakákon csoportokban itt énekeltek a legények, vagy itt üldögéltek a magányos ifjak, visszafojtva magukba szerelmi bánatukat, vagy azt a bizonytalan, fájdalmas vágyat a távozás, a messzeség, a nagy cselekvések és különleges élmények után, amelyek szűk környezetben gyakran kínozzák a fiatalembereket. S száz évvel később már új

nemzedék dalolgatott és tréfálkozott itt, amely nem emlékezett az otromba fabódéra, sem az örök rekedt kiáltásaira, melyek éjnek idején megállították az utasokat, sem Hajdurinra és a kitűzött fejekre, amelyeket olyan szakszerű ügyességgel vágott le. Csak az öregasszonyok kiáltozták, a baracktolvaj gyerekeket üldözve, hangos és mérges átkozódásaikban:

- Hogy az Úristen Hajdurin borbéllyal fésültesse meg a fejedet! Hogy a kapuban ismerne rád az édesanyád!

A sövényeken átmenekülő gyerekek azonban már nem fogták föl ezeknek az átkozódásoknak igazi értelmét. Csak azt tudták, hogy ezek a szavak semmi jót, semmi kellemeset nem jelentenek.

Így újultak meg a híd mellett felnövő nemzedékek, a híd pedig könnyű porként rázta le magáról mindazokat a nyomokat, amelyeket mulandó emberi szeszély vagy szükség hagyott rajta, s mindezek után is változatlan és változhatatlan maradt.

7'

A város és a híd fölött múltak az esztendők és az évtizedek. Ezek voltak a XIX. század közepének azok az évtizedei, melyekben a török császárság csöndes lángban teljesen kiégett. A kortárs szemével nézve, ezek az évek aránylag nyugodtak és boldogok voltak, habár elég ok akadt bennük a gondra és félelemre, s habár szárazságok és árvizek, veszedelmes ragályok és mindenféle riasztó események estek meg

bennük. Mindez azonban lassan, fokozatosan történt, hosszú szünetek közt, rövid rángatózásokkal.

A két pasaság, a boszniai és a belgrádi határvonala, amely közvetlenül a város fölött vonult, ezekben az években mind élesebben kirajzolódott, s igazi országhatár képét és jelentőségét kapta. Ez pedig az egész vidék, s így a város életföltételeit is megváltoztatta, hatott a kereskedelemre, közlekedésre, az emberek hangulatára, a törökök és szerbek egymás közötti viszonyára is.

Az öreg törökök összeráncolták a homlokukat, hitetlenkedve pislogtak, mint akik kellemetlen látomást akarnak elkergetni, haragra lobbantak, fenyegetőztek, egymás közt megbeszélték a dolgot, aztán hónapokig megfeledkeztek róla, míg a kíméletlen valóság ismét föl nem idézte bennük, s újra föl nem izgatta őket.

Így egy tavaszi napon egy veletovói török odafönt -ről a határszélről ott ült a híd kapujában, s izgatottan mesélte az egybegyűlt előkelő törököknek, mi is történt azokban a napokban a falujában.

Úgy tél táján, mesélte a veletovói, Jovan Micic, a rossz hírű rujani *serdar*, a kerületi főnök, eljött Aruljéból, a falujukhoz, a fölfegyverzett legényeivel szemlélgetni és méregetni kezdte a határt. Mikor megkérdezték, mi a szándéka s mit csinál itten, vakmerően azt válaszolta, hogy senkinek sem tartozik számadással, legkevésbé a boszniai törököknek; ha pedig éppen tudni akarják, hát akkor megmondja nekik, hogy őt Miloš fejedelem küldte, azzal, hogy szemlélje meg a határt, meddig is fog elérni Szerbia.

- Azt hittük - folytatta a veletovói -, részeg a

gyaur, s nem tudja, mit beszél, különben is ismerjük régóta, milyen betyár és gonoszcsont. így hát elutasítottuk, s el is feledkeztünk róla. Hát egyszer csak, vagy két hónap múlva, megint jelentkezik, ráadásul MiloS fegyvereseinek egész csapatával, meg a szultán küldöttével, egy puha és sápadt sztambulival. Saját szemünknek sem akartunk hinni. De a *mubasir* mindent megerősített. Szégyenében lesütötte a szemét, de megerősítette. Úgy van, mondotta, a császári *dev-let* elrendelte, hogy MiloS a szultán bizalmából kormányozza Szerbiát, s hogy a határokat húzzák meg, hadd tudja mindenki, meddig ér a hatósága. Mikor a mubasir emberei a cölöpöket kezdték verni amott, a tetrebeicei hegygerinc alatt, hát Micic odamegy, s csak úgy tépi ki a földből a cölöpöket, s hajjágálja őket. A veszett gyaur (hogy a kutyák tépjék szét a húsát!) nekiugrik a mubasir szemének, rákiabál, s ugyancsak fenyegeti. Nem ez a határ, azt mondja, a határt a szultán meg az orosz cár tűzték ki, és erről fermánt adtak *knez* MiloSnak; a határ most a Limán fut, egyenesen a viSegradi hídhöz, onnan aztán tovább a Drina folyása mentén; így mindez Szerbia. És ez is - azt mondja - csak egy ideig, mert aztán majd továbbmozog. A mubasir alig tudta észre téríteni, s aztán itt szabták meg a határt. S így is maradt, legalább idáig. De azóta kétség és félelem költözött belénk, s azt sem tudjuk, mit csináljunk, hova ülünk. Beszéltünk az uáiceikkel, de azok maguk sem tudják, mi lesz, s hova vezet mindez. Az öreg Hadai Zuko pedig, aki két ízben is megjárta Mekkát, s már elmúlt kilencven esztendő, azt mondja, nem múlik el egy emberöltő, s a török határ ott fog vonulni lent

valahol a Kara-Denjiznél, a Fekete-tengernél, jó tizenöt *konak-nyira* innen.

Hallgatják a visegrádi tekintélyes törökök a veletovói embert. Úgy szemre nyugodtak, de a belsejükben megrendültek és zavartak. A veletovói török szavaira akaratlanul is elmozdulnak a helyükről, kezükkel elkapják a kőülés szélét, mintha valahonnan valami hatalmas és láthatatlan áramlás támadna s megrázná a hidat alattuk. Aztán legyőzik indulatukat, és szavakat találnak, amelyekkel kisebbítik és semmibe veszik az események jelentőségét.

Nem szeretik a kedvezőtlen híreket, sem a súlyos gondolatokat, sem pedig a komoly és gondterhelt beszélgetéseket odafönn a kapuban, de maguk is látják, hogy ez nem jelent jót; nem tudják megcáfolni mindazt, amit a veletovói mond, de azt sem tudják, hogyan nyugtathatnák, hogyan vigasztalhatnák meg. Ezért alig várják, hogy a paraszt visszatérjen az ő magas Veletovójába, kellemetlen híreivel együtt. Ezzel persze a gond nem lesz kisebb, de legalább eltűnik innen. S mikor az ember végre valóban elment, boldogok voltak, hogy visszatérhetnek szokásaikhoz, s hogy továbbra is csöndben üldögélhetnek a kapuban, efféle beszélgetések nélkül, amelyektől az ember élete elkeseredik, jövője elkomorul, s az időre bízzák, hogy enyhítse a hegyek mögött zajló események súlyát.

És az idő megtette a magáét. Az élet látszatra változatlanul ment tovább. Több mint harminc esztendő telt el a kapuban lezajlott beszélgetés óta. De azok a cölöpök, amelyeket a császári mubasir és a rujani serdar levertek a határon, gyökeret eresztettek, kirü-

gyeztek, és lassú, de a törökökre nézve keserű termést hoztak; a törököknek el kellett hagyniok Szerbia utolsó városait is. S egy nyári napon uzicei menekültek szomorú csoportja haladt át a visegrádi hídon.

Meleg napok jártak akkoriban, hosszú, kellemes alkonyatokkal odafönn a kapuban, s a carSija törökjei mindkét erkélyt megtöltötték a víz fölött. A *bostan*-ok, a dinnyéskertek ilyenkor kosárszámra adják a termést. Érett görög- és sárgadinnyéket hűtenek naphosszat, s alkonyatkor a pihenő emberek megvásárolják őket, leülnek a sofára és esznek. Rendszerint fogadnak is ketten, vajon a görögdinnye belseje piros-e vagy fehér. Aztán kettészelik a dinnyét, az fizet, aki veszített, s élénk beszélgetés és hangos tréfálgozás közben esznek belőle.

A köerkélyből még árad a nap forrósága, de a víz fölött már hűvös fuvallat keletkezik az alkonyattal. A folyó fénylő a közepén, de már árnyékos és sötétzöldes a partok mentén a füzesek és rekettyések alatt. A körben álló hegyeket mind bepirosítja a lenyugvó nap, az egyiket tüzesebben, a másikat meg alig észrevehetően. S a hegyek fölött, annak az amfiteátrumnak egész délnyugati felén, amely a kapun állók tekintete előtt megnyílik, nyári felhők lebegnek, és szüntelenül változtatják színüket. Ezek a felhők a legszebb látványosságok közé tartoznak, amiket a kapu nyaranként nyújt. Alighogy a reggel kiteljesedik és a nap magasabbra szökken, ezek a felhők előbukkannak a hegyek mögül, mint sűrű, fehér, ezüstös és szürke tömegek, fantasztikus tájak, fényűző építkezések szabálytalan és nagyszámú kupolái. És mikor egy bizonyos nagyságig megnövekednek, úgy állnak

egész nap mozdulatlanul és súlyosan a várost környező hegyek fölött, melyeket éget a napsugár. S a törökök, akik így alkonyatkor a kapuban ülnek, folyton szemük előtt látják ezeket a felhőket, mint fehér, ezüstös császári sátrakat, amelyek képzeletükben homályos hadjáratok és háborúskodások jelenségeit és látványait, a mérhetetlen hatalom és fényűzés csodálatos képeit keltik. Csak a beálló sötétség oltja el s kergeti szét a kasába fölül ezeket a nyári felhőket, s az égen a csillagok és a holdsugár új varázslatai kezdődnek.

Soha nem lehet a kapu csodálatos és kivételes szépségeit jobban érezni, mint ezeken a nyári napokon, ezekben az órákban. Az ember úgy ül ottan, mintha varázshintán ülne: a földön jár, a vízen is úszik, a térségben száll, s mégis sziklaszilárdan és biztosan kapcsolódik a városhoz és saját fehér házához, amely ott áll oldalt, kertjével, szilvásával maga körül. Kávét és dohányfüst mellett e szerény polgárok közül sokan, akiknek alig volt többjük ennél a háznál és a carSijában levő kis boltjuknál, ezekben az órákban a világ minden gazdagságát és az isteni adományok mérhetetlenségét érzik. Ezt nyújthatja az embereknek egy építmény - ráadásul évszázadokon át -, ha szép és erős, ha jó órában gondolták el, ha igazi helyére állították és szerencsésen alkották meg.

Ez a mostani is ilyen alkonyat; teli van beszélgetéssel, nevetéssel, tréfával, a polgárok egymás között beszélgetnek, s oda-odavetnek egy-egy tréfát, ízes kifejezést az elhaladóknak.

A legízesebb és leghangosabb tréfálkozások egy

furcsa külsejű, erős, alacsony fiatalember, Salko Corkan körül fonódnak.

Corkan egy cigányasszony és egy anatóliai katona vagy tiszt gyermeke. Ez a katona egyszer itt szolgált a városban, s mielőtt még ez a nem kívánt gyermek megszületett volna, elhagyta a kasabát. Hamarosan az anyja is meghalt, s a gyermek úgy nőtt föl, hogy az égvilágon senkije sem volt. Az egész város táplálta; mindenkihez tartozott, és senkié sem volt. Szolgáltatokat tett a boltokban és a házakban, olyan munkákat végzett, amiket senki más nem akart elvégezni, árkokat és csatornákat tisztított, elásta a városban elpusztult vagy a folyó partjára kivetett dögöket. Sohasem volt háza, sem családi neve, sem pedig meghatározott foglalkozása. Ott evett, ahol éppen hozzájutott, csak úgy állva vagy járás közben; padlásokon aludt, tarka rongyokba öltözött, amiket másoktól kapott. Bal szemét még gyermekkorában elveszítette. Félszeg, jóindulatú, mulató kedvű és részeges legény volt, s a városiaknak tréfára és gúnyra éppolyan jó volt, mint dologra.

Corkan körül most is összegyülekezett néhány fiatalember, kereskedők fiai; jól mulattak, és durva tréfákat űztek a fiú számlájára.

A levegő tele volt az érett dinnye és pörkölt kávé illatával. A napveréstől még meleg, vízzel megöntözött és jól fölsöpört nagy kőkockákról puhán és illatosan áradt a kapu különös lehelete, s gondtalanságba, tétlen ábrándozásba ragadta az embereket.

A nappal és az éjszaka közötti pillanatok. A nap már lenyugodott, de odafönn a Moljevnik fölött még nem jelentkezett ama fénylő, nagy csillag. Ezekben a

pillanatokban, amikor a legközönségesebb dolgok is látomásszerűek, teli nagysággal, félelemmel és különös jelentéssel, ezekben a pillanatokban tűntek föl a hídon az első uáicei menekültek, a *muhadéir-ok*.

A férfiak többsége gyalog jött, porosan és meghajlottan, az apró lovakon pedig elfátyolozott, kendőkbe csavart asszonyok vagy nyalábokhoz, ládákhoz kötött gyerekek himbálóztak. Egy-egy tekintélyesebb férfi jobb lovon ült, de a ló úgy lépkedett, mintha temetést kísérne, gazdája pedig lehajtotta a fejét, s így még jobban elárulta a csapást, amely idekergette őket. Voltak olyanok, akik kecskét vezettek kötélén, mások bárányt vittek az ölükben. Mindannyian hallgattak, még a gyermekek sem sírtak. Csak a lópaták dobogása, az emberi léptek zaja és a megrakott lovakon a réz- és faedények egyhangú zörgése hallatszott.

Ezeknek a kimerült és otthontalan embereknek a megjelenése egyszeriben kioltotta a kapu élénkségét. Az öregebbek ülve maradtak a kőpadokon. A fiatalabbak fölálltak, és valóságos élő falat alkottak a kapuban; közöttük haladt el a menet. A városiak közül némelyek csak részvétellel nézték a muhadáirokat, és hallgattak, mások *merhabá-t* köszöntöttek rájuk, s megpróbálták megállítani őket, hogy valamivel megkínálják, de azok rá sem néztek a feléjük nyújtott falatokra, s a köszöntésre is alig válaszoltak. Igyekeztek, hogy még a sötétség beállta előtt elérjék okoliStei szálláshelyüket.

A menet mintegy százhusz családból állott. Több mint száz családnak Szarajevóba kellett mennie, ahol kilátás volt arra, hogy elhelyezik őket; mintegy ti-

zenőt család itt maradt a városban; ezek többnyire olyanok voltak, akiknek volt valakijük Visegrádban.

Egyetlenegy akadt a kimerült emberek közül, szegénynek és magányosnak látszó férfi, aki megállt egy pillanatra a kapuban, vizet ivott, és elfogadta a feléje nyújtott dohányt. Az út porától egészen fehér volt, szeme lázban égett, s tekintete sehol sem tudott megnyugodni. Mohón szívta a füstöt, s csak jártatta körbe fénylő, furcsa tekintetét, nem is válaszolva a hozzá intézett félénk és udvarias kérdésekre. Csak pödörgette hosszú bajuszát, rövid köszönetet mondott, s azzal a keserűséggel, amelyet a fáradtság és az elhagyatottság érzése kelt az emberben, néhány szót motyogott, egyenként ránézve a körülötte állókra, olyan tekintettel, amely nem lát.

— Ti csak ültök itt és fecsegtok, s nem tudjátok, mi történik StaniSevac mögött. Lám, mi csak ide menekültünk, török földre, de hova fogtok velünk együtt ti is menekülni, ha sor kerül rá? Ezt senki sem tudja, s közületek senki sem gondol erre.

Az ember itt hirtelen abbahagyta. Az, amit mondott, sok volt ezeknek az előbb még gondtalan embereknek, és kevés az ő elkeseredésének, amely nem engedte hallgatni, de azt sem engedte, hogy világosan beszéljen. Aztán ő maga is abbahagyta a kellemetlen hallgatást, elbúcsúzott, és köszönetet mondott, sietve, hogy elérje a többieket. Mindannyian hangos jókívánságokat kiáltottak utána.

A kapuban az egész este nyomott hangulatban telt el. Mindannyian komorak és hallgatagok voltak. Még Corkan is némán és mozdulatlanul ült a kőlépcsőn. Körülötte a fogadásból megevett görögdinnyék

szétszórt héjai. Szomorú önkívületben ült ott, mintha nem is a köveket nézné, hanem valahova a megszűnésbe tekintene, amit alig sejdít. Az emberek hamarabb széledtek haza, mint máskor.

De másnap már ismét a régi szokás szerint ment minden, mert a kasába lakói nem szeretnek a rosszra emlékezni, s nem szeretnek a jövő gondjai miatt aggodni ; vérükben volt a tudat, hogy az igazi élet csupán az elcsöndesedés szigeteiből áll, s bolond és hiábavaló dolog fölkaparni az elnyugvásnak ezeket a pillanatait, és más, szilárdabb, állandóbb életet keresni, ami nincs.

A XIX. század közepének huszonöt esztendejében kétszer pusztított Szarajevó városban a pestis, és egyszer a kolera. A kasába ilyenkor alkalmazkodott azokhoz az utasításokhoz, amelyeket a hagyományok szerint még Mohamed rendelt el híveinek, hogy járvány idején miként viselkedjenek: „Míg valamely helyen járvány uralkodik, ne menjetek oda, mert megfertőzhetitek magatokat, ha pedig olyan helyen vagytok, ahol betegség van, ne hagyjátok el ezt a helyet, mert megfertőzhettek másokat.” Mivel pedig az emberek még a megváltó utasításokhoz sem alkalmazkodnak, még akkor sem, ha ezek az isteni Küldöttől származnak, hacsak a hatalom ereje erre nem kényszeríti őket, a hatóságok minden ilyen „dögvész” idején korlátozták vagy teljesen beszüntették az utas- és postai forgalmat. Ilyenkor a kapu élete megváltozott. Eltűntek a dolgos vagy munkakerülő, gondolatokba merült vagy éneklő polgárok, s az elhagyott sofán, mint lázadások vagy háborúk idején, csupáncsak néhány fegyveres őr ült. Ezek megállí-

tották az utasokat, akik Szarajevó felől jöttek, s pus-
kájukkal integetve, hangos kiáltásokkal visszatérésre
szólították föl őket. A lovas futártól átvették a postát, de
az óvatosság szabályai szerint. A kapuba ilyenkor
„illatos fából” tüzet raktak, amelyből sűrű, fehér füst
támadt. Az örök hosszú fogókkal minden levelet a tűz
fölé tartottak, és jól megfüstölték őket. Csak az így jól
fertőtlenített leveleket engedték tovább. Árut egyáltalán
nem vettek át. Fő elfoglaltságuk azonban nem a
levelekkel, hanem az élő emberekkel volt. Mindennap
jó néhány utas, kereskedő, hírvivő, csavargó akadt, aki
elénk került. Már a híd bejáratánál fogadták őket az
örök, s messziről integettek, hogy nem szabad
továbbmenni. Az utas megállt, de igyekezett az öröket
rábeszélni, hogy engedjék tovább, védekezett, és
hosszasan magyarázgatni kezdte a saját külön esetét.
Mindegyik okvetlenül szükségesnek tartotta, hogy a
városba engedjék, s mindegyik igyekezett az öröket
meggyőzni, hogy makkegészséges, és semmi
kapcsolatba sem került a kolerával, amely - távol az ő
szép hazájától - valahol messze, Szarajevóban tombol.
Ilyen magyarázgatások közben az utasok lassanként a
híd közepéig értek, és a kapuba osontak. Itt aztán a többi
őr is beleelegyedett a beszélgetésbe, s ahogy jó néhány
lépés távolságban értekeztek egymással, mindannyian
hangosan kiabáltak és hadonásztak. S kiabáltak már
csak azért is, mert az örök, egész nap a kapuban ülve,
pálinkát iddogáltak, és édes hagymát ettek; hivatalos
munkájuk adott erre jogot, mert az volt a hit, hogy a
pálinka és a hagyma kitűnően megvéd a fertőzéstől, az
örök pedig ezzel a joggal ugyancsak éltek.

Sok utas ilyenkor belefáradt az örök meggyőzésébe és kéréseibe, s leverten, dolgvégezetlenül visszafordult az okoliStein útra. De akadtak olyanok, akik kitartóak, erőszakosak voltak, órák hosszat álltak a kapuban, és lestek a figyelmetlenség vagy gyöngeség pillanatát, vagy pedig bolond és szerencsés véletlenben reménykedtek. Ha véletlenül Salko Hedó, a városi örök parancsnoka volt szolgálatban, akkor semmi kilátás sem volt arra, hogy az utasok bármit is elérhetnek. Hedó maga volt az igazi és megrögzött hatóság, aki nem lát, nem hall, ha valakivel beszél, s csak annyit foglalkozik vele, amennyi éppen szükséges ahhoz, hogy megszabja azt a helyet, ami a szabályok és rendeletek szerint a felet megilleti. Míg mindezt cselekszi, süket is, vak is, s ha aztán dolgát elvégezte, el is némul. Az utas hiába hízeleg, hiába átkozódik.

— Salih aga, egészséges vagyok. . .

- Hát akkor ereddj egészséggel oda, ahonnan jöttél. Gyerünk, hordd el magad!

Hedóval aztán nincs többé beszéd. Ha azonban a fiatalabb örök egyedül vannak, akkor még lehet valamit elérni. Minél tovább áll az utas a hídon, s minél többet kiáltozgat, veszekszik és beszélget velük, elmondja baját és bánatát, azt is, hogy miért indult útnak, azt is, hogy mi minden bántja az életben, annál közelebbinek és ismerősebbnek érzik az örök, s annál kevésbé hasonlít olyan emberre, akiben esetleg benne van a kolera. Végül is valamelyik ör ajánlkozik arra, hogy bemegy a városba, és átadja az utas üzenetét annak, akit éppen illet. Ez az engedékenység első lépcsője. Az utas azonban tudja, hogy dolgát nem le-

het üzenet útján elvégezni, s hogy az örök, ahogy most itt állnak, állandó mámorban vagy félig részegen, pálinkával gyógyítva magukat, nehezen tudnak emlékezni a szavakra, s visszájára mondják el az üzenetet. Ezért tovább húzza a beszélgetést, kérlel, egy kis baksist kínál, az Úristenre és lelkére hivatkozik, így megy ez mindaddig, amíg az az ör, akit az utas mint legenedékenyebbet kiszemelt magának, egyedül nem marad a kapuban. Ilyenkor aztán az ügy elintéződik valahogyan. A nagylelkű ör arcát a kiemelkedő fal felé fordítja, mintha a régi föliratot betűzgetné, közben azonban kezét hátraveti, és jobb kezének tenyerét kinyújtja. A kitartó utas a kialakított pénzt az ör markába teszi, jobbra és balra körülnéz, aztán átcusszan a híd másik felére, és eltűnik a városban. Az ör aztán mindig visszatér régi helyére, édes hagymát rágcsál, és pálinkával öntözgeti. Mindez gondtalan és vidám határozottsággal tölti el, és erőt ad neki arra, hogy tovább is virrasszon és örködjék a kasába fölött, nehogy a kolera ide is elérjen.

A bajok azonban nem tartanak örökké (s ez közös bennük az örömmel), elmúlnak, vagy legalábbis változnak, aztán feledésbe merülnek. A kapu élete pedig mindennek ellenére megújul, a híd sem esztendőzik, sem századok folyamán nem változik, még az emberek viszonyainak legfájdalmasabb változásai sem fognak rajta. Mindez áthalad a híd fölött, éppúgy, ahogy a nyugtalan víz elfut sima és tökéletes boltívei alatt.

Nemcsak a háború, a pestis s a lakosok átköltözése támadt ezekben az időkben a hídra s szakította meg a kapu mindennapi életét. Más, kivételes események is voltak, melyekről történésük éveit elnevezték, és sokáig emlékeztek rájuk.

A kaputól jobbra és balra, mindkét oldalon, a híd kőkorlátja már rég kicsiszolódott, és valamivel sötétebbé vált a párkány többi részénél. Száz esztendőkön keresztül a parasztok itt engedték le terhüket, ha pihenni akartak, vagy a szabad idejüket töltő emberek támaszkodtak rá hátukkal, könyökükkel, ha vártak valakire, vagy magánosan, nekikönyökölve nézték maguk alatt a vizet, ahogy habzón és gyorsan elfut, mindig újonnan és mégis mindig úgy, mint hajdanában.

De soha annyi ráérő és kíváncsiskodó ember nem támaszkodott még a korlátnak, s nem nézte még a folyót, mintha olvasni és megfejteni akarná titkait, mint ennek az évnek augusztusában, annak is utolsó napjaiban. A víz zavarossá vált az esőktől, habár még nyár vége volt. A boltívek alatt fehér habot vetettek az örvények, s a hab körbekerített az apró ágakkal, forgácsokkal, levelekkel együtt. De a ráérő és könyökökre támaszkodó városiak onnan a falról tulajdonképpen nem is a folyót nézték, amelyet már kezdettől ismertek, s amelynek semmi mondanivalója nem volt számukra; a víz tükrén, éppúgy, mint beszélgetéseikben, magyarázatot kerestek, látható nyomát a homályos és súlyos sorsnak, amely ezekben a napokban valamennyiökre rátört, és megzavarta őket.

Ez idő tájt egészen kivételes esemény történt a kasában, amilyenre senki sem emlékezett, s amely talán sohasem fog megisméltódni, amíg csak a híd és a kasába áll. Ez az esemény fölriasztotta és megrázta a várost, aztán továbbment más helyekre és vidékekre, mint valamilyen történet, amely bejárja az egész világot. Ez a történet valójában két ViSegrad környéki falucskáról, Velji Lúgról és Nezukéről szólt. Ez a két falucska két szemközti oldalán fekszik annak az amfiteátrumnak, amelyet a kasába körüli sötét hegyek és zöld dombok alkotnak.

A völgy északkeleti részén StraaiSte, ez a nagy parasztközség van legközelebb a kasához. Házai, szántóföldjei és kertjei néhány dombon elszórtan fekszenek, beékelődve azokba a mélységekbe, amelyek a dombokat elválasztják egymástól. Az egyik ilyen domb ormán, enyhe hajlatban, mintegy tizenöt ház áll a mindenünnen szántóföldekkel körülvett szilvásokban elmerülve. Ez a kicsi falucska Velji Lug. Békés, szép és gazdag település a dombtetőn. A település StraziSte községhez tartozik, de közelebb fekszik a városhoz, mint saját községéhez, mert lakosai félóra alatt leereszkedhetnek a carSijába, ahol raktárak van, s ahol éppúgy kereskednek, mint a kasába többi lakója. Nincs is különbség köztük és a kasába igazi lakói között, legföljebb az, hogy birtokaik tartósabbak és biztosabbak, mert magas, napos helyen vannak, s nem érheti árvíz őket. Az emberek pedig szerényebbek és visszavonultabbak, a városiak rossz szokásai nélkül. Velji Lúgnak jó földje van, egészséges vize és gyönyörű környéke.

Itt élt a visegrádi Osmanagic család egyik ága.

S habár a városban lakó Osmanagicok az itteniéknél nagyobb számúak és gazdagabbak voltak, a nép mégis úgy tekintette őket, hogy „lecsúsztak”, mert az igazi Osmanagicok azok, akik ott fõnn laknak, Velji Lúgban, ahol a család gyökere is van. Szép emberfajta ez az itteni család, érzékenyek és büszkék az eredetükre. A legnagyobb ház az övék, amely ott fehérlik oldalt, mindjárt a domb orma alatt, különállóan délnyugatra fordulva, mindig frissen meszelve, fekete fazsindely tetõvel és tizennégy üvegablakkal. Ez a ház messzire ellátszik, és elsõnek ötlik az utasember szemébe, ha a ViSegrad felé vezetõ úton leereszkedik, vagy ha visszafordul még egyszer, elhagyva a várost. A IjeStani hegyerinc mögött lenyugvó nap utolsó sugarai mindig ennek a fehérén csillogó háznak a homlokán pihennek és törnek meg utoljára. A városiak is már rég megszokták, hogy a híd kapujából alkonyatkor elnézegessék, mint verõdnek vissza a lenyugvó nap sugarai Osmanagicék ablakairól, hogy aztán lassan, egymás után kihunyjanak; gyakran megtörtént, hogy amikor a nap már lenyugodott, és a kasába árnyékba merült, az ablakok közül egy, a nap utolsó visszfényével, még lángolt az eltévedt felhõk között, s néhány percig még izzott, mint hatalmas, piros csillag a kihunyt város fölött.

A városban ugyanígy ismert és tekintélyes a ház gazdája is, Avdaga Osmanagic, bátor szívú és indulatos ember, az életben éppúgy, mint üzleti dolgaiban. Raktára van a carSijában, egy alacsony, homályos helyiség, amelynek deszkáin szétszórva hever a kukorica, aszalt szilva vagy borókagubacs. Avdaga csak nagyban árusít, ezért a raktárt nem is nyitja ki min-

dennap, hanem rendszerint csak vásárkor, hétközben pedig csak akkor, ha az üzlet megkívánja. A raktárban mindig ott van Avdaga egyik fia, míg ő maga rendszerint a *magaza* előtti padon üldögél. Itt beszélget üzletfeleivel vagy az ismerősökkel. Jól megtermett, piros képű ember, de szakálla és bajusza teljesen ősz. Hangja rekedtes és fojtott. Már évek óta nehéz légzés gyötri. S valahányszor beszélgetés közben fölindul s fölemeli a hangját - ami gyakran megtörténik-, súlyos köhögés fogja el, nyakerei kidagadnak, arca elvörösödik, szemét elönti a könny, melle úgy zihál és hörög, mint amikor vihar zúg a hegyek között. Ha ez a köhögésrohama elmúlt, nyomban összeszedi magát, nagy lélegzeteket vesz, s folytatja a beszélgetést ott, ahol abbahagyta, csak épp megváltozott, vékonyabb hangon. A városban és környékén úgy ismerik, mint a szókimondás, bőkezűség és bátor szív emberét. Ilyen mindenben, így a kereskedésben is, habár gyakran a saját kárára. Egy merész szóval gyakran letöri vagy fölemeli a szilva vagy kukorica árát, akkor is, ha ebből nincsen haszna, csak azért, hogy a paraszti gyávasággal vagy valamelyik kereskedő zsugoriságával dacoljon. Szavát a carSijában általában meghallgatják és elfogadják, habár tudják, hogy ítéletében sokszor heves, és hangulata irányítja. S ha Avdaga lemegy a városba, és kiül a raktára elé, ritkán van egyedül, mert az emberek szeretik a szavát hallani, és kíváncsiak a véleményére. Ő pedig, nyíltan és élénken, mindig kész arra, hogy kimondja és megvédje azt, amit mások inkább elhallgatnak. Nehéz lélegzése és gyakori köhögési rohamai sokszor megszakítják beszédét, de nem rontják el a hatást,

hanem még meggyőzőbbé teszik, és egész kifejezési módja nehéz és fájó méltóságot ad neki, aminek alig lehet ellenállni.

Avdagának öt felnőtt és nős fia van, s egyetlen lánya, a legkisebb gyermek, aki éppen eladó sorba lépett. Lányáról, Fatáról mindenki tudja, hogy szokatlanul szép, s mindenben az apjára hasonlít. Férjhezmeneteléről az egész kasába és egy kicsit az egész környék is beszél. Ezen a vidéken kezdettől szokás, hogy minden nemzedékben egy-egy lány valahogy bejut a mesébe és a dalba, szépségével, szorgalmával és előkelő mivoltával. Az ilyen lány aztán néhány évig minden vágyakozás középpontja és elérhetetlen példaképe; az ő nevének hallatára gyullad föl a képzelet, körülötte tolonganak a lelkes legények, s őt fogja körül az asszonyok irigysége. Ő az a kivételes lény, akit a természet kiválaszt, és veszélyes magasságokba emel.

Avdaga lánya nemcsak alakjában és külsejében hasonlít az apjára, hanem eszességében és ékesszólásában is. Ezt a legények tudják legjobban, akik esküvők és összejövetelek alkalmával megkísérelték, hogy olcsó hízelkedéssel vagy merész tréfákkal megnyerjék a maguk számára, vagy zavarba hozzák. A lány azonban éppoly ügyes beszédű volt, mint amilyen szép. Ezt az Avdaga Fatájáról szóló dalban (az efféle kivételes teremtésekről saját maguktól fakadnak a dalok) meg is énekelték:

*Eszes is vagy, de szép is vagy,
Avdagának szép Fatája!*

Így beszéltek és daloltak a városban és környékén Fatáról, de csak nagyon kevés legény akadt, akinek bátorsága is volt arra, hogy Velji Lug szép lányának a kezét megkérje. S mikor aztán ezeket is sorra elutasította, Fata körül gyorsan üresség támadt, a csodálatnak, gyűlöletnek és irigységnek, s meghíúsult vágyakozásnak és rosszindulatú várakozásnak az a köre, ami az ilyen kivételes adományokkal megáldott és kivételes sorsú teremtéket rendszerint körülveszi. Az ilyen teremtéket, akikről dalolnak és beszélnek, gyorsan magával ragadja különös sorsuk, és a megvalósult élet helyett csak az élő dal vagy mese marad utánuk.

Gyakran megtörténik errefelé, hogy a lány, akinek nagy a híre, éppen emiatt marad kérő nélkül, pártában, míg könnyen és gyorsan férjhez mennek azok a lányok, akik egyébként nyomába sem léphetnek. Fa-tával nem ez történt, mert neki akadt kérője, akinek bátorsága is volt arra, hogy megkérje a kezét, s ügyessége és kitartása is volt ahhoz, hogy elérje a célját.

Abban a szabálytalan körben, amely a visegrádi völgykatlant alkotja, pontosan Velji Lúggal szemközt fekszik Nezuke falucska.

A folyó mellett fölfelé haladva, a hídtól egy óra járásnyira, épp azoknak a meredek hegyeknek bezáródó ölében, amelyeknek sötét falai alól hirtelen kanyarban előtör a Drina, a folyó sziklás partján keskeny földtakaró fekszik. Ezt a földet a folyó és a But-kova Stijena hegyi patakjai hordták ide. A földesíkon szántóföldek és kertek vannak, oldalt ritkás fűvű, meredek rétek, amelyek a csúcsokon a szirtes mere-

dély cserjéibe vesznek. Az egész majorság Hamzic bég tulajdona, és ezt a családot Turkovicnak is hívják. A földnyelv egyik felén öt-hat zsellérház van, másik felén pedig a Hamzic fivérek házai. A család élén Mustaj Hamzic bég áll. A kis falucska a világtól félreesőn, magányosan él, napsugár nélkül, de szelektől is védetten, inkább gyümölcsben és szénában, mint búzában gazdagon. Minden oldalról magas, meredek hegyek veszik körül és szorítják össze; a nap nagyobb részén árnyékban és mindig csöndben van, úgyhogy a pásztorok minden kiáltása s a barmok kolompjainak minden csörrenése hangosan és sokszorosan verődik vissza a hegyekről. Visegrád felől egyetlenegy út vezet a majorsághoz. Ha az ember átkel a hídon, maga mögött hagyja a várost és a jobb felé kanyarodó országutat, a folyóparthoz leereszkedve egy keskeny, köves ösvényre bukkan, amely a hídtól balra halad, s a Drina mentén, a szirtes pusztaságban, közvetlenül a víz mellett mint fehér szegély vág át a vízbe ereszkedő meredek lejtőn. Oda-fönről, a hídról nézve az ösvényen haladó lovas vagy gyalogos mintha pallón haladna a szirtok és a víz között, s képe járás közben mindig visszatükröződik a csendes, zöld folyó színén.

Ez az út vezet a városból Nezukéba, onnan pedig nincs tovább út, mert nincs hova vezetnie. De ember sincsen, aki arra haladna. A meredek hegyoldalon, a házak fölött csak két mély, ritkás erdővel benőtt vízmosás halad a hegynek, amelyen a pásztorok szoktak fölmászni, ha fölmennek a hegyre az állatokhoz.

Itt áll a legidősebb Hamzic, Mustaj bég nagy és fehér háza. Ez a ház semmivel sem kisebb a Velji

Lug-i Osmanagicok házánál, de abban különbözik tőle, hogy a Drina menti síkságról teljesen láthatatlan. Körülötte félkörben tizenegy magas jegenye áll, zúgásukkal és hajladozásukkal szüntelenül élénkítik ezt a minden oldalról zárt és oly nehezen megközelíthető tájat. A ház alatt foglalnak helyet a másik két Hamzic fivér kisebb és szerényebb házai. Mindegyik Hamzicnak sok a gyermeke, valamennyien soványak, magasak, sápadt arcúak, hallgatagok és zárkózottak, de a munkában összetartók és szorgalmasak, s hozzászoktak ahhoz, hogy értékeljék és védelmezzék azt, ami az övék. A Velji Lug-i vagyonosabb emberekhez hasonlóan, odalenn a városban nekik is vannak raktáraik, ahova lehordják mindazt, amit a nezukei gazdaság ad. Az év minden szakában nyüzsögnek a családtagok és zsellérek a Drina mentén vezető keskeny ösvényen; némelyek árut visznek a városba, mások meg dolgoz végeztével, pénzzel az övükben, hazatérnek láthatatlan hegyi falujukba.

Mustaj Hamzicéknál, abban a nagy, fehér házban, amely a látszólag sehova sem vezető ösvény végén kellemes meglepetésként várja az utast, négy lány van és egyetlen fiú, Nail. Ez a nezukei Nail bég, a bég egyetlen fia, az elsők közt vetett szemet a Velji Lug-i Fatára. Egy esküvőn pillantotta meg a gyönyörű lányt a kitárt ajtóban, melyen úgy csüngtek az elbódult ifjak, mint szőlőfürtök. Mikor legközelebb ismét meglátta a lányt, merészen tréfálkozva odavetette :

- Adja Isten, hogy a nezukei Mustaj bég menyének hívhasson téged!

Fata fojtottan föl kacagott.

- Hiába nevensz - szólt át az ajtónyíláson a fölindult fiatalember -, egy napon ez a csuda is be fog következni.

-Majd akkor, ha Velji Lug leszáll Nezukéba! - felelte a leány újabb kacagással, s testének egy büszke mozdulatával, amilyenre csak ilyen nők, ezekben az éveikben képesek, s amely szavainál és nevetésénél is többet mondott.

A természettől ilyen különösen megáldott teremtések sokszor merészen és vigyázatlanul kihívják sorsukat. A válasznak híre terjedt, és szájról szájra járt, mint minden, amit Fata beszélt vagy cselekedett.

A Hamzicok nem olyan emberek, akiket az első nehézség megállít vagy elbátortalanít. Más, sokkal kevésbé fontos ügyeiket sem intézik csak úgy közvetlenül és egyetlen rohamra, hát még az afféle kérdéseket, amilyen ez. Az a kísérlet, amit néhány városbeli rokonuk útján Fataéknál tettek, nem járt több sikerrel. De akkor az öreg Mustaj Hamzic vette kezébe fia házasságának ügyét. Mustaj bégnek Avdagaval már kezdetől sok közös üzlete volt. Avdagát hirtelen és büszke természete miatt az utóbbi időben jelentékeny veszteségek érték, s ezekből olyan kötelezettségei származtak, amelyeknek nem tudott idejében eleget tenni. Mustaj bég ezekben segítségére volt, s úgy viselkedett, ahogyan a carSija jó emberei egymással nehéz pillanatokban viselkedni szoktak: egyszerűen, természetesen és szó nélkül.

A félhomályos, hűvös raktárakban vagy az előttük álló, fényesre kopott kő üléseken a carsija emberei sokszor nemcsak pénzügyeket s a kereskedői tisztesség dolgait intézik, hanem emberi sorsok irányítását

is. Hogy mi történt Avdaga Osmanagic és Mustaj Hamzic bég között, hogyan kérte meg Mustaj bég Fata kezét egyetlen fia, Nail számára, s a hirtelen természetű és becsvágyó Avdaga hogyan „adta” oda a leányát, azt soha senki sem fogja megtudni. Éppúgy senki sem tudta meg, hogyan játszódott le a dolog odafönt Velji Lúgban az apa és egyetlen szép leánya között. Fata részéről természetesen ellenállásról szó sem lehetett. Egy fájdalommal teli, meglepődött pillantás, aztán testének az a büszke, vele született mozdulata, utána pedig néma és süket engedelmesség az apa akarata előtt, mint ezen a tájon mindenütt és mindenkor szokásban volt. A lány mintha álomban cselekednék, hozzákezdett kelengyéje kiszellőz-tetéséhez, kiegészítéséhez és elrendezéséhez.

Nezukéből sem jutott egyetlen szó sem a világba. Az óvatos Hamzicok nem kívánták, hogy az emberek üres szófiabeszéddel erősítsék az ő sikerüket. Elérték, amit akartak, s mint mindig, meg voltak elégedve sikerükkel. Nem volt szükség rá, hogy bárki is részt vegyen benne, mint ahogy sohasem vártak senkitől részvétet sikertelenségeikben vagy bajaikban.

S mégis beszélt róla a világ, sokat, részletesen, és minden meggondolás nélkül, ahogy mindig beszélni szokott. A városban és környékén sokat meséltek arról, hogy a Hamzicok elérték azt, amit akartak: hogy Avdaga szép, gögös és okos lányának, akit egész Boszniából hiába kértek, túljártak az eszén, és megszelídítették Fatát; s hogy „Velji Lug mégiscsak leszáll Nezukéba”, habár Fata nyíltan megmondta, hogy nem fog. Mert az emberek szeretnek azok bukásáról és megaláztatásáról beszélni, akik magasan

hordják az orrukat és túlságosan magasra emelkednek.

Egy álló hétig mesélték az emberek ezt az eseményt, és Fata eljövendő megaláztatásának történetét úgy mondogatták, mintha édes vízzel öblögetnék a szájukat. Egy hónapig készülődtek a menyegzőre Velji Lúgban és Nezukéban.

Fata egy hónapig dolgozott barátnőivel, nőrokonaival és varrónókkal a kelengyéjén. A lányok énekeltek. Énekelt ő is. Ehhez is talált erőt. És hallgatta tulajdon énekét, miközben gondolatait szövögette. Mert minden túsúrásnál tudta (és mondogatta saját magának), hogy sem ő, sem hímezései soha nem fogják Nezukét meglátni. Erről egyetlen pillanatra sem feledkezett meg. Munka és énekszó közben végiggondolta, hogy Velji Lug messze van Nezukétól, és egy hónap hosszú idő. Ugyanez történt éjszakánként is. Midőn azzal az ürüggyel, hogy egy s más munkát el kell végeznie, egyedül maradt, éjszakánként megnyílt előtte a világ, gazdagon, teli fénnel és örömteli változásokkal, beláthatatlanul.

A Velji Lug-i éjszakák melegek, de üdítők. A csillagok alacsonyok és nyugtalanok, és reszkető fehér fény fűzi őket egymáshoz. Az ablak mellett állva, Fata ezt az éjszakát nézte. Egész testében nyugodt erő, szétáradó és édes; teste minden részét külön-külön érezte, mint az erő és örömek külön forrását: a lábát, csípőjét, kezét, vállát és főleg keblét. Emlője viruló-an, feszesen és súlyosan ért hozzá hegyével az ablak farácsához. S ezen a helyen érezte, hogy az egész domb, mindazzal, ami rajta van, a házzal, épületekkel, szántóföldekkel együtt forrón, mélyen, egyenle-

tesen lélegzik, emelkedik és süllyed, a csillagfényes égbolttal és éjszakai mindenséggel együtt. Az ablak farácsa ettől a lélegzéstől növekszik és süllyed, növekszik és süllyed, megérinti emlőjének hegyét, eltávolodik valahova messzire, aztán visszatér, és megint megérinti emlőjét, majd ismét lesüllyed és eltávolodik: s ez így megy tovább váltakozva. Igen, a világ nagy, hatalmas a világ nappal is, amikor a visegrádi völgy forróságtól reszket, s a meghajlott búzakalászban szinte hallani a magvak érését; amikor a zöld folyó mellett elhíntve, a híd és a fekete hegyek szabályos vonalai közé zárva ott fehérlik a kasába. De éjszaka, éppen éjszaka, amikor megélnékül és föllángol az égbolt, megnyílnak végtelen térségei és hatalmas erői annak a világnak, amelyben az élő ember elvész, és saját magára sem tud eszmélni: azt sem tudja, hova indul, azt sem, mit akar, azt sem, mit kell tennie. Itt él csak igazán az ember, tisztán és hosszan; itt nincsenek szavak, amelyek súlyosan köteleznek az egész életre, sem halált hozó ígéretetek, sem reménytelen helyzetek, rövid időhatárral, amely kérlelhetetlenül közeledik, s a végén csak a halál vagy a szégyen az egyetlen kivezető út. Igen, itt nem úgy van, mint a mindennapi életben, amelyben az, amit egyszer ki-mondtunk, visszavonhatatlan marad, s amit ígértünk, elkerülhetetlen. Itt minden szabad, végtelen, névtelen és néma.

Akkor valahonnan odalentről, mintha távolból hallatszanék, fölhangzik a nehéz, mély és visszafojtott hang:

- Aaah! Khkhkhkh! Aaaaaah! Khkhkhkhkh! 158

Odalenn a földszinten Avdaga éjszakai köhögési rohamaival küszködik.

Nemcsak megismeri ezt a hangot, hanem világosan látja is édesapját, ahogy álmatlanul, köhögéstől kínozva ül odalenn, és dohányzik. Úgy rémlik, látja nagy, barna szemét, amelyet úgy ismer, mint egy kedves tájat, ezt a szemet, amely tökéletesen hasonlít az ő szeméhez, csak épp elfátyolozta az öregség, és könnyes, mosolygó fény öntötte el; ezt a szemet, amelyben először pillantotta meg sorsa elkerülhetetlenségét azon a napon, amikor apja megmondta neki, hogy kezét odaigérte a Hamzicoknak, s hogy egy hónap alatt el kell készítenie kelengyéjét.

- Kh, kh, kh, kh! Aaaaah!

Az előbbi elragadtatás, melyet az éjszaka szépsége és a világ nagysága keltett benne, hirtelen kialszik. A föld pompás lehelete elakadt. A leány emlője könnyű görcsbe merevül, a csillagok és a mindenség elsüllyed. Csak a sors, az ő sorsa, ez a reménytelen, kérlelhetetlen, eljövendő sors teljesedik be az idővel együtt, amely múlik a mozdulatlan csöndjében, és a minden után visszamaradó ürességben.

Tompán hangzik a köhögés a földszinten. Igen, látja is, hallja is az apját, amint megáll előtte. Ez az ő kedves, hatalmas, egyetlen apuskája, kivel egyet érez, elválaszthatatlanul, édesen egyet, amióta csak tud magáról. S még ezt a nehéz, rázó köhögését is ott érzi a saját mellében. Igaz, hogy ezek az ajkak mondtak *igen-x* ott, ahol ő *nem-et* mondott. De ő mindenben egy az apjával, még ebben is az. S apjának ezt az *igen-jét* sajátjának érzi (éppúgy, mint a saját *nem-jét*). S az ő sorsa ezért oly hirtelen, különös, holnapi, s ő

ezért nem lát ebben megoldást, s nem is láthat, mert megoldás nincsen. Egyet tud. Apjának ezért az *igen-
iért*, amely éppannyira köti, mint az ő *nem* szava, Mustaj bég fiával oda kell járulnia a kádi elé, mert még gondolni sem lehet arra, hogy Avdaga Osmana-gic nem tartja meg a szavát. De éppúgy tudja, és éppen ilyen biztos abban, hogy ezek után az ő lába nem léphet Nezuke területére, mert akkor ismét ő nem tartaná meg adott szavát. Ez pedig természetesen lehetetlen, mert ez is az Osmanagicok szava. Itt, ezen a holtpontra a saját *wera-je* és az édesapja *igen-je*, Velji Lug és Nezuke között, itt, ezen a legkilátástalanabb helyen kell egérvutat keresni. Itt van most az ő gondolata. Már nem a nagy és gazdag világ végtelen térségein, sőt nem is a Velji Lug és Nezuke közötti úton, hanem az országútnak azon a rövid és szomorú szakaszán, amely a kádi hivatalától a híd végéig vezet, ahol a szirtes lejtőn Nezuke felé ereszkedik a keskeny ösvény, s amelyre ő, ezt bizonyosan tudja, sohasem fog rálépni. Ezt a rövid utat járta be gondolatban szünet nélkül, egyik végétől a másikig, ahogy a szövőszék vetélője jár ide-oda. A kádi hivatalától a fél *carSiján*, a piacon át a híd végéig, de onnan, mint valami szakadéktól, nyomban visszatért a hídon át a piacra, a *carSijára* és megint a kádi hivatalához. S ez egyre csak így ment: előre-hátra, előre-hátra! Az ő sorsa szövődött itten.

S ez a gondolat, amely megállni nem tudott, s ki-vezető utat sem tudott találni, mind gyakrabban akadt meg a kapunál, annál a szép, világos kősofánál, amely mellett az emberek beszélgetnek, fiatalok dalolnak, s amely alatt ott zúg a zöld, mély és gyors vi-

zú folyó. Aztán elszörnyedve ettől, mintha megátkozták volna, megint csak végigszállt az út egyik végétől a másikig, hogy aztán, más megoldást nem találva, ismét itt, a híd kapujában ereszkedjék alá. S Fata gondolatai éjszakánként egyre gyakrabban álltak meg ezen a helyen, s mind hosszabban maradtak ott. S már az is, ha arra a napra gondolt, amikor nemcsak képzeletben, hanem a valóságban is meg kell tennie ezt az utat, s még a híd vége előtt megoldást kell találnia, ez a gondolat szörnyű halálfélelmet és az élet minden szégyenét, borzalmát hordozta magában. Erőtlenségében és elhagyatottságában úgy érezte, hogy e gondolat borzalmassága már egymagában is el kellene, hogy távoztassa, vagy legalábbis elodázza azt a napot.

A napok azonban múltak, nem gyorsan, nem is lassan, hanem egyenletesen és végzetszerűen, s velük megérkezett az esküvő napja.

Augusztus hónap utolsó csütörtökjén (ez volt a sors szabta nap) a Hamzicok lovakon megérkeztek a lányért. Új, nehéz *feredsé-jében*, mint valami páncélban, Fatát lóra ültették, s levitték a városba. Ugyanakkor az udvaron fölrakták a lovakra ládába csomagolt kelengyéjét. A kádi előtt azután megtörtént az esküvő. Így Avdaga beváltotta szavát, hogy lányát Mustaj bég fiához adja. Aztán a kicsiny nászmenet elindult Nezuke felé, ahol már minden előkészületet megtettek a pompás lagzira.

Áthaladtak a öarSiján és a piacon, az útnak azon a részén, amelyet Fata gondolatban annyiszor végigjárt, de megoldást nem talált. Kemény, valóságos és mindennapi volt ez az út, szinte sokkal könnyebb,

mint az, amit gondolatban megtett. Most nem voltak sem csillagok, sem végtelenség, sem édesapja tompa köhögése, sem vágyak, hogy az idő lassabban vagy gyorsabban haladjon. Mikor a hídra léptek, a lány még egyszer, mint azokon a nyári éjszakákon az ablak mellett, testének minden tagját erősnek és különállónak érezte, s főleg keblét, könnyű görcsben, mintha páncél alatt volna. A kapuhoz értek. Mint az elmúlt éjszakákon gondolatban sokszor megtette, a lány áthajolt, s legfiatalabb bátyját, aki mellette lovagolt, suttogva megkérte, húzza rövidebbre a kengyelt, mert most következik az a meredek lejtő, amely a hídról a nezukei ösvényre vezet. Megálltak, előbb ők ketten ott elől, aztán mögöttük a násznép. Semmi különös nem volt ebben. Nem először, nem is utoljára történt, hogy a nászmenet megállt a híd kapujában. Míg bátyja leszállt, körüljárta a lovat, s a zabolát átvette a kezén, a lány a maga lovát hirtelen a híd korlátjához terelte, jobb lábával a párkányra lépett, mintha szárnya nőtt volna, fölröppent a nyeregből, át a korláton, s a magasból lezuhant a zúgó folyóba. Bátyja utánakapott, egész testével nekidőlt a korlátnak, de már csak lebegő feredzséjének szélét tudta megérinteni, a lányt nem tudta elkapni. A násznép többi tagja kétségbeesetten kiáltozva leugrott a lóról, a korláthoz rohant, s szinte kővé meredve bámult a menyasszony után a folyóba.

Még aznap alkonyatkor megeredt az eső, bőséges, és ebben az évszakban szokatlanul hideg eső. A Drina megáradt s zavarossá vált. Másnap a sárgás víz Kalata mellett egy sekélyesebb helyen kivetette Fata holttestét. Itt vette észre egy halász, s nyomban je-

lentette a dolgot a *mulazim-nak*, a rendőrség vezetőjének. Nem sokkal később megérkezett a *mulazim a muktar-ral*, a halással, és Salko Corkannal. Mert Corkan nélkül egyetlen ilyen eset sem múlhatott el.

A holttest ott feküdt a nedves, puha homokon. A folyó hullámai csapkodtak rajta, s a zavaros víz időnként teljesen elborította. A fekete posztóból készült új feredzse, melyet a víz nem tudott lehúzni róla, egészen feltűrődött, s átvetődött a fején, úgyhogy a hosszú, sűrű hajjal összevegyülve külön sötét tömeggé változott a fehér, viruló leánytest mellett, amelyről a rohanó áradat letépte a könnyű menyegzői ruhát. Corkan és a halász összeráncolt szemöldökkel és összeszorított állkapoccsal belegázolt a sekély vízbe 3 megfogták a meztelen lányt, s óvatosan, szabódva, mintha még élne, kihúzták a nedves homokból, amelyben már kezdett elmerülni, a partra vitték, s ott nyomban betakarták nedves és iszapos feredzséjével.

A vízbe fulladt lányt még aznap eltemették a legközelebbi török temetőben, a meredek oldalon, a dombtető alatt, amelyen Velji Lug fekszik. S alkonyatkor a kocsmában a halász és Corkan körül összegyülekeztek a ráérő emberek, azzal az egészségtelen és csúf kíváncsisággal, amely különösen fejlett azokban, akiknek élete üres, híjával van minden szépségnek, izgalmakban és élményekben szegény. Pálinkával és dohánnyal kínálgatták őket, hátha hallanak részleteket a holttestről és a temetésről. De semmi sem segített. Még a pálinka sem tudta feloldani a nyelvüket. Még Corkan sem szólt semmit. Szünet nélkül dohányzott, s fénylő fél szemével nézte a go-

molygó füstöt, melyet mennél messzebbre fújt magától. De ők ketten, Corkan és a halász, időről időre összenéztek, némán, egyszerre fölemelték messzeleyüket, mintha láthatatlanul koccintának, s egy hajtásra kiürítették.

Így történt ez a különös eset, ott a híd kapujában, amilyenre még nem emlékeztek a visegrádiak. Velji Lug nem szállt le Nezukéba, és Fata nem ment férjhez a Hamzicok családjába.

Avdaga Osmanagic többé nem járt a városba. Még azon a télen elhunyt, megfojtotta a köhögés, de nem szólt senkinek egyetlen szót sem nyomorúságáról, ami miatt meghalt.

Következő tavasszal Mustaj Hamzic bég a Brankovicok családjából való lánnyal házasította össze a fiát.

A kasába emberei még egy ideig beszéltek az eseményről, aztán ezt is felejteni kezdték. Csak a dal maradt meg a lányról, akinek szépsége és eszessége mindenek fölött világít, mintha elmúlhatatlan volna.

9

Hetven esztendővel Karadorde fölkelése után ismét föllángolt a harc Szerbiában, s a határ nyomban fölkeléssel válaszolt. Törökök és szerbek házai megint kigyulladtak a magaslaton, Zlijebóban, Gostilji-ben, Crncicben és Veletovóban. A híd kapujában oly sok év után megint levágott szerb fejek tűntek föl. Soványj csontos az arcuk, hosszú a bajszuk, mintha hetven év előttiék volnának. De az egész dolog nem

sokáig tartott. Mihelyt Törökország és Szerbia között megszűnt a háború, megnyugodott a világ. Igaz, hogy ez csak látszólagos béke volt, amely alatt sok félelem, izgatott hírek és aggóató suttozás rejtőzött. Egyre határozottabban és egyre nyíltabban beszéltek az osztrák csapatok boszniai bevonulásáról. 1878 nyarának kezdetén a török sorkatonaság egységei vonultak át a kasában, Szarajevóból Priboj felé. Az a vélemény alakult ki, hogy a szultán ellenállás nélkül átadja Boszniát. Néhány család már készülődött, hogy a Szandzsákba költözik, közöttük olyanok is voltak, akik tizenhárom évvel ezelőtt Uáicéből menekültek ide, mert nem akartak szerb uralom alatt élni, most pedig egy más, újabb keresztény uralom elől készülődtek tovább. De az emberek nagyobb része ott maradt, kínos bizonytalanságban, és látszólag közönnyel várva az eseményeket.

Július elején Visegrádba érkezett a plevljei mufti, egy kicsiny csoport emberrel, de annál nagyobb elszántsággal, hogy Boszniában ellenállást szervezzen az osztrákokkal szemben. Komoly, békés külsejű, de tüzes természetű szőke ember volt, s most ott ült a kapuban, ahova a szép nyári napon összehívta a kasába török főembereit, s arra törekedett, hogy harcra lelkesítse őket az osztrákok ellen. Igyekezett meggyőzni őket, hogy a török sorkatonaság nagyobb része, a hivatalos parancsok ellenére is ott marad, hogy a néppel együtt ellenálljon az új hódításnak, s fölhívta a lakosságot, hogy a fiatalabb emberek nyomban csatlakozzanak hozzá, s küldjenek élelmet részére Szarajevóba. A mufti tudta, hogy a visegrádiak sohasem álltak lelkes harcosok hírében, s jobban szeret-

nek bolondul élni, semmint bolondul elpusztulni, de mégis meglepte az a tartózkodás és langyosság, amellyel találkozott. Mivel nem tudott hosszasan Visegrádban tartózkodni, népítélettel és Isten haragjával fenyegette meg a lakosságot, aztán otthagyta hadsegédjét, Osman Karamanlija effendit, hogy továbbra is igyekezzék meggyőzni a viSegradi törököket a fölkelés szükségességéről.

Már a muftival folytatott tárgyalások során Ali Mutevelic hodzsa mutatott legnagyobb ellenállást a tervekkel szemben. Mutevelic családja a kasába legrégibb és legtekintélyesebb török családjai közé tartozott. Nem a nagy vagyon szerzett nekik hírnevet, hanem becsületességük és nyíltságuk. Mindig önfejű embereknek ismerték őket, de megvesztegetéssel, aljasságokkal, hízelkedéssel és más alacsony dolgokkal s indítékokkal nem lehetett a közelükbe férközni. Több mint kétszáz év előtt családjuk legidősebb tagja mutevelija volt, Mehmed pasa egyházi alapítványának viSegradi őre és kezelője. Ő viselte gondját a híd mellett álló híres vendégfogadónak. Láttuk, hogy a körülmények folytán a kőhan miként vesztette el jövedelmeit, amelyekkel fönntartották, s a sors akaratából hogyan vált romhalmazzá; a nagyvezér alapítványából pedig csak a híd maradt meg mint közjó, amely nem kíván semmiféle fönntartást, s nincs is semmi jövedelme. A Mutevelicekre pedig rászállt családi neve, mint büszke emlék arra a hivatalra, amelyet oly sok éven át becsülettel viselt. Ez a hivatal már akkor megszűnt, amikor Daut hodzsa alulmaradt a kőhan fönntartásáért folytatott küzdelemben. De a büszkeség megmaradt, s vele az ere-

dendő szokás, hogy ők, a Mutevelicek, akár az egész világgal szemben is arra hivatottak, hogy a hídról gondoskodjanak, s valamiképp felelősek is a híd sorsáért, mert a híd, legalábbis építészetiileg, kiegészítő része volt az egyházi alapítványnak, melyet ők kezeltek, s amely oly sajnálatosan elsorvadt és tönkrement. S családjukban rég meggyökeresedett szokás volt az, hogy minden nemzedékből legalább egy Mutevelic tanult ember volt, és az *ulemá-hoz*, a papsághoz tartozott. A családnak ez a papi tagja most Ali hodzsa volt. Egyébként számbelileg és vagyoniilag is eléggé leapadt a család. Néhány zsellér és egy bolt maradt rájuk, amelyet a carSija legjobb helyén, a piacon, a híd közelében tartottak. Ali hodzsa két bátyja háborúban esett el; az egyik Oroszországban, a másik Crnagora hegyei között.

Ali hodzsa még hatal férfiú, élénk, mosolygós és bővérű. Igazi Mutevelichez illően rendszerint mindenben ellenkező véleménye volt, mint másoknak, s azt azután makacsul védte, és önféjűen megmaradt mellette. Egyenes természete és önálló gondolkodása miatt sokszor összetűzött a helybeli papsággal és föltötteivel. A hodzsa elnevezést és rangot viselte, de ez a hivatal semmiféle kötelességet nem rótt rá, és jövedelme sem volt belőle. Hogy még függetlenebb legyen, saját boltja is volt, amelyet még apjától örökölt.

Mint a legtöbb viSegradi muzulmán, Ali hodzsa sem helyeselte a fegyveres ellenállást. Az ő esetében szó sem lehetett gyávaságról vagy vallásos lagymatagságról. Akárcsak a mufti vagy bármelyik fölkelő, ő is gyűlölte az ideérkező idegen keresztény hatalmat,

mindazt, amit ez a hatalom magával hozhat. De látva, hogy a szultán valóban átengedte Boszniát a sváboknak, és ismerve polgártársait, nem helyeselte a nép szervezetlen ellenállását, amely csak vereséggel végződhetett, és a rosszat még rosszabbá változtathatta. S mikor ez a gondolat befészkelődött a fejébe, nyíltan megvallotta és hevesen védelmezte. Ezúttal is kellemetlen kérdéseket, éles eszű megjegyzéseket tett, s ezek zavarba hozták a muftit. Így aztán akaratlanul is arra ingerelte a harcba amúgy sem gyors és nem nagyon áldozatkész visegrádiakat, hogy nyíltan ellenezzék a mufti harcias szándékait.

Mikor Osman Karamanlija effendi ott maradt, hogy tárgyalásokat folytasson a visegrádiakkal, Ali hodzsza ellene foglalt állást. Az a néhány bég és aga is, aki a szavakat rágta és kifejezéseit mérlegelte, teljesen egyetértett Ali hodzsával, és hagyta, hogy az őszinte és hirtelen természetű hodzsza fussa ki magát, és csatározzon Karamanlijával.

A tekintélyes viSegradi törökök ott ültek alkonyatkor a híd kapujában, maguk alá húzott lábbal, és kor szerint körben sorakozva. Ott ült köztük Osman effendi, magas, sovány és sápadt férfi. Arcának minden izma természetellenesen megfeszült, szeme lázban égett, arca és homloka, mint a nyavalyatörésben szenvedőké, tele sebhelyekkel. Vele szemben ott állott a pirospozsgás, zömök, indulatos Ali hodzsza, és sziszegő hangján mind újabb és újabb kérdéseket tett föl. Milyen fegyveres erői vannak Osman effendi-nek? Hova mennek? Milyen eszközökkel? Hogyan? Mi a céljuk? Sikertelenség esetén mi történik? Az a hűvös, majdnem rosszindulatú aprólékoskodás,

amellyel a hodzsza ezt az ügyet tárgyalta, csupán a keresztény túlerő és a szembeszökő török tehetetlenség és megrendültség miatt érzett gondjait és elkeseredését leplezte. De az elbódult és komor Osman effendi nem az az ember volt, aki az efféle dolgokat észrevenni és megérteni tudta volna. Mint erőszakoskodó és szertelen természetű ember, beteges idegzetű és fanatikus, hamar elvesztette türelmét és nyugalmát, s minden kétségeskedésnek és habozásnak úgy nekirohant, mintha legalábbis a gyűlölt sváb állna előtte. Ez a hodzsza fölingerelte, s haragját visszafojtva csupán általános kifejezésekkel és nagy szavakkal válaszolt neki. Oda mennek, ahova kell, és olyan eszközökkel, amilyenekkel lehet. Az a fő, hogy az ellenséget nem szabad harc nélkül az országba engedni; aki pedig sokat kérdezősködik, meghíúsítja a nagy ügyet, és az ellenséget segíti. Végül is teljesen előntötte az indulat, és a hodzsza minden kérdésére alig leplezett megvetéssel válaszolt: „Itt az ideje, hogy elessünk.” „Életünket adjuk a hazáért.” „Mind egy szálíg elesünk, de nem adjuk meg magunkat.”

- Hát így állunk - vetette közbe a hodzsza. - Én pedig azt gondoltam, hogy ti ki akarjátok kergetni a svabokat Boszniából, ezért akarsz összetoborozni bennünket. Ha csak arról van szó, hogy elpusztuljunk, el tudunk mi pusztulni nélküled is, effendi. Nincs könnyebb dolog az elpusztulásnál.

- No hát, most már látom, neked sehogyan sem ízlik az, hogy elessél a harcban - szakította félbe durván Karamanlija.

- Én meg látom, hogy te mindenáron el akarsz es-

ni - felelte élesen a hodzsá -, csak azt nem tudom, miért keresel társaságot is erre a hiábavalóságra.

Itt a beszélgetés közönséges veszekedésbe fulladt, amelynek során Osman effendi Ali hodzsát hitetlen vlahnak és árulónak nevezte, akinek fejét a gyaurok fejével együtt ki kell tüzni a kapuban. A hodzsá pedig továbbra is rendíthetetlenül szőrszálhasogató maradt, indokokat és bizonyítékokat követelt makacsul, mintha a sértéseket nem is hallaná.

Valóban, rosszabb tárgyaló feleket és tárgyalásra alkalmatlanabb embereket kettejüknel nem is lehetett volna találni. Nem is lehetett tőlük mást várni, mint az általános zavar növelését, és azt, hogy egy összecsapással többet idéznek elő. Ez sajnálatra méltó volt, de nem lehetett rajta segíteni, mert a nagy társadalmi megrázkódtatások és elkerülhetetlen változások pillanataiban rendszerint ilyen emberek kerülnek élre; egészségtelenek vagy tökéletlenek, akik visszajára vagy rossz útra terelik a dolgokat. Ez is a zavaros idők egyik jele.

Ez az indulatos veszekedés mégis kapóra jött az agáknak és a bégeknek, mert így a fölkelésben való részvételük eldöntetlen maradt, s nekik maguknak nem kellett közvetlenül színt vallaniok. Osman effendi, haragtól reszketve és nagy hangon fenyege-tődzve másnap néhány emberével Szarajevóba indult a mufti után.

A hónap folyamán érkező hírek azután egytől egyig mind megerősítették az agákat és a bégeket megalkuvó gondolkodásukban, hogy jobb saját városukat és házukat őrizni, semmint kalandokba bocsátkozni. Augusztus derekán az osztrákok bevonultak

Szarajevóba, nem sokkal később lezajlott a balvégzetű glasinaci csata. Ez egyúttal minden ellenállásnak véget vetett. Az OkoliStén átvezető meredek lijeskai úton egymás után ereszkedtek le a városba a szétvert török csapatok maradványai. A sorkatonaság lovasai, akik a szultán parancsa ellenére is saját szakállukra ellenálltak, a hazai fölkelőkkel elkeverten érkeztek a városba. A lovas katonák csak kenyeret és vizet kértek, és az iránt érdeklődtek, melyik út visz Uvacba, de a fölkelők elkeseredett és harcos férfiak voltak, akiket a vereségek nem törtek meg. Poros, fekete arccal, összetépett ruhában, haragosan felelgettek az egyáltalán nem harcias viSegradi törökök kérdéseire, és a város határában sáncokat kezdtek ásni, hogy a drinai hidat megvédjék.

Most megint előtérbe lépett Ali hodzsa: fáradhatatlanul egyre csak azt bizonygatta, hogy a várost nem lehet megvédeni, és ez a védekezés teljesen értelmetlen, mikor a „sváb, egyik végétől a másikig, már úgyis végignyírta Boszniát”. A fölkelők ezt maguk is belátták, de nem akarták elismerni, mert ingerelték őket ezek a tisztán öltözött és jól táplált emberek, akik a házukat és a birtokukat védték, s akik bölcsen és gyáván távol tartották magukat a fölkeléstől és a harctól. Ekkor érkezett ismét Visegrádba Osman Karamanlija effendi, mint az eszét vesztett: még sápadtabban és soványabban, még harcrakészebben, s még jobban nekitüzesedve, mint azelőtt. Karamanlija olyan ember volt, aki nem ismeri a sikertelenséget. Arról beszélt, hogy ellen kell állni mindenütt és mindenáron, s hogy el kell pusztulni a védelemben. Bősz buzgalma elől mindenki kitért vagy visszahúzódott,

csak Ali hodzsa nem. A legkisebb rosszindulat nélkül, hűvösen bizonyította a fölindult Osman effen-dinek, hogy a fölkelés arra a sorsra jutott, amit ő ugyanitt, a híd kapujában egy hónappal ezelőtt már megjósolt. Azt ajánlotta neki, hogy embereivel minél előbb vonuljon Plevljébe, s hogy a rosszból még rosszabbat ne csináljon. A hodzsa most már kevésbé volt harcias, inkább fájdalommal és megindult figyelmességgel beszélt Karamanlijával, mint ahogyan beteg emberekkel szokás beszélni. Mert Ali hodzsát bensejében, külső indulatossága alatt mélyen megrendítette a közelgő balvégzet. Boldogtalan és elkeseredett volt, amilyen csak igazhitű muzulmán lehet, aki látja, hogy kérlelhetetlenül közeledik az idegen hatalom, amelynek uralma alatt az ősi iszlám hit nem sokáig élhet. Szavaiból akarata ellenére is előbukkant a rejtett fájdalom.

Karamanlija minden sértegetésére szinte szomorúan válaszolta:

- Azt gondolod, effendi, hogy nekem könnyű dolog élve megvárni azt, hogy itt, a szülőföldünkön, megláthassam a svábot? Azt hiszed, mi nem látjuk, mi készülődik itt, s milyen idők következnek ránk? Tudjuk, mi fáj nekünk, s mit veszítünk; tudjuk mi ezt jól. Ha csak ezt akarod nekünk elmagyarázni, szükségtelen volt másodszer is idejőnnöd, s bizony egyáltalában el sem kellett volna indulnod Plevljé-ből. Mert ahogy látom, ezeket a dolgokat te nem érted. Ha értenéd, nem tetted volna, amiket cselekedtél, s nem beszélnél úgy, ahogy beszélsz. Rosszabb ez a kín, effendim, semmint gondolod; én sem tudok

rá orvosságot, csak azt tudom, hogy az orvosság nem abban van, amit te tanácsolsz.

De Osman effendi süket volt mindarra, ami ellenállást követelő mély és őszinte indulatainak nem felelt meg, és éppúgy gyűlölte ezt a hodzsát, mint a svábot, aki ellen fölkelésbe indult. Túlerőben levő ellensége közelében és nagy vereségek előtt minden elítélt társadalomban így jelentkezik a testvérgyilkos gyűlölködés és az egymás közti marakodás. Nem találva más kifejezést, Ali hodzsát szüntelenül árulónak nevezte, gúnyosan azt ajánlotta neki, keresztelkedjék meg, mielőtt a svábok ideérnek.

- Nem keresztelkedtek meg az őseim, és nem fogok én sem. Én, effendi, nem fogok a svábokkal megkeresztelkedni, sem pedig az ostobákkal harcba indulni - választotta nyugodtan a hodzsza.

A viSegradi törökök valamennyien úgy gondolkodtak, mint Ali hodzsza, de nem mindannyian tartották alkalmasnak, hogy ezt meg is mondják, s főleg nem ilyen élesen és nyíltan. Félték a közelgő osztrákoktól, de Karamanlijától is, aki különítményével a városban uralkodott. Ezért bezárkóztak házukba, vagy elrejtőztek a városon kívül fekvő birtokukon, s ha már nem tudták kikerülni azt, hogy Karamanlija-val és embereivel találkozzanak, másfelé pillantgattak, és kibúvót kerestek.

A karavánszeráj romjai előtt fekvő síkon Karamanlija reggeltől estig szünet nélkül tanácskozott embereivel. Folyton tarka világ hullámozott itten: Karamanlija emberei, véletlenül arra vetődök, akik a város új urától valamit kértek, járókelők, akiket a fölkelők több-kevesebb erőszakkal odatерeltek, hogy

vezértüket meghallgassák. Karamanlija pedig szünet nélkül beszélt. Akkor is, ha csak egy ember állt előtte, úgy kiabált, mintha százakhoz szólna. Most még sápadtabb volt, szeme nyugtalanul körbejárt, szemfehérje észrevehetően megsárgult, és szája szélén fehér hab mutatkozott. A városiak közül valaki elmondta neki azt a muzulmán legendát, hogy Turha-nia vértanú valaha régen itt esett el a gyaur katonasággal szemben a drinai átjárót védelmezve, s itt nyugszik sírjában a túlsó parton, mindjárt a híd fölött, de kétségtelenül föltámad abban a pillanatban, amint az első gyaur katona a hídra teszi a lábát. Karamanlija nyomban szenvedélyesen belekapaszkodott a legendába, s úgy mutatta föl az embereknek, mint váratlan és hathatós segítséget.

- Testvérek, ez a híd a nagyvezér alapítványa, *ha-ir-Ja*. Meg van írva, hogy gyaur hatalom részére nincs rajta átkelés. Nemcsak mi védjük, hanem ez a vértanú is, akin nem fog puszkagolyó és kard. Ha idekerül a vad ellenség, fölkel sírjából, odaáll a híd elé, kitarja karját, s ha a svábok meglátják, megroggyan a térdük, megáll a szívverésük, s még elfutni sem tudnak a félelemtől. Török testvérek, ne széledjete szét, hanem velem együtt mindannyian védelmezzétek a hidat!

Így kiabált Karamanlija az összegyülekezett emberek előtt. Ott állt mereven, fekete, viseltes mintan-jában. Széttárta karját, úgy mutatta, hogy fog állni a híd előtt a vértanú, s olyan volt, mintha magas, fekete és vékony kereszt volna, turbánnal a csúcsán. Mindezt a viSegradi törökök is tudták, jobban, mint Karamanlija, mert ezt a legendát már gyermekko-

rukban sokszor hallották és mesélték, de a legkisebb szándékot sem mutatták, hogy az életet összekeverjék a mesékkel, és holtak segítségére számítsanak ott, ahol az élők már nem tudnak segíteni. Ali hodzsa, aki nem távozott el a boltjából, de akinek az emberek mindent elmeséltek, mi történik, s mit beszélnek odafenn a kőhan előtt, csak szomorúan és részvevően legyintett.

- Tudtam, hogy ez az ostoba sem élőt, sem holtat nem hagy békében. *Allah selamet olsun!* (Isten legyen segítségünkre!)

S a valódi ellenséggel szemben tehetetlen Karamanlija minden haragját Ali hodzsa ellen fordította. Fenyegetőzött, kiabált, és esküdözött, hogy mielőtt még el kell hagynia a várost, Ali hodzsát odaszögez-teti a kapuhoz, mint egy denevért, hadd várja meg ott a svábokat, akik ellen nem akart küzdeni, s a többieknek sem engedte meg, hogy ellenük küzdjenek.

Ennek az egész veszekedésnek aztán véget vetettek az osztrákok, akik a lijeskai hegygerincen megjelentek. Amikor mindenki belátta, hogy a várost nem lehet védeni, Karamanlija volt az utolsó, aki a várost elhagyta, s két ágyúja is ott maradt a síkon a karaván-szeráj előtt. Mielőtt azonban visszavonult, beváltotta fenyegetését. Megparancsolta szolgájának, aki mestersége szerint kovács volt, egy óriás növéssű és madárfejű embernek, kötözze meg Ali hodzsát, és így megkötözve, jobb fülét szegezze oda ahhoz a gerendához, amely a hajdani bódéból a lépcső kövei közé ágyazva visszamaradt.

Az általános tolongásban és kavarodásban, amely a híd körül a piacon uralkodott, mindenki hallotta ezt

a hangos parancsot, de senki sem fogta fel úgy, hogy azt szó szerint végre is kell hajtani. Ilyen körülmények között mi mindent nem beszélnek az emberek, s micsoda nagy szavakat és hangzatos fenyegetéseket nem lehet hallani! így történt ez most is. Először teljesen hihetetlennek látszott a dolog. Inkább fenyegetésnek, ócsárlásnak, ilyesvalaminek. Ali hodzsá maga sem vette komolyan. Még a kovács is, akinek a parancsot kiadták, s aki azzal volt elfoglalva, hogy az ágyúk torkát beszögezze, mintha habozott és gondolkodott volna. De a gondolat, hogy a hodzsát oda kell szögezni a kapuhoz, már fölvetődött, s a fölbolygatott és elkeseredett emberek fejében egymást kergették a lehetőségek az efféle gonosztett végrehajtása vagy végre nem hajtása körül. Meglesz - nem lesz meg! Az emberek többsége előtt kezdetben értelmetlennek látszott a dolog, csúfnak és lehetetlennek, mint ahogyan az is. De az általános fölindultságnak ezekben a perceiben valamit cselekedni kellett, nagyot, szokatlant, és csak ezt lehetett cselekedni. Nem lesz meg - meglesz! Ez a lehetőség mindinkább kifejeződött, s minden perccel, minden mozdulattal hihetőbbé és természetesebbé vált. Miért ne legyen ? Ketten már fogják is a hodzsát, aki nem is védekezik nagyon. Kezét hátrakötözik. Minden még olyan messze van a borzalmas és örült valóságtól. De mindegyre közelebb is van hozzá. A kovács mintha egyszerre elszégyellné gyöngeségét és határozatlanságát, valahonnan előkapja a kalapácsot, amellyel előbb még az ágyúk torkát szögezte be. Az a gondolat, hogy a svábok úgyszólván már itt vannak, alig félóra járásra a várostól, megerősítette a kovácsot abban az

elhatározásában, hogy valóban véghezviszi a dolgot. S ugyanebből a fájdalmas gondolatból meríti a hodzsa is büszke közönyösségét, amely minden iránt, így a meg nem érdemelt, örült és szégyenletes büntetés iránt is eluralkodik benne.

Így aztán néhány pillanat alatt megtörtént az, ami ezekben az órákban mindegyikük előtt lehetetlennek és hihetetlennek látszott. Senki sem volt, aki ezt a dolgot helyesnek és lehetségesnek tartotta volna, mégis mindenki egy kicsit hozzájárult ahhoz, hogy a hodzsa a hídra kerüljön, egyik fülével odaszögezve a kapu fagerendájához. S mikor a városba leereszkedő svábok elöl mindenki menekült, a hodzsa ott maradt ebben a furcsa, fájdalmas és nevetséges helyzetben, arra kényszerítve, hogy mozdulatlanul térdeljen, mert a legkisebb mozdulat is fájdalmat okozott, és azzal fenyegetett, hogy letépi a fülét, amely olyan nehéznek és nagyinak rémlett előtte, mint egy hegység. Kiáltozott, de senki sem akadt, aki meghallja és kiszabadítsa kínos helyzetéből, mert minden élő ember elrejtőzött házába, vagy szétszaladt a falukra félelmében, s ezt a félelmet éppúgy táplálták a közelgő svábok, mint a visszavonuló törökök. A város kihaltak látszott, a híd pedig olyan volt, mintha a halál mindent elsöpört volna róla. Sem élők, sem holtak nem védelmezték, csupán a kapuban kuporgott mozdulatlanul Ali hodzsa, s miközben nyögött a fájdalomtól, ebben a helyzetében újabb bizonyítékokat gondolhatott el Karamanlija ellen.

Az osztrákok lassan közeledtek. Előőrseik a túlsó partról a karavánszeráj előtt meglátták a két ágyút, s nyomban megálltak, hogy a hegyi tüzereket bevár-

ják. Dél felé az osztrák ágyúk egy kisebb erdő mögül néhány gránátot lőttek az elhagyott karavánszerájra, s a lövedékek összezúzták az amúgy is omladozó, hanem finom ablakrácsait. A svábok csak akkor hagyták abba az ágyúzást, mikor a két török ágyút összelőtték, s látták, hogy továbbra is némák és elhagyottak maradnak. A csapatok ezután óvatosan közeledtek a hídhöz és a városhoz. Lassú lépésekkel és készen tartott fegyverrel magyar honvédek érkeztek a kapuba. Habozva megálltak a görcsösen kuporgó hodzsá előtt, aki az ágyúdörgés idején, midőn a lövedékek ott füttyültek el a feje fölött, egy darabig még odaszögezett füléről is megfélemedezett. Mikor az előreszegzett puskájú, komor harcosokat meglátta, fájdalmasan és hosszan nyögni kezdett, arra számítván, hogy ezt a nyelvet mindenki megérti. Ez mentette meg attól, hogy a honvédek rálőjenek. Amíg némelyek lépésről lépésre továbbhaladtak a hídon, mások visszamaradtak a hodzsánál, közelebbről megnézték, és alig tudták helyzetét fölfogni. Csak akkor segítettek rajta, amikor végre egy egészségügyi katona is odaérkezett; ekkor aztán fogót kerítettek, és óvatosan kihúzták a szöveget, amellyel egyébként lovakat szoktak patkolni, és kiszabadították Ali hodzsát. A szegény hodzsá annyira kimerült és megmerevedett, hogy csak lehanyatlott a kőlépcsőre, s folyton nyögött és jajgatott. Az egészségügyi katona valami égető folyadékkal kente be a megsebesült fület. A hodzsá könny-nyén át, mint rossz álomban, nézte a katona bal karján a széles fehér szalagot, rajta a nagy és szabályos vörös keresztet. Csak lázálomban lehet ilyen borzalmas és megrendítő látomása egy töröknek. Ez a ke-

reszt ott úszott és ugrált a könnyében, s mint hatalmas látomás, az egész látóhatárt eltakarta előle. A katona ezután bekötözte a sebeit, majd a kötés fölé rácsavarta a hodzsa turbánját. így, becsavart fejjel és egészen megtörten a keresztek alatt a hodzsa lassan kiegyenesedett, és néhány percig ott maradt, rátámaszkodva a híd kőkorlátjára. Lassan megnyugodott, összeszedte magát. A kapu másik oldalán, vele szemben, mindjárt a török föliratú márványtábla alatt egy katona széles fehér papírt ragasztott a falra. Habár feje majd szétrepedt a fájdalomtól, a hodzsa nem tudta legyőzni vele született kíváncsiságát, és megnézte a plakátot. Filipovic tábornok kiáltványa volt, szerb és török nyelven, amelyet a tábornok az osztrák katonaság bevonulása alkalmából Bosznia és Hercegovina lakosságához intézett. Jobb szemével hunyorgatva, Ali hodzsa lassan betűzgette a török szöveget, de csak azokat a mondatokat, amelyeket vastagabb betűkből nyomtattak:

Bosznia és Hercegovina lakosságához!

Őfelsége, Ausztria császára, Magyarország királya stb. hadserege átlépte országok határát. Katonaságunk nem mint ellenség jön, hogy hazátokat erőszakkal elfoglalja, hanem mint barát, hogy véget vessen azoknak a zavargásoknak, amelyek már évek óta nyugtalanítják nemcsak Boszniát és Hercegovinát, hanem az Osztrák—Magyar Monarchia határvidékét is.

Őfelsége fölhívta rátok Európa figyelmét, s valamennyi állam kongresszusán egyhangúlag elhatározták, hogy Ausztria—Magyarországnak kell visszahoznia számotokra az elveszített békességet és jólétet. Őfelsége a szultán, aki szívéen viseli javatokat, elhatározta, hogy hatalmas barátja, a Császár és Király védelmére bíz benneteket.

Őfelsége elrendelte, hogy ennek az országnak valamennyi lakosa a törvény előtt egyenlő legyen, s hogy a lakosság élete, vallása és magántulajdona megvédessék.

Bosznia és Hercegovina lakosai! Félelem nélkül lépjetek a dicső osztrák—magyar zászlók védelmé alá ; fogadjátok barátságosan katonáinkat; engedelmeskedjétek hatóságainknak; térjétek vissza foglalkozásotokhoz, fáradtságotok gyümölcsét meg fogjuk védeni.

A hodzsa meg-megállva, mondatról mondatra olvasott, nem értett meg minden szót, de minden szó fájdalmat okozott neki; egészen különös fájdalmat, amely teljesen más volt, mint azok a fájdalmak, amelyeket a fülében, a fejében és a derekában érzett. Csak most, ezek a szavak, ezek a „császári szavak” tették egészen világossá előtte, hogy minden elvégeztetett, de nem csodálatos módon; a szemek látnak, a szájak beszélnek, az ember megvan, de élet, igazi élet nincs többé. Idegen császár tette rájuk a kezét, és idegen hit uralma alá kerültek. Ez derül ki világosan a nagy szavakból és homályos üzenetből, s még világosabban abból az ólmos fájdalomból, amely a mel-

lére nehezedik, s minden elgondolható emberi fájdalomnál súlyosabb. És ezen még ezer olyan ostoba sem tud semmit segíteni és semmit változtatni, mint amilyen Osman Karamanlija. (így veszekszik még továbbra is magában a hodzsa.) „Mindannyian elpusztulunk!” „Igen, elpusztulunk!” Mit ér mindez a nagy hűhó, amikor íme, eljön ez az idő, s az ember tönkremegy úgy, hogy nem is tud meghalni, s nem is tud élni, hanem elkorhad, mint cölöp a földben, s mindenkié, csak nem a saját magáé. Ez az igazi nagy nyomorúság, amit a különféle Karamanliják nem látnak, nem értenek meg, és meg nem értésükkel csak nagyobbá és szégyenletesebbé teszik.

Ilyesféle gondolatokba merülten Ali hodzsa lassan lement a hídról. S nem is vette észre, hogy az egészségügyi katona kíséri. Nem a füle fáj annyira, mint inkább az az ólmos és keserű golyó, amely a császári szavak olvasása után a mellében támadt. Lassan elment, s azt hitte, sohasem fog megérkezni a másik partra, s hogy ez a híd, a kasába dicsősége, amely a kezdet kezdetétől a legszorosabb kapcsolatban állott családjával, amelyben felnőtt, s amely mellett egy életet töltött, egyszerre leomlott ott a középén, ott a kapunál: hogy a sváb kiáltványnak ez a fehér, széles papirosa kettébe vágta ezt a hidat, mint hangtalan robbanás, és most szakadék tátong a helyén; s hogy ettől a szakadéktól jobbra és balra még állnak a pillérek, de a hídon nincs többé átkelés, mert a híd már nem köti össze a két partot, s mindennek örökké ott kell maradnia azon az oldalon, amelyen állott, mikor mindez megtörtént.

Lassan lépdelt Ali hodzsa lázas képzelődései köze-

pette, úgy vonszolta magát, mint a súlyos sebesült, és szemét szakadatlanul előntötte a könny. Vonakodva ment, mint egy beteg koldus, aki először halad át a hídon, s most idegen, ismeretlen városba lép. Hangok rezzentették föl. Katonák haladtak el mellette. Közöttük ismét megpillantotta annak a katonának kövér, jóindulatú és mosolygós arcát, aki vörös kereszttel a karján megszabadította. A katona mosolyogva Ali hodzsa kötésére mutatott, és érthetetlen nyelven valamit kérdezett tőle. A hodzsa azt hitte, hogy még valami segítséget ajánl föl, s nyomban megmerevedett és elkomorult.

— Tudok én egyedül is menni, nem kell nekem senki sem.

És élénkebb, határozottabb lépésekkel hazafelé indult.

10

Az osztrák csapatok ünnepélyes és hivatalos bevonulása csak másnap történt meg.

Soha senki sem emlékezett arra, hogy a város fölött ilyen csönd ült volna. A boltokat ki sem nyitották. A házak ablakait, ajtajait bezárták, habár verőfényes és meleg augusztus végi nap volt. Az utcák üresen kongtak, az udvarok és kertek mintha kihaltak volna. A török házakban nyomottság és riadalom, a keresztényekben óvatosság és bizalmatlanság. De mindenütt és mindenkiben félelem. A bevonuló svábok cseltől féltek. A törökök a sváboktól féltek, a szerbek a sváboktól és törököktől, a zsidók mindentől és mindenkitől, mert, főleg háborús időben, min-

denki erősebb náluk. Még valamennyiök fülében ott zúgott a tegnapi ágyúzás visszhangja. S ha az emberek csak a saját félelmükre hallgattak volna, ezen a napon egy élő ember feje sem bukkant volna elő a házából. Az embereknek azonban más uruk is van. A tegnap bevonult osztrák különítmény a városban megtalálta a mulazimot és pandúrjait. A különítmény parancsnokló tisztje meghagyta a mulazim kardját, és elrendelte neki, hogy továbbra is teljesítsen szolgálatot, és tartsa fenn a város rendjét. Megmondták neki, hogy másnap délben egy órakor megérkezik az osztrák parancsnok, egy ezredes, s hogy a város bejáratánál a kasába legtekintélyesebb embereinek kell fogadniok, mégpedig mindhárom vallás képviselőinek. Az ősz és közönyös mulazim nyomban fölszólította Mula Ibrahimot, Husein agát, a török papnövelde vezetőjét, a *muderis-t*, Nikola pópát és Dávid Levi rabbinust, hogy mint „a város törvényesei és első emberei” másnap délben jelenjenek meg a híd kapujában, s ott fogadják az osztrák parancsnokot, üdvözölgék a polgárság nevében, és kísérik el a carSijáig.

A négy „törvényes” jóval a megszabott idő előtt találkozott a kihalt piacon, és lassú léptekkel megindult a kapu felé. Itt a mulazim segítse, Salko Hedo egy pandúrral már fölterített a lépcsőre egy hossz-szú, rikító színű török szőnyeget, s betakarta vele a lépcsőt és a kőülés közepét, amelyen majd az osztrák parancsnok helyet foglal. Itt álldogáltak egy ideig ünnepélyesen és hallgatagon, majd látva, hogy az okolistei úton nyoma sincs a parancsnoknak, összenéztek, s mintha megbeszélték volna, leültek a kőpad

födetlen részére. Nikola pópa előhúzta nagy, bőr dohányzacskóját, és megkínálta a többieket.

Így üldögéltek a sofán, mint hajdanában, amikor fiatalok és gondtalanok voltak, s ifjú barátaikkal együtt itt a kapuban lopták az időt. Csak éppen most már valamennyien jól benne voltak a korban. Nikola pópa és Mula Ibrahim már öreg, a muderis és a rabbinus pedig érett férfiak, mindannyian ünneplőben, gondterhelten maguk és övéik miatt. Miközben az éles nyári napfényben és a lassan telő várakozásban közelebről is jól megnézték egymást, mindannyiok előtt túlságosan öregnek és elhasználnak látszott a másik. S mindegyikük visszaemlékezett a másikra, milyen is volt fiatalságában vagy gyermekkorában, mikor itt a híd mellett mindegyik a saját nemzedékével felnőtt, mint a zöld fa, amelyről még nem tudni, mi lesz belőle.

Szívták a dohányfüstöt, közben beszélgettek valamiről, de gondolataik egészen másutt jártak, s minden percben Okoliste felé pillantottak, ahonnan a parancsnoknak kellett föltűnnie, akitől most minden függ, s akitől most az ő számukra és az egész város számára jó és rossz is jöhet, megnyugvás vagy újabb veszedelem.

Négyük közül kétségtelenül Nikola pópa volt a legnyugodtabb és leghiggadtabb, legalábbis így látszott. Túlhaladt már a hetven esztendőn, de még friss és erős volt. Édesapja az a Mihajlo pópa volt, akinek fejét a törökök ugyanezen a helyen levágták; Nikola pópának igen nyugtalan volt hajdanában az ifjúsága. Néhányszor átmenekült Szerbiába, s ott rejtőzött el némely törökök gyűlölete és bosszúja

elől. Fékevesztett természetével és magatartásával okot is adott a gyűlöletre és bosszúra. Mikor azonban elmúltak a nyugtalan évek, Mihajlo pópa fia beült édesapja parókiájába, megnősült és lecsöndesedett. Ezek az idők már rég elmúltak és feledésbe mentek. (Más észt szereztem magamnak már régen én is, s a mi törökjeink göndör haja is kisimult azóta -mondogatta tréfásan Nikola pópa.) Van annak már ötven esztendeje, hogy Nikola pópa kiterjedt, elszórt és nehéz, határ menti plébániáját igazgatja, békésen és bölcsen, nagyobb megrázkódtatások és bajok nélkül, a jó szolgálataival és a fejedelem méltóságával, mindig igazságosan és egyenlő mértékkel a népével, fölötteseivel és a törökökkel szemben egyaránt.

Sem előtte, sem utána, sem az emberi rend, sem vallásfelekezetek szerint nem volt senki, aki olyan köztiszteletnek és tekintélynek örvendett volna a városbeliek között vallásra, nemre vagy korra való tekintet nélkül, mint ez a pópa, akit mindenki csak Nikola apónak nevezett. Az egész város és az egész járás előtt ő volt a megtestesülése a szerb egyháznak és mindannak, amit a nép kereszténységnek hívott és tekintett. Sőt még ezen túl is, a világ benne látta általában a lelkésznek és az öreg főembereknek a prototípusát, úgy, ahogyan a városban ilyen körülmények között mindenki elképzelte.

Nikola pópa magas növésű, szokatlanul nagy testi erejű, nem nagy tudású, de nagylelkű, egészséges észjárású, nyílt és szabad szellemű férfi volt. Mosolya leszerelt, megnyugtató és bátorító; ez a mosolygás az erős, jóindulatú ember leírhatatlan és föl-

becsülhetetlen értékű mosolya volt, olyan emberé, aki békében él saját magával és mindenkivel; nagy, zöld szeme ilyenkor keskeny, sötét vonalba húzódott össze, amelyből arany szikrák törtek elő. És ilyen maradt egészen aggastyán koráig. Rókaprémes mentéjében, hosszú, rőt szakállával, amely csak előrehaladott éveivel kezdett deresedni és egész mellét befödte, hátul farkocsba font sűrű haján hatalmas papi süvegével úgy vonult végig a carSiján, mintha nemcsak ennek a híd melletti városnak, hanem az egész hegyvidéknek lelkésze volna, s nem is ötven évre visszamenőleg és nem is csak saját egyháza szerint, hanem ősidőktől kezdve, amikor a világ még nem szakadozott szét a mostani hitvallások és felekezetek szerint. Az utcasor két oldalán, a boltokból, bármilyen felekezethez tartozzanak is, tisztelettel köszöntötték a carSija emberei. Az asszonyok megálltak, meghajoltak, s lehajtott fejjel várták, hogy a pápa elhaladjon mellettük. A gyermekek (még a zsidók is) abbahagyták a játékot és kiabálást, s az idősebbek ünnepélyesen és félénken járultak Nikola apó hatalmas és súlyos kezéhez, hogy egy percre megpihenni érezzék megnyírt fejükön, s hogy játékban fölhevült arcukra jótékony és kellemetes harmatként hulljanak erőteljes és vidám szavai:

- Sokáig élj! Sokáig élj! Sokáig élj, fiacskám!

A Nikola apó iránti tiszteletnek ez az aktusa ősi és általánosan elfogadott ceremónia volt, amelybe már beleszülettek a kasába nemzedékei.

De Nikola pápa életében is volt egy árnyék. Há-zassága gyermektelen maradt. Ez kétségtelenül súlyos dolog volt, de senki sem emlékszik arra, hogy

akár a pópa, akár a pópáné szájából zokszót hallott volna, vagy szemükben panaszos tekintetet látott volna. Házukban mindig legalább két-három gyermeket neveltek, akiket a falusi rokonságuk köréből fogadtak magukhoz. Ezeket a gyermekeket férjhezmenésükig vagy nősülésükig nevelték, azután másokat fogadtak a helyükbe.

Nikola pópa mellett Mula Ibrahim üldögélt. Magas, sovány, ritkás szakállú és elhanyagolt bajuszú férfiú, nem sokkal fiatalabb Nikola pópánál; nagy családja és szép birtoka van, amelyet még apjától örökölt, de így elhanyagoltan, soványan és félénken, gyermekien kék és tiszta szemmel inkább szegény, böjtölő remetének vagy zarándoknak látszott, semmint visegradi hodzsának, régi család leszármazottjának. Mula Ibrahimnak egy hibája volt: beszéd közben dadogott, mégpedig nehezen és elnyújtva. („Az embernek ugyancsak rá kell érní, ha Mula Ibrahimmal beszélget" - mondogatták tréfásan a városbeliek.) De Mula Ibrahim messze földön híres volt jóságáról és nagylelkűségéről. Az egész emberből jóság és derű áradt, s ha vele beszélgetett, már első pillanatban mindenki elfelejtette külső megjelenését és dadogását. Ibrahim szinte vonzotta magához mindazokat, akiket betegség, szegénység vagy bármiféle más baj terhelt. A legtávolabb eső községekből is elmentek hozzá az emberek, hogy tanácsát kérjék. Háza előtt mindig álltak, akik órá várakoztak. Férfiak vagy asszonyok, akik tanácsát vagy segítségét kérték, gyakran megállították az utcán. Ibrahim pedig soha senkit sem utasított el, s nem is osztogatott drága szent iratokat vagy talizmánokat, mint más hodzsák.

Ha valaki a tanácsát kérte, az első árnyékos helyre vagy az első oldalt eső köre leült vele; az ember ilyenkor suttogva elmondta baját, Mula Ibrahim figyelmesen és részvétellel végighallgatta, aztán néhány jó szót mondott neki, mindig megtalálva a legjobb megoldást, vagy pedig sovány kezével benyúlt hosszú *dzubet*-jének mély zsebébe, s körülnézve, hogy senki meg ne lássa, pénzt adott a tanácskérőnek. Ha arról volt szó, hogy valamelyik muzulmánon segítsen, nem volt előtte semmi nehézség, visszariasztó vagy lehetetlen. Erre mindig volt ideje, és mindig volt pénze. Még dadogása sem akadályozta ilyenkor, mert hitbéli atyafiaival suttogva, a bajban még a dadogásról is megfeledkezett. S mindenki, ha nem is teljesen megvigasztalva, de legalább pillanatnyilag megnyugodva távozott tőle, mert láthatta, hogy a hodza úgy átérezte baját, mintha a sajátja volna. Állandóan mások gondjával és bajával körülvéve, önmagára sohasem gondolva - a hodza legalábbis úgy érezte - egész életét egészségben, boldogan és jólétben töltötte.

Husein effendi, a viSegradi muderis, alacsony, kövérkés ember volt, fiatal, jól öltözött és ápolt. Kerek, fekete szemű, piros arca körül gondosan nyírt, fekete, rövid szakállt viselt. Mint iskolázott férfiú, sokat tudott, s nagy tudású ember hírében állt, saját magát pedig úgy tekintette, hogy még többet tud. Szeretett beszélni, és szerette, ha hallgatják. Mélységesen meg volt győződve, hogy szépen beszél, és ez arra csábította, hogy sokat beszéljen. Gondosan és kenetesen beszélt, kimért mozdulatokkal kísérte, sokszor fölemelte kezét, mindkettőt ugyanolyan magasságba;

sűrű, rövid szőrcsomókkal borított, fehér, finom kezén pirosak voltak a körmei. Miközben beszélt, úgy viselkedett, mintha tükör előtt állna. Neki volt a városban a legnagyobb könyvtára. Könyveit jól elzárt ládában őrizte, amelyet egykori tanítója, a híres Arap hodzsa hagyott rá. Könyveit nemcsak a portól és molyoktól őrizte gondosan, hanem ugyancsak ritkán és takarékosan olvasgatta is őket. De maga az a tudat, hogy ilyen sok és értékes könyve van, tekintélyt adott neki az emberek előtt, akik nem tudták, hogy mi a könyv és saját szemében is növelte önmaga értékét. Tudták róla, hogy krónikát ír a város fontosabb eseményeiről. A város lakói előtt ez is öregbítette a tanult és kivételes ember hírében álló muderis tekintélyét, mert úgy vélték, hogy ezzel a város és valamennyi lakójának jó híre az ő kezében van. Valójában pedig ez a krónika nem is volt részletes, sem pedig veszélyes. Az alatt az öt-hat év alatt, mióta a krónikát írta, mindössze egy kicsi füzet négy lapját írta tele. Mert a legtöbb városi eseményt a muderis sem eléggé fontosnak, sem méltónak nem tartotta arra, hogy krónikájába följegyezze, ezért is volt olyan terméketlen, száraz és csenevész, mint egy gögös vénkisasszony.

A *törvényesek* negyedik tagja Dávid Levi volt, a vi-Segradi rabbinus, ama ismert régi Hadai Liaco rabbi unokája, aki örökbe hagyta rá nevét, állását és vagyonát, de szelleméből és derűjéből semmit.

Dávid Levi fiatal, apró és sápadt ember volt, sötét, bársonyos szemében bánatos tekintet ült. Kimondhatatlanul félénk és hallgató volt. Csak nemrég lett rabbi, és a közelmúltban nősült. Hogy fontosabbnak

és nagyobbak lássék, nehéz posztóból készült, gazdag, bő öltözetet viselt, arcát teljesen elborította szakálla és bajusza, de ruhája alól gyöngé és fázékony test, fekete, ritkás szakálla alól pedig beteges és gyerekesen ovális arc sejtett elő. Borzalmasan szenvedett, valahányszor emberek közé kellett mennie, hogy részt vegyen beszélgetéseikben és elhatározásaikban: mindig kicsinynek, gyöngének és éretlennek érezte magát.

Most ott ült és verejtékezett a napon ez a négy ember, feszélyezetten az ünneplő ruhában, izgatottabban és gondterheltebben, semmint mutatni szeretnék volna.

- No de gyűjtsunk rá, még van időnk, az öreganyját neki, talán csak nem madár az a parancsnok, hogy iderepüljön a kapuba - mondotta Nikola pópa, mint aki már rég hozzászokott ahhoz, hogy gondját, saját és mások igazi gondolatát tréfa mögé rejtse.

Mindannyian az okoliStei útra pillantottak, s dohányért nyúltak.

A beszélgetés csak lassan és óvatosan haladt, s mindig a parancsnok fogadtatásának kérdésére tért vissza. Mindig csak úgy alakult a beszélgetés, hogy Nikola pópának kell a parancsnokot üdvözölnie és istenhozottat mondania. Nikola pópa - szempilláit összehunyorítva, úgyhogy megint előtűnt az a sötét vonal, amely mögül az aranyos szikrák mosolygásként ugrottak elő - hosszan, hallgatagon és figyelmesen nézte a három férfit.

A fiatal rabbi majdnem meghalt a félelemtől. Arra sem volt ereje, hogy a füstöt elfújja magától, hosszan gomolygott elő bajusza és szakálla közül. A muderis

nem kevésbé volt ijedt. Minden ékesszólása és a tanult ember méltósága egyszerre elhagyta ma reggel. Egyáltalán nem volt tudatában, hogy mennyire izgatottnak látszik, s mennyire meg van rémülve, mert önmagáról táplált magas véleménye nem engedte meg, hogy ilyesvalamiben higgyen. Megkísérelte, hogy irodalmi beszédmodorát alkalmazza, kimért mozdulatokkal, amelyek mindent megmagyaráznak, de szép keze lehullt az ölébe, szavai pedig elsenyvedtek és elakadtak. Maga is csodálkozott, hova lett mindenkori méltósága, s egyre azon erőlködött, hogy megtalálja, mint olyan holmit, amelyet régen megszokott, s amelyet most, amikor legnagyobb szüksége van rá, valahol elveszített.

Mula Ibrahim a szokottnál valamivel sápadtabb volt, egyébként azonban nyugodt és higgadt. Időről időre összenézett Nikola pópával, mintha a szemükkel igyekeznének megegyezésre jutni. Még ifjúkoruktól fogva jó ismerősök és barátok voltak, már amennyire azokban az időkben egy török és szerb között barátságról szó lehetett. Mikor Nikola pópá-nak fiatal korában az a bizonyos „nézeteltérése" volt a viSegradi törökökkel, s menekülnie kellett, Mula Ibrahim, akinek apja igen nagy hatalmú volt a városban, segített rajta. Később, mikor békésebb idők következtek a városra, a két vallásfelekezet viszonya elviselhetőbbé vált, ők ketten pedig, akik érett korba léptek, megbarátkoztak, tréfálkozva szomszédnak hívták egymást, mert házuk a város két ellentétes végén feküdt. Aszályok, áradások, járványok vagy más bajok idején mindegyik a maga népe körében állt, de találkoztak a közös ügyben. S különben is, valahányig-

szor a Mejdanon vagy Okoliste környékén találkoztak, köszöntötték egymást, kérdezősködtek egymás gondjáról, bajáról, pedig pópa és hodzsa abban az időben nemigen köszöntötte és nemigen kérdezte egymást. Ilyenkor Nikola pópa gyakran rámutatott csibukjával az alattuk fekvő, folyó menti városra, és félig tréfálkozva mondta:

- Mindazt, ami odalenn a városban lélegzik és nyüzsög, s emberi hangon beszél, te meg én viseljük a lelkünkön.

- Bizony úgy van, szomszéd - válaszolta Mula Ibrahim dadogva -, bizony mi viseljük.

(A városi bennszülöttek pedig, akik mindent és mindenkor szeretnek megmosolyogni, most is azt mondják az emberekre, akik barátságban élnek egymással: „Vigyáznak egymásra, mint pópa és hodzsa.” Ez már közmondássá vált ezen a vidéken.)

Ők ketten most is jól megértették egymást, habár egy szót sem szóltak. Nikola pópa tudta, milyen nehéz most Mula Ibrahimnak a szíve, de Mula Ibrahim is tudta, hogy a pópának sem könnyű. S úgy néztek egymásra, mint annyszor az életben oly sok alkalommal: mint két ember, aki a lelkén viseli a kasába kétlábú lényeknek gondját, csak az egyik közülük keresztet vet, a másik pedig hajlong az Úr előtt.

Ekkor lódobogás hallatszott. Apró hegyi lován egy pandúr nyargalt hozzájuk. Elfulladva és ijedten, mint hírvivő, már távolról kiáltott feléjük:

- Itt az úr, itt jön a fehér lovon!

Most már a mulazim, ez a mindig nyugodt és mindig nyájas, hallgatag ember is megváltozott.

OkoliSte fölött porfelhő emelkedett. Ezeknek az

embereknek, akik itt születtek és itt nevelkedtek, Törökországnak ebben az eldugott sarkában, még sohasem volt alkalmuk arra, hogy egy nagyhatalom igazi, erős és jól megszervezett katonaságát láthassák. Mindaz, amit eddig láthattak, tökéletlen, rosszul táplált, hanyagul fölruházott és rendetlenül fizetett katonaság volt, a török császárság askerjei, vagy ami még rosszabb, kötéllel toborzott fegyelmezetlen és lelkesedés nélküli bosnyák *bahbozuk-ok*. Most először jelent meg életükben egy győzelmes, tündöklő és önmagában biztos császárság igazi *ereje és rendje*. Ez a katonaság elkápráztatta szemüket, és torkukra forrasztotta a szót. A díszbe öltözött huszárok és vadászok minden gombja, minden lószerszámja mögül egy nagy és erős háttér, egy másik világ ereje, rendje és jóléte tűnt elébük már az első pillantásra. Meglepetésük nagy, benyomásuk mély volt.

Legelől jól táplált almáspejen két kürtös lovagolt, aztán hollófekete lovakon egy huszárszakasz következett. A lovakat gondosan megcsutakolták, s aprón, kényeskedve úgy lépkedtek, mintha büszke lányok lettek volna. A huszárok fején ellenző nélküli piros sapka, mellükön sárga zsinórok, mindannyian napbarnított, piros arcú, kipödrött bajuszú fiatal legények ; frissnek és pihentnek látszottak, mintha most jöttek volna ki a kaszárnyából. Mögöttük hat tiszt lovagolt, élükön az ezredessel. Valamennyiök tekintete rajta volt. Lova magasabb volt a többiekénél, szokatlanul hosszú, ívelt nyakú. A tiszték mögött egy kissé távolabb gyalogos vadászok lépkedtek, zöld egyenruhában, bőrcsákójuk mellett tollal, mellükön átvetett

fehér szíjjal. Valósággal elzárták a látóhatárt, és mozgó erdőnek látszottak.

A kürtösök és a huszárok ellovagoltak a lelkészek és a mulazim előtt, megálltak a piacon, és oldalt sorakoztak.

A sápadt és izgatott férfiak ott álltak a kapuban, a híd közepén, arccal a feljük közelgő tisztekhez. A fiatalabb tisztek közül az egyik odaterelte lovát az ezredeshez, és mondott valamit neki. Valamennyien meglassították lovaik léptét. Néhány lépéssel a *törvényesek* előtt az ezredes hirtelen megállította lovát, s leugrott a nyeregből; mint egy adott jelre, ugyanezt cselekedték a többiek is. Katonák szaladtak oda, elkapták a lovak zabláját, s néhány lépésre visszavezették őket.

Az ezredes, mihelyt földet ért, egészen átalakult. Kicsiny, jelentéktelen, kimerült, kellemetlen és veszélyes ember volt. Mintha egyedüli lett volna valamennyiük között és ő harcolt volna mindnyájukért.

Csak most látszott meg, mennyire különbözik szálás és feszes tisztjeitől, milyen hanyagul, ápolatlanul és közönségesen öltözködik. Olyan ember benyomását keltette, aki kedvetlenül költekezik, és saját magát eszi. Lesült arcát elborította a szakáll, szeme zavaros és nyugtalan, magas tiszti sapkája egy kissé félrecsapva. Egyenruhája gyűrött volt, és sovány testére túlságosan bő. Lábán alacsony, puha szárú, fénytelen lovaglósizma. Szétvetett lábbal lépkedett, korbácsát lóbálta, s közelebb ment a négy férfiúhoz. Egy tiszt jelentést tett neki, és rámutatott az elébe sorakozó emberekre. Az ezredes fekete szemével élesen és röviden rájuk pillantott, annak az embernek a te-

kintetével, aki szüntelenül súlyos elfoglaltságok és nagy veszélyek között él. S mindjárt látni lehetett, hogy nem is tud másként nézni.

Ebben a pillanatban nyugodt és mély hangján megszólalt Nikola pópa. Az ezredes fölemelte fejét, tekintete megállott a fekete reverendás, jól megtermett emberen. A bibliai pátriárkának ez a nyugodt képe egy pillanatra fölkelte az ezredes figyelmét. Mintha nem értette volna, vagy a füle mellett elszaladt volna mindaz, amit az öreg mondott, de a pópa arca nem maradhatott észrevétlenül. Nikola pópa pedig folyamatosan és természetesen beszélt, inkább a fiatal tiszthez fordulva, akinek a szavakat le kellett fordítania az ezredes részére. Minden vallásfelekezet jelen levő lelkésze nevében Nikola pópa igyekezett meggyőzni az ezredest: ők a néppel együtt készek arra, hogy az ideérkező hatalomnak engedelmeskedjenek, s mindent meg fognak tenni, hogy a rend és békesség, melyet az új hatalom követel, meglegyen. Ők viszont azt kérik, hogy a katonaság védje meg őket és családjukat, s tegye lehetővé, hogy békés életüket és tisztességes munkájukat tovább folytathassák.

Nikola pópa röviden beszélt, és hirtelen befejezte. Az indulatos ezredesnek nem volt ideje arra, hogy türelmét veszítse. De azért nem várta be, hogy a fiatal tiszttel befejezze tolmácsolását. Legyintett korbácsával, és érdes, egyenetlen hangján félbeszakította:

- Jó, jó! Védelmet mindenki kap, aki jól viselkedik. A rendet és békességet pedig mindenütt fönnt kell tartani. Mást pedig nem adhatok, még ha akarnék is.

Biccentett, és elindult, anélkül, hogy köszöntésre

vagy tekintetre is méltatta volna őket. A lelkészek oldalt húzódtak. Elhaladt előttük az ezredes, mögötte a tisztek, aztán a legények a lovakkal. Senki még csak figyelemre sem méltatta a *törvényeseket*, akik magukra maradtak a kapuban.

Valamennyien csalódottak voltak. Mert ma reggel és az elmúlt éjszaka folyamán, amikor egyikük sem aludt sokat, százszor is megkérdezték magukban, milyen is lesz az a pillanat, amikor odafönn a hídon a császári katonaság parancsnokát fogadják. Mindenféle formában elképzelték, mindegyikük a maga esze és természete szerint, és elkészültek a legrosszabbra is. Egyikük-másikuk már látta, amint száműzetésbe kísérik a távoli Németországba, hogy soha többé ne lássa se házát, se városát. Egyiknek-másiknak eszébe jutott a Hajdurinról szóló mese, aki valaha itt a híd kapujában levágta az emberek fejét. Mindenképpen elképzelték a dolgot, csak úgy nem, ahogyan lejátszódott, ezzel az apró, de indulatos, rosszakaratú tiszttel, akinek a háború jelentette az igazi életet, aki nem gondolva magára és számot sem vetve másokkal, az embereket és az országokat csak mint a háború tárgyait vagy eszközeit látja, s úgy viselkedik, mintha a saját számlájára és a saját nevében háborúskodnék.

Így álltak bizonytalanul összenézve. Pillantásuk némán ezt kérdezte: „Hát életben maradtunk, és valóban elmúlt fölöttünk a legrosszabb?” „Mi vár még ránk, és mit cselekedjünk?”

A mulazim és Nikola pópa tértek elsőnek magukhoz. Megállapították, hogy a *törvényesek* teljesítették kötelességüket, most már hazamehetnek, s igyekez-

niök kell a népre hatni, hogy senki ne ijedjen meg, ne meneküljön, de jól vigyázzon arra, mit cselekszik. A többiek, arcukban vér és fejükben gondolat nélkül elfogadták ezt a döntést, mint ahogyan minden más határozatot elfogadtak volna, mert nem voltak abban a helyzetben, hogy bármi mást határozzanak.

A mulazim, akit semmi sem tudott kivetni nyugal-
mából, dolgai után nézett. A pandúr összegöngyölte a tarka, hosszú szőnyeget, amelyet a parancsnok nem tisztelt meg azzal, hogy ráüljön, mellette pedig ott állott Salko Hedo, hidegen és érzéketlenül, mint maga a végzet. Eközben a *törvényesek* elszéledtek, mindenki a maga módján, s mindenki a saját háza irányába. A rabbi apró lépteivel nekilendült, hogy minél előbb hazatérjen, s a családi otthon melegét és menedékét érezze, ahol édesanyja és felesége él. A muderis lassabban lépkedett, mély gondolatokba merülve. Most, hogy minden váratlanul könnyen és gyorsan végződött, habár eléggé durván és kellemetlenül, világosnak látszott előtte, hogy semmi oka nem volt a félelemre, s úgy tetszett, mintha a valóságban soha nem is félt volna semmitől. S csak arra gondolt, milyen jelentősége van ennek az élménynek a krónikája részére, s mennyi helyet kell elfoglalnia benne. Húsz sor elég lesz, talán tizenöt is, sőt, talán még kevesebb. S minél közelebb ért házához, annál kevesebb lett a sorok száma. S minden megtakarított sorral egyre inkább úgy érezte, hogy minden eltörpül és jelentéktelenné válik mellette, ő, a muderis pedig mindig gazdagabb lesz, és mind magasabbra emelkedik.

Mula Ibrahim és Nikola pópa egész a Mejdán lá-

báig együtt ment. Mindketten hallgattak, meglepte őket a császári ezredes megjelenése és viselkedése. Mindketten siettek, hogy minél előbb hazaérjenek s viszontláthassák övéiket. Ott, ahol útjaik szétváltak, megálltak egy pillanatra, és hallgatagon egymásra néztek. Mula Ibrahim körbejártatta szemét, ajka mozgott, mintha mindegyre ugyanazt az egy szót rágná, amely nem tudta száját elhagyni. Nikola pópa ismét megtalálva aranszikkázású mosolygását, amellyel saját magát és a hodzsát is bátorította, kimondotta a saját és a hodzsza gondolatát:

- Véres dolog ez a háborúság, Mula Ibrahim!

- I... i... igazat mondasz, v... v... vvv-véres dolog - dadogta Mula Ibrahim mindkét kezét fölemelve, s feje mozdulatával és arca kifejezésével búcsúzva a pópától.

Nikola pópa pedig nehéz és lassú lépéseivel megérkezett templom melletti házához. Felesége fogadta, és semmit sem kérdezett tőle. Nyomban lehúzta férje csizmáját, levette róla a reverendát, és leemelte az őszülő, rőt hajfonatokról a magas papi süveget. Nikola pópa leült a kicsiny, alacsony díványra. A fakorlátan már ott állott a pohár víz, mellette a cukordarab. Miután felüdítette magát s rágyújtott szivarjára, fáradtan behunyta szemét. De belső tekintete előtt megint fölillant a mindig indulatos ezredes képe, villámként, amely elvakítja az embert, egész látómezejét betölti, úgyhogy csak azt látja, de mégsem tisztán. A pap sóhajtva messzire fújta a füstöt, csendesen mondva magának:

- Hát, csuda egy pogány ember, az öreganyját neki!

A városból dobszó hallatszott, aztán a vadászok kürtjele, mindent áthatón és vidáman, új, szokatlan melódiával.

II

A híd melletti város életében így megtörtént a nagy változás, amely Ali hodzsa megpróbáltatásán kívül más áldozatot nem követelt. Néhány nap múlva már ismét megindult az élet, s úgy látszott, hogy lényegében semmi sem változott. Ali hodzsa is magához tért, s mint a többi kereskedő, ő is kinyitotta boltját a híd közelében, csupán ettől kezdve fehér hodzsaturbánját, az *ahmediját* egy kissé jobb oldalra leeresztve viselte, hogy sérült fülén ne lehessen látni a sebhelyeket. Igaz, az az *ólmogyó*, mely akkor támadt a mellében, amikor az osztrák katona karján megpillantotta a keresztet, és könnyein át elolvasta a „császári szavakat”, nem tűnt el, de olyan kicsinnyé változott, mint az olvasó egy gyöngyszeme, úgyhogy élni is lehetett vele. S nem ő volt az egyetlen, aki ezt hordozta a mellében.

Így kezdődtek az új idők az okkupáció idejében, amelyet az itteni világ nem tudván megakadályozni, lelkében csak ideiglenesnek tekintett. Mi minden nem haladt át a hídon a megszállás utáni néhány esztendőben! Sárgára festett katonai szekerek keltek át dübörögve a hídon, hosszú sorokban élelmet, ruhát, bútorokat, addig soha nem látott készülékeket és berendezéseket hozva.

Először csak katonaságot lehetett látni. Mint földből a víz, úgy bukkantak elő minden sarok és minden bokor mögül a katonák. Betöltötték a carSiját, de a kasába többi része is megtelt velük. Minduntalan fölsikoltott egy-egy ijedt asszony, mert az udvaron vagy a ház mögötti szilvásban váratlanul katonákra bukkant. Sötétkék egyenruhájukban, a kéthónapos menetelésekben és harcokban lesülten, örültek, hogy élnek, pihenésre és élvezetre vágytak, szétszéledtek a városban és a környéken. A híd a nap minden szakában tele volt velük. A polgárok közül kevesen mentek a kapuba, mert mindig tele volt katonával. Itt ültek, és különféle nyelveken énekeltek, tréfálkoztak, s gyümölcsöt vásároltak bőrellenzős sapkájukban, amelyeknek sárga bádoggokárdáján ott voltak a császár nevének kezdőbetűi: FJL.

De ősszel távozni kezdett a katonaság. Fokozatosan és észrevétlenül mind kevesebb és kevesebb maradt belőle. Csak a csendőrség csapatai maradtak vissza. Ezek lakást béreltek, és állandó ott-tartózkodásra készültek. Ugyanakkor tisztviselők érkeztek, apró és kövér hivatalnokok, családjukkal és cselédségükkel, utánuk pedig mesteremberek és iparosok, olyan munkálatokra és foglalkozásokra, amelyeket eddig ezen a vidéken nem ismertek. Volt közöttük cseh, horvát, lengyel, magyar és német.

Kezdetben úgy látszott, mintha csak véletlenül vetődnének arra, mint akiket a szél hord oda, s mintha csak ideiglenes tartózkodásra érkeznének, hogy itt éljenek a lakosokkal együtt olyan életet, amilyent eddig itt mindig is éltek, mintha a polgári hatóságok csak egy ideig kívánnák folytatni a megszállást, ame-

lyet a katonaság megkezdett. Minden eltelő hónappal azonban egyre növekedett ezeknek az idegeneknek a száma. De ami a legjobban meglepte a kasába világát, s csodálkozással és bizalmatlansággal töltötte el az embereket, nem annyira a számuk, mint inkább érthetetlen és áttekinthetetlen terveik voltak, fáradhatatlan munkálkodásuk és kitartásuk, amellyel dolgaik véghezviteléhez fogtak. Ezek az idegenek nem nyugodtak, de másoknak sem hagytak békét; úgy látszott, el vannak tökélve arra, hogy törvényeik, rendeleteik és szabályaik láthatatlan, de mind érezhetőbb hálójába az egész életet befogják az emberekkel, állatokkal és holt dolgokkal együtt, s hogy mindent megváltoztassanak és fölmérjenek maguk körül : a város külső képét is, az élő emberek szokásait és természetét a bölcsőtől kezdve egészen a sírig. S mindezt nyugodtan és sok szó nélkül végezték, erőszak és kihívás nélkül, úgyhogy az emberek nem tudtak minék ellenállni. Ha meg nem értésre vagy ellenállásra találtak, mindjárt megálltak, valahol láthatatlanul tanácskoztak, s csak munkájuk irányát és módját változtatták meg, mégis végrehajtották azt, amit kieszelték. Minden megkezdett munkájuk ártalmatlannak, sőt értelmetlennek tűnt. Fölmérték a gyepes részeket, megjelölték az erdők fáit, megvizsgálták az árnyékszékeket és csatornákat, megnézték a lovak és tehenek fogát, megvizsgálták a mérlegeket, kérdezősködtek a nép betegségeiről, összeírták a gyümölcsfák nevét és számát, a birkák vagy baromfiak fajtáit. (Úgy látszott, mintha játszanának. Olyan érthetetlenek, valószínűtlenek és komolytalanok voltak az itteni világ szemében.) S aztán mindaz, amit

olyan gondosan és szorgalommal elvégeztek, elsülylyedt valahova, mintha nyomtalanul és hangtalanul mindörökre eltűnt volna. De néhány hónap, gyakran akár egy év múltán, amikor a dolgot a nép már egészen elfelejtette, egyszer csak kiderült az első pillantásra értelmetlennek látszó és már rég elfelejtett fölmeréseknek, összeírásoknak értelme: a városrészek előljáróit fölhívták a konakba, és közölték velük az erdővágásról, a tífusz megakadályozásáról, a gyümölcsök és édességek eladásának módjáról vagy a marhapasszusokról szóló új rendeleteket. S ez így ment; minden nap új rendeletet hozott. S minden rendelettel korlátozták valamiben vagy kötelezték valamire az embert, s kibővítették, összeszőtték vagy szétosztották a város vagy falu valamennyi lakosának együttes életét.

A házakban azonban - s nemcsak a török, hanem a szerb házakban is - semmi sem változott. Itt a régi szokások szerint éltek, dolgoztak vagy szórakoztak. A kenyeret sütőteknőben dagasztották, a kávé parázson pörkölték, a fehérműt kádakban gőzölték és lúgkővel mosták, ami fölmarta és kisebesítette az asszonyok ujjait, a lakásokban hímzőkereten hímiztek. A slavákon, ünnepnapokon, esküvőkön megtartották a régi szokásokat, az új szokásokról pedig, melyeket az idegenek hoztak magukkal, csak itt-ott suttoztak, mint hihetetlen és távoli dolgokról. Röviden: éppúgy dolgoztak és éltek, mint mindig, s mint ahogyan a házak többségében még a megszállás után tizenöt vagy húsz évvel is dolgoztak és éltek.

De azért a kasába külső képe láthatóan és gyorsan változott. Még azok az emberek is, akik odahaza

mindenben megtartották a régi szokásokat, s nem is gondoltak arra, hogy megváltoztassák őket, csöndben megbékéltek ezekkel a változásokkal, s hosz-szabb-rövidebb csodálkozás és morgolódás után elfogadták őket. Természetesen itt is, mint hasonló körülmények között mindig és mindenütt, az új élet a régi és az új keverékét jelentette. A régi fölfogások és régi értékek összeütközésbe kerültek az újakkal, összekeveredtek, vagy egymás mellett tovább éltek, mintha azt várnák, melyik éli túl a másikat. Az emberek forintban és krajcárban számoltak, de ugyanúgy garasban, drahmában és párában is; arsinban és okában mértek, de éppígy a métert, a kilogrammot és grammot is használták, a fizetés vagy szállítás határidejét az új naptár szerint állapították meg, de még gyakrabban a régi szokás szerint: György napján vagy Demeter napján. A természet törvényei szerint a világ ellenállt mindennek, ami új, de ebben nem ment a végletekig, mert a többségnek fontosabb és sürgetőbb az élet azoknál a szokásoknál, amelyekben él. Csak kivételes egyedekben játszódtott le az új és a régi harca mélyebb, igazi drámai körülmények között. Ezek számára az élet módja elválaszthatatlanul és föltétel nélkül egybekapcsolódott magával az étellel.

Ilyen ember volt Semszi Brankovic bég, a város egyik legvagyonosabb és legtekintélyesebb bégje. Hat fia volt, akik közül négy megnősült. Házaik egész telepet alkottak, amely szántóföldekkel, szilvásokkal, ligetekkel volt körülvéve. Semszi bég ennek a nagy családi együttesnek vitát nem tűrő, hallgatag és szigorú családfője volt. Magas, előrehaladott korától

hajlott férfi, fején arannyal hímzett fehér turbán; csak péntekenként ment le a carsijába, hogy a mecsetben az ünnepi dáumát végighajlongja. A megszállás első napjától fogva sehol sem állt meg a városban, senkivel sem váltott szót, és nem nézett maga köré. A Brankovicok házába nem juthatott be az új viselet vagy lábbeli, az új szerszámok vagy új szavak egyetlen darabkája sem. Egyik fiának sem engedte meg, hogy az új hatóságokkal bármiféle dologba bocsátkozzék, unokáit nem engedte iskolába járni. Ebből pedig a család egész közösségére csak kár származott; a fiúk között elégedetlenség volt tapasztalható az öreg önfejűsége miatt, de egyik sem mert vagy tudott egyetlen szóval vagy tekintettel is ellenkezni az apjával. A éarSija törökjei, akik együtt dolgoztak és egybekeveredtek az új világgal, a carSiján áthaladó Semszi béget szótlán tisztelettel köszöntötték, amelyben a nyugtalan lelkiismeret félelme és csodálata is benne volt. A legöregebb és legjobb városi törökök gyakran elmentek Crncébe Brankovicékhoz, mintha zarándokútra mentek volna, hogy ott elüldögéljenek és elbeszélgessenek Semszi béggel. Ilyenkor találtak azok, akik el voltak szánva arra, hogy dacukban mindvégig kitartanak, és semmiképpen, semmi áron nem voltak hajlandók a valóság előtt meghajolni. Ezek a találkozások valójában nem voltak egyebek hosszú üldögéléseknél, amikor kevés szó esett, de semmiféle lényeges határozat nem történt.

Semszi bég ott ült és dohányzott a piros szőnyegen, télen és nyáron egyaránt bebugyolálva és begombolkozva, vendégei pedig körülötte. A beszélgetés rendszerint a megszálló hatóságok valamely újabb, érthe-

tetlen és sötét intézkedéséről szólt, vagy pedig a török világról, amely mindinkább alkalmazkodik a dolgok új rendjéhez. Mindannyian szükségét érezték annak, hogy ez előtt a makacs és méltóságos ember előtt kitergessék elkeseredésüket, aggodásukat és kétségeiket. S minden beszélgetés ezekkel a kérdésekkel végződött: Hova vezet mindez, s mikor lesz már egyszer vége? Kicsodák és mit akarnak ezek az idegenek, akik, úgy látszik, nem tudják, mi a pihenés, a föllélegzés, sem pedig, hogy mi a mérték, és mi a határ? Mi mindenféle tervvel jöttek, honnan veszik ezt a sok szándékot, melyek egymás után támadnak a földből, s mire való nekik mindez ? S mi az a nyugtalanság, ami mint valami átok, egyre csak hajszolja és löki őket előre, mind újabb ügyekbe és vállalkozásokba, amelyeknek a végét sem látni ?

Semsi bég pedig csak nézte a vendégeit, s többnyire hallgatott. Arca sötét volt, nem az az arc, amelyet a nap gyújt barnára, hanem amely belülről sötétlik. Tekintete kemény, de mintegy távol levő, elvesző tekintet. Szeme ködös és fekete szembogara körül fehéresen szürke karikák, mint öreg sas szeme körül. Nagy száján alig látható ajak, szorosan összepréselve, csak lassan mozdul, mintha örökké azt a szót morzsolgatná, melyet nem ejt ki.

S mégis, az emberek a megkönnyebbülés érzésével mentek el tőle, nem megvigasztalódva, megnyugodva, de a szilárd és reménytelen engesztelhetlenség példájától elragadtatva.

S mikor Semsi bég a legközelebbi pénteken ismét a városba ment, az embereken vagy épületeken megint újabb meglepetés várt rá, ami előző héten még

nem volt meg. Hogy ne kelljen látnia ezeket az újabb meglepetéseket, földre sütötte tekintetét, de ott az utca megszáradt sarában a lópaták nyomait látta, s észrevette, hogy a kerek és telt török lópatanyomok mellett mind gyakrabban jelentkeznek az ívelt sváb patkónyomok, végükön éles hegygel. Így még itt, a föld sarából is kiolvasta tekintete a könyörtelen ítéletet, amelyet egyébként maga körül, az arcokon és dolgokon olvashatott: a megállíthatatlan idő ítéletét.

Látva, hogy már tekintetével sem tud hova menekülni, Semszi bég végül is teljesen beszüntette a városba járást. Egészen visszavonult birtokára, és ott üldögélt hangtalanul, de szigorúan a kérlelhetetlen családfő, mindenkire terhesen, de önmagának legter-hesebben. Az öregebb és tekintélyesebb városi törökök továbbra is fölkeresték, mint élő szentet. (Közöttük különösen Ali hodzsa Mutevelic.) Az okkupáció harmadik évében aztán Semszi bég, anélkül, hogy betegeskedett volna, meghalt. Elsorvadt, soha nem ejtve ki azt a keserű szót, amely folyton ott lebegett vén ajkán, s nem lépett többé a carSijába, amely most már egészen új utakra indult.

S valóban, a kasába gyorsan megváltoztatta külsejét, mert az idegenek kidöntötték a fákat, másutt újakat ültettek, az utakat kiegyenesítették, újakat építettek, csatornákat ástak, középületeket emeltek. Az első néhány esztendőben lerombolták a carSija kiöregedett boltjait, amelyek őszintén szólva senkinek sem voltak útjában. Ezeknek a régi, falépcsős boltoknak a helyére újabbakat, szilárdabbakat építettek, cseréppel vagy bádoggal fődött tetővel, ajtajukon fémredőnyökkel. (Ezeknek az intézkedéseknek áldo-

zataként le kellett volna bontani Ali hodzsa boltját is, de a hodzsa határozottan ellenállt, pörösködött, s minden lehető módon igyekezett kibújni, míg végre is sikerült elérnie, hogy boltja, úgy, ahogyan volt, megmaradhatott régi helyén.) A piacot kiszélesítették és kiegyengették. Új konakot építettek, nagy épületet, amelyben a bíróságot és járási közigazgatást kellett elhelyezni. A katonaság pedig saját számlájára még gyorsabban és még kíméletlenebbül dolgozott, mint a polgári hatóságok. Barakkokat építettek, fákat ültettek, és egész dombok külsejét változtatták meg.

Az öreg városlakók nem tudtak hova lenni a csodálkozástól. S éppen akkor, amidőn azt hitték, hogy ennek az érthetetlen buzgalomnak most már vége szakad, az idegenek új, még értelmetlenebb dologba fogtak. A város emberei megálltak, és nézegették ezeket a munkálatokat, de nem úgy, ahogyan a gyermekek a felnőttek munkáját szokták nézni, hanem éppen ellenkezőleg, mint ahogyan a felnőttek megállnak egy pillanatra a gyermekek mulatságai előtt. Mert az idegeneknek ezt az állandó szükségérzetét, hogy építsenek és bontsanak, hogy ássanak és falakat emeljenek, átépítsenek és megváltoztassanak, örökös törekvésüket arra, hogy a természeti erők hatását előre lássák, kikerüljék vagy megelőzzék őket - ezt itt senki sem tudta megérteni vagy méltányolni. Ellenkezőleg, a kasába minden embere, és főleg az öregebbek, egészségtelen megnyilvánulást és rossz jelet láttak ebben. Ha csak tőlük függ, a város külseje most is olyan volna, mint minden keleti városé. Ami megreped, azt befoltozzák, ami megrokkán, alátámasztják; de mindezt megelőzve és szükség nélkül, tervvel és

előrelátással senki sem végezné a munkát, senki sem nyúlna az épületek alapjához, és nem változtatna a város istenadta képén.

Az idegenek azonban továbbra is elvégezték munkálataikat, egyiket a másik után, gyorsan, következetesen, jól készített tervek szerint, a városbeliek mind nagyobb meglepetésére és csodálkozására. Így teljesen váratlanul sor került az omladozó és elhagyott karavánszerájra is, amely még ilyen formájában is egyetlen egészet alkotott a híddal, akárcsak háromszáz évvel előbb. Igaz, hogy amit azelőtt kőhannak hívtak, már rég teljesen romokban hevert. Az ajtók kirohadtak, az ablakokon azok a puha kőből készült csipkés rácsok összetörték, a tető az épület belsejébe zuhant, és mindenféle gizgaz, bokor és kóro nőtt rajta, de a külső falak még épségben voltak; a fehér kőből készült szabályos négyszög még állott. A városbeliek szemében, születésüktől halálukig, ez nem is volt közönséges rom, hanem a híd tartozéka, a kasába szerves része, éppúgy, mint saját házuk, és senki még álmában sem gondolt arra, hogy hozzá lehetne nyúlni a régi hanhoz, s bármit is változtatni kellene rajta, amit az idő és a természet sem változtatott. De egy napon erre is sor került. Először mérnökök jöttek, akik hosszasan nézegettek a romok körül, aztán munkások, napszámosok követ kő után kezdtek bontani, följesztették és elkergették a madarakat és apró vadállatokat, amelyek a falakban tanyáztak. A piac fölötti sík térség nemsokára csupaszon és kopaszon állt, és az egykori han gondosan egymásra rakott kőtömeeggé változott. A hajdani fehér kövekből épült karavánszeráj helyére alig egy év múlva hatalmas,

emeletes, otromba kaszárnyát építettek, falait világoskékre meszelték, tetejére szürke bádogot húztak, sarkaira őrtornyokat emeltek. A kiszélesített fennsíkon egész nap katonák gyakorlatoztak a káplárok dörgő vezényszavára, kínosan kinyújtották tagjaikat, arcukkal a porba estek, mint a boldogtalanok. Estéenként pedig ennek a csúf épületnek sok ablakából szájharmonikával kísért, érthetetlen katonadalok szűrődtek ki. S ez így tartott mindaddig, amíg föl nem hangzott a trombita átható hangja, és szomorú melódiájával, amelytől a városi kutyák vonítani kezdtek, el nem oltotta ezeket a hangokat az ablakok utolsó világosságával együtt. így tűnt el a nagyvezér szép alapítványa, s a kaszárnya, amelyet a város népe, szokásához híven, most is kőhannak nevezett, így kezdte el életét a híd melletti síkon, teljes diszharmóniában mindazzal, ami körülvette.

A híd most már, mindentől elválasztva, teljesen magára maradt.

Való igaz, hogy a hídon is történtek dolgok, melyekben az itteni világ állandó és változhatatlan szokásai összeütköztek azokkal az újdonságokkal, amiket az idegenek és új rendjük hozott, s ezekben az összeütközésekben mindaz, ami régi és hazai volt, rendszerint alkalmazkodásra és engedékenységre ítéltetett.

Ha a visegrádiaktól függött volna, a kapu életében semmi változás sem történik. Csak azt lehetett észrevenni, hogy a kapuba most már szerbek és zsidók is egyre szabadabban és egyre nagyobb számban járnak a nap minden szakában, nem sokat törődve - mint hajdan - a törökökkel, szokásaikkal, jogaikkal.

Egyébként minden úgy ment, mint régen. Napközben üzletemberek üldögéltek itt, akik elébe mentek a parasztaasszonyoknak, és gyapjút, baromfit vagy tojást vásároltak tőlük, mellettük ráérő naplopók, akik a nappal együtt mozogtak a kasába egyik végéről a másikra. Alkonyatkor aztán a többi polgár is kiment, a munka és az üzlet emberei, hogy itt elbeszélgessenek egy kicsit, vagy nagyokat hallgassanak, bámulva a nagy zöld vizet, melyet kétoldalról rekettyefűz nőtt be, közepén pedig homokzátonyok sárgállottak. Az éjszaka pedig a legényeké és mulatozóké volt. Az ő számukra sohasem volt határ sem az időtöltésben, sem pedig kedvteléseikben.

Az életnek ebben az éjszakai részében, legalábbis első időben, változás és nézeteltérés volt. Az új hatóság a város állandó éjszakai világításáról is gondoskodott. Már a megszállás első éveiben a főbb utcákon és utcakeresztezéseken nagy zöld oszlopokat állítottak, petróleumlámpát függesztettek rájuk, s ezek egész éjjel égtek. (A lámpákat a magas termetű Fer-hat tisztogatta, töltögette és gyújtogatta, egy szegény, sokgyerekes török, aki addig a járási szolgabíróságon szolgált, Ramazánkor ő sütötte el a mozsárágyút, s különféle szolgálatokat végzett, de sohasem volt állandó és biztos keresete.) Így a hidat is néhány helyen és a kapuban is megvilágították. A lámpaoszlopot ahhoz a cölöphöz erősítették, amely még a hajdani fabódé alapjából maradt a fal tövében. Ennek a lámpának nagy küzdelmet kellett megvívnia a *me-rakliják* szokásaival, akik szerettek a kapu sötétjében énekelgetni, dohányozni vagy beszélgetni, valamint a legények romboló ösztöneivel, akikben a szerelem,

az unalom és a pálinka keveredett és ütközött össze. Az effajta embereket ingerelte az a hunyorgó világosság, s bizony a hajnal nagyon sokszor összetörve találta a petróleumlámpát. Nagyon sok ítékezés és bírságolás történt e miatt a lámpa miatt. Volt egy idő, amikor külön városi rendőr őrizte a kapu világosságát, így aztán a kapu éjszakai látogatóinak még élő tanúja is volt, s ez a lámpafénynél is kellemetlenebbül érintette őket. De az idő itt is elvégezte a magáét, az újabb nemzedékek lassanként megszokták a lámpát, s megbékéltek azzal, hogy éjszakai érzelmeiknek a gyöngye lámpafény világánál adjanak kitörést, s ne dobálják minduntalan, ne üssék be kővel, bottal vagy pedig az első, kezük ügyébe kerülő szilárdabb dologgal. Annál is könnyebb volt ezt megszokni, mert holdvilágos éjszakákon, mikor a kapu különösen nagy látogatottságnak örvendett, a lámpát egyáltalában meg sem gyújtották.

Évente csak egyszer kellett a hídnak eltűrnie, hogy jobban kivilágítsák. Ez minden év augusztus 18-án este történt, a császár születésnapján, mikor a hatóságok a hidat tölgyfalombokkal és fenyőágakkal díszítették, és alighogy alkonyodni kezdett, egész lámpasort és apró mécsesek lángsorát gyújtották ki rajta, katonai konzervdobozok százait töltötték meg ilyenkor olajjal, és helyezték el hosszú sorban a híd kőkor-látján. A mécsesek százai bevilágították a híd ívét, míg két vége és pillérei, melyeken a híd nyugodott, elvesztek a sötétségben, úgyhogy a kivilágított rész szinte lebegni látszott az űrben. De minden láng gyorsan ellobban, és minden ünnepség elmúlik. Másnap a híd már ismét a régi volt. Csak az újabb

nemzedékek gyermekeinek szemében maradt meg a hídnak ez az új és szokatlan képe, a lángok gyorsan ellobbanó játékával, amely élő és hatásos, de rövid és múlandó, akár az álom.

A kapu állandó kivilágítása mellett az új hatóságok még a tisztaság fönntartását is bevezették, helyesebben a tisztaságnak egy különleges módját, amely az ő fölfogásuknak megfelelt. A gyümölcshéj, diny-nyemag, a mogyoró és dió héja nem maradhatott a kőcsoványokon mindaddig, amíg a szél le nem söpri, vagy az eső el nem mossa őket. Mindezt a szemetet reggelenként egy külön községi utcaseprő eltakarította. Végeredményben ez sem sokat zavarta az embereket, akik rendszerint megbékélnek a tisztasággal, ha nem is szokásaikból vagy szükségleteikből fakad; természetesen azzal a föltétellel, hogy nekik személyesen nem kell a tisztogatásban részt venniök. Még egy újdonság volt, amit az okkupációs idők és az új emberek hoztak magukkal: a kapuba, amióta csak fönnáll, most kezdett először asszonyok is járni. A tisztviselők feleségei és lányai, szolgálói és dajkái megálltak a kapuban egy kis beszélgetésre, vagy ünnepnapokon idejártak, hogy katona vagy civil kísérőikkel egy kicsit leüljenek. Ez nem történt meg gyakran, mégis kedvét szegte az öregebb embereknek, akik azért jártak ide, hogy a víz fölött csöndben és békességesen csibukozzanak, a fiatalabbakat pedig izgatta és idegesítette.

Persze, a kapunak kezdettől volt valamilyen kapcsolata a kasába asszonyokéval, de csak annyiban, hogy a legények idejöttek, hogy a hídon áthaladó lányoknak odavessenek egy-egy hízogó szót, vagy

hogy elmondják bánatukat, panaszait, elragadtatásokat, melyek a nőekkel voltak kapcsolatban, ezeket megtárgyalják, vagy efféle fájdalmaikból itt kigyógyuljanak. Sok magányos legény órákat, napokat töltött itt halk dúdolgatásban (csak úgy saját kedvtelésére) vagy dohányfüstbe burkolózva, vagy egész egyszerűen szótlanul bámulva a gyors vizet, így fizetve a maga adóját ábrándjainak, melyeknek mindannyian tartozunk, s melyektől olyan kevesen tudunk szabadulni. A fiatal vetélytársak sok összeütközését tárgyalták meg vagy simították el itten, sok szerelmi pletykát szövögettek. Sokat meséltek vagy álmodoztak a nőkről és a szerelemről, sok szenvedély született itt, és sok hamvadt el. Mindez eddig is volt, de nő, valóságos képében, sohasem tartózkodott, soha nem ült a kapuban, keresztény sem, muzulmán pedig még kevésbé. Most ez is megváltozott.

Ünnepeken vagy vasárnapokon szakácsnőket lehetett látni a kapuban, befűzött derékkal, pirosló arccal, a fűző alatt és fölött kibuggyanó kövér hússal, úgyhogy szinte a lélegzetük is elállt. Örmesterük is velük volt, kikéfélt egyenruhában, ragyogó fémgombokkal, piros sujtásokkal, mellén piros lövészpompó-nokkal. Munkanapokon pedig, alkonyat táján a hivatalnokok és tisztek kísértáltak a kapuba feleségükkel, ott megálltak, és érthetetlen nyelvükön beszélgettek, hangosan nevetgéltek és fesztelenül mozogtak.

Ezek a ráérő, szabad és mosolygós asszonyok nagyon sok visegrádinak szemet szúrtak, egyiknek jobban, másiknak kevésbé. Az emberek csodálkoztak, s egy ideig berzenkedtek, de aztán lassan ezt is kezdték

megszokni, mint annyi más újdonságot megszoktak, habár nem fogadták el őket.

Általában azt lehet mondani, hogy a hídon ezek a változások jelentéktelenek, fölületesek és rövid életűek voltak. A lelkekben és a városi polgárok szokásaiban, a város külső képében végbemenő sok és nagy változás mintha csak úgy áthaladt volna fölötte, nem is érintve magát a hidat. Úgy múlt el nyomtalanul, az „új cár” idején is változatlan marad, s az új szokások, újdonságok áradatának éppen úgy ellenáll, mint a legnagyobb áradásoknak, és a zavaros víz vadul zajló tömegéből érintetlenül, fehérén, mintegy újjászületve fog ismét előtűnni.

12

Így a híd kapujában az élet még élénkebbé és tarkábbá vált.

Most egész nap s még éjnek idején is egymást váltotta a kapuban ez a tarka világ, az itteni és az idegen, a fiatal és öreg emberek világa. Mindannyian elszórakoztak saját magukkal, elfoglalták saját gondolataik, időtöltéseik vagy szenvedélyeik, amelyek ide, a kapuba hozták őket. Ezért nem is fordítottak figyelmet azokra a járókelőkre, akik más gondolatoktól és saját gondjaiktól vezettetve, lehajtott fejjel vagy távolba vesző tekintettel mentek át a hídon, nem néztek sem jobbra, sem balra, és figyelemre sem méltatták a kapuban üldögélőket.

Mindenesetre ezek közé a járókelők közé tartozott az okoliStei Milán Glasincanin gazda. Magas, so-

vány, sápadt és meghajlott ember volt. Egész teste szinte áttetsző, súlytalannak látszó, de ólomtalpakon álló test. Ezért járás közben úgy imbolygott, mint körmenetkor gyermekek kezében a hosszú póznás szentkép. Haja és bajusza ősz, mint az öreg embereké, szemét lesüti. Így haladt el erre, holdkóros lépteivel. Nem vette észre, hogy a kapuban vagy a világon valami is megváltozott volna, s őt magát sem vették észre az emberek, akik idejöttek, hogy üldögéljenek, ábrándozzanak, énekeljenek, kereskedjenek, beszélgessenek, vagy a napot lopják, az öregek elfeledték, a fiatalok nem emlékeztek rá, az idegenek nem ismerték. Pedig Glasincanin szoros kapcsolatban volt a kapuval, legalábbis abból ítélve, amit még tíztizenkét év előtt a városban beszéltek vagy suttogtak róla.

Milán édesapja, Nikola Glasincanin gazda akkortájt költözött a városba, amikor Szerbiában legtúze-sebb volt a fölkelés. Szép birtokot vásárolt magának Okolistében. Erősen tartotta magát a hit, hogy nehéz, de nem jó úton szerzett pénzzel menekült ide valahonnan. Erre senkinek sem volt bizonyítéka, de félig-meddig mindenki hitt a dologban. Kétszer nősült, de a gyermekáldás elkerülte. Csupán ezt a fiút, Milánt nevelte föl, s mindent rája hagyott, amiye csak nyilvánosan és elrejtve volt. Milánnak is csak egyetlen fia volt, Petar. Elegendő is lett volna számára a birtok, ha egyetlen, de mindennél hatalmasabb szenvedélye nincs - a kártya.

A kasába igazi lakója természete szerint nem kártyás. Amint már láttuk, mindenféle más szenvedélyei vannak: a nők mérhetetlen szeretete, hajlam az

ivásra, a dalra, kóborlásra, vagy pedig a víz melletti ráérős ábrándozásra. Az ember képességei pedig mindenben korlátoltak, s így ebben is. Ezért a szenvedélyek összecsapnak benne, elnyomják egymást, és gyakran egyik ki is zárja a másikat. Ez nem azt jelenti, hogy a kisvárosban ennek az átkos szenvedélynek nem voltak rabjai, de a szerencsejátékosok száma, más városok lakóival összehasonlítva, valójában mindig kicsiny volt, s a legtöbb esetben az effajta kártyások idegenek vagy jövevények voltak. Milán Glasincanin mindenesetre egy volt ezekből a jövevényekből. Kora ifjúsága óta egészen átadta magát a kártyának. Ha a városban nem talált társaságot, hajlandó volt egész távoli kádiságok területére menni, ahonnan azután pénzzel megtömve érkezett haza, mint kereskedő a vásárról, vagy pedig üres zsebekkel, óra és lánc nélkül, dohányszelence és gyűrű nélkül, de mindenkor sápadtan, kialvatlanul, mintha beteg volna.

Egyébként szokott helye Ustamujic fogadójában volt, a viSegradi carSija mélyén. Volt ott egy keskeny, ablaktalan szobácska, amelyben nappal is égett a gyertya, mindig akadt három-négy ember, akinek a kártya a világ minden kincsénél többet jelentett. Itt, bezárkózva, a dohányfüstben és állott levegőben, vérbe boruló szemmel, száraz szájjal és reszkető kézzel gyakran egész éjszakákat és nappalokat töltöttek, szenvedélyüket szolgálva, mint a vértanúk. Ebben a szobácskában töltötte Milán ifjúságának javát, s itt hagyta erejének és vagyonának legnagyobb részét is.

Nem volt még több harmincévesnél, amikor életében az emberek többsége előtt megmagyarázhatat-

lan, hirtelen változás történt, amely mindörökre kigyógyította súlyos szenvedélyéből, ugyanakkor azonban kicserélte, és teljesen megváltoztatta őt is.

Egy ősszel, lehetett annak tizennégy esztendeje, a hanba egy idegen ember tért be. Sem öreg, sem fiatal, sem csúnya, sem szép, közepes korú és közepes termetű, hallgatagon, de mosoly bujkált a szemében. Üzletember volt, akit egészen eltöltött az a dolog, ami miatt idejött. Itt szállt meg éjszakára, s a sötétség beálltával ráakadt arra a szobáskára, amelybe már délután bezárkóztak a kártyások. Bizalmatlanul fogadták, de olyan szerényen és csöndesen viselkedett, hogy észre sem vették, amikor kisebb összeget tett a kártyára. Többet veszített, mint nyert: zavartan összeráncolta homlokát, és bizonytalan kézzel ezüstpénzt vett elő zsebéből. Miután már eleget veszített, neki is kártyát kellett adniok, hogy osszon. Először csak lassan, óvatosan osztott, aztán egyre élénkebben, fesztelenebbül. Izgalom nélkül játszott, de merészen, egészen végig. Az ezüstpénzek halma egyre növekedett előtte. A játékosok egymás után kezdtek kimaradni. Egyikük aranyláncát akarta a kártyára tenni, de az idegen hűvösen visszautasította, kijelentve, hogy csak pénzben játszik. Késő éjszaka a játékot félbeszakították, mert már senkinél sem volt ezüstpénz. Milán Glasincanin volt az utolsó, de végül neki is vissza kellett vonulnia. Az idegen udvariasan elbúcsúzott és szobájába ment.

Másnap újra játszottak. Az idegen váltakozva ismét veszített és nyert, egyre többet nyert, mint veszített, úgyhogy végül a kasába emberei maradtak pénz nélkül. Megnézték a kezét és a ruháját, figyelme-

sen megvizsgálták minden oldalról, új kártyát hoztak, megváltoztatták helyüket, de semmi sem segített. A rossz hírű és egyszerű *otuz bir* (harmincegy) nevű játékot játszották, melyet mindannyian még gyermekkoruktól fogva ismertek, de az idegen játékmódját nem tudták kitanulni. Hol huszonkilencet húzott, aztán harmincat is, hol pedig megmaradt a huszonötnél. Minden betétet elfogadott, a legkisebbet éppúgy, mint a legnagyobbat, a játékosok apróbb szabálytalanságain - mintha észre sem venné - túltette magát, de a nagyobb szabálytalanságokat kevés szóval, hidegen elutasította.

Milán Glasincanint kínozza és ingerelte ennek az idegennek a jelenléte. Ezekben a napokban különben is összetörtnek és lázasnak érezte magát. Megfogadta, hogy nem játszik többet, de mégiscsak visszatért, utolsó páráig mindent elveszített, s úgy tért haza, szégyennel és haraggal telten. Negyedik vagy ötödik este végül is sikerült erőt vennie magán, és odahaza maradt. Már előkészítette a pénzt, és felöltözött, aztán mégiscsak megmaradt első elhatározásánál. Feje nehéz volt, lélegzete nyugtalan. Egykettőre megvacsorázott, azt sem tudta, mit eszik. Vacsora után néhányszor kiment a ház elé, dohányzott, le-föl sétálgatott, és nézegette maga alatt a világos, őszi éjszakában elcsöndesedett kasabát. Amint így hosszasan sétálgatott, egyszer csak az országúton homályos alakot vett észre: feléje közeledett, aztán a kerítésnél odafordult, és megállt.

- Jó estét, szomszéd! - kiáltott rá az ismeretlenül. A hangjáról megismerte: az idegen volt, a hanból.

Az ember szemmel láthatólag miatta jött, és beszélgetni akart. Milán a kerítéshez ment.

- Hát te nem jössz ma este a hanba? - kérdezte az idegen nyugodtan és hűvösen, csak úgy félvállról.

- Nincs ma kedvem. Ott vannak a többiek.

- Nincs már ott senki, mindannyian korán hazamentek. Hanem gyere te, játszunk mi ketten.

- Késő van már, hitemre, s aztán hol is játszának.

- Leme gyünk a híd kapujába, nemsokára holdfény is lesz.

- De hát elmúlt már az ideje - védekezett Milán, s a szája megfásult, s szavai mintha idegenek lettek volna.

A vendég továbbra ott állt, és várt, mintha nem is gondolna arra, hogy másként is történhetik, mint ahogyan ő akarja.

S valóban, Milán kinyitotta a kertajtót, s elindult az emberrel, habár szavaiban és gondolataiban, s akarata utolsó erőfeszítéseiben még ellenállt annak a csöndes erőszaknak, amely magával húzta, s amelytől nem tudott szabadulni, bár sértette és ellenkezést, undort keltett benne az idegen.

Gyorsan leereszkedtek az OkoliSte oldalán. Stani-Sevac fölött valóban már kövéren fölemelkedett a hold. A híd végtelennek és valószínűtlennek látszott, mert két vége elveszett a tejszínű ködben, és odalenn pillérei elsüllyedtek a sötétségben. A pillérek és boltívek egyik oldalát élesen megvilágította a holdfény, másik része pedig teljes árnyékban volt; a megvilágított és sötét felületek éles vonalakban váltak el egymástól, úgyhogy a híd csodálatos arabeszknek lát-

szott, amely a világosság és sötétség pillanatnyi játékból keletkezett.

A kapuban nem volt élő lélek. Leültek. Az idegen kártyát húzott elő. Milán még egyszer ki akarta nyitni a száját, hogy megmondja, milyen kellemetlen így, hiszen alig tudják megkülönböztetni a kártyákat, s nem ismerik föl a pénzt, de az idegen ügyet sem vetett rá. Megkezdődött a játék.

Kezdetben még szóltak is néhány szót, ahogy azonban a játék izgalma nőtt, teljesen elhallgattak. Csak sodorták a cigarettákat, és egyikről a másikra gyújtottak. A kártya néhányszor egyik kézből a másikba ment, de végül is az idegennél maradt. A pénz hangtalanul hullott a köré, amelyet lassan gyöngye harmat lepett be. Elkövetkezett az a pillanat, amelyet Milán jól ismert, amikor az idegen huszonkilencre kettést és harmincra disznót húzott. Milánnak elszorult a torka, és elködösödött a tekintete. Az idegen arca pedig a holdfényben még nyugodtabb volt, mint máskor. Nem egészen egy óra leforgása alatt Milán pénz nélkül maradt. Az idegen azt indítványozta, menjen haza, s vegyen magához pénzt, ő majd elkíséri. Elmentek és visszatértek, aztán folytatták a játékot. Milán úgy játszott, mintha megnémult és megvakult volna, gondolataiban találgatta a kártyát, s jelekkel mutogatta, mit akar. Egyáltalán a kártyalapok mintha egészen mellékessé váltak volna kettejük között, s csak arra lettek volna jók, hogy kétségbeesetten, föllélegzés nélkül birkózzanak egymással. Mikor Milán ismét pénz nélkül maradt, az idegen megparancsolta neki, menjen haza, s hozzon újabb pénzt, ő pedig cigarettázva ott maradt a kapu-

ban. Nem is tartotta szükségesnek, hogy elkísérje, mert többé gondolni sem lehetett arra, hogy Milán nem engedelmeskedik, vagy becsapja, és otthon marad. És Milán engedelmeskedett, szó nélkül elment, és alázatosan visszatért. Akkor a szerencse hirtelen megfordult. Milán visszanyerte a pénzét. Az izgalomtól még inkább összeszorult a torka. Az idegen megduplázta a tétet, aztán megháromszorozta. A játék egyre gyorsabbá, egyre hevesebbé vált. Suhogott közöttük a kártya, hullott a pénz ezüstben és aranyban. Mindketten hallgattak. Milán csak fölindultán zihált, váltakozva hol verejtékezett, hol fázott a holdfényes, enyhe éjszakában. Játszott, osztott és takart, de nem azért, mintha kedve lett volna a játékhoz, hanem mert muszáj volt. Érezte, hogy ez az idegen nemcsak a pénz szívja ki belőle, dukátot dukát után, hanem csontjaiból a velőt, ereiből a vért, egyik csöppet a másik után, s hogy minden újabb veszteséggel egyre inkább elhagyja ereje és akarata. Időről időre egy-egy rejtett pillantást vetett ellenfelére, azt várta, hogy kiálló fogú, parázsló szemű, sátáni arcot fog megpillantani, de éppen ellenkezőleg, mindig az idegen eddigi arcát látta, annak az embernek figyelmes arckifejezését, aki mindennapi dolgát végzi, siet, hogy be is fejezze, amit megkezdett, s akinek saját magának sem könnyű és kellemes a dolog.

Milán hamarosan ismét elveszítette minden készpénzét. Ekkor az idegen azt indítványozta, játsszanak vagyonban, földben, birtokban.

- Négy magyar arany a tét, te pedig egy pej lovat tegyél nyergestül. Áll?

-Áll.

Így veszett el a pej ló, aztán utána két igásló, aztán a tehenek és a borjak. Mint gondos és higgadt kereskedő, az idegen egymás után név szerint sorolta föl Milán istállójának barmait, pontosan fölértékelte mindegyiket, mintha csak Milán házában született és nevelkedett volna.

- Itt van tizenkét dukát a Salkusa nevű szántóföldedért! Tartod?

- Tartom!

Az idegen osztott. Öt kártyában Milánnak mindössze huszonnyolca volt.

- Még? - kérdezte nyugodtan az idegen.

- Még egyet - ejtette ki a szót Milán, alig suttozva, s minden vér a szívére szaladt.

Az idegen nyugodtan megfordította a kártyát. Kettes volt, menekvést jelentő kártya. Milán közönyösen mormolta a foga között:

- Elég!

Görcsösen összeszorította és elrejtette lapjait. Igyekezett, hogy arckifejezése minél közönyösebb legyen, hogy ellenfele ki ne találja, mennyije van.

Akkor az idegen saját magának húzott, mikor huszonhétig jutott, megállt, nyugodtan Milán szemébe nézett, de az lesütötte a tekintetét. Az idegen még egy lapot fordított. Kettes volt. Röviden és alig hallhatóan fölsóhajtott. Úgy látszott, huszonkilencen megáll, és a vér a győzelem előérzetében már kezdett visszatérni Milán fejébe. Ekkor azonban az idegen megrándult, erősebben kidüllesztette a mellét, fejét hátravetette, úgyhogy a holdfény megvillant homlokán és szemében, s még egy lapot fordított. Megint kettes. Hihetetlennek látszott, hogy három kettes

egymás után következtek, de mégis így volt. A kártya hátlapján Milán megpillantotta szántóföldjét, úgy fölszántva és megboronálva, mikor tavasszal a legszebb. Mintha ájulásban volna, a barázdák táncoltak előtte, de az idegen nyugodt hangja magához térítette.

- Otuz bír! A szántóföld az enyém!

Más szántóföldek kerültek sorra, aztán mindkét ház, utána az osojnicai tölgyes. A fölértékelésben rendszerint megegyeztek. Milán egyszer-egyszer nyert, s magához ragadta a dukátokat. Mint az arany, villant föl benne a reménykedés, de két-három balfogás után megint pénz nélkül maradt, és újra csak a birtok volt a tét.

Mikor a játék, mint a vízáradás, mindent elvitt, mindkét játékos megállt egy pillanatra, nem mintha föllélegezni akartak volna, mert úgy látszott, ettől mindketten féltek, hanem azért, hogy gondolkozzanak, miben is játszhatnak még tovább. Az idegen higgadt volt, a gondos üzletember megjelenésével, aki az üzlet első fele után csak megpihen, de sietős a dolga, és a többire akar térni. Milán szinte megmerevedett, egész kihűlt; szíve erősen dobolt a fülében, s a köülés hol fölemelkedett, hol lesüllyedt alatta. Akkor az idegen egyenletes, unott orrhangján ismét megszólalt:

- Tudod mit, barátom? Játsszunk még egyet, de mindennel szemben mindent. Mindent fölteszek, amit ma este nyertem, te pedig az életedet. Ha nyersz, megint a tied minden, ahogy eddig volt, pénz, vagyon, föld, minden. Ha veszítesz, ugorj le a kapuból a Drinába.

Ezt is ugyanolyan szárazon és üzleti hangon mondotta, mint eddig mindent, mintha csak két, a kártyától megszállott ember között a legközönségesebb térről volna szó.

„Ez azért jött, hogy a lelkem elveszítsem vagy megmentsem” - gondolta Milán, és erőfeszítést tett, hogy fölkeljen, hogy kiszabadítsa magát ebből az értelmetlen örvényből, amely mindenét elvitte, s most, íme, ellenállhatatlan erővel feneketlen mélyébe szívja, de az idegen egyetlen tekintete visszatérítette a helyére. S mintha csak a hanban játszanának, két vagy három garasért, Milán lehajtotta a fejét és kezét nyújtott. Mindketten elvágta a kézfogást. Az idegennél négyes, Milánnál tízes jött ki. Milánon volt a sor, hogy osszon. Ez reménnyel töltötte el. Osztott, az idegen pedig egyre újabb és újabb lapokat követelt.

- Még! Még! Még!

Öt lapot húzott. Mikor huszonnyolcig jutott, egy pillanatra megállt, rátekintett az idegen kártyájára és rejtélyes arcára. Még csak sejteni sem lehetett, mennyije van, de hihetőnek látszott, hogy többje huszonnyolcnál; először, mert ma este alacsonyabb számoknál nem állt meg, másodszer, mert öt lapja volt. És minden erejét összeszedve, Milán még egy lapot fordított. Négyes volt. Tehát: harminckettő - vége.

Nézett, de nem akart hinni a szemének. Lehetetlennek látszott, hogy így egyszerre mindent elveszítsen. Lábujjától egészen tarkójáig valami tüzesen és zúgva átbizsergett rajta. Egyszerre minden világossá vált előtte, az is, hogy mi az élet értéke, az is, hogy

mi az ember, s hogy mi az az átkozott és megmagyarázhatatlan szenvedély, hogy a sajátjával és idegennel játsszék, saját magával és mindennel, ami körülötte van. Minden világos volt előtte, mint a nap, mintha most virradt volna meg, s mintha álmodta volna, hogy játszott és veszített, de mindez ugyanakkor mint valóság, visszavonhatatlan, jóvátehetetlen valóság állt előtte. Valamit ki akart ejteni a száján, föl akart jajdulni, hogy segítségül hívjon valakit, legalább egy sóhajtással, de már annyi erőt sem talált magában.

Mellette ott állt és várakozott az idegen.

És akkor, egyszerre, valahol a parton föl kukorékkolt egy kakas, vékonyan és hangosan, egyszer s nyomban utána még egyszer. Olyan közel volt, hogy szárnyának csapkodását is hallani lehetett. Mintha szél ragadná el őket, szétrepültek a kártyalapok, szétszóródtak és elgurultak a pénzdarabok, s az egész kapu alapjaiban megrázkódott. Milán félelmében lehunyta szemét, és arra gondolt, hogy elkövetkezett a végítélet órája. Mikor ismét kinyitotta szemét, azt látta, hogy egyedül van. Ellenfele szét pattant, mint a szappanbuborék, s vele együtt a kőlapokról eltűnt a kártya és a pénz.

A csorba hold narancsszínekben úszott a látóhatár alján. Hideg szél támadt. A mélységből hangosabban tört föl a víz zúgása. Milán figyelmesen megtapogatta a követ, amelyen ült, arra törekedve, hogy magához térjen, és föl ismerje, hol is van, mi is történt vele, aztán nagy nehezen fölemelkedett, s mintha idegen lábón járna, okoli Stei háza felé indult.

Zihálva és tántorogva ért nagy nehezen a háza elé,

s itt súlyos sebesültként lezuhant, testével tompán az ajtóhoz ütődve. Az álmukból fölriadt házbéliek ágyába vitték.

Két hónapig feküdt lázálomban, félrebeszélve. Azt hitték, nem marad életben. Nikola pópa fölkereste és utolsó kenetet adott neki. Mégis magához tért, és fölkelte, de mint egészen más ember. Ez a Milán idő előtt megöregedett aggastyán és visszavonultan élő külön volt, keveset beszélt, és nem érintkezett az emberekkel többet, mint amennyit éppen kellett. Arcán, amely nem ismerte a mosolygást, fájdalmas, feszült figyelem lebegett. Csak a házát nézte, ment a dolgai után, mintha sohasem ismerte volna a társaságot és a kártyát.

Még betegsége idején elmesélte Nikola pópának mindazt, ami azon az éjszakán, ott fönn a kapuban történt, később pedig két jó barátjának elmondta a dolgot, mert úgy érezte, ezzel a titokkal a lelkében nem tudna tovább élni. A világ is hallott valamit, s mintha kevesellte volna azt, ami a valóságban történt, még hozzá is adott, fölcicomázta az egész mesét, s aztán, mint ahogyan ezt tenni szokta, másnak a sorsára fordította figyelmét, és elfelejtette Milánt élményeivel együtt. így élt, dolgozott, forgolódott a városiak között az a valaki, aki a hajdani Milán Gla-sincaninból megmaradt. Az ifjabb nemzedék csak olyannak ismeri, amilyen most, és nem is sejti, hogy valaha más volt. Ő maga is mintha mindent elfelejtett volna. S olyankor, midőn házából lemegy a városba, és a holdkórosok nehéz, lassú lépteivel átkel a hídon, a legkisebb fölindulás, sőt emlékezés nélkül halad el a kapu mellett. Eszébe sem jut, hogy ez a

gondtalan emberekkel teli, fehér kőülésű sofa valamilyen kapcsolatban lehet azzal a borzalmas hellyel, valahol a világ végén, amelyen ő egy éjszaka utolsó játszmáját játszotta, és a csalóka kártyára tette föl mindazt, amije van, saját magát is és mind a két világi életét.

Milán egyébként gyakran kérdezte saját magától, vajon ez az éjszakai élmény ott a kapuban nem volt-e csak álom, amelyet azalatt álmodott, míg háza kapuja előtt ájultan feküdt - csak következménye, nem pedig oka a betegségének ? Az igazat szólva, Nikola pópa és az a két barátja is, akire rábízta titkát, inkább hajlottak arra, hogy Milán meséjét képzelgésnek, álmoknak tekintsék, amelyet lázrohamában látott. Mert valójában egyik sem hitte közülük, hogy az ördög otuz birt játszik, s hogy a kapuba viszi azt, akit el akar veszíteni. De élményeink gyakran annyira sötétek és súlyosak, hogy nem csoda, ha az emberek a sátán beavatkozásával védekeznek, s arra törekszenek, hogy így magyarázzák meg, vagy legalábbis könny-nyebben elviselhetővé tegyék őket.

Most már, akárhogy történt is, az ördöggel vagy az ő segítségével nélkül, álomban vagy valóságban, az bizonyos, hogy Milán Glasincanin, miután egy éjszakán elveszítette egészségét, fiatalságát és rengeteg pénzét, szinte csodálatos módon mindörökre megszabadult szenvedélyétől. De nemcsak ez. A Milán Glasincaninról szóló meséhez még egy másik sors meséje is kapcsolódik, s ennek a vége is a kapuból indult el.

Az éjszakára, amikor Milán Glasincanin (álomban vagy valóságban) a kapuban azt a szörnyű és utolsó

kártyajátszmát játszotta, verőfényes őszi nap következett. Szombat. Mint minden szombaton, a viSegradi zsidó kereskedők gyermekeikkel együtt összegyülekeztek a kapuban. Ráérősen és ünnepélyesen, atlasznadrágjukban, posztó dzemadánban, sötétpiros, alacsony fezzel a fejükön, szigorúan megtartották az Úr napját, s le-föl sétálgattak a folyó mellett, mintha valamit keresnének benne. De legtovább a kapuban üldögéltek, spanyol nyelven hangosan és élénken beszélgettek, s csak a káromkodásokat mondták szerbül.

Ezen a reggelen Bukus Gaon, az istenfő, tisztos és árva Avram Gaon borbély legidősebb fia érkezett elsőnek a kapuba. Tizenhat esztendő volt, de még nem talált állandó foglalkozást, sem meghatározott hivatalt. A többi Gaonnal ellentétben, az ifjú ember fejében bolond szél fújdogált, s ez nem engedte, hogy észre térjen, megállapodjék valamilyen foglalkozásnál, s folyton üzte, hajtotta, hogy mindenütt és mindenben valami nagyobb és szebbet találjon a maga részére. Mikor Bukus Gaon le akart ülni, odapillantott, hogy eléggé tiszta-e a kőpad. Ahogy odanézett, két kőköcska között sárga fény vékony vonalát látta föl-villanni. Az arany ragyogása volt, amely olyan kedves az emberi szemnek. Jobban odanézett. Nem lehetett kétség: valahonnan egy dukát szorult a két kő közé. A fiatalember körülnézett, látja-e valaki, s keresett valamit, amivel kipiszkálhatja a dukátot, amely a kő réséből rámosolygott. De nyomban eszébe jutott, hogy szombat van, s véték és bűn volna, ha bármit cselekednék. Főlindultán, izgatottan leült arra a helyre, ahol az arany rejtőzködött, és föl sem kelt

onnan egészen délig. Mikor pedig eljött az ebéidő, s mikor a zsidók öregje-fiatálja hazatért, hogy megebédeljen, Bukus egy vastagabb szalmaszálat talált, és megfedkezve a vétekről és ünnepnapról, óvatosan pizskálta a kövek közé szorult dukátot. Valódi magyar aranypénz volt, szinte súlytalan, mint az apró, száraz falevél. Az ebédéről elkésett. S mikor leült a szűkös asztalhoz, amelynél tizenhármán voltak (tizenegy gyermek, az apa és anya), nem is hallotta, hogy apja leszidja, és naplopónak, semmittevőnek nevezi, aki még a kész ebédhez sem érkezik idejében haza. Füle egyre zúgott, szeme előtt pedig villogott az arany. Sohasem sejtett fényűzés napjai nyíltak meg előtte, amelyekről mindig csak ábrándozott. Úgy tetszett neki, mintha a napot hordozná a zsebében.

Ezzel a dukáttal Bukus másnap minden teketória nélkül elment az Ustamujic fogadóba, ott belopakodott abba a szobáskába, amelyben szinte éjjel-nappal forgott a kártya. Mindig erről álmodott, de sohasem volt annyi pénze, hogy be merjen lépni és szerencsét próbáljon. Most megvalósíthatta régi álmát.

Néhány fájdalmas és izgalmas órát töltött itten. Először mindnyájan megvetéssel és bizalmatlanul fogadták. Mikor látták, hogy fölvaltja a magyar aranyat, nyomban arra gondoltak, hogy valakit meglopott, de elfogadták a tétjét. (Mert ha a kártyások a pénz eredetét vizsgálgatnák, sohasem tudnának egy kompániát összeállítani.) Ekkor azonban a kezdő részére újabb kínok támadtak. Ha nyert, fejébe futott a vér, s tekintetét elködösítette a forróság és verejtékezés. Ha pedig nagyobb veszteség érte, azt hitte, eláll

a lélegzete és megfagy a szíve. De mind e kínok után, amelyek mindegyike úgy rémlett neki, hogy nincs belőle kivezető út, ezen az estén mégis négy dukáttal a zsebében hagyta el a hant. S habár a fölindulástól egészen összetört, s szinte lázálomban úgy érezte, mintha tüzes vesszőnyalábokkal verték volna, mégis kiegyenesedve és büszkén ment. Izzó tekintete előtt távoli és fényes látóhatárok nyíltak, amelyek árnyékba borították családi nyomorúságát, s mindenestül eltüntették előle az egész kasabát. Megittasultan ment, ünnepélyes léptekkel. Életében először történt, hogy nemcsak látta az arany ragyogását, s nemcsak hallotta a hangját, hanem súlyát is érezte.

Még ezen az őszön a fiatal és zöldfülű Bukus csavargó, foglalkozásszerű kártyás lett, s odahagyta a családi házat. Az öreg Gaon majd elsüllyedt a szegyetől és szomorúságtól, amelybe elsőszülött fia döntötte, és boldogtalanságát az egész zsidó hitközség sajtájának tekintette. Később Bukus elhagyta a várost, és rossz kártyássorsával világgá ment. S azóta soha többé, immáron tizennégy esztendeje nem hallott róla senki. Ezt tette vele az *ördög dukátja*, amelyet a kapuban talált és onnan piszkált elő egy szombati napon.

13

Elkövetkezett a megszállás negyedik esztendeje. Úgy látszott, mintha minden meglehetősen lecsöndesedett és beleszokott volna a dologba. Ha már nem jön is vissza a török idők elmúlt *édes csöndessége*, de legalább az új fölfogás szerinti rend kezdett megszi-

lárdulni. Akkor azonban valami ismét földübörgött a föld mélyén, váratlanul katonaság érkezett a kisvárosba, s a híd kapujában ismét megjelent az őrség. Ez pedig ily módon következett be.

Az új hatalom ebben az évben Bosznia és Hercegovina területén megkezdte a sorozásokat. Ez a nép körében, főleg azonban a törököknél nagy riadalmat keltett. A boszniai törökök ötven évvel azelőtt, mikor a szultán először vezette be az európai módon felöltöztetett, begyakorolt és fölszerelt rendes katonaságot, a nizámot, fölláztak, és valóságos kicsiny, de véres hadjáratokat vezettek, mert nem akartak gyaur ruhát öltetni, s nem akartak a mellükön keresztbefutó fegyverszíjat viselni, mert ez a kereszt sötét szimbólumára emlékeztette őket. Most pedig mégiscsak föl kellett venniük ezt a gyűlölt *szűk ruhát*, mégpedig máshítú, idegen császár szolgálatában.

Mindjárt a megszállás utáni első években, mikor a hatóságok bevezették a házak számozását és a lakosság összeírását, a törökök körében ezek az intézkedések bizalmatlanságot keltettek, és bizonytalan, de mély félelmet ébresztettek.

Mint ilyen alkalmakkor mindig, a kasába törökjei közül a legtekintélyesebbek és legtanultabbak összejöttek, hogy észrevétlenül megbeszéljék ezeknek az intézkedéseknek a jelentőségét, és megállapodjanak abban a magatartásban, amelyet velük szemben elfoglaljanak.

Egy májusi napon, mintegy véletlenül, összetaláltak a kapuban ezek az *első emberek*, és a sofa valamennyi helyét elfoglalták. Miközben csöndesen szűröcsölték kávéjukat és maguk elé néztek, majdnem

suttogva beszélgettek a hatóságok új, gyanús intézkedéseiről. Valamennyien elégedetlenek voltak. Természetük szerint ellenezték a hatóságok fölfogását és szokásait, mert mindegyikük úgy érezte, hogy fölöslegesen és érthetetlenül megalázzák őket, amikor személyi dolgaikba és családi életükbe avatkoznak. De senki sem tudta az összeírás igazi értelmét megmagyarázni, sem pedig megmondani, milyen módon lehetne ellenszegülni. Közöttük ült Ali hodza is, aki egyébként ritkán ment a kapuba, mert valahányszor meglátta a sofához vezető lépcsőt, mindig fájdalmasan viszketni kezdett a jobb füle.

Husein aga, a viSegradi muderis, tanult és beszédes kedvű ember, mint arra leghivatottabb, magyarázgatta, mit is jelenthet a házak megszámozása s a gyermekek és felnőttek összeírása.

- Azt hiszem, ez már ősrégi gyaur szokás. Van annak már harminc esztendeje is, ha nem több, Trav-nikban volt Tehir nagyvezér. Eltörökösödött ember volt, de nem őszinte, hanem képmutató *munafik*, aki csak színleg volt muzulmán, lelke mélyén azonban gyaur maradt, aminthogy az is volt. Azt mesélték az emberek, hogy egy csengő volt mellette, s ha szolgálai közül valakit be akart hívni, ő csak rácsapott néhányszor a csengőre, mint a gyaur pópa szokta, amíg szolgálja nem jelentkezett. Nos, ez a Tehir pasa elsőnek kezdte a travniki házakat megszámozni, s mindegyikre táblát szögeztetett a számmal. A nép azonban föllázadt, összegyűjtötte a házakról a táblákat, elvitte őket egy helyre, és fölgújtotta. Majdnem vér folyt emiatt. Szerencsére azonban a hír eljutott Sztambul-ba, és Tehir pasát kiemelték Boszniából. Hogy a

nyoma is elvessen! Hát ami most van, az is efféle dolog. *Defter-t* akar a sváb mindenről összeállítani, még a fejünkről is.

Mindannyian maguk elé néztek, miközben a muderist hallgatták, aki arról volt híres, hogy inkább szerette visszaemlékezéseit hosszasan elmesélgetni, semmint világosan és röviden kifejezni véleményét arról, ami ma történik.

Mint mindig, most is Ali hodzsa vesztette el elsőnek a türelmét.

- Ez nem a hitében, hanem a számításában van a svábnak, muderis effendi. Nem játszanak a svábok, és nem lopják a napot még akkor sem, ha alusznak, hanem a dolguk után néznek. Ezt most még nem látni, de néhány hónap vagy egy év múlva már látható lesz. Mert jól mondotta a boldogult Semszi bég Bran-kovic: „Hosszú nyújtón vannak a sváb aknák!” A házaknak meg az embereknek ez az összeírása, ahogy én sejtem, vagy valami új adókiivetés miatt kell a svábnak, vagy robotra és katonának akarja összegyűjteni az embereket. S az is lehet, hogy mind a kettőre. Ha engem kérdeztek, mit kell cselekednünk, én ilyenképpen gondolom: hogy föllázdjunk, arra nincs katonaságunk. Ezt az Isten is látja, és az emberek is tudják. De nem muszáj mindennek engedelmeskednünk, amit elrendelnek nekünk. Senkinek nem kell megjegyeznie a számaikat, sem pedig megmondani a korát, hadd találják el maguktól, ki mikor született. Ha pedig arra merészkednek, hogy a fehérszínűkhöz, hát ne hagyjuk magunkat, s védekezzünk, aztán majd eligazítja valahogy az Úristen.

Még soká beszélgettek a hatóságok kellemetlen intézkedéseiről, de lényegében minden úgy maradt, ahogy Ali hodza megmondotta: a passzív ellenállásnál. Az emberek takargatták éveik számát, vagy hibás adatokat mondtak, és ilyenkor írástudatlanságukra hivatkoztak. Az asszonyokról pedig senki sem mert kérdezősködni, mert ezt véres sértésnek tekintették. A házszámokat föltüntető táblákat a hatóságok minden utasítása és fenyegetése ellenére is láthatatlan helyekre rejtették, vagy visszájára szögezték föl. Vagy pedig újrameszelték a házat, s mintegy véletlenül, a házszámot is átmeszelték.

Mikor a hatóságok látták, hogy ha leplezett is, de mély és őszinte az ellenállás, elnéztek fölötte, és kikerülték a törvény szigorú alkalmazását, nehogy összeütközések támadjanak.

Három esztendő múlt el ezután. Az összeírás okozta nyugtalanságot már el is felejtették, amikor vallásra és társadalmi osztályra való tekintet nélkül megkezdték a fiatalok sorozását. Hercegovina keleti részében akkor nyílt fölkelés tört ki, amelyben a törökök mellett első ízben vettek részt a szerbek is. A föllázadt nép vezetői kapcsolatot kerestek a külfölddel, elsősorban pedig Törökországgal, azt állítva, hogy a megszálló hatóság túllépte a berlini kongresszus által adott meghatalmazást, és nincs joga arra, hogy a még mindig török szuverenitás alatt álló területeken sorozásokat végezzon. Boszniában nem volt szervezett ellenállás, de Focán és Gorazdén keresztül a fölkelés egész a viSegradi kerületig terjedt. Némely szökevények vagy szétvert csapatok maradványai arra törekedtek, hogy a visegradi hídon át a Szan-

dzsákba vagy Szerbiába jussanak. Mint ilyenkor mindig, a fölkelés mellett virágozni kezdett a betyárvilág.

Ekkor, oly sok év után, ismét öröket állítottak a híd kapujába. Habár tél volt és nagy hó esett, a kapuban éjjel-nappal két csendőr állott. Ezek megállították az ismeretlen és gyanús járókelőket, kikérdezték és átvizsgálták őket.

Már két hét múlva megérkezett a városba a *portyázó század*, és leváltotta a kapuban őrséget teljesítő csendőröket. A *Streifkorps-ot* azonnal megszervezték, mielőtt a hercegovinai lázadás nagyobb méreteket öltött. Ezek harcos és gyorsan mozgó alakulatok voltak, válogatott legényekből álltak, akiket jól felszereltek a nehéz terephez szükséges akciókra. A legénység jól fizetett önkéntesekből állott. Olyan emberek voltak közöttük, akik a megszálló csapatok első behívású katonáiból kerültek ki, és nem akartak hazájukba visszatérni, hanem inkább ott maradtak, hogy a portyázó különítményekben szolgáljanak. Többeket a csendőrség kötelékéből vezényeltek át az új mozgó különítményekhez. Végül bizonyos számú hazai ember is volt közöttük, akik mint bizalmi emberek és vezetők szolgáltak a különítményeknél.

Egész télen, márpedig ez a tél nem volt könnyű, sem rövid, a Streifkorps kettős őrsége állta a strázsát a kapuban. Közülük az egyik rendszerint idegen, a másik pedig hazai ember volt. Ezek most nem építettek bódét, mint valamikor a Karadorde-fölkelés idején a törökök. Nem is volt kivégzés, sem pedig fejek levágása. S mégis, most is, mint mindig, ha a kaput lezárták, szokatlan események fordultak elő, amelyek

a városon nyomot hagytak. Mert nehéz idők nem múlhatnak el anélkül, hogy némelyek meg ne járják. A portyázók között, akik egymást váltották a kapuban, egy kelet-galíciai fiatalember is volt, név szerint Gregor Fedun. Ez az alig huszonhárom éves fiatalember hatalmas növésű, de gyermekded lelkű, medveerős, de olyan szégyenlős volt, akárcsak egy kislány. Katonai szolgálata már végére járt, mikor ezredét Boszniába irányították. Részt vett a maglaji és glasinaci ütközetben, aztán másfél esztendőt Kelet-Bosznia különböző garnizonjaiban töltött. Mikor pedig szabadulásának ideje elérkezett, nehezeére esett a visszatérés a galíciai Kolomeába, a sokgyermekes, de nélkülöző apai házba. Már Pesten, a káderénél volt, mikor közzétették a fölhívást a portyázó csapatokba való önkéntes jelentkezésre. Mivel a több hónapos harcok során megismerte Boszniát, Fedunt azonnal fölvtették. Ő pedig őszintén örvendezett azon, hogy ismét megláthatja a boszniai fálvakat és kisvárosokat, amelyekben nehéz, de víg napokat is töltött, s amelyekhez most már emlékei fűzték, s tudjuk, hogy az emlékekben a nehéz napok is szebbé válnak, a víg napok pedig még fényesebben ragyognak. Szinte elolvadt a gyönyörúségtől, s eltöltötte a büszkeség, ha arra gondolt, hogy rokonai, fivérei és nővérei milyen boldog arccal veszik majd át az ezüstforintosokat, amelyeket ő a bőséges önkéntesi fizetésből hazaküld. S mindezekben fölül még az a szerencse is érte, hogy nem Kelet-Hercegovinába küldték, ahol a fölkelőkkel fárasztó és gyakran nagyon veszélyes harcok folytak, hanem a Drina menti városba, ahol egész

kötelessége abból állt, hogy őrzőjáratokban kellett részt vennie, és őrséget kellett állnia.

Itt töltötte a telet, gyakran órák hosszat topogva és körmeit fújva a kapuban, fagyos, derült éjszakákon, mikor a kő megreped a nagy hidegtől, s mikor az égbolt elsápad a kasaba fölött, a kövér őszi csillagokból pedig apró, szúrós gyertyácskák válnak. Itt érte a tavasz is, itt vette észre a kikelet első jeleit a kapuban: a Drina jegének azt a nehéz, tompa ropogását, amelyet az ember valahol mélyen a bensőjében érez, s a tavaszi szélnek azt a rekedt huhogását, amely egész éjszaka zúg a viSegradi hegységek csupasz erdei fölött.

Ott strázsált a fiatalember, ha sor került rá, és érezte, amint a földben és a vízben jelentkező tavasz lassan beléje áramlik, szétomlik benne, s minden érzékét bizsergeti, gondolatait összekuszálja és magával ragadja. Strázsált a hídon, s dúdolgatta azokat az ukrán dalokat, melyeket szülőföldjén énekelnek. S miközben dalolgatott, minden múltó tavaszi nappal egyre jobban érezte, hogy ezen a széljárta, kiugró helyen vár valakire.

Március elején a parancsnokság figyelmeztetést küldött a hídőrző különítménynek, kettőzze meg figyelmét, mert megbízható értesülések szerint Jakov iekrlija, az ismert betyár Hercegovinából Boszniába szökött, most valahol ViSegrad környékén tanyázik, és minden valószínűség szerint arra törekszik, hogy elérje a szerb vagy a török határt. A hídőrző katonák iekrlija személyleírását is megkapták, azzal a figyelmeztetéssel, hogy ezúttal olyan betyárról van szó, aki testileg apró és jelentéktelen emberke, de rendkívül

erős, merész, ravasz, s már néhányszor sikerült kiját-
szania az őrzőket, amelyek körülzárták. Parancs-
kihirdetéskor Fedun is hallotta a figyelmeztetést, s mint
hivatalos közlést, komolyan is vette. Valójában egy
kissé még túlzottnak is gondolta, mert nem tudta
elképzelni, hogyan juthatna át valaki észrevétlenül a híd
tízlépcsnyi széles területén. Nyugodtan és gondtalanul
töltötte el azt a néhány nappali és éjszakai órát a kapu
őrségén. Megkettőzte a figyelmét, de nem annak a
bizonyos Jakovnak a személyisége foglalkoztatta,
akinek se híre, se hamva nem volt, hanem inkább az a
sok jel és jelenség, melyekkel a tavasz odafönn a
kapuban kopogtatott.

Az ember, ha huszonhárom éves, nem egykönnyen
összpontosítja figyelmét egyetlenegy tárgyra, hiszen az
erő és élet úgy bizserg benne, mintha hangyák
másznának a testén, s körülötte zúg, villog, illatozik a
tavasz. A völgykatlanokban olvadozik a hó, a folyó
gyorsan suhan, szürke, mint a homályos tükör, és az
északnyugati szél a havasok leheletét és a völgyek első
rügyeinek illatát hordja. Mindez magával ragadja és
szórakozottá teszi Fedunt, aki a híd egyik erkélyétől a
másikig végig-végigméri a teret, vagy ha éjszaka áll őrt,
nekitámaszkodik a falnak, s a széllel együtt dúdolgatja
kis ukrán dalocskáit. És sem éjjel, sem nappal nem
hagyja el az az érzés, hogy vár valakire, az a gyötrő és
édes érzés, amelynek gyökerei mindenben ott vannak,
ami az ember körül a földön, vízben és az égen történik.

Egy napon, úgy ebéd táján, az őrség mellett egy török
lányka haladt el. Abban a korban volt, mikor a török
lányok még nem fátyolozzák el magukat, de

már egészen nyílt arccal sem járnak, hanem egy különleges vékony lepelbe, az úgynevezett *boSóá-ba* burkolóznak, amely elfödi egész testüket, kezüket és hajukat, állukat és homlokukat, de még mindig fődétlenül hagyja az arcuk egy részét: szemüket, orrukat, szájukat és orcájukat. Ez az a rövid időszak a gyermek- és a hajadonkor között, mikor a muzulmán lány ártatlanul és örömmel mutatja még gyermeki, de már nőies arcának varázsát, melyet holnap már mindörökre elrejt a sűrű feredzse.

A kapuban egy lélek sem volt. Fedunnal egy Ste-van nevű pracai ember állt őrt, egy paraszti származású portyázó. Ez a koros férfi, aki nem vetette meg a pálinkát, ott szunyókált Fedun mellett, szabálytalanul a kősofán üldögélve.

Fedun óvatosan és félénken nézte a lánykát. A lány körül ott repdesett a tarka boSca, hullámzott és lebegett a napon, mintha a szél szárnyán és a lány lépéseinek ritmusában élne. A nyugodt és szép arcot szorosan és feszesen körülfogta a boSca kelméje. Lesütött szempillái meg-megrebbentek. Így haladt el Fedun mellett, és eltűnt a carSijában.

A fiatalember élénkebben lépkedett egyik erkélytől a másikig, és folyton a piac felé pillantgatott. Úgy érezte, hogy most már valóban van kire várnia. Félóra múlva - a hídon még déli csöndesség uralkodott - a török lány visszatért a carSijából, és megint elhaladt a megbolygatott ifjú előtt. Fedun most már hosszabban és bátrabban nézte, s ami a legfurcsább volt, a lány is ránézett a katonára, rövid, de fesztelen pillantással, egy kicsit mosolygósan, egy kicsit ravaszul, a hajtincsei mögül, de azzal a derült

huncutsággal, amellyel egyik gyermek a másikat játék közben bátorítja. Lassan haladva, de gyorsan távolodva ismét ellebegett előtte a bő boSca ezernyi apró hullámvázában, amely fiatal, de már erős alakját beburkolta. A boSca keleti tarkasága és élénk színei még hosszú ideig föl-fölvillantak a tulsó part házai között.

Az ifjúba csak most döbönt bele a csodálat. Még mindig ott állt ugyanazon a helyen és ugyanabban a testtartásban, melyben akkor volt, mikor a lány elhaladt mellette. Aztán összerezsent, puskájához kapott, s annak az embernek érzésével nézett körül, aki elhanyagolt valamit. A csalóka márciusi napfényben ott szunyókált Stevan. A fiatalembernek úgy rémlett, hogy egy kicsit mind a ketten vétkesek, s hogy akár egy szakasz katona is elvonulhatott volna mellettük az idő alatt, amelynek tartamát maga sem tudta meghatározni, sem pedig azt, hogy részére és a körülötte levő világ részére mit jelent. Elszégyellte magát, és túlzott buzgósággal fölébresztette Stevant, aztán váltásig mind a ketten szorgalmasan örködtek.

Egész napon át a pihenés óráiban és az őrtállás idején is a török lányka úgy jelent meg Fedun tudatában, mint egy látomás. S másnap megint, déltájban, mikor a hídon és a piacon a legkevesebb ember volt, a lány valóban átment a hídon. Mint valami játékban, melynek szabályait maga is csak félig ismeri. Fedun ismét megnézte a tarka kelmével keretezett arcot. Minden olyan volt, mint tegnap. Csak a pillantások voltak hosszabbak, a mosoly élénkebb és bátrabb. S mintha a saját részéről szintén részt venne a játékban, Stevan ismét a kőpadon szunyókált,

hogy aztán szokás szerint ismét fogadkozzék, hogy nem aludt, még éjszaka az ágyában sem tud elaludni. Visszatérőben a lányka szinte megállt, egyenesen a portyázó katona szemébe nézett, s Fedun két szót, jelentéktelen és bizonytalan szavakat oda is vetett; közben úgy érezte, hogy lába szinte fölmondja a szolgálatot, s még azt is elfeledte, hol van.

Ez olyanféle merészség volt, amilyen csak álmainkban fordul elő. Mikor a lány alakja ismét eltűnt a másik parton, a fiatalember megremegett az ijedségtől. Hihetetlen volt, hogy török lány sváb katona szemébe merészeljen nézni. Ilyen hallatlan és példátlan dolog csak álomban történhetik, álomban vagy pedig tavasszal, odafönn a híd kapujában. Aztán meg Fedun nagyon jól tudta, hogy ezen a földön és az ő helyzetében semmi sem olyan veszélyes és ijesztő, mint muzulmán nőhöz nyúlni. Erről már beszéltek neki a katonaságnál, és most a portyázó csapatnál is. Az effajta merészséget nagyon súlyosan büntették. Olyanok is voltak, akiknek a megsértett és felbőszült törökök az életét vették. Mindezt tudta Fedun, s őszintén akart is a rendeletekhez és szabályokhoz alkalmazkodni, mégis ellenkezőképpen cselekedett. A boldogtalan emberek szerencsétlensége éppen abban van, hogy a lehetetlen és tiltott dolgok egy pillanattal elérhetőnek és könnyűnek látszanak; mikor azonban kívánságukba már mélyen beágyazódnak, ismét úgy rémlenek, mint amilyenek a valóságban: tiltottaknak és elérhetetleneknek, minden következményükkel együtt azok részére, akik mégis megszegik őket.

Harmadik nap délben a török lány ismét arra ment. S mint ahogy az ember álmaiban minden kí-

vánsága szerint történik, olyan egyedüli valóság szerint, amely minden mást maga alá rendel, Stevan ismét szunyókált, buzgó készenlétben, hogy állandó ébrenlétéről meggyőzze az embereket; a kapuban egy járókelő sem mutatkozott. A fiatalember megint megszólalt, néhány szót dadogott, a lány pedig meglassította lépéseit, s ugyanolyan bizonytalan és félénk szavakkal válaszolt.

Ez a veszélyes és hihetetlen játék tovább folytatódott. Negyedik napon a lány, kilesve azt a pillanatot, amikor senki sincs a kapuban, ismét arra haladt, és suttogva megkérdezte a fölgyulladt legénytől, mikor lesz legközelebb ismét őrségen. Fedun azt válaszolta, hogy alkonyat kezdetén, első esti ima idejében a kapuban lesz.

- Át fogom vezetni öreg nénikémet a caráijába éjszakai szállásra s egyedül fogok visszatérni - suttogta a lányka; egyetlen pillanatra sem állt meg, s még csak arcát sem fordította a katona felé, de jelentős tekintetet vetett rá. S a semmitmondó szavakban rejtett öröm volt, hogy ismét látni fogja Fedunt.

Hat órával később Fedun megint a kapuban volt szundikáló társával együtt. Délután esett, aztán hűvös alkony szállt le, s Fedunak úgy tetszett, hogy ígéretekkel van teli. A hídon egyre kevesebb járókelő haladt át. Az osojnicai úton akkor feltűnt a török lány alakja, boScajába burkolva, melynek színeit az alkonyat elnyelte. Mellette öreg, meghajlott török nő haladt, egészen beburkolózva nehéz fekete feredzsé-jébe. Szinte négykézláb járt, jobb kezével botjára, a ballal pedig a lányka kezére támaszkodva.

Így haladtak el Fedun előtt. A lány meglassította

lépteit, és a kézen fogva vezetett öregasszony lassú járásához igazodott. Az alkonyat sötéttségében még nagyobbak látszó szemével most már nyíltan és merészen egyenesen a katona szemébe nézett, mintha nem tudna megválni tekintetétől. Mikor eltűntek a éarSijában, a fiatalemberen végigszaladt a borzongás, és gyors léptekkel egyik erkélytől a másikig sétált, mintha pótolni szeretné azt, amit elmulasztott. Félelemhez hasonlítható fölindulással várta most már a lány visszatérését. Stevan szunyókált.

„Mit fog mondani, ha elhalad mellettem ? - gondolta a fiatalember. - Mit fogok én mondani neki? Talán hívni fog, hogy találkozzunk valahol, éjszaka, rejtett helyen?" Megrázkódott a gyönyörtől és az izgalmas veszélyektől, amelyek ebben a gondolatban rejtőzködtek.

Egy álló óra telt el így várakozásban, aztán még egy félóra, de a lányka nem tért vissza. De még ebben a várakozásban is volt gyönyörűség. És ez a gyönyör a lehulló sötétséggel együtt növekedett. Végül is a lányka helyett az őrségváltás katonáinak alakja tűnt föl. Ezúttal azonban nemcsak a szakasz két portyázó katonája jött, akiknek ott kellett maradniok az őrségen, hanem velük együtt Drazenovic őrmester is, személyesen. A rövid fekete szakállú, szigorú férfi éles és rosszindulatú hangon megparancsolta Fedun-nak és Stevannak, hogy mihelyt a kaszárnyába érnek, azonnal menjenek be a hálószobába, és további parancsig ne hagyják el. Fedunnak a bizonytalan büntudat fejébe kergette a vért.

A hideg és nagy katonai hálószoba tizenkét szabályosan fölsorakoztatott ágyával üres volt. A legény-

ség most vacsorázott, vagy a városban sétált. Fedun és Stevan izgatottan és türelmetlenül várakoztak, s azon törték a fejüket, mért vetette őket az őrmester ilyen szigorúan és váratlanul fogságba. Egy óra múlva, mikor a katonák többnyire aludni tértek, komor arccal a káplár lépett be, és hangosan, élesen megparancsolta nekik, hogy menjenek vele. Mindebből érezték, hogy a szigorúság nőttön-nő velük szemben, és ez semmi jót nem jelentett. Mihelyt künn voltak, elválasztották őket egymástól, és külön-külön megkezdték kihallgatásukat.

Az éjszaka lassan haladt. Elkövetkeztek azok az órák, mikor a városban már az utolsó fények is elalusznak, de a kaszárnya ablakai még mindig világosak voltak. Időről időre megszólalt a kapu csöngője, kulcszörgést és nehéz ajtók csapódását lehetett hallani. Ordonáncok jöttek és mentek, végigsiettek az alvó város sötét utcáin, a kaszárnya és a konak között, amelynek első emeletén még szintén égtek a lámpák. Már ezekből a külső jelekből is látni lehetett, hogy a városban valami szokatlan dolog történik.

Mikor tizenegy óra tájban Fedunt a kapitány szobájába vezették, úgy rémlett neki, mintha a kapuban történtek óta már napok és hetek teltek volna el. Az asztalon fém petróleumlámpa égett, rajta zöld porcelánból készült ellenző. Mellette Krémar kapitány ült. Kezét könyökig megvilágította a lámpafény, míg felsőteste és feje a lámpa zöld ellenzőjének árnyékában volt. A fiatal katona ismerte ezt a csupas, sápadt és telt, szinte nőies arcot, amelynek szürke szeme körül a karikák szinte szabályos kört alkottak. A portyázó szakasz katonái úgy féltek ennek a testes és

csöndes tisztnek lassú szavaitól és nehéz mozdulataitól, mint a tűztől. Kevés ember volt, aki ezeknek a nagy, szürke szemeknek tekintetét hosszasabban állni tudta, s nem kezdett el dadogni a kérdéseire, melyeknek minden szavát a kapitány halkán, de pattogva, az első szótól az utolsóig külön-külön és tisztán úgy ejtette ki, mintha iskolában vagy színpadon beszélne. Egy kissé távolabb az asztaltól Drazenovic őrmester állott. Az ő egész felsőteste is árnyékba süllyedt, csak a kezét világította meg élesen a lámpa, elhanyagolt, szőrös kezét; egyiken nehéz, arany karikagyűrű csillogott.

Drazenovic tette föl a kérdéseket.

- Mondja meg, hogyan töltötte el az időt öt és hét óra között, amíg Stevan Kalacan kíséretű portyázó-val a híd kapujában őrségen volt.

Fedunnak fejébe szökött a vér. Minden ember úgy tölti idejét, ahogyan a lehetőségek szerint a legjobban tudja, de ilyenkor senki sem gondol arra, hogy később egy szigorú bíróság előtt felelnie kell, és számot kell adnia mindarról, ami történt, a legkisebb részletig, a legrejtettebb gondolattal és a legutolsó percig. Erre senki sem gondol, legkevésbé egy huszonhárom éves ember, ráadásul tavasz táján. Mit válaszoljon? Ez a két óra az őrségen úgy telt el, mint máskor, mint tegnap és tegnapelőtt. De ebben a pillanatban nem tud semmi közönséges és mindennapi dologra gondolni, amit elmondhatna. Emlékezetében csak mellékes és meg nem engedett dolgok vonulnak el, amelyek mindenkivel megtörténnek, de amelyekről nem szólnak a fölöttesek: hogy Stevan, szokása szerint szunyókált, s hogy ő, Fedun, néhány

szót váltott az ismeretlen török lánnyal, s hogy aztán, a sötétségben halkán és elragadtatással szülőföldje dalait dúdolgatta, miközben a lányka visszatérését várta, s ezzel a visszatéréssel valami szokatlant, valami izgalmasat remélt. Ó, milyen nehéz is felelni, milyen lehetetlen mindent elmondani, s milyen kellemetlen elhallgatni a dolgokat! Pedig sietni kell, mert az idő telik, és csak a zavart és kellemetlenséget növeli. S mióta is tart már ez a hallgatása?

- Nos ? - jelentkezett a kapitány. Mindenki ismeri ezt a *nos-t*, amely tiszta, sima, erélyes, mint erős, jó szerkezetű és jól megkent gép hangja.

Fedun pedig dadogni kezdett, s mindjárt kezdetben, mint valami bűnös, belegabalyodott a dolgokba.

Az éjszaka telt, de a lámpák nem aludtak el sem a kaszárnyában, sem a konakban. Egymást követték a kihallgatások, a jegyzőkönyvek, szembesítések. A többi katonát is kihallgatták, akik ezen a napon a hidat őrizték. A járókelők közül is idekísértek némelyeket. De látható volt, hogy a kör Fedun és Stevan körül egyre jobban zárul, s kihallgatásuk során az öreg török nő kerül a központba, akit egy lány vezetett át a hídon.

A fiatalembernek úgy rémlett, mintha nehéz álom minden szétszakíthatatlan és bűnös felelőssége zuhanna rá. Hajnaltájban szembesítették Stevannal. A paraszt ravaszul hunyorgatott, mesterkélten, furcsa, vékony hangon beszélt, és minduntalan arra hivatkozott, hogy ő írástudatlan ember, paraszt, s mindenben csak *Fedun úr* mögé igyekezett bújni, mert folyton úrnak nevezte a vele együtt örködő Fedunt.

„Így kell válaszolni” - gondolta magában a fiatal

ember, akinek már az éhség csavargatta a beleit és reszketett az izgatottságtól, habár még nem látta világosan, miről is van szó, s miben is áll tulajdonképpen hanyagsága vagy vétkeisége. De reggel aztán világosság derült mindenre.

Egész éjszaka körben mozgott ez a hihetetlen füzér: közepében ott állt a kapitány, hidegen, kérlelhetetlenül, mozdulatlanul és némán, senkinek nem adott nyugalmat és hallgatást. Magatartásával és külsejével nem is ember volt már, hanem maga a kötelesség megtestesülése, az igazság borzasztó papja, akit nem közelíthet meg gyöngeség vagy elérzékenyülés, akiben földöntúli erők vannak, s akinek nincs is szüksége ételre, álmra és pihenésre. Mikor pedig megvirradt, Fedunt másodszor is a kapitány elé vezették. Az irodában a kapitány és Drazenovic mellett egy fegyveres csendőr állott, mellette egy női alak, aki első pillanatra valószínűtlennek tetszett a fiatalember előtt. A lámpát eloltották. Az északi fekvésű szoba hideg és homályos. A fiatalember csodálkozva látta, hogy az éjszaka sötét álma folytatódik, s még a nappal világosságában sem sápad és tűnik el.

- Ez az az ember, aki őrt állt ? - kérdezte Drazenovic a nőt.

Nagy, szinte fájdalmat okozó erőfeszítéssel Fedun csak ekkor nézte meg jobban. A tegnap esti muzulmán lányka volt, de bosca nélkül, fődetlen fejjel, nehéz, barna hajfonatokkal. Tarka, buggyos török nadrág, *dimija* volt rajta, de minden más ruházata — az ing, pruszlik, öv -, minden olyan volt, mint amilyent a város fölötti fennsík falvainak szerb lányai horda-ak. így, boSca nélkül, idősebbnek és erősebbnek

látszott. Arca megváltozott, szája nagy, szemhéjai ki-vörösödtek, szeme tiszta és világos, mintha a tegnapi esti árnyék elröpült volna belőle.

- Ez az - felelte a nő közönyös, kemény hangon, amely Fedunnak éppannyira új és szokatlan volt, mint a nő egész külseje.

Drazenovic folytatta a kihallgatását arról, mikor és hányszor ment át a hídon, mit mondott Fedunnak, és mit válaszolt neki a katona. A lány nagyjából pontosan, de hanyagul és dacosan válaszolt.

- Jól van, Jelenka. Mit mondott neked ez a katona legutoljára, mikor átmentél a hídon?

- Mondott valamit, de az igazat megvallva, azt sem tudom, mit mondhatott, mert nem is hallgattam rá, csak arra gondoltam, hogyan vezetem át a túloldalra Jakovot.

- Erre gondoltál?

- Erre - felelte kedvetlenül a lány, aki szemlátomást kimerült, és nem kívánt többet mondani annál, amennyit éppen muszáj. De a kapitány csökönyös maradt. Olyan hangon, amelyben fenyegetés rejtőzött, s amely elárulta azt a szokását, hogy kertelés nélküli válaszokat kíván, azt követelte a nőtől, ismételje meg mindazt, amit első kihallgatásakor a konak-ban mondott. A lány védekezett, az előbbi vallomás némely helyeit összevonta és átugrotta, de a kapitány mindegyre csak megállította, és éles, ügyes kérdéseivel visszatérítette.

Lassanként aztán napfényre került a teljes igazság. A lányt Jelenkának hívták, és a gornjalijesкаи Tasic családból származott. Elmúlt ősszel erre a vidékre jött Cekrija betyár, és itt töltötte a telet, a falu fölött

egy pajtában rejtőzködve. A lány családjának házából vitték neki élelmet és fehérneműt. Legtöbbször maga a lány vitte. Itt látták meg egymást, és itt ígérkeztek el egymásnak. Mikor a hó olvadni kezdett, s a portyázó katonák sűrűbben cirkáltak körül a vidéket, Jakov elhatározta, hogy mindenáron átmenekül Szerbiába. Ebben az időben nehéz átkelni a Drinán, habár nem is őrzik, a hídon pedig állandó őrség volt. Jakov a híd mellett döntött, és kigondolta a tervet, hogyan kell becsapni a strázsát. A lány megfogadta szavait, és elhatározta, ha kell, még élete árán is segít rajta. Először leereszkedtek a Lijeska hegyére, azután pedig OkoliSte mellett egy barlangban bújtak meg. Jakov még korábban, Glasinacban török női ruhákat szerzett a cigányoktól. A lány akkor Jakov utasításai szerint, olyan idő tájban, amikor nem járkál sok török, nehogy közülük valaki azt kérdezze, ki ez az ismeretlen török lány, kezdett átjárni a hídon, hogy az őrség megszokja. Így kelt át három egymást követő napon, azután pedig elhatározta, hogy Jako-vot is átvezeti.

- S miért épp akkor vezetted át, mikor ez a katona állt őrségen?

- Hát azért, mert ez látszott közülük legpuhábbnak.

- Ezért?

- Ezért.

Az őrmester unszolására a lány folytatta az elbeszélést. Mikor már mindent előkészítettek, Jakovot bebugyolálta a feredzsébe, és sötéttedéssel, mint öreg nénikéjét, elvezette az őrség előtt, amely semmit sem

látott, mert ez a fiatalember csak őt, a lányt nézte, az öregebb pedig ült a padon és szunyókált.

Mikor átkeltek a hídon és a piacra érkeztek, óvatosságból nem mentek át egyenesen a carSiján, hanem kerülő úton, mellékutcákon. Éppen ez árulta el őket. Eltévedtek a városban, amelyet nem ismertek, és ahelyett, hogy a rzavi hídra jutottak volna, hogy aztán elérhessék a határra vezető utat, egy török *ka-fana* elé tévedtek, amelyből éppen akkor több ember távozott. Közöttük volt egy viSegradi származású török csendőr is. Ennek föltűnt a bebugyolált öregasz-szony meg a lány, akit azelőtt sohasem látott; gyanússá vált előtte a dolog, és követte őket. Így mentek a Rzav folyóig. Itt a csendőr hozzájuk lépett, hogy megkérdezze tőlük, kicsodák és hova mennek. Jakov, aki a fátyolon keresztül figyelemmel kísérte a csendőr mozdulatait, most már úgy látta, hogy elérkezett a menekülés ideje. Ledobta magáról a fered-zsét. Jelenkát olyan erővel lökte a csendőrré, hogy mindketten a földre estek („Mert Jakov apró és kis növésű ember, de erős, akár a föld, s helyén van a szíve!"). A lány, mint ezt saját maga is nyugodtan és tárgyilagosan elismerte, a csendőr lába közé keveredett. Amíg az megszabadult Jelenkától, Jakov már átjutott a Rzavon, mintha csak egy kis tócsa volna, habár a víz a derekáig ért, és csakhamar elveszett a túlsó part fűzesében. A lányt később a konakba kísérték, fenyegették, de neki nem volt, és most sincs több mondanivalója.

Hiába erőlködött az őrmester, hogy kerülő úton, hízelgéssel és fenyegetésekkel valamivel többet ki húzzon a lányból, és Jakov más orgazdáinak, segítő-

társainak nevét vagy egyéb szándékait megtudja. Jelenkára semmi sem hatott. Amiről akart, arról sokat is beszélt, de amiről nem akart szólni, arról egy szót sem ejtett, bárhogy erőlködött is Drazenovic.

- Jobb, ha nekünk mondasz meg mindent, amit csak tudsz, semmint Jakovot faggassák és kínozzák, hiszen a határon már úgylis biztosan elfogták.

- Kit fogtak el? Jakovot? Hah!

S a lány úgy nézett az őrmesterre, ahogyan sajnálkozva olyan emberre szokás nézni, aki nem tudja, mit beszél, közben száját megvetően föl vonta. (Különben is felső ajka, amely eddig olyannak látszott, mint görcsösen vonagló pióca, haragot, megvetést vagy dacot fejezett ki, valahányszor ezek az érzések erősebbé váltak, mint a szavak, melyeket használt. Ajkának ez a mozgása egyébként szép és szabályos arcának kínos és kellemetlen kifejezést adott.) S gyermekes és elragadtatott arckifejezéssel, amely teljes ellentétben volt felső ajkának azzal a csúf, görcsös vonaglásával, kinézett az ablakon, mint ahogyan a paraszt szokta nézni a szántóföldet, ha meg akart győződni arról, milyen hatással volt az időjárás a vetésekre.

- Ugyan, az istenért, mit beszéltek! Íme, már teljesen megvirradt. Tegnaptól pedig mostanáig Jakov egész Boszniát körültáncolhatta volna, nemhogy át ne keljen a határon, amely alig néhány óra járás ide. Tudom én azt. Engem üthettek és agyon is üthettek, azért is indultam el én veled, de őt ebben az életben nem látjátok. Erre még csak ne is gondoljatok. Hah!

S felső ajka megint megvonaglott, jobb sarka föl húzódott, s egész arckifejezése egyszerre sokkal öre-

gebbé, tapasztaltabbá, szemtelenné és csúffá változott. S mikor aztán ajka hirtelen ismét megnyugodott és leereszkedett, arca megint visszakapta a bájos és öntudatlan merészség gyermeki kifejezését.

Nem tudván, hogy most már mit cselekedjék, Drazenovic a kapitányra pillantott, aki jelt adott, hogy a lányt vezessék ki. És ismét Fedun kihallgatása kezdődött. Ez már sem nehéz, sem hosszas nem lehetett. A fiatalember mindent beismert, nem is tudott semmit fölhozni saját védelmére. Még azt sem, amit Drazenovic kérdéseiben szándékosan fölhozott. Még a kapitány szavai sem tudták benuhátról kizárni Fedunt, pedig ezekben a szavakban - noha az eset súlyossága miatt visszavonhatatlan és könyörtelen ítékezés csöngött bennük — visszafojtott fájdalom is jelentkezett.

- Én magát, Fedun - mondotta Krcmar németül -, komoly fiatalembernek tartottam, olyanak, aki tudatában van kötelességének és életcéljának, s azt hittem, hogy egyszer majd tökéletes katona, csapatunk büszkesége lesz. Maga meg beleszédült az első női bestiába, aki az orra elé került. Elszédült, mint valami puhány, mint egy gyöngé ember, akire semmi komoly dolgot nem lehet bízni. Át kell adnom magát a hadbírósnak. De akármilyen lesz is az ítélet, leg-súlyosabb büntetés a maga számára az, hogy nem mutatkozott bizalmunkra méltónak, s hogy a kellő pillanatban mint férfi és mint katona nem tudta megállni a helyét. Most menjen.

Még ezek a súlyos, metsző, ütemesen elmondott szavak sem tudtak a fiatalember öntudatába semmi újat belevinni. Mindez már benne volt. A lánynak, a

betyár szeretőjének megjelenése és beszéde, Stevan viselkedése és a rövid vizsgálat egész lefolyása, a valóság fényével világították meg könnyelműségét, a kapuban lejátszódott ártatlan és megbocsáthatatlan tavaszi játékot. A kapitány szavai hivatalos pecsétet ütöttek rá minderre; inkább a kapitánynak magának volt reájuk szüksége, hogy a törvény és rend íratlan, de örök követelését kielégítsék, semmint Fedunnak. Mint nem sejtett nagyság látványa előtt, úgy állt meg a fiatalember a fölismerés előtt, mit jelenthet néhány önfeledt pillanat rossz órában és veszélyes helyen. Más körülmények között ezek a pillanatok nem sokat jelentenének. Az ifjúi pajkosságok közül egyet, amelyről később az unalmas éjszakai őrzérek idején egymásnak mesélnek a bajtársak. De így, egyetlen konkrét felelősség talajára vonva - mindent. A halálnál is többet. Azt jelentik: mindennek vége, mégpedig méltatlan, rossz vége. Soha többé nem talál teljes és igazi magyarázatot sem maga, sem pedig a bajtársak előtt. Soha többé nem lesz levél Kolomeából, sem családi fénykép, sem postautalvány, amit olyan büszkén küldött haza. Ez olyan ember vége, aki csalódott, és engedte, hogy megcsalják.

Ezért Fedun semmit sem tudott válaszolni a kapitány szavaira.

Őrizete nem volt túlságosan szigorú. Reggelit adtak neki, de mintha nem is a saját szájával ette volna, aztán megparancsolták, csomagolja össze dolgait, adja át fegyverét és a kincstári tárgyakat, tíz órákor pedig a postakocsival egy csendőr kíséretében Szarajevóba indul, ahol átadják a hadbírósnak.

Mialatt a fiatalember az ágya fölötti polcról le-

szedte holmiját, néhány bajtársa, aki még a hálóban volt, lábujjhegyen távozott, és szinte nesztelenül, óvatosan becsukta maga mögött az ajtót. Fedun körül egyre növekedett a magányosság és súlyos csönd köre, az a kör, amely szerencsétlenül járt emberek vagy beteg állatok körül kialakul. Először is levette a szőgről a fekete táblát, amelyen németül ott volt a neve, rangja, századának és alakulatának száma, aztán a térdére helyezte írott részével lefelé. A tábla fekete hátára Fedun egy krétadarabbal gyorsan és apró betűkkel a következőket írta: „Mindazt, ami utánam marad, küldjétek édesapámnak Kolomeába. Üdvözlöm a bajtársakat, és kérem fölötteseimet, bocsássanak meg. G. Fedun.” Aztán még egyszer kinézett az ablakon, s a világból meglátott annyit, amennyit ebből az összezsugorodott látóhatárból egy másodpercben meg lehet látni. Utána levette puskáját, és egyetlen súlyos golyót töltött belé, amely a fegyverzsírtól egészen ragadós volt. Lehúzta cipőjét, és késével jobb lába nagyujjánál kettévágta harisnyáját, aztán lefeküdt az ágyra, térdével és kezével átölelte a puskát, úgyhogy a puskacső mélyen az álla alá hatolt, lábát fölemelte, nagyujja a puska ravaszát érintette, és így elsütötte a fegyvert. A dörrenés az egész kaszárnyát fölverte.

Ilyen nagy elhatározás után minden könnyűvé és egyszerűvé válik. Jött az orvos. Megejtették a bizottsági vizsgálatot, jegyzőkönyvet vettek föl, amelyet odatettek a Fedun kihallgatásáról készült vallomás mellé.

Ezután Fedun temetésének kérdése vetődött föl. Drazenovic parancsot kapott, menjen el Nikola pó-

pához, s tárgyalja meg vele: lehet-e Fedunt, habár maga vetett véget életének, a temetőben elhantolni, s hajlandó-e a hitfelekezete szerint görögkatolikus Fedunnak a végtisztességet megadni.

A legutóbbi évben Nikola pópa hirtelen megöregedett, lába elgyengült, ezért nagy parókiájára Joso pópát vette maga mellé segítségnek. Joso hallgatag, de nyugtalan ember volt, sovány és fekete, mint az üszök. Az utóbbi hónapokban ő végzett el minden munkát és papi kötelességet a városban és a falvakban, Nikola pópa pedig, aki már nehezen mozgott, csak azt, amit odahaza vagy a lakása melletti templomban elvégezhetett.

A kapitány parancsára Drazenovic elment Nikola pópához. A dédapó a díványon feküdt, így fogadta az őrmestert; mellette állt Joso pópa. Mikor Drazenovic előadta Fedun halálának és temetésének ügyét, mindkét pópa hallgatott egy pillanatig. Látva, hogy Nikola pópa nem szólal meg, először Joso kezdte, bizonytalanul és félénken: ez az ügy kivételes és szokatlan, az egyház előírásai és a megállapodott szokások szerint is akadályok vannak, s csak akkor lehet szó a temetésről, ha bebizonyítják, hogy az öngyilkos tette elkövetésekor nem volt tiszta eszénél és öntudatánál. De akkor kemény és keskeny fekhelyén megszólalt Nikola pópa, és kiigazította Joso szavait. Teste ismét visszakapta azt a szoborszerű erőt, amely mindig áradt belőle, ha áthaladt a carSiján és jobbrabalra köszönetet. Első kiejtett szava fénnel öntötte el széles, még most is piros, ősz szakállával egybefolyó hatalmas bajuszú arcát, annak az embernek az arcát, aki kezdetől fogva megszokta, hogy önállóan

gondolkodjék, gondolatát őszintén kimondja és meg is védelmezza.

Minden habozás és nagy szavak nélkül, közvetlenül válaszolt az őrmesternek is, paptársának is:

- Most, hogy a szerencsétlenség már megtörtént, itt nincs sok bizonyítgatnivaló. Ki az, aki tiszta öntudatánál kezet emel saját magára? S ki az, aki lelkére venné, hogy mint valami hitelment, pap nélkül temesse a temető árkába? Te, uram, eredj csak el, parancsold meg, hogy a halottat készítsék elő a temetésre, mi aztán majd eltemetjük. S persze hogy a temetőbe, természetesen a temetőbe. Majd én elbúcsúztatom. Ha aztán később akad majd pap, akinek valami hozzáadni- vagy kiigazítanivalója lenne, hát cselekedje meg, ha ez a végtisztesség nem úgy történt, ahogyan kellett volna.

S mikor Drazenovic kiment, az öreg pópa még egyszer Joso paphoz fordult, aki meglepetve és szégyenkezve állott mellette:

- Hát mért ne engednék a temetőbe eltemetni egy megkeresztelt embert? S mért ne búcsúztatnám el? Hát nem elég az neki, hogy boldogtalan volt életében? Majd odaát kérdezzék ki bűneiről azok, akik mindannyiunkat ki fognak kérdezni.

Így aztán a szegény fiatalember, aki hibát követett el odafönn a kapuban, mindörökre a kasába lakója maradt. Másnap reggel Nikola pópa öreges halotti éneke és Dimitrije egyházi kísérete mellett eltemették.

A portyázó csapat katonái egymás után léptek a sírhoz, és egy-egy rögöt dobtak a koporsóra. Amíg a két sírásó gyorsan dolgozott, a bajtársak néhány per-

cig a sír körül álltak, mintha vezényszóra várnának, s eközben látták, hogy a folyó túlsó partján, kaszárnyájuk mellett fehér füstoszlop emelkedik a levegőbe. A kaszárnya fölötti zöld réten akkor égették el Fedun derékaljának véres szalmáját.

A fiatal portyázó katona (akinek nevét is alig ismerték, s aki életével fizette meg elragadtatásának és figyelmetlenségének néhány tavaszi pillanatát) hirtelen halála azok közé az események közé tartozott, amelyeket a kasába népe nagyon megértett és sokáig emlékezetében tartott. A balsorsú, érzékeny fiatalember emléke sokkal tovább megmaradt, mint a híd kapujában a strázsa.

Következő ősszel a hercegovinai fölkelés már csak pislákkolt. A fölkelők néhány nevesebb vezetője, muzulmánok és szerbek, Crnagorába vagy Törökországba menekültek. Néhány betyár visszamaradt a vidéken, de ezeknek nem is volt igazi kapcsolatuk a sorozás miatt támadt fölkeléssel, inkább csak úgy a saját számlájukra betyárkodtak. Aztán őket is elfogták vagy szétugratták. Hercegovina elcsöndesedett. Bosznia ellenkezés nélkül adta a regrutákat. A kasába első újoncainak elindulása azonban nem volt sem könnyű, sem egyszerű dolog.

Az egész járásból nem soroztak be száz fiatalembernél többet, se aznap, amikor a tarisznyás paraszt újoncok és a néhány deszkaládás városi újonc a ko-nak előtt összegyülekezett, a városban valóságos riadalom és pánik keletkezett. Sok újonc már kora reggeltől ivott, összevissza keverve mindenféle italt. A parasztok tiszta fehér ingben voltak. Alig akadt olyan, aki nem ivott, hanem csak ült a holmija mel-

lett a falhoz támaszkodva. Legtöbbjük vörösen az ivástól, izzadtan a forró naptól, izgatottan járt-kelt. Négy-öt egyazon faluból származó legény összeölekezett, összedugták a fejüket, és élő hintaként himbálódzva kiengedték nyers, elnyújtott sirámos hangjukat, mintha egymaguk volnának a világon:

Hej, leáááánykám! Heej!

Még a regrutáknál is sokkal nagyobb zavart keltettek a fiatalemberek női hozzátartozói, a feleségek, anyák, nővérek, akik távoli falvakból idejöttek, hogy elkísérjék őket, s még egyszer jól kisíriák, kijajgassák magukat, s hogy útközben még utoljára megkínálják a fiukat valami hazai jóval. A híd melletti piac teli volt ezzel az asszonyméppel. Kővé meredten ültek ott, mintha ítéletre várnának, beszélgettek, s időnként kendőjük sarkával törölgették könnyüket. Már otthonukban, a falvakban hiába magyarázgatták nekik, hogy a legények nem mennek sem háborúba, sem rabságba, hanem Bécsbe viszik őket, hogy ott a császárt szolgálják, s hogy kapnak enni-inni, jól felöltöztetik, cipővel ellátják őket, s hogyha katonaidejük lejár, két esztendő múlva hazatérhetnek; hiába magyarázták, hogy a birodalom más részeiről is elviszik katonának a fiatalokat, s nem is két, hanem három évre. Mindez a magyarázat úgy elment mellettük, mint a szél, idegenül és teljesen érthetetlenül. Ők csak az ösztöneikre hallgattak, s csak eszerint tudtak igazodni. S ezek az ősi, örökölt ösztönök könnyet hajtottak a szemükbe, jajgatást a torkukba, magukkal vonták őket, hogy csökönyösen addig kí-

sérjék kedveseiket, amíg csak lehet, s még egy utolsó pillantást vessenek arra, akit az életüknél is jobban szeretnek, s akit az ismeretlen császár ismeretlen országba visz, ismeretlen megpróbáltatások és dolgok elé. Most is hiába mentek a konak csendőrei és tisztviselői közéjük, s hiába igyekeztek meggyőzni őket, hogy semmi értelme túlzott szomorúságuknak; hiába tanácsolták nekik, hogy ne zárják el az utat, ne rohanjanak az újoncok után az országúton, ne keltsenek rendetlenséget és zavart, mert valamennyi újonc egészségesen és életben fog visszatérni. Minden hiabavaló volt. Az asszonyok a magyarázatokat, tanácsokat meghallgatták, alázatosan és tompán helyeselték, de nyomban utána megint sírásba és jajgatásba kezdtek. Úgy látszott, mintha szeretnék könnyeiket és jajgatásukat, éppúgy, mint ahogy azokat szeretik, akikért sírnak és jajgatnak.

S mikor elérkezett az indulás ideje, mikor a legényeket szabály szerint négyes sorokba állították, s a csapat elindult a hídon keresztül, olyan tolongás és rohanás kezdődött, hogy még a legnyugodtabb csendőrök is alig tudták megőrizni önuralmukat. Az asszonyok rohantak és tolakodtak, mindegyik a saját kedves hozzátartozója mellett akart menni, egymást taszigálták és feldöntötték. Jajgatásuk egybekeveredett a kiabálásokkal, átkozódásokkal és utolsó búcsúszavakkal. Voltak olyanok, akik az újoncok menete előtt lépkedő csendőrök lába elé vetették magukat, mellüket verték és kiabáltak.

- Csak rajtam keresztül! Csak rajtam keresztül, átkozottak!

Az emberek csak nehezen tudták fölemelni őket, a

csendőrök és a legények óvatosan húzták ki csizmájukat és bocskorukat az asszonyok szétszóródott haja és összegyűrt szoknyái közül.

Néhány regruta, szégyenkezve és dühös mozdulatokkal igyekezett az asszonyokat hazakergetni. A legtöbb legény azonban énekelt vagy kurjongatott, ami még inkább növelte az általános zavart. A kevés városi újonc izgatottságtól sápadtan, városiasán együtt énekelte:

*Szarajevó, Bosznia, Egy
anyának sincs fia,
besorozták katonának, el is
vitték a császárnak.*

Ez a dal még nagyobb sírást keltett.

Mikor a menet átkelt a hídon, amelyen az emberek föltorlódtak, s rátért a szarajevói országútra, mindkét oldalon fősorakozva a városi lakosság várta őket. Az emberek úgy kísérték el az újoncokat, s úgy siratták őket, mintha kivégzésre indulnának. Itt is sok volt az asszony, akik sorjában sírtak, habár senkijük sem volt az újoncok között. Mert mindegyiknek volt sírnivalója, s legédesebb a sírás akkor, ha más bánatát kell siratni.

De aztán lassacskán az emberek sorfala is ritkulni kezdett. A falusi asszonyok közül mind többen visszamaradtak. A legcsökönyösebbek az anyák voltak, akik úgy szaladtak a menet után, mintha tizenöt évesek volnának, az országút árkanak egyik oldaláról a másikra ugráltak, arra törekedtek, hogy megzavarják a csendőröket, s minél közelebb legyenek gyerme-

kükhöz. Ezt látva, az izgatottságtól sápadt legények szabódva most már maguk is megfordultak és odaodakiáltották :

- Eredj már haza, ha mondom!

De az anyák még sokáig mentek utánuk, semmit sem látva, csak a fiukat, akit most elvisznek tőlük, és nem hallva semmit a világból, csak a saját sírásukat.

Aztán ezek az izgatott napok is elmúltak. Az emberek szétszéledtek a falvakban, és lecsöndesedtek a városban. Mikor aztán az újoncok első levelei és fényképei megérkeztek Bécsből, minden könnyebbé és elviselhetőbbé vált. Az asszonyok a levelek és a fényképek fölött is sokáig sírdogáltak, de most már sokkal enyhébben, nyugodtabban.

A portyázó különítményt föloszlatták, és tagjaik elhagyták a várost. A kapuban már régen nincs őrség, s az emberek éppúgy üldögélnek, mint azelőtt.

Gyorsan eltelt két esztendő. S azon az őszön az első újoncok valóban hazatértek, tisztán, megnyírva, jól tápláltak. Az emberek összegyülekeztek körülöttük, ők pedig meséltek a katonaéletről, a nagyvárosokról, amelyeket láttak, s beszédjükbe furcsa és idegen kifejezéseket kevertek. Mikor a következő korosztály újoncaira került a sor, már sokkal kevesebb volt a sírás, és sokkal kisebb a riadalom.

Egyáltalán minden könnyebbé és megszokottabbá vált. Új ifjak nőttek föl, akiknek már nem volt sok világos és élő emlékü a török időkből, s akik sok tekintetben már elfogadták az élet új módját. A kapuban azonban a kasába régi szokásai szerint folyt az élet. Az új ruházkodási módra, új hivatalokra és dolgokra való tekintet nélkül itt mindannyian a régi ka-

saba emberei voltak - olyanok, mint ősidóktól fogva mindig - beszélgetés közben, ami szívük és képzeletük valódi és igazi szükséglete maradt. Az újoncok lázadozás és tolongás nélkül indultak. A betyárokat már csak az öregebbek emlegették mesélgetés közben. A portyázó csapat őrségét elfeledték, éppúgy, mint azt a hajdani török őrséget, amikor még bódé állott a híd kapujában.

14

A híd melletti város élete egyre élénkebbé vált, egyre rendezettebbnek és gazdagabbnak látszott, üteme egyenletesebb lett, és addig ismeretlen kiegyensúlyozottságot ért el, azt a kiegyensúlyozottságot, amelyre az élet mindenütt és kezdettől fogva törekszik, s amelyet csak ritkán, részben és átmenetileg szokott elérni.

Azokban a távoli és az itteni vidékeken ismeretlen városokban, amelyekből most ezt a területet is kormányozták, akkor - a XIX. század utolsó negyedében - az emberek közti viszonyok és társadalmi események egyik ilyen rövid és ritka nyugalmas állapota uralkodott. Ennek az elcsöndesedésnek a hatását ezeken a félreeső tájakon is érezni lehetett, mint ahogyan a tenger nagy csöndességét legtávolabbi részén is meg lehet érezni.

Ez volt annak a viszonylagos jólétnek és a Ferenc József-i kor látszólagos békéjének az a három évtizede, mikor sok európai ember azt hitte, hogy a teljes szabadságban és haladásban megtalálta az egyén tö-

kéletes és boldog fejlődésének tévedhetetlen formuláját; mikor a XIX. század az embermilliók szeme elé terítette sokféle és csalóka áldását, s mindenben és mindenki részére kialakította a kényelemnek, biztonságnak és boldogságnak elérhető áron vagy részletfizetésre megszerezhető délibábját. Az isten háta mögötti boszniai kisvárosba a XIX. századnak ebből az életéből csak töredezett részek jutottak el, s azok is csak olyan mértékben és abban a formában, amilyenben ez a visszamaradt keleti környezet magába tudta fogadni, s a maga módján fölfogni és alkalmazni tudta őket.

Miután a bizalmatlanság, tapogatózás, a beilleszkedni nem tudás és az ideiglenesség érzésének első esztendei elmúltak, a kasába a dolgok új rendjében kezdte megtalálni a maga helyét. A nép rendet, keresetet és biztonságot talált. S ez elegendő volt arra, hogy az élet, a külső élet itt is elinduljon a „tökéletesedés és fejlődés útján”. Minden más visszaszorult az öntudatnak abba a sötét háttérébe, melyben a fajok, vallásfelekezetek és társadalmi kasztok érzései és megsemmisíthetetlen, misztikus hitei élnek, s látszólag holtan, mélyre temetve készülődnek távoli idők nem is sejtett változásaira és katasztrófáira, melyek nélkül a népek - úgy látszik - nem lehetnek meg, s különösképpen nem lehet meg ez a vidék.

Az új hatalom az első meg nem értések és összeüt-közések után a megszilárdulás és tartósság kialakult érzését keltette a népben. (Magát a hatalmat is eltöltötte ez az illúzió, amely nélkül állandó és erős hatalom nincs.) Ez a hatalom személytelen és közvetett volt, éppen ezért könnyebben elviselhető, mint a régi

török uralom. Mindazt, ami nyers és kapzsi volt benne, elrejtették a megszentelt formák, a méltóság és a fény. Az emberek féltek a hatalomtól, de csak úgy, ahogyan a betegségtől és a haláltól szokás félni, s nem a gonoszságtól és erőszaktól rettegve. Az új hatalom képviselői, mind a katonaiak, mind a polgáriak, többségükben nem értették az országot, és ügyetlenül bántak a néppel; önmagukban jelentéktelenek voltak, de minden lépésükön érezni lehetett, hogy egy nagy gépezet apró részei, s mindegyikük mögött hosszú sorokban és számtalan lépcsőzetben ott állnak a hatalmasabb emberek és a nagyobb intézmények. Ez adott nekik olyan tekintélyt, amely messze túlhaladta személyiségüket - s olyan mágikus befolyást, amelynek mindenki behódolt. Tudásukkal, mely itt nagynak látszott, nyugalmukkal és európai szokásaikkal bizalmat és tiszteletet öntöttek a népbe, melytől annyira különböztek, s bár nem kedvelték őket, nem hívták ki a nép irigységét és bírálatát.

Másrészt viszont bizonyos idő után ezek az idegenek sem tudták teljesen kivonni magukat a szokatlan keleti környezet hatása alól, amelyben élniök kellett.

Gyermekeik új neveket és kifejezéseket hoztak a kasába gyermekei közé, a híd alatti játszódásokba új játékokat vezettek be, új játékszereket mutattak föl, de ugyanilyen gyorsan átvették az itteni gyermekek dalait, közmondásait, fogadkozásait és az ősi játékokat. Hasonlóképpen történt ez a felnőttekkel is. Ők is új rendet, különös szavakat és szokásokat hoztak magukkal, ugyanakkor azonban nap nap után beszédjükbe és életmódjukba az őslakók életének mind több szavát és szokását vették át. Igaz, hogy az itteni

emberek, főleg a keresztények és a zsidók, öltözködésükben és viselkedésükben mindinkább hasonlítani kezdtek az idegenekre, akiket a megszállás idehozott, de a jövevények sem maradtak változatlanok és érintetlenek a környezettől, amelyben élniök kellett. A büszke magyar vagy hivalkodó lengyel tisztviselő kelletlenül haladt át a hídon, s utálkozással lépett a kasába házai közé, ahol eleinte úgy elkülönült a világtól, mint egy csöpp olaj, amely a víz tetején úszik. S néhány év múlva már órák hosszat ült a híd kapujában, hosszú borostyánkő szipkájából szítta a cigarettát, s mint bennszülött városlakó bámulta, hogyan oszlik szét a cigarettafüst, és vész el az égbolt alatt az alkony mozdulatlan levegőjében. Vagy esti ima, az *akíamluk* idején a viSegradi gazdákkal és bégekkel együtt ott ült fönn valamelyik zöld réten, maga előtt bazsalikomcsokorral, s minden súly és különös értelem nélkül lassú beszélgetés közben szép csöndesen falatozott, ette az édességeket, ahogyan csak a kasába emberei tudják. És sokan voltak az idegenek, hivatalnokok vagy iparosok között olyanok, akik a városból nősültek, abban az elhatározásban, hogy innen soha többé el nem mennek.

A városiak közül az új élet senkinek sem jelentette azt, amit a vérében hordott; s amit lelke mélyén kezdettől kívánt; ellenkezőleg, mindenki - muzulmánok és keresztények is - teljes tartózkodással lépett be ebbe az életbe; de tartózkodásuk titkos és rejtett volt, az élet pedig látható és hatalmas, új és látszatra nagy lehetőségekkel teli. S a városiak többsége hosz-szabb-rövidebb habozás után átengedte magát az új áramlatnak, dolgozott, üzleteket kötött, vagyont

szerzett, s az új fölfogás és szokások szerint élt, amelyek az embereknek több lehetőséget kínáltak.

Az új létforma semmivel sem volt határozatlanabb és kötetlenebb, mint a régi, a török; de könnyebb és emberibb lett, s az új kötelek és föltételek most távolibbak és alkalmazkodóbbak voltak, úgyhogy az egyes ember nem érezte olyan közvetlenül őket. Ezért mindenkinek úgy tetszett, hogy körülötte egyszerre minden tágasabbá és levegősebbé, változóbbá és gazdagabbá vált.

Az új államnak jó közigazgatási apparátusával sikerült fájdalom, erőszak és megrázkódtatás nélkül kihúznia a népből az adókat és illetékeket, amiket a török uralom ésszerűtlen, durva eszközökkel vagy egyszerű fosztogatással vett el tőlük; s ezek a terhek ugyanolyanok vagy még nagyobbak voltak, de beszolgáltatásuk gyorsabb és biztosabb.

Mint annak idején, a katonaság után a csendőrség, azután pedig a hivatalnokok jöttek, most a hivatalnokok után kereskedők érkeztek. Megkezdődtek az erdővágások, s ezekkel kapcsolatban idegen vállalkozók, mérnökök és munkások érkeztek a városba, s ez a kisemberek és kereskedők részére mindenféle keresetet jelentett, új szokásokat, változásokat hozott a nép beszédébe és viseletébe. Fölépítették az első szállodát. (Erről még szó lesz.) Egymás után nőttek ki a földből a kantinok és kereskedések, amilyeneknek eddig hírét sem hallották. A spanyol zsidók, a se-fardok mellé, akik évszázadok óta éltek itt, mert valamikor olyantájt költöztek ide, mikor a hidat építették, most galíciai zsidók, aSkenazik jöttek.

Mint friss vér, úgy kezdett az országban keringeni

a pénz, addig nem látott mennyiségben, s ami fontos : nyíltan, bátran. Az arany-, ezüst- és papírpénznek ennél az izgató körforgásánál mindenki megmelegíthette a kezét, vagy legalábbis legeltethette a szemét, mert még a legszegényebb emberben is azt az illúziót keltette, hogy nélkülözése csak átmeneti, és ezért elviselhető.

Régebben is volt pénz, és voltak gazdagok, de ezek igen ritka emberek voltak, s úgy elrejtették a pénzt, mint kígyó a lábát, s a gazdagságot úgy mutogatták és hordozták, mint a hatalmat és védelmet, amely saját maguknak is nehéz, s mindenkinek az, aki csak körülöttük van. Most pedig a gazdagság, vagy legalábbis az, amit ennek tekintettek és ennek hívtak, nyilvánossá vált, s az élet élvezésének külső formáiban mindinkább kitetszett, s ezért az emberek többsége is részesedhetett fényéből vagy hulladékaiból.

Így volt ez minden mással is. Minden igény, amelyet addig csak lopva elégítettek ki, most nyilvánosan megmutatkozhatott, ami növelte vonzóerejét és azok számát, akik törték magukat utána. Az, ami régebben elérhetetlen, távoli, drága, törvényekkel vagy hatalmas szokásokkal védelmezett volt, most sok esetben mindenkinek, akinek volt valamije, vagy tudott valamit csinálni, megközelíthetővé, elérhetővé vált. Sok szenvedély, étvágy és kívánság, amely eddig valahol elrejtőzött, vagy általában kielégítetlen maradt, most bátran és nyíltan követelhetette teljes vagy legalábbis részleges kielégítését. Valójában sok megszorítás és törvényes akadály volt; a vétkeket megbüntették, az élvezeteket drágábban és súlyosabban megfizettették, mint valaha, csak éppen a törvé-

nyek és szokások mások voltak, s mint minden más dolog, az emberekben ez is azt az illúziót keltette, hogy az élet egyszerre tágasabb, kényelmesebb és szabadabb lett.

Nem volt több valóságos kielégülés, sőt, valójában több boldogság sem, mint hajdanában, de kétségtelenül könnyebb volt ezekhez a kielégülésekhez hozzájutni, s úgy látszott, hogy mindenütt lehetősége van mindenki boldogulásának. A visegrádiak régi és velük született hajlamuk a gondtalan életre és élvezetekre még ösztönzésre is talált a kereskedelem új formáiban és a jövevények által nyújtott keresetben. Az ideköltözött nagy családú lengyel zsidók egész üzletüket erre alapították. Schreiber olyan árukat tartott, amit vegyeskereskedésnek vagy *Spezerei-nek* hívták. Gutenplan kantint nyitott a katonaság részére, Zah-ler szállodát vezetett, a Sperling fivérek szódagyárat építettek, és *fotoatelier-t* nyitottak, Zwechernek pedig órás- és ékszerüzlete volt.

A kaszárnya után, amely a kőhant helyettesítette, a visszamaradt kövekből fölépítették a konakot, és a járási közigazgatást meg a bíróságot helyezték el benne. Ezek után a kasába legnagyobb épülete Zahler szállodája volt. Ezt a szállodát mindjárt a híd mellett, a Drina partjára építették. A folyó jobb partján régi fal állott, amely a híd mindkét oldalán a partot támasztotta alá, s amelyeket akkor építettek, mikor a hidat. így a hídfő mindkét oldalán két kisebb fennsík volt, mintha két terasz lett volna a víz fölött. Ezen a széles gyöpön, amelyet a nép *musalá-nak* hívott, nemzedékről nemzedékre játszadozott a városi gyermekek sokasága. Most a bal oldali teret a járási ható-

ságok székhelye foglalta el, s a hivatalos emberek bekerítették a gyöpös részt, gyümölcsfákat és bokrokat ültettek, s mintegy járási ültetvényt létesítettek. A jobb oldali sík területre pedig a szállodát építették. A carSija bejáratánál Zárija kocsmája volt eddig az első épület. Ez a kocsmá a „maga helyén” állott, mert a fáradt és szomjas utas átkelve a hídon, a város bejáratánál szinte beléje ütközött. Ezt a kocsmát most szinte árnyékba borította az új szálloda nagy épülete; az alacsony, régi kocsmá napról napra kisebbé, elnyomottabbá vált, mintha a fölbe vészett volna.

Az új szállodát hivatalosan a hídról nevezték el, amely mellé építették. A nép azonban a maga sajátosságos, külön észjárásával minden dolgot a maga igazi jelentőségéről nevez el. Zahler szállodájának bejárata fölött nagyon hamar elhalványodott a *Hotel zur Brücke* fölirat, amit egy címfestésben jártas katona otromba betűkkel odabiggyesztett. A nép *Lotika szállodájá-nsk* nevezte el a hotelt, és ez a név rajta is ragadt. Mert a szállodát a közönyös és kövér Zahler zsidó vezette, akinek betegeskedő felesége volt, Debora és két kislánya, Mina meg Íren, valójában azonban a vállalkozás igazi gazdája és lelke Zahler unokahúga, Lotika, egy fiatal, tökéletes szépségű, szabadszájú és férfias határozottságú özvegyasszony volt.

A szálloda emeletén hat tiszta és szépen berendezett szoba állt a vendégek rendelkezésére, lenn pedig két terem, egy nagyobb és egy kisebb. A nagyobb terembe a szerényebb világ emberei jártak, polgárok, altisztek és iparosok. A kisebb termet egy nagy, tejuveggel ellátott kétszárnyú ajtó választotta el a na-

gyobb teremtől. Az ajtó egyik szárnyán ez a felirat volt: *Extra*, a másikon pedig: *Zimmer*. Ez volt a tisztviselők, tisztek és gazdagabb hazai emberek társadalmi életének középpontja. Lotikánál ittak is, kártyáztak is, énekeltek, táncoltak is, komoly beszélgetéseket is folytattak, üzleteket is kötöttek, jól ettek, és tiszta ágyban aludtak. Gyakran megtörtént, hogy a bégek, kereskedők és tisztviselők társaságát itt érte az este, itt virradt rájuk a hajnal, de továbbra is ott ültek az asztal mellett, míg az ital vagy az álom le nem döntötte őket székükről, s a kártyázástól el nem borult a szemük világa. (Most már nem kártyáztak többé rejtve és titokban Ustamujic hanjának sötét és fojtogató levegőjű szobácskájában.) Lotika pedig kikísérte azokat, akik túlságosan sokat ittak, vagy mindenüket elveszítették, s fogadta az újabbakat, a józanokat, italra és játékra szomszédhozókat. Senki sem tudta, s nem is kérdezte senki, mikor pihen ez az asz-szony, mikor alszik és eszik, s mikor talál időt arra, hogy felöltözzék és ápolja magát. Mert Lotika mindig itt volt (legalábbis így látszott), mindenkinek a rendelkezésére állt, mindenkire kedves volt, s mindig egyformán bátor, okos és józan. Magas, telt nő volt Lotika, vakítóan fehér bőrű, fekete hajú és izzó szemű; tökéletesen ismerte a vendégekkel való biztos bánásmódot. Ezek a vendégek bőségesen hagytak ott pénzt, de gyakran elragadta őket a bor mámora és ilyenkor erőszakoskodók, szemtelenek voltak. Lotika mindannyiokkal kedveskedve, merészen, szellemesen, élesen, hízelgően és megnyugtatóan beszélt. (Hangja egy kissé rekedtes és egyenetlen, időnként azonban mély, behízelgő bugássá mélyült. Mindig

hibásan beszélt - mert sohasem tanult meg jól szerbül - ízes és képekkel teli nyelvén, amelyben az igealakok sohasem voltak helyükön, a főnevek neme sohasem volt bizonyos, egyébként azonban hangsúlyozásban és értelemben tökéletesen megfelelt a nép kifejezési módjának.) Minden vendég pénzéhez és időtöltéséhez megkapta Lotika részvételét, vágyaihoz pedig állandó játékát. Ez a kettő volt mindig állandó és biztos. Minden más úgy tetszett, hogy van is, meg nincs is. A kasába két nemzedéke során a tékozló gazdák és bégek szemében Lotika volt a ragyogó, drága és hideg délibáb, aki érzékeikkel játszott. A róla szóló mesélgetésekben emlegetik némelyek nevét, akik állítólag kaptak valamit tőle, de valójában ezek sem tudták megmondani, mit és mennyit.

Nem volt egyszerű, sem pedig könnyű dolog a gazdag és ittas városiakkal bánni, akikben gyakran nem sejtett rablóöszönök ébredtek. De Lotika, ez a fáradhatatlan, hideg érzékű, gyors eszű és férfiszívvel megáldott, ügyes asszony, minden indulatot megszelídített, az eszüket vesztett emberek minden kívánságát elnémította; tökéletes testének, hallatlan ravaszságának és nem kisebb bátorságának játékával mindig és mindenkiel szemben sikerült a szükséges távolságot megtartania, ami aztán még jobban fölgyújtotta a férfiak kívánságát, és még magasabbra emelte Lotika értékét. Az ittasság és dühöngés legdurvább és legveszélyesebb pillanataiban úgy játszott a fékevesztett férfiakkal, mint torreador a bikával, mert gyorsan megismerte ezt a világot, s könynyen megtalálta kívánságaik kulcsát, s fölismerte ezeknek a nyers és érzéken szentimentális emberek-

nek gyöngye oldalát. Lotika mindent kínált, sokat ígért, de keveset, helyesebben szólva, semmit sem adott nekik, mert kívánságaik már önmagukban olyan természetűek voltak, hogy semmivel sem lehet meggátolni őket, de végül kénytelen-kelletlen kevéssel beérték. A vendégek többségével úgy viselkedett, mintha betegek volnának, akiknek időszakos rohamaik vannak, és időnként elméjük elborul. Végül is el lehet mondani, hogy foglalkozása ellenére, amely nem volt szép, s nem is nagyon tisztességes, könyörületes szívű, megértő és jóindulatú asszony volt, vigasztalni és segíteni is tudott azon, aki a kelletnél többet költött az itálra, vagy többet veszített a kártyán, mint amennyit szabad lett volna. Mindannyiokat elbolondított, mert született bolondok voltak, becsapta, mert azt kívánták, hogy becsapják őket, s végül is csak azt vette el tőlük, amit különben is ki akartak dobni és el akartak veszíteni. Igaz, sokat keresett, vigyázott a pénzére, s így már az első években egész vagyont halmozott föl, de ugyanilyen nagylelkűen és szótlanul hajlandó volt arra is, hogy *leírja* az adósságot, vagy elfeledje a veszteséget. A koldusoknak és betegeknek bőkezűen adott, és sok figyelemmel, körültekintéssel, észrevétlenül és tolakodás nélkül segített a megingott gazdag családokon, az árvákon, jobb családokból származó özvegyeken, és mindazokon a „szemeremes szegényeken”, akik nem tudnak kérni, és akik szabódnak alamizsnát elfogadni. S ezt ugyanazzal a művészettel cselekedte, mint ahogyan a szállodát is vezette, s ahogyan bizonyos távolságban tartotta magától az ittas és erőszakoskodó vendégeket, elvéve tőlük mindent, amit lehet, de nem adva nekik

semmit, és nem is utasítva el őket soha teljesen és tartósan.

Azok az emberek, akik ismerték a világot és a történelmet, gyakran gondoltak arra, milyen kár, hogy a sors ennek az asszonnak ilyen szűk és alacsony munkakört adott. Ha nem lett volna az, aki, és nem ezen a helyen él, ki tudja, mi lett volna belőle, s mit adhatott volna az emberiségnek ez a bölcs emberi lény, aki nem gondol magára, és aki kapzsin és önzetlenül, szépségében és csábító mivoltában mégis szemérmesen és hidegen, egy vidéki szállodát vezet, s a kisváros szerelmetes férfainak zsebét üríti ki. Talán egyike lett volna azoknak az asszonyoknak, akikről a történelem megemlékezik, s aki nagy családok, udvarok vagy államok sorsát irányítja, mindig jobbra fordítva a dolgokat.

Ez idő tájt, 1885 körül, mikor Lotika ereje és szépsége teljében volt, nagyon sok gazdag fiatalember akadt, aki éjt-napot ott töltött a szállodában, abban a tejüveggel ellátott különszobában. Alkonyattájt ott szunyókáltak a kályha mellett, még az előző éjszakától álmosan és mámorosan, álmatlanságukban és fáradtságukban feledve, hol ülnek és kire váraкоznak. Ezt a csöndességet kihasználva, Lotika ilyenkor visszavonult emeleti szobácskájába, melyet a lányoknak szántak, de amelyből ő a *kanceláriáját* csinálta, s amelybe senkit sem engedett be. Ez a szoba mindenféle bútorttal volt túlszűfolva; fényképek, aranytárgyak, ezüstök és kristályüvegek heverték mindenfelé. Itt volt a függöny mögé rejtve Lotika zöld acélkasszája is, és kicsiny íróasztala, amely ki sem látszott a papirosok, idézések, számlák, elismervények, német

újságok, tőzsdei árfolyamok és sorsjegyhúzások kivágásainak tömegéből.

Ebben a szűk, túlszűfolt, levegőtlen szobában - amelynek egyetlen kis ablaka közvetlenül a híd legkisebb boltívére nézett -, ebben a kis helyiségben töltötte Lotika szabad perceit, és itt élte életének azt a másik, rejtett részét, amely hozzája tartozott.

Itt olvasta Lotika lopott szabad perceiben a tőzsdei jelentéseket, tanulmányozta a prospektusokat, rendezgette számláit, válaszolt a bankok leveleire, itt hozott határozatokat, adott utasításokat, rendezgette takarékbetétjét, és innen küldött újabb betéteket. Itt volt Lotika munkájának ismeretlen oldala, amelyről nem tudtak odalenn a vendégek, nem tudott a világ, itt telt el Lotika életének láthatatlan és igazi része. Lotika itt eldobta mosolygós álarcát, arca keményre változott, tekintete éles és sötét lett. Ebből a szobából folytatta levelezését a tarnovi Apfelmayer családdal, ottani rokonaival, férjes nővéreivel, nős fivéreivel, akik mindannyian istenadta szegény zsidók voltak odafönn, valahol Kelet-Galíciában vagy Ausztriában és Magyarországon szétszórva. Egész tucat zsidó család sorsát intézte innen, a legapróbb részletekig belemerült életükbe, rendezgette a férjhezmeneteleket vagy nősüléseket, iskolába vagy iparra küldte a gyerekeket, gyógyító kúrára a betegeket, korholta és megfeddte a tétleneket és tékozlókat, megdicsérte a dolgozókat és vállalkozó kedvűeket. Eldöntötte a családi viszályokat, egyenetlenség vagy nézeteltérés alkalmával tanácsokat adott, s mindannyiukat ésszerűbb, jobb és méltóbb életmódra buzdította, ugyanakkor azonban lehetővé tette, és

meg is könnyítette részükre az ilyen életet. Mert minden levelét postautalvány is kísérte, egy-egy ősz-szeggel, amely lehetővé tette, hogy tanácsát meghallgassák, ajánlatait megvalósítsák, hogy valamilyen lelki vagy testi szükségletnek eleget tegyenek, vagy valamilyen bajt elhárítsanak. (Egész családjának ebben a fölemelésében és a családtagok helyes útra térítésében találta meg Lotika életének minden terhéért és minden lemondásáért a kárpótlást és a kielégülést. Ha az Apfelmayer család egy-egy nő- vagy férfitagja a társadalmi létrán legalább egy fokkal följebb emelkedett, vele együtt emelkedett Lotika is, s ebben találta nehéz munkájának jutalmát, s ebből merített erőt további küzdelmeihez.)

S néha megtörtént az is, hogy onnan letről, az Extrazimmerből annyira kimerülten és csömörlete-sen ment föl, hogy semmi ereje nem volt az íráshoz, sem a levelek vagy számlák elolvasásához, hanem csak egyszerűen odament a kicsiny ablakhoz, hogy mélyen magába szívja a folyó friss levegőjét, azt a levegőt, amely egészen más, mint a lenti. Tekintete ilyenkor a boltív erős és karcsú alakjára esett, amely bezárta egész látóhatárát, és a gyors vízre, amely alatta suhant. Ez a híd mindig ugyanaz volt, akár nap verte, akár alkonyodott, akár a téli holdvilág sütött rá, vagy akár a csillagok enyhe fénysugarában állott. A boltív két oldala egymás felé hajlott, éles csúcsban találkozott, és tökéletes, megrendíthetetlen egyensúlyban kölcsönösen támogatta egymást. Évek során át ez vált Lotika egyetlen és szoros látóhatárává, ez volt a kétarcú okos zsidó asszony néma tanúja, amelyhez Lotika bizalommal fordult olyan pillana-

tokban, mikor pihenni vágyott, felüdülést keresett üzleti és családi gondjaiban, melyeket mindig saját maga oldott meg, vagy ha holtpontra jutott, életének olyan helyeire, melyből nem látszott kivezető út.

Ezek a pillanatok azonban sohasem tartottak sokáig, mert odalentről a kafanából rendszerint kiabálás zaja szakította félbe őket. Ilyenkor vagy az újabb vendégek követelték Lotika jelenlétét, vagy a részegségéből fölébredt és magához tért ittas ember rendelt újabb italt, vagy azt, hogy a lámpát gyűjtsák meg, zenét adjanak, és hívják oda Lotikát. Az asszony ilyenkor otthagyt a menedékhelyét, s miután különleges kulcsával gondosan bezárta ajtaját, ismét lement, hogy a vendéget fogadja, vagy pedig mosolyával és sajátos szótárával lecsöndesítse a részegyet, mint a fölébredt gyereket szokás, aztán leültesse az asztalhoz, amelynél ismét megkezdődik az éjszakai üldögélés, az ivás, beszélgetés, dalolgatás és költekezés.

Mert odalent Lotika távollétében minden elromlott. A vendégek összevesztek. Egy crncei bég - fiatal, sápadt, meredt tekintetű férfi - minden italt, amit csak vittek neki, a padlóra öntött, mindenben hibát talált, s összeveszett a házbellekkel vagy a vendégekkel. Rövid megszakításokkal már napok óta iszik a szállodában, sóhajtozik Lotika után, de annyit iszik és úgy sóhajtozik, hogy világos, sokkal mélyebb, sokkal nagyobb és saját maga előtt is ismeretlen bánat hajtja erre, nem pedig a tarnovi szép zsidó asszony iránt érzett, meghallgatásra nem talált szerelem és indokolatlan féltékenység.

Lotika félelem nélkül, könnyedén és természetesen hozzálép.

- Mi az, Ejub? Mit kiabálsz, rosszaságom?

- Hol vagy? Tudni akarom, hol vagy! - dadogja Ejub, s lejjebb száll a hangja, miközben pislogva nézi Lotikát, mintha látomás volna. - Valami mérget adtak nekem, hogy azt igyam, megmérgeznek, meg akarnak mérgezni, mert nem tudják, hogy én. .. hogy én...

- Csak ülj le, ülj nyugodtan - nyugtatja az asz-szony, s illatos fehér ujjai ott játszanak egészen közel a fiatalember arca előtt -, ülj le, majd találok én neked madártejet is, ha kell; kérek én majd italt neked.

És odahívja a pincért, parancsol valamit neki németül.

- Ne beszélj, hogy én ne értsem, s ne hordj itt ösz-sze hetet-havat, hogy fircen-furcen, mert én.. . ismersz engem!

- Ismerlek, ismerlek, Ejub; nem ismerek nálad jobbat, te pedig. ..

- Hm! Kivel voltál, mondd meg!

És a részeg ember és a józan asszony beszélgetése így folytatódik, vég nélkül, értelmetlenül, céltalanul, drága palack bor és két pohár mellett; az egyik pohár Lotikáé, ez mindig tele van, a másik Ejubé, azt pedig szüntelenül töltik, s mindig kiürül.

S mialatt az öreg bég ifjú kenyérpusztítója egyre nehezebben forgó nyelvvel dadog összevissza mindent a szerelemről, halálról, a gyógyíthatatlan fájdalomról és más efféle dolgokról, amiket Lotika már könyv nélkül ismer, mert minden itteni korhely ugyanezt mondja, hasonló szavakkal, Lotika fölkel, s a többi asztalhoz megy, amelyeknél ott ülnek a ven-

dégek, akik esténként szokás szerint összegyülekeznek a szállodában.

Egyik asztalnál fiatal gazdák ülnek, akik csak most kezdenek a városba kijárni és inni, a kasába sznobjai, akik előtt már túlságosan unalmas és paraszti Zárija kocsmája, akik azonban még feszengnek ebben a szállodában. A másik asztalnál tisztviselők, idegenek ülnek egy tiszttel együtt, aki ma otthagya a tisztika-színót, s a polgári szállodához ereszkedett le, mivelhogy Lotikától sürgös kölcsönt szeretne kérni. A harmadiknál mérnökök ülnek, akik az erdei iparvágányt építik.

Egészen a sarokban ül egy asztalnál Pavle Ranko-vic, fiatalabb és módosabb gazda, és egy osztrák ember, vasúti vállalkozó. Pavle gazda török ruhában van, fején piros fez, melyet a kafanában sem vesz le, apró szeme feketén és izzón fénylik sápadt, telt arcában ; ez a szem furcsán ki tud tágulni, s az öröm és a diadalmámor pillanataiban fényesen és szinte ördögien kacag. A vállalkozó sötét sportruhában van, magas, sárga fűzős cipőben, melynek szára csaknem térdig ér. Ezüstláncon függő aranyírója van, azzal jegyeztet, Pavle pedig egy rövid, vastag plajbással, amit még öt esztendő előtt felejtett a boltjában egy erdőirtó, egy katonai *majsztor*, mikor itt talpfákat vásárolt. Az erdei vasút munkásainak élelmézéséről alkudoznak. Teljesen elmerültek a munkában, összeadnak, szoroznak és kivonnak; sorakoznak a számok, az egyik sor láthatóan, a papíroson, ezzel akarják egymást meggyőzni és becsapni, a másik sor pedig láthatatlanul a fejükben, amellyel erejüket megfe-

szítve és gyorsan számolnak, mindegyik saját magának, egymás elől rejtve a nyereség kilátását.

Minden vendéghez van Lotikának alkalmas szava, gazdag mosolya, vagy pedig csak megértéssel teli, néma pillantása. Aztán visszatér a fiatal béghez, aki már ismét nyugtalan, és erőszakos kezd lenni. És az egész éj folyamán, mialatt az ivászat tart, minden viharos, szerelmesen érzékenyülő, sírós vagy nyers fázisával együtt, melyeket Lotika már jól ismer, ismét akad egy kis csöndesség, amikor visszatérhet a szobájába, s a porcelán lámpa tejszínű fényében folytathatja pihenését vagy levelezgetését, mindaddig, amíg odalent nem keletkezik megint valamilyen jelenet, s őt le nem hívják.

Aztán ismét másik nap következik, más vagy ugyanazok a részeges bégek, avagy szeszélyes tékozlók, s Lotika részére ugyanazok a gondok, amelyeket mosolygós arccal kell elviselnie, s ugyanaz a foglalkozás, amely könnyű, fényűző játéknak látszik. Értelmetlen és megfejthetetlen, hogyan illeszkedett bele, és hogyan tartotta fenn magát Lotika a dolgoknak ebben a sokaságában és különféleségében, melyek éjjelét és nappalát betöltötték, s amelyek több ravaszsgot követeltek tőle, mint amennyi egy asszonyban van, s több erőt, mint amennyit egy férfi kifejthet. S mégis volt ideje, hogy mindent elvégezzen, egyetlen zokszót sem ejtve, nem magyarázgatva senkinek semmit, és nem beszélve soha semmi dologról, amit elvégzett vagy arról, ami reá várakozott. S mindezek mellett ideje beosztásában mindennap legalább egy órát talált még Ali PaSic bég számára is. Ali bég volt a kasába egyetlen embere, akiről azt hitték, hogy si-

került Lotika hajlandóságát elnyernie, valóságosan és függetlenül minden számítástól. Ali bég azonban egyben a város legvisszavonultabb és leghallgata-gabb embere is volt. A négy Pasic fivér között ő volt a legidősebb, nem nősült meg (a városban azt hitték, hogy Lotika miatt), nem bocsátkozott üzleti ügyekbe, és nem vett részt a kasába közéletében. Nem itta le magát, és nem csavargott évtársaival. Mindig ugyanabban a hangulatban élt, mindig egyformán kellemes és egyformán tartózkodó mindenkivel szemben, kivétel nélkül. Csöndes volt és visszavonult, de nem kerülte a társaságot, sem a beszélgetést, mégsem emlékezett senki valamiféle fölfogására, s nem emlegették azt, amit mondott. Elegendő volt saját magának, s teljesen megelégedett azzal, amit más emberek szemében jelentett. Semmi szükségét sem érezte annak, hogy más legyen, vagy másnak mutakozzék, mint ami, de ezt senki nem is várta, és senki nem is követelte tőle. Olyan ember volt, aki úriságát nehéz és nemes hivatalként hordozza, ami egész életét betölti; vele született nagy és méltóságos úriságát, amelynek mentsége saját magában van, s amit senki sem megmagyarázni, sem tagadni, sem lebecsülni nem tud.

A nagy terem vendégeivel Lotikának nem volt sok dolga. Ezek Málcsika pincérnőhöz és Gustav fizető-pincérhez tartoztak. Málcsika az egész városban jól ismert, megtermett magyar lány volt, olyan külsővel, mintha valami állatszélidítő felesége lett volna, Gustav pedig vörös hajú, kis termetű csehországi német, indulatos természetű, véres szemű, lába szétálló, lúdtalpú. Ők ketten minden vendéget és általában

minden városi embert ismertek, tudták, ki hogyan fizet, kinek milyen a természete az ivásban, tudták, kit kell hidegen fogadni, kit szívélyesen, s kit nem kell egyáltalában bebocsátani, mert nem a „szállodába való”. Ok ügyeltek arra, hogy a vendégek sokat igyanak és rendesen fizessenek, de arra is, hogy egyben minden simán és szépen végződjék, mert Lotika elve az volt: „*Nur kein Skandal!*” S ha néha-néha, kivételesen, mégis megtörtént, hogy valaki ivás közben megvadult, vagy pedig már másutt, alsóbb rendű kafanákban leitta magát és erőszakkal behatolt a szállodába, olyankor megjelent Milán, a szálloda legénye, magas, vállas és csontos, óriási erejű likai ember, olyan férfi, aki keveset beszél, de minden rábízott dolgot elvégez. Milán mindig kifogástalanul öltözködött, mint ahogyan egy szállodai szolgának öltözködni kell. (Lotika erre mindig nagyon vigyázott.) Mindig kabát nélkül, fekete mellényben és fehér ingben volt, derekára hosszú, zöld posztókötényt erősített, ingujját télen-nyáron könyökéig fölgyúrte, hogy jól láthassák alsókarjának hatalmas izmait és fekete szőrcomóit, amelyek keféhez hasonlítottak. Bajuszát mindig gondosan kipödörte, haja fekete volt, és az illatozó katonai pomádétól egészen merev. Milán volt az, aki minden botrányt már magában elfojtott.

Erre a kellemetlen és nem kívánt műveletre már rég kidolgozott és begyakorolt taktika volt a szállodában. Gustav addig igyekezett szóval tartani a rabiá-tus és részeg vendéget, amíg Milán a háta mögé nem lépett; akkor a fizetőpincér hirtelen oldalra ugrott, a likai pedig egyik kezével megragadta a korhelyt a

nyakánál, másik kezével a gallérjánál, s mindezt olyan gyorsan és ügyesen cselekedte, hogy soha senki sem láthatta, miben is áll Milánnak ez a *griff-je*. Ilyenkor a kasaba legerősebb korhelye is úgy repült ki az ajtón, mintha szalma- vagy rongybaba volna, mert időközben Málcsika már gondoskodott arról, hogy kellő pillanatban kinyissa az ajtót, és a részegeskedő egyenesen az utcára huppant. Gustav ugyanebben a pillanatban utánadobta a kalapját, botját, vagy egyéb ott maradt tárgyát, Milán pedig testének egész súlyát megfeszítve már le is húzta az ajtó vasredőnyét. Mindez pillanatok műve volt, és simán, remek összjátékkal történt, s mire a vendégek észbe kaptak, a nem kívánt látogató már az utcán volt, s ha teljesen elveszítette az eszét, késével legföljebb a redőnynek rohanhatott, vagy pedig kövekkel dobálta meg, mint erről a redőnyön látható nyomok tanúskodnak. Ez a botrány azonban már nem a szállodában játszódott le, hanem az utcán, és így már a rendőrré tartozott, aki különben is rendszerint ott posztolt a szálloda közelében. Milánnal sohasem fordult elő, mint ahogy más kávésokkal megtörténhetett, hogy a vendég bárkit kidobhatott volna, vagy összetörhette volna a székeket és asztalokat, avagy pedig fejével vagy kezével nekivesse magát az ajtónak, hogy azután ökörrrel se lehessen elhúzni onnan. Az efféle dologba Milán sohasem vitt túlzott buzgóságot vagy rosszindulatot, harci szenvedélyt vagy személyi hiúságot; éppen ezért is végződött az ügy mindig ilyen tökéletesen jól és gyorsan. A kidobás után egy perccel Milán már ismét a konyhán vagy a söntésben dolgozott, mintha mi sem történt volna. Gustav pe-

dig, mintegy véletlenül, áthaladt az Extrazimmeren, *és* a jobbfajta vendégekkel ülő Lotikára pillantva, gyorsan lehunyta mind a két szemét, ami azt jelentette, hogy közben valami történt, de a dolog már rendben van. Ilyenkor Lotika, félbe sem szakítva a beszélgetést vagy mosolygást, ugyancsak ilyen villámgyorsan és észrevétlenül mindkét szemével szintén visszaintett, ami azt jelentette: rendben van, köszönöm, és mindvégig ügyeljen.

Most már csak annak a kérdése maradt vissza, amit a kidobott vendég időközben ivott vagy összetört ; ezt az összeget Lotika a napi bevétel elszámolásakor leírta Gustavnak. Ezt az elszámolást késő éjszaka egy piros paraván mögött ejtették meg.

15

Többféle módja is volt annak, ahogy az efféle nyugtalan és oly nagy ügyességgel kidobott vendég - ha nyomban a szálloda elől nem került a rendőrség fogdjába - összeszedhette magát, és kilábolhatott a vele történt kellemetlenségéből. Elbotorkálhatott a híd kapujába, hogy ott, abban a kellemes hűvösség-ben, amelyet a szél a hegyekből és a folyóról magával vitt, felüdüljön. Átmehetett Zárija kocsmájába is, amely egy kissé távolabb, a község piacán volt, s ott fesztelenül és zavartalanul csikorgathatta a fogát, fenyegetőzhetett, s szidhatta a láthatatlan kezét, amely olyan szégyenletesen és ellenállhatatlanul kiröpítette a szállodából. Ebben a kocsmában, mindjárt első sötétedés után, mikor a házigazdák és a munka emberei

szétszéledtek a városban, összegyülekeztek az emberek, hogy megigyák a maguk fröccsét, és elbeszélgessenek a magukhoz illőkkel; itt nem volt és nem is lehetett botrány, mert mindenki annyit ivott, amennyit akart és amennyit fizetni tudott, s mindenki azt tette és mondta, amit a szíve diktált. Mert itt nem követelték meg a vendégektől, hogy költsenek és leigják magukat, de mégis úgy viselkedjenek, mintha józanok volnának. Végeredményben, ha valamelyikük túllépte a mértéket, itt volt a hallgatag Záríja, ez a súlyos férfi, aki sötét és rosszindulatú képével leszerelte és bártortalaná tette még a legvadabb korhelyeket és duhajkodókat is. Záríja súlyos kezének lassú mozdulatával és mély hangjával hallgattatta el őket:

- No, most már gyérünk! Hagyjuk abba a hiábavaló dolgokat!

De még ebben az ősrégi csapszékben is, amelyben nincsen különszoba, sem pedig pincér, mert mindig szandzsákbéli parasztruhás legény szokott kiszolgálni, furcsán összekeverednek az új szokások a régiakkal. A csapszék legsötétebb sarkába húzódva hallgatnak a jól ismert és megátalkodott pálinkázók. Szeretik az árnyéket és csöndet, ahol elüldögélhetnek a pálinka fölött, mintha szentség volna, s gyűlölik a nyugtalanságot és kavargást. Ott ülnek összeégett gyomorral, gyulladt májjal, megrendült idegekkel, borotvátlanul, elhanyagoltan, közönyösen a világ dolgai iránt, saját maguknak is terhére, csak ülnek és isznak, s így várják, hogy tudatukban végül is fölgyulladjon az a varázsos fény, amellyel az ital behint azokat, akik teljesen átadják magukat neki, s amiért

gyönyörűségees dolog szenvedni, tönkremenni és meghalni, s ami, sajnos, az előrehaladó évekkal együtt mind ritkábban jelentkezik, s gyöngébb lesz a fénye.

Csak a kezdők beszédesebbek és hangosabbak, főként azok a gazdalfjak, veszélyes korban levő legények, akik a rossz úton most teszik első lépéseiket, ilyen módon fizetve a harácsot, amit a munkátlanság és ital átkának rövidebb-hosszabb ideig mindegyik fizet. De többségük nem marad sokáig ezen az úton, hanem letér róla, családot alapít, s a vagyonszerzésnek és munkának szenteli életét, a polgári életnek, melyben elfojtott bűnök és közepes szenvedélyek vannak. S csak az elátkozottak és kijelöltek jelentéktelen kisebbsége halad tovább ezen az úton mindörökre, s az élet helyett az alkoholt, e rövid és csalóka élet legrövidebb és legcsalókébb illúzióját választva annak él, s ezért ég el, mindaddig, amíg ilyen sötét, tompa és duzzadt árnyékká nem válik, mint amilyenek itt a sarokban ülnek.

Mióta az új idők kevésbé fegyelmezett és szabadabb élete elkövetkezett, az élénkebb kereskedés és a jobb kereset ideje, Sumba cigány mellett, aki török sípjával már harminc esztendeje kíséri a kasába du-hajkodásait, most már gyakran megjelent a kocsmában Franc Furlan harmonikás is. Sovány, vörös hajú ember, jobb fülében arany fülönfüggő, mestersége szerint favágó, de túlságos kedvelője a muzsikának és a bornak. Furlant főleg a katonák és az idegen munkások hallgatják szívesen.

Gyakran megtörténik, hogy egy-egy gusztlás is idevetődik, rendszerint valamilyen crnagorai férfiú,

sovány, mint egy böjtölő remete, szegényesen öltözve, egyenes tartással, sugárzó tekintettel, éhesen és szemérmatosan, büszkén, de könyöradományokból élve. Egy ideig ott ül a sarokban, szembeszökően visszavonultan, nem rendel semmit, maga elé néz, ügyefogyottnak és közönyösnek látszik, mégis látni rajta, hogy másféle gondolatai és szándékai is vannak, mint amit külseje elárul. Láthatatlanul küszködnek benne a kiengesztelhetetlen és ellentétes érzések, főleg a lelkében hordozott nagyság tusakodik annak gyöngeségével, amit mások előtt kifejezni és fölmutatni tud. Ezért a világ előtt mindig egy kissé zavart és bizonytalan. Büszkén és türelmesen várja, hogy valaki dalt rendeljen nála, de akkor is habozva húzza elő tarisznyájából guszláját, rálehel, nézegeti, nem ereszkedett-e meg a húr, rendezgeti a vonóját, s mindemellett láthatólag arra törekszik, hogy az efféle technikai előkészületek minél kisebb figyelmet vonjanak magukra. Mikor vonóját első ízben húzza végig a húron, csak reszkető, egyenetlen hang tör elő a guszlából, mintha gödrös út volna. S ahogy vonóját néhányszor végighúzza a húron, zárt szájjal, az orrán keresztül csöndesen maga is kísérni kezdi a guszlát, hogy hangjával kiegészítse és kiegyenlítse. S mikor így mindkét hang panaszos és egyenetlen hangzásba olvad, amely megszövi e dal sötét alapját, akkor mintegy varázsütésre megváltozik ez a szegény ember: eltűnik a kínos habozás, a belső ellentmondások kialusznak, minden külső nehézségről elfeledkeznek. A guszlás hirtelen fölveti a fejét, mint aki eldobja a szerénység álarcát, mert nincs már szüksége arra, hogy továbbra is elrejtse, kicsoda és micsoda, s vá-

ratlanul erős hangján elkezd, helyesebben fölkiáltja a bevezető rigmusokat:

*Kinyílott az apró bazsalinka,
csöndes harmat, mért nem hullsz le énrám?*

A vendégek, akik eddig szintén ügyetlenek mutatkoztak s beszélgettek, most egyszerre mind elhallgattak. Ezeknél az első verssoroknál sorjában mindannyiukon - törökökön és keresztényeken egyaránt - átborzongott a bizonytalan vágyakozás és szomjúság ama harmat után, amely a dalban él, és különbség nélkül mindannyiokban. De mikor nyomban ezután a guszlás folytatta:

Nem is volt az apró bazsalinka. . .

- s föllebbentve hasonlatának fátyolát, kezdte elsorolni törökök és szerbek valóságos kívánságait, amelyek a harmat és a bazsalikom alakja mögött rejtőztek, a hallgatók soraiban nyomban szétváltak az érzékek, s ellenkező utakon haladtak, aszerint, ki mit hordoz magában, mit kíván, miben hisz. S mégis valamilyen íratlan törvény szabályai szerint mindannyian figyelmesen végighallgatták a dalt, s türelmesen és önuralommal semmivel sem árulták el hangulatukat ; csak nézték maguk előtt a poharat, melyben a pálinka fénylő felületén elősejlettek a kívánt győzelmek, harcokat láttak és hősoket, és dicsőséget, és fényességet, amilyent a világban sehol nem láthatni.

A kocsma akkor a leghangosabb, ha fiatal gazdák

és gazdaifjak isszák le magukat. Ilyenkor van dolga Sumbónak is, Franc Furlannak is, Corkannak is, meg Saha cigánylánynak is.

Saha kancsal cigánylány, szemtelenül férfias nő, mindenkivel iszik, aki fizet neki, de soha le nem issza magát. Nélküle és merész tréfái nélkül egyetlen dári-dót sem lehet elképzelni.

Az emberek, akik velük mulatnak, váltakoznak, de Corkan, Sumbo és Saha mindig ugyanazok maradnak. A muzsikából, tréfából és pálinkából élnek. Munkájuk más ember időtöltése, keresetük más tékozlása, igazi életük éjszaka van, helyesebben azokban a szokatlan órákban, mikor az egészséges és boldog emberek alusznak, mikor a pálinka s az addig béklyóba vert ösztönök viharos és fényes kedvet és váratlan elragadtatást teremtenek. Ők, akik mindig ugyanazok, s mindig újnak és fölülmúlhatatlannak látszanak. Ők a hallgatag és fizetett tanúk, akik előtt mindenki olyannak mutatkozhatik, amilyen a valóságban, vagyis „véres a bőre alatt”, s utána mégsem kell megbánnia vagy szégyellnie, amit tett: velük és előttük megengedett minden, ami a világ előtt visz-szataszító és saját házukban bűnös és lehetetlen volna. Előttük és számlájukra valamennyi vagyonos és tekintélyes apa és jó családból származó fiú egy pillanatra olyan lehet, amilyennek senki előtt sem merne mutatkozni, s amilyen legbensőjében legalábbis pillanatokra vagy lényének egy részével lenni szokott. Aki nyers, kigúnyolhatja vagy ütheti őket, a félénkek szidalmazhatják, a bőkezűek megajándékozhatják őket; aki hiú, megvásárolhatja hízelgésüket, aki szomorú vagy külön, megfizetheti tréfájukat vagy fél-

szegségüket, a kicsapongók merészségüket vagy szolgálataikat. Ők a kasaba fegyelembé szorított és kicsavart lelkivilágának örök és el nem ismert szükségessége. Ők mintegy művészei egy olyan környezetnek, amelyben a művészet ismeretlen. Ilyen emberek, asszonyok, énekesek, különcök és bohócok mindig vannak a kasabában. Ha közülük valamely elhasználódik és meghal, másik helyettesíti, mert az ismertek és híresek mellett újak fejlődnek és nőnek föl, akik újabb nemzedékek időtöltését szolgálják és életét vidámítják meg. De hosszú idő fog eltelni, míg ismét olyan jelentkezik, mint amilyen Salko Corkan.

Mikor a megszállás után a városban megjelent az első cirkusz, Corkan belehabarodott egy kötél-táncosnőbe, s olyan butaságokat és kilengéseket cselekedett miatta, hogy bezárták és megbotozták, a megvadult gazdák pedig, akik Corkant mindenre rávették, nagy bírságokat fizettek.

Azóta eltelt néhány esztendő, az emberek sok mindenhez hozzászoktak, s az idegen muzsikások, kötél-táncosok és varázslók érkezése nem kelt már olyan általános és ragadós izgalmat, mint amilyent az első cirkusz keltett, de Corkan szerelmét, melyet a kötél-táncosnő iránt érzett, még most is emlegetik. Már rég töri így magát, nappal mindenkinek szolgálva, minden munkát elvégezve, éjszaka pedig a gazdák és bégek szórakoztatója, viharos vigadozásai-nak, *dgumbus-aiknak* elősegítője. S ez így megy nemzedékről nemzedékre. Mikor egyik sor kitombolja magát és visszavonul, megnősül és lecsöndesedik, eléri a másik, a fiatalabb, amelyik most kezdi el a magáét. Corkan most már kimerült, és idő előtt meg-

öregedett: sokkal inkább a kocsmában, semmint a munkában, s nem annyira kerestetéből, mint inkább könyöradományokból, a gazdák italaiból és falatjaiból él.

Esős őszi éjszakákon unatkoznak a Zárija kocsmájában egybegyűlt emberek. Az egyik asztalnál néhány gazda ül. A gondolat lassú, s mindegyre szomorú és kellemetlen tárgyakhoz tér vissza; a szavak nehezek, üresen és ingerlékenyen hangzanak; az arcok hidegek, távoliak és bizalmatlanok. A pálinka sem tudja élénkíteni és emelni a hangulatot. A kocsmá sarkában egy padon ott szunyókál Corkan, elnyomta az álom, a gőzös meleg és az első pálinka; ma bőrig ázott, miközben OkoliStébe vitt bizonyos dolgokat.

A szomorú gazdák közül akkor az egyik - mintegy véletlenül - megemlíti a cirkusz táncosnőjét, Corkan hajdani boldogtalan szerelmét. Mindannyian a sarokba tekintenek, de Corkan nem mozdul, és úgy tesz, mintha továbbra is szunyókálna. Beszéljenek, amit akarnak; ő szilárdan elhatározta, mégpedig ma reggel, nehéz mámorában, hogy piszkálgatásaikra és gúnyolódásaikra nem válaszol, s nem engedi, hogy olyan lelketlen tréfát üzzenek vele, mint a gazdák tették.

- Azt hiszem, most is leveleznek egymással - mondja az egyik vendég.

- Nézd csak a kurafit, egyik szeretőjének levelet ír, a másik meg itt ül a térde mellett - veti oda a másik.

Corkan erőlködik, hogy továbbra is mozdulatlan maradjon, de ez a róla folytatott beszélgetés nagyon is közelről érinti és fölizgatja, mintha napfény csiklandozná az arcát; egyik szeme mindenáron ki akar

nyílni, s minden arcizma széthúzódik a boldog mosolygásban. Nem állja tovább a mozdulatlanságot és hallgatást. Előbb mintegy hanyagul és közönyösen legyint, aztán mégiscsak jelentkezik: - Elmúlt, elmúlt az már.

-Vajon igazán elmúlt? No, emberek, csuda egy gézengúz ez a Corkan. Egyik asszony ott fonnyad miatta idegen világban, a másik meg itt bolondul utána. Elmúlt az, elmúlik majd ez is, aztán jön a harmadik. Hova lesz a lelked, te szerencsétlen, ha így elveszted az eszedet, egyiket a másik után?

Corkan már talpon van, s az asztalukhoz közeledik. Elfeledkezett az álmoságról, fáradtságról, ma reggeli elhatározásáról, hogy nem engedi magát beszélgetésbe csábítani. Kezét a szívére teszi, így igyekszik meggyőzni a gazdákat, hogy ő nem vétkes, s hogy ő egyáltalán senkinek nem szeretője és csábítója, aminek itt föl akarják tüntetni. Ruhája még nedves, arca ázott is, piszkos is, mert olcsó feze az esőben engedi a festéket, de meghatott, boldog mosoly ömlik el rajta. Odaül a gazdák asztalához.

-Rumot Corkannak! - kiáltja Santo Papo, egy kövér és élénk zsidó fiatalember, Mentő Papo fia és Mordo Papo, a tekintélyes vaskereskedő unokája.

Mert az utóbbi időben, amikor csak lehet, Corkan pálinka helyett rumot iszik. Ezt az italt, mintha csak az effajta embereknek teremtették volna, amilyen ő; erősebb, gyorsabb hatású, s a pálinkától kellemesen különbözik. Kis, kétdecis palackokban hozzák; a címkén duzzadt szájú és izzó szemű mulatt nő látható, fején széles szalmakalap, fülében nagy aranykarikák, alatta pedig piros betűkkel ez a fölírás: Jamaica.

(A bosnyákoknak ezt az alkoholizmus utolsó stádiumában, közvetlenül a delírium előtt használt egzotikumát Slavonbrodban az Eisler, Sirowatka et Comp. cég gyártja.) Ha Corkan megpillantja az ifjú mulatt nő képét, már érzi az új ital tüzeit és illatát, s arra gondol, ha csak néhány esztendővel előbb meghal, soha nem ismerhette volna meg ezt a földi kincset. „S mennyi hasonló szépség van még a világon!” Ez a gondolat elérzékenyíti, s ha a rumospalackot kinyitja, ezért néhány pillanatig mindig gondolataiba merül. S ama kielégülés után, melyet ezek a gondolatok keltenek benne, magának az itálnak a gyönyöre következik.

Most is ott tartja a keskeny palackot az arca előtt, mintha hang nélkül gügyögne neki. A gazda pedig, aki szóra bírta, szigorúan megkérdezi:

- Mit akarsz kezdeni, te árva, azzal a lánnyal; feleségül veszed, vagy csak játszol vele, mint a többiekkel?

Akiről szó van, valami Pasa nevű lány, Dusce községből. Ő a kasába legszebb lánya, apátlan árva, s mint anyja, ő is hímzőnő.

Az elmúlt nyár sok kirándulásán és mulatozásain gyakran beszéltek és énekeltek a legények Pasáról és megközelíthetetlen szépségéről. Lassanként és észrevétlenül Corkan is lelkesedni kezdett a lányért, maga sem tudta, hogyan és miért. Így kezdtek aztán tréfát űzni vele. Egyik pénteken őt is magukkal vitték a török városrészbe a *Sikluk-ra*, vagyis ablak alatti beszélgetésre. Ilyenkor a kapuk vagy az ablakok farácsai mögül a láthatatlan lányok fojtott vihogása és suttogása hallatszott. Egyik udvarból, amelyben Pasa le-

ányzó volt barátnőivel, egy csokor fodormentát dobtak Corkan elé. Corkan zavartan megállt, nehogy a virágra gázoljon, de nem is merte fölvenni. A legények, akik idehozták, megveregették a vállát, s szerencsét kívántak neki, hogy Pasa leányzó anyaiok közül éppen őt választotta, s íme, olyan figyelmességet nyilvánított iránta, amilyent közülük még egy sem ért meg.

Ezen az éjszakán a folyó menti Meزالinában, a nagy diófák alatt ittak hajnalig. Corkan ült a tűz mellett, ünnepélyesen, magába húzódva, hol elragadtatással énekelt, hol pedig gondolataiba merült. Ezen az éjszakán nem engedték, hogy bárkit is kiszolgáljon, vagy a kávé és italok körül foglalatосkodjék.

- Tudod te, szegény barátunk, mit jelent az, ha lánykéz fodormentacsokrot dob eléd? - mondotta egyik legény. - Azt jelenti, Pasa üzeni neked: „Elhervadok érted, mint ez a leszakajtott virág, te pedig meg sem kérsz magadnak, de másnak sem engedsz át.” Ezt jelenti.

S mindannyian Pasáról beszéltek, erről a fehér, szemérmes, egyetlen szép leányzóról, aki úgy hajladozik, mint az udvar kapuján áthajló érett szőlőfürt, s várja a kezet, amely leszakítja, akit pedig vár, az senki más, mint Corkan testestül-lelkestül.

A gazdák színlelték a haragot, s nagy hangosan sópáncodtak: hogy az ördögbe lehet, hogy ez a lány éppen Corkanra vetett szemet. Mások védelmezték. Corkan pedig ivott. Egyik pillanatban maga is elhitte a csodát, másokban meg visszautasította mint lehetetlenséget. Beszélgetés közben védekezett, bizonyítgatta, hogy ez a szerelem nem neki való, hogy ő sze-

gény, megöregedett és jelentéktelen ember, de a hallgatás pillanataiban maga is Pasáról ábrándozott, a lány szépségéről és arról a boldogságról, amit adhat, akár hozzá való, akár nem. S ebben a nyári éjszakában, melyet a pálinka, a dal s a gyepen lobogó tűz határtalanná tesz, minden lehetségessé válik; semmi sem látszik valószerűnek, de nem is rémlik hihetetlennek vagy teljesen képtelennek. Csak kifigurázzák és gúnyolódnak vele a gazdák, tudja ő azt; nem élhetnek az urak kacagás nélkül, valakit ugratni is kell, valakivel tréfát kell űzniök, mindig így volt ez, s így van most is. De ha mindez tréfa is, nem tréfa Corkan álma a gyönyörű asszonyról és elérhetetlen szerelemről, amelyről mindig ábrándozott, s ábrándozik ma is, nem tréfa a dal, amelyben a szerelem ugyanolyan valóságos, mint valótlan, s a nő ugyanolyan közeli s ugyanolyan elérhetetlen, mint ábrándozásaiban. A gazdák előtt minden tréfa, így ez is; de az ő részére igazság és szentség, amelyet kezdettől hordott magában, s mely valóságosan és kétségtelenül is él, függetlenül a gazdák mulatságaitól, függetlenül az italtól és daltól, függetlenül mindentől, még magától Pasatói is.

Mindezt jól tudta Corkan, mégis könnyen megfedkeznek mindenről. Mert benne olvadozik a lélek, és szétomlik az ész, akár az áradás.

A sváb táncosnő iránt érzett nagy szerelme és nagy botránya után három esztendővel így esett Corkan a szerelem új és hatalmas varázslatába, s a ráérő és gazdag emberek így találtak új játékot, eléggé nyers és izgató játékot arra, hogy hónapokig és évekig megnevetesse őket.

Ez nyár derekán történt. Elmúlt az ősz, eljött a tél, és Corkan PaSa iránti szerelmének játéka betöltötte a carSija embereinek estéit, s megrövidítette napjaik unalmát. Corkant már nem is hívták másként, mint *duvegija*-nak, vőlegénynek, és *aSiká*-nak, szerelmesnek. Nappal, miközben mámorosan és álmosan végezte a kisebb-nagyobb megbízatásait a boltokban, hordozta szét a különféle holmikat a városban, csodálkozott és haragudott is, hogy így hívják, s csak vállat rándított, mihelyt azonban lehullott az éjszaka, és Zárija kocsmájában valaki elkiáltotta: „Rumot Corkannak!”, s másvalaki halkán és mintegy véletlenül rágyújtott, hogy:

*Leszállt a nap, zeng az akíam arcodon sincs
immár napfény. ..*

akkor egyszerre minden megváltozott. Nincs többé teher, nincsen vállrándítás, nincs kasába, sem kocsmá, sem az a Corkan, aki a valóságban ázottan, borotvátlanul, rongyokba és idegen ruhákba burkoltan itt ül. Csak egy magas, farácsos erkély van, amelyet beragyog a leszálló nap fénye, az erkélyen szőlőfürtök, és a lányka, aki ott vár, s azt nézi, ki elé[^]ogja dobni a fodormentacsokrot. Igaz, ezenkívül harsogó kacagás is van, durva ugratások, mindenféle megjegyzések hallatszanak, de mindez mintha távoli ködben volna, még az a legény is, aki egészen közelről a fülébe dalolja:

*De szeretnék melegedni a napfényben
melletted! . . .*

S most Corkan is ott melegszik a lemenő nap fényében, ahogyan még sohasem melegedett annak az igazi napnak sugarában, amely mindennap fölkel és lenyugszik a kasaba fölött.

- Rumot Corkannak!

Így múltak a téli éjszakák. Tél vége felé aztán Pasa férjhez ment. A duscei szegény hímzőlány szépségével és nem egészen tizenkilenc esztendejével hozzáment Hadzi Omerhoz, egy gazdag és tekintélyes ötvenesztendő emberhez, mégpedig mint ágyas ment hozzá.

Hadzi Omer már harminc esztendeje volt nős. Eszességéről és ügyességéről híres felesége nagy családból származott. Hadzi Omer birtoka a vár mögött feküdt, valóságos major volt, tele minden földi jóval, jól menő üzletei voltak a városban, biztos és nagy jövedelemmel. S mindez nem annyira a csöndes és nehezen mozduló Hadzi Omer érdeme volt, aki naponta kétszer lelovagolt a várból a carSijába és vissza, hanem sokkal inkább mozgékony és eszes, mindig mosolygó feleségéé. A kasaba török asszonyai részére Hadzi Omer felesége volt az irányadó, az ő felfogásához igazodtak, s minden kérdésben az ő szava volt a döntő.

Az ő családjuk volt a legtekintélyesebb és a legjobb az egész városban, de ennek a két öregedő embernek nem volt gyermeke. Sokáig csak a reménykedés tartotta őket. Hadzi Omer Mekkába is elzarándokolt a Szent Kábához, felesége nagy adományokat osztott ki a szegényeknek és zarándokoknak, évek múltak, körülöttük minden fejlődött, haladt, de ami a legfontosabb lett volna, azon nem volt áldás. Böl-

csen és szépen viselték el a balszerencsét Hadai Omer és okos felesége is, de most már elvesztették minden reményüket, hogy gyermekük lehessen. Az asszony már negyvenötödik évébe lépett.

Kérdéssé vált, kire marad a nagy örökség Hadai Omer halála után. Ez a kérdés nemcsak Hadai Omer és feleségének családját foglalkoztatta, hanem úgyszólván az egész várost. Némelyek azt kívánták, hogy a házasság mindvégig gyermektelen maradjon, másoknak az volt a véleményük, nagy kár, ha ilyen ember örökös nélkül hal meg, s vagyonát széthurcolják, szétaprózzák a rokonok. Ezért rábeszélyték Hadzi Omert, vegyen el egy másik, fiatalabb feleséget még idejében, amíg kilátása van utódra. Ebben a kérdésben a város törökjei két táborra oszlottak. Végül is Hadai Omer meddő felesége döntötte el a kérdést. Mint mindenben, most is nyílt, határozott és őszinte volt, és így szólt férjéhez:

- A jó Isten mindent adott nekünk, köszönet és dicsőség legyen érte, egyetértést, egészséget és gazdagságot is, de nem adta meg azt, ami még a legutolsó szegényembernek is megvan, hogy utódunkat láthassuk, s tudjuk azt, kire marad mindez, ami körülöttünk van. Ez az én balsorsom. De ha ezt Isten akaratából nekem el is kell viselnem, neked nem kell. Látom, hogy az egész carSija meg akar nősíteni, és gondunkat akarja viselni. Nos, ha már a carSija téged meg akar nősíteni, akkor inkább megnősítlek én, mert nálam jobb barátot úgysem találhatsz.

S az asszony ezután előadta tervét: mivel már semmi kilátásuk nincs, hogy gyermekük lehessen, szükséges, hogy melléje másik asszonyt is vegyen,

fiatalabbat, aki megajándékozhatja utóddal. A törvény szerint joga van erre. Ő pedig, természetesen, továbbra is ott marad a házban, mint *öreg hadéinica*, s vigyázni fog arra, hogy minden rendben történjék.

Hadzi Omer sokáig ellenkezett, s azt állította, hogy ő jobb társat nem akar keresni, hogy neki másik és fiatalabb feleségre nincs szüksége, de felesége nemcsak megmaradt eredeti eltökéltsége mellett, hanem közölte férjével azt is, kit választott ki részére. Ha már a gyermek miatt meg kell nősi, legjobb, ha egy egészséges, fiatal és szép árva lányt vesz el, aki egészséges utóddal ajándékozza meg, s egész életében hálás lesz jó sorsáért. Az asszony választása így esett Pasára, a duscei hímzőnő leányára.

És így is történt. Hadzi Omer, idősebb felesége akaratával és segítségével, elvette a szép Pasat. S tizenegy hónappal később PaSa egészséges fiúgyermeket szült. Ezzel Hadzi Omer örökségének kérdése eldőlt, sok rokoni remény megsemmisült, a carsijának pedig betömték a száját. Pasa boldog volt, az öreg hadzinica pedig megelégedett, s úgy éltek Hzdai Omer házában a legnagyobb egyetértésben, mint anya és leánya.

Hadzi Omer örökségének eldöntése Corkan nagy kálváriájának kezdete volt. Ezen a télen Zárija kocsmájában a ráérő emberek legfőbb mulatsága Corkan bánata volt. A boldogtalan szerelmes úgy ivott, mint eddig még soha; a gazdák megvendégelték, s a pénzéért mindenki könnyesre nevetette magát. A gézengúzok kigondolt üzeneteket adtak át PaSától, arról igyekeztek meggyőzni, hogy a szegény lány éjjelnappal siratja, fonnyad utána, s nem mondja meg

senkinek sem bánata igazi okát. Corkan pedig bolondult, énekelt, sírt, minden kérdésre komolyan és részletesen válaszolt; siránkozott sorsán, amely ilyen jelentéktelen és szegény embernek teremtette.

- Jól van, Corkan, hány évvel vagy te fiatalabb Hadzi Omernál ? - kezdte a beszélgetést valamelyik gazda.

- Mit tudom én! S mi hasznom van abból, ha fiatalabb vagyok? - felelte Corkan keserűen.

- Hej, ha szív szerint és ifjúság szerint menne a dolog, nem volna Hadzi Omernak az, amije van, s ez a mi Corkanunk sem ülne itt, ahol ül - vetette oda valaki.

Corkannak meg nem kellett sok, hogy meghatódjék és elérzékenyüljön. Rumot rum után rendeltek neki, s bizonygatták, hogy nemcsak fiatalabb, szebb, de „szív szerint" közelebb áll PaSához, s hogy végül is nem is olyan szegény, mint ahogyan gondolják, s mint amilyennek látszik. Ezek a ráérő emberek a pálinka mellett, a hosszú éjszakákon egész mesét agyal-tak ki; hogy édesapja, az ismeretlen török tiszt, akit Corkan sohasem látott, valahol Anatóliában nagy birtokot hagyott törvénytelen viSegradi fiára, mint egyetlen örökösére, de az ottani rokonok meghiúsították a testamentum végrehajtását; most nem kellene semmi más, csak az, hogy Corkan a távoli és gazdag Bursa városában megjelenjen, széttörje a családok cselszövényét, és elfoglalja azt, ami az övé. Akkor Corkan a mellényzsebéből is megvásárolhatná nemcsak Hadzi Omert, hanem egész állítólagos gazdagságát.

Corkan csak hallgatta ezeket a meséket, ivott és

sóhajtozott. Fájt neki mindez, de jól is esett, hogy így együtt éreznek vele, s olyan embernek tartják, akit becsaptak és megloptak, itt a kasabában is, és ott a messzi, szebb országban, ahonnan ismeretlen apja származott. S ezek itt körülötte színleg előkészítették bursai utazását. Hosszú, lelketlen tréfák voltak ezek, a tervet a legapróbb részletekig kidolgozták. Egyik éjjel valami útlevélfélét is hoztak, Corkant a kocsmá közepére állították, és ott jobbra-balra forgatták, nézegették, s az útlevélibe bevezették személyleírását, durva tréfák és harsogó kacagás közepette. Más alkalommal kiszámították, mennyi pénz kell ahhoz, hogy Bursába utazzék, hogyan fog utazni, és hol fog megszállni. S ezekkel aztán megint eltelt az éjszaka jó része.

Józan állapotában Corkan védekezett; hitte is, nem is, amit beszéltek neki; inkább nem hitte, mint hitte. Ha józan volt, valójában nem is hitt el semmit, mihelyt azonban italossá vált, úgy viselkedett, mint aki mindent hisz. Mert ha alkoholt tettek eléje, akkor többé nem kérdezte, mi igaz, mi tréfa, mi a valóság. Már a második üveg rum után maga is érezte a távoli, elérhetetlen Bursa illatos szellőjét, és látta, tisztán látta zöld kertjeit, fehér épületeit. A valóság az volt, hogy születése óta mindenben becsapták, boldogtalan volt családi és anyagi körülményeiben és szerelmében egyaránt; bűnt követtek el vele szemben, annyi bűnt, hogy Isten és emberek adósaivá váltak. Bizonyos, hogy ő nem az, aminek látszik, s amilyennek az emberek látják. S minden pohárral egyre jobban kínozza annak szükségessége, hogy ezt meg is mondja a körülötte levő embereknek, habár érezte,

hogy nehéz olyan igazságot bizonyítani, amely benne világos és szemmel látható, de minden ellene szól, ami csak rajta és körülötte van. S mégis már az első pohárka rum után mindenkinek magyarázgatni kezdte ezt, minden éjszaka, szaggatott mondatokban, groteszk mozdulatokkal, részeg könnyein keresztül. S minél élénkebben s minél többet magyarázott, azok ott körülötte annál inkább nevettek és gúnyolódtak. Olyan édesen kacagtak, hogy megfájdult az oldaluk, s majdnem leszakadt az állkapcsuk a ragadós nevetéstől, amely minden ételnél és minden italnál édesebb és ellenállhatatlanabb. S míg kacagtak, elfelejtették a téli éjszakák csömörletességét, és Corkan mellett maguk is mérték nélkül ittak.

- Öld meg magad! - mondotta Corkannak Meha-ga Sarac, aki hűvös és látszólag komoly viselkedésével legjobban tudta Corkant kihívni és fölingerelni. - Ha már nem voltál arra képes, hogy Pasat elragadd attól a nyomorult Hadzi Omertól, akkor minek élsz? Öld meg magad, Corkan, ez az én tanácsom.

- Eh, „öld meg magad, öld meg magad” - sopánkodott Corkan -, azt hiszed, én nem gondoltam erre? Már százszor is elindultam, hogy a híd kapujából a Drinába ugorjak, de valami százszor is visszatért.

- Mi térített vissza? Félsz te, Corkan, tele van a nadrágod buggya, Corkan!

- Dehogysis félek! Nem félek, istenemre mondom, nem félek.

S az általános kiabálásban és kacagásban Corkan fölugrott, mellét verte, letört a kenyérből egy darab-

kát, s odatartotta Mehaga mozdulatlan és hideg arcába.

- Látod ezt ? No, erre a kenyérré és szerencsémre mondom, hogy nem félek, hanem...

Akkor hirtelen valaki váratlanul magas hangon rázendített:

Arcodon sincs immár napfény...

S mindannyian bekapcsolódtak a dalba, túlharsogva Mehagát, aki Corkan felé kiáltott:

- Öld meg magad!

S így énekelve, maguk is elragadtatásba estek, akik csak ezt a szegény embert akarták abba hajszolni, míg végül is bolond dáridózásba fulladt minden.

Egy februári éjszaka után így virradt rájuk a hajnal, megveszekedett dáridózásban áldozatukkal, Corkannal, miközben maguk is saját bolondságaik áldozatai lettek. Már kivilágosodott, mikor mindannyian kimentek a kocsmából, s amúgy forrón, az ital gőzétől duzzadtan, fölmentek a hídra, amely teljesen elhagyott volt és csúszós jég fődte.

Harsogó kacagások közben, figyelembe sem véve a korai járókelőket, nagy zajjal fogadtak, ki tud átmenni a hídon, de nem a közepén, hanem a vékony jégkéregtől csillogó kőpárkány tetején.

- Corkan át mer menni - kiabálta egyik részeg.

- Dehogy mer! Mármint Corkan?

- Kicsoda nem mer ? Én ? Én azt is merem, te szerencsétlen, amit senki élő ember nem mer - kiabált Corkan, és nagy büszkén a mellét verdeste.

- Dehogyis mersz! Állj ki, ha mersz!

- De merek, valahi!
- Már hogyné merne Corkan! De mennyire mer!
- Nem mer! Hazudik!

Így kiáltozták túl egymást, és fogadkoztak a részeg emberek, habár a széles hídon alig tudtak a lábukon állni, mert mindannyian dülöngéltek, tántorogtak és egymásba kapaszkodtak.

Nem is vették észre, mikor sikerült Corkannak a kőpárkány tetejére jutnia. Egyszer csak azt látták, hogy ott lebeg fölöttük, részegen, kigombolt ruhában, nagy igyekezettel, hogy a kőpárkány kockáin előrelépkedjen.

A kőpárkány mindössze két arasz széles. Corkan hol jobbra, hol balra dülöngélt. Tőle balra a híd, a hídon a lábánál a részeg emberek csoportja, amely nyomon követte, szavakat vetett oda neki, amiket alig tudott fölfogni, mintha érthetetlen zúgást hallana. Jobboldalt pedig a nagy ür, és ebben az ürben valahol mélyen lent zúgott a láthatatlan folyó; a vízről sűrű pára szállt föl, s mint fehér füst emelkedett a jéghideg reggelbe.

A néhány korai járókelő megállt és tágra meredt szemmel, rémülten nézte a részeg embert, aki a híd helyett a keskeny és csúszós párkányon lépkedett, a mélység fölé hajolva, kezét kétségbeesetten lóbálva, hogy egyensúlyát fönntartsa. A részeg társaságból is némelyek, egy kissé józanabbul, mintha fölébredtek volna, megálltak, és rémülettől sápadtan nézték a veszélyes játékot. Mások, nem érezve a veszélyt, továbbra is a kőpárkány mellett haladtak, és kiáltozásaikkal továbbkísérték a mélység fölött egyensúlyozó Corkant.

Corkan veszélyes helyzetével hirtelen kivált a társaságból, s most mint egy csodás dzsinn, magasan fölöttük lebegett. Első lépései óvatosak és nehézkesek voltak. Otromba cipője minduntalan megcsúszott a jéggel fődött kőkockákon. Úgy rémlett neki, mintha lába el akarna futni alóla, hogy az alatta ásító mélység magához vonja, hogy le kell esnie, és már zuhan is. De a szokatlan helyzet és az életveszély új erőt és eddig ismeretlen képességet adott neki. Egyensúlyért küszködve, egyre élénkebben ugrált, s derékban, térdben egyre inkább meghajolt. Lépkedés helyett, maga sem tudta, hogyan, táncolni kezdett, apró, gondtalan tánc lépésekkel, mintha nem is a kőpárkány jégkérgén, hanem széles, zöld mezőn táncolna. S egyszerre könnyűvé és ügyessé vált, amilyen csak néha álmaiban lehet az ember. Vaskos és kimerült teste mintha súlytalanná vált volna. A részeg Corkan úgy táncolt és lebegett a szakadék szélén, mintha szárnya nőtt volna. Úgy érezte, hogy testéből a muzsikával együtt, melynek ütemére táncol, vidám erő árad, amely biztonságot és egyensúlyt ad neki. A tánc oda vitte, ahova a járás sohasem vihette volna. S már nem is gondolva a veszélyre és a lezuhanás lehetőségére, egyik lábáról a másikra szökdécselt, s kiterjesztett karral énekelt, mintha saját magát kísérné a tamburán:

- Tiridam, tiridam, tiri-diri-tiri-diri-tiri-dam, ti-ri-dam... haj, haj-haj!

Énekelt Corkan, és saját magának adta az ütemet, amelyre biztosan és táncolva haladt előre a veszélyes úton. Térde hajladozott, fejét hol jobbra, hol balra ingatta.

- Tiri-dam, tiri-dam... Haj-haj!

Ebben a kivételes és veszélyes helyzetben, a többiek közül kiemelkedve, Corkan már nem is volt az a régi carSijabeli bohóc, s nem is a jól ismert híd csúszós és keskeny kőpárkánya volt alatta, amelyen azelőtt ezerszer is áthajolt, miközben kenyerét rágcsálta, és a hullámok édes halálára gondolt, vagy amely mellett a kapu árnyában szundikált. Nem, ez már az a távoli és megvalósíthatatlan utazás volt, amelyről a kocsmában minden este beszéltek, durva csipkelődéssel és gúnyolódással, s amely most mégiscsak megvalósult. Ez a nagy kalandok fényes és oly sokat kívánt ösvénye volt, amott pedig a végén, ott állott Bursa, a császári város igazi gazdagságával és törvényes örökségével, és ismét távolabb ott volt a lemenő nap és a szép PaSa, fiúgyermekével, az ő felesége az ő fiával.

Elragadtatásban így táncolva körüljárta a sofát átölelő párkányrészt is, azután pedig a híd másik felét. Mikor a kőpárkány végéhez érkezett, leugrott az útra és zavartan körülnézett, csodálkozva, hogy mindez ismét a jól ismert viSegradi út szilárd talaján végződik. A társaság, amely mindaddig bátorító és tréfálkozó kiáltásokkal kísérte, nagy zajjal fogadta. Hozzá futottak azok is, akik eddig rémülten megálltak. Összevissza ölelték, vállát veregették, színehagyott fezére ütögettek. Mindannyian egyszerre kiabáltak:

- *Aferim, aferim*: ez aztán derék dolog, Corkan! Súlyommadár vagy, Corkan!

- *Aferim, gazi! Aferim, győztes!*

- Rumot Corkannak! - ordította Santo Papo rekedt hangján, spanyolos kiejtéssel, azt gondolva,

hogy a kocsmában van, s széttárva karját, mintha megfeszítenék.

Az általános tolongásban és zűrzavarban valaki már azt indítványozta, hogy ne váljanak el, ne menjenek haza, hanem Corkan kalandjának dicsőségére folytassák az ivást.

Azok a gyermekek, akik akkortájt nyolc-kilencévesek voltak, s ezen a reggelen a jeges hídon keresztül távoli iskolájukba siettek, megálltak, és úgy nézték a szokatlan látványt. A csodálkozástól nyitva maradt kicsiny szájuk, amelyből fehér pára szállt elő. Így aprón, bebugyolálva, hónuk alatt könyveikkel és palatábláikkal, nem tudták megérteni a felnőtt emberek játékát, de egész életükre megmaradt szemükben a jól ismert Corkan képe, szülőföldjük hídjának vonalával együtt. Ebben a képben Corkan mintegy színváltozatban és könnyen, merészen és örömmel táncolva, mintegy varázslatban lépked arra, amerre nem szabad járni, s amerre soha senki sem jár.

16

Húsz esztendő telt el azóta, hogy az első sárgára festett osztrák katonai kocsi áthaladt a hídon. Húszévi megszállás napok és hónapok hosszú sorát jelenti. Minden egyes nap és hónap önmagában bizonytalannak és ideiglenesnek látszik, de ha valamennyit együttesen tekintjük, a város életében ez volt a béke és anyagi fejlődés viszonylagosan leghosszabb időszaka, s ama nemzedék életének java része, amely a megszállás pillanatában érte el nagykorúságát.

Ezek az évek voltak a látszólagos jólét és a biztos, habár kicsiny kereset esztendei, mikor az anyák, ha fiukról beszéltek, mindig hozzátették:

- Éljen egészségben, és könnyű keresetet adjon neki az Úristen!

Az örökké szegény, hórihorgas Ferhatnak, a sarki lámpagyújtogatónak a felesége, büszkén arra, hogy férjének tizenkét forint a havi fizetése, ezt hajtogatta:

- Hála a jó Istennek, hogy az én Ferhatom is hivatalnokember.

Így teltek a XIX. század utolsó éveit is - izgalom és nagy események nélküli esztendők -, ahogyan a csöndes és széles folyó ballag ismeretlen torkolata felé. Ezekről ítélve úgy látszott, mintha az európai népek életéből és így a híd melletti város életéből is eltűnnék a tragikus hangsúly. S ha ez néha valahol meg is jelent a világban, mire ide jutott, egész távolinak és érthetetlennek tetszett.

Így egy nyári napon, oly hosszú idő után, a híd kapujában egyszer csak ismét föltűnt a fehér, hivatalos hirdetmény. A szöveg rövid volt, ezúttal széles, fekete sáv fogta körül, és azt jelentette, hogy öfelsége, Erzsébet császárné Genfben visszataszító merénylet áldozata lett: egy Luccheni nevű olasz anarchista kezétől meghalt. A hirdetmény a továbbiakban a nagy Osztrák-Magyar Monarchia valamennyi népének fölháborodását és mélységes gyászát fejezte ki, s fölhívta a lakosságot, hogy alattvalói hűségben még szilárdabban tömörüljön a trón körül, és így adjon igazi vigasztalást az uralkodónak, akit a sors ilyen csapással sújtott.

A plakátot a török föliratos márványtábla alá ra-307

gasztották, éppúgy, mint hajdan Filipovic tábornok okkupációs kiáltványát, s az emberek izgatottan olvasták, mert a császárnéről, egy asszonyról volt benne szó, de igazi megértés vagy mélyebb részvét nem támadt bennük.

A híd kapujában néhány napig hallgatott az ének és a hangos vigasság, mert a hatóság így rendelkezett.

A kisvárosban egyetlen ember akadt, akit a hír súlyosabban érintett. Ez Pietro Sola, a kasába egyetlen olasz lakója volt, vállalkozó és építőmester, kőfaragó és képiró; röviden a város ezmestere és művésze. Pero majsztor, ahogy az egész város nevezte, már a megszállás idején érkezett ide, letelepedett, és egy Stana nevű, nem éppen a legjobb hírnévnek örvendő árva lányt vett feleségül. Stana vöröses hajú, testes nő volt, kétszer akkora, mint a férje, s a városban éles nyelvű és nehéz kezű asszonynak ismerték, akivel jobb nem összetűzni. Ezzel szemben Pero majsztor kicsiny, hajlott hátú, jóindulatú ember volt, jámbor, kék szemű és lekonyuló bajuszú. Szépen dolgozott és jól keresett. Idővel valóságos bennszülötté vált, csak épp a nyelvet és kiejtést nem tudta soha megtanulni, akárcsak Lotika. Ügyes keze és jó természete miatt mindenki szerette, és atlétaerejű felesége úgy vezette az életben, szigorúan és anyáskodva, mint egy gyermeket.

Mikor Pero majsztor munkájából visszatérőben, a kőportól szürkén és festéktől peccétesen elolvasta a hirdetményt, szemére húzta a kalapját, s görcsösen összeharapta vékony pipájának szárát, melyet mindig a foga között tartott. S ha aztán akármelyik te-

kintélyesebb vagy komolyabb emberrel találkozott, bizonyítgatni kezdte előtte, hogy neki, habár olasz, semmi köze sincs Lucchenihoz és visszataszító gonosztettéhez. Az emberek meghallgatták, nyugtatgatták, hogy igaza van, s egyébként is sohasem gondoltak ilyesfélét róla, de Pero majsztor továbbra is azt magyarázgatta, hogy szégyen számára az élet, hogy ő soha még egy csirkét sem tudott megölni, nemhogy embert, még kevésbé egy asszonyt, ilyen magas személyiséget. Végül is Pero majsztor félelme valóságos rögeszmévé változott. A városiak már gúnyolódni kezdtek Pero majsztor gondja fölött, s kinevették hiábavaló bizonykodásait, hogy neki semmiféle kapcsolata nincs a gyilkosokkal és anarchistákkal. A kasába gyermekei pedig nyomban fölfedezték, hogy itt kegyetlen játékot lehet űzni ezzel az emberrel. El-elbújtak valamelyik kerítés vagy sövény mögött, és Pero majsztor után kiáltották:

- Luccheni!

A szegény ember úgy védekezett a kiáltások ellen, mintha láthatatlan darazsak támadnák, szemére húzta a kalapját, és hazamenekült, hogy asszonya széles keblén kipanaszkodja és kisírja magát.

- Szégyellem, szégyellem magam - nyögte az apró emberke -, nem merek senkinek a szemébe nézni.

- Eredj már, te ostoba, ugyan mit szégyellsz ? Talán azt, hogy az az olasz megölte a császárnét? Szégyellje magát az olasz király! És aztán ki vagy te, mi vagy te, hogy szégyelld magad?

- Szégyellem magam, hogy így hívnak - panaszkodott Pero majsztor a feleségének, aki meg-megrázogatta a férjét, és mindenáron erőt és határozottsá-

got akart beléje önteni, és arra akarta szoktatni, hogy szabadon, fölemelt fővel haladjon át a carsiján, s ne süssse le a szemét senki előtt.

Ezalatt a híd kapujában ott üldögéltek az öregebb emberek, s mozdulatlan arccal, lesütött tekintettel hallgatták az újsághíreket az osztrák császárné meggyilkolásának részleteiről. Ezek a hírek csak bevezetésül szolgáltak a nagy megbeszélésekhez, amelyek a koronás fők és nagy emberek sorsa körül folytak. A carsija kíváncsiskodó és tanulatlan törökjei között egy ilyen beszélgető körnek magyarázgatta Husein effendi, a visegradi muderis, kicsodák és micsodák is az anarchisták.

A muderis most is olyan ünnepélyes, merev, tiszta és jól ápolt, mint hajdanában, húsz esztendő előtt, amikor ugyanebben a kapuban Mula Ibrahimmal és Nikola pópával együtt várta a svábokat. Ibrahim és Nikola azóta már sírjukban nyugszanak. A muderis szakálla egészen megőszült, de ugyanolyan gondosan nyírott és ápolt, mint azelőtt; egész arca sima és nyugodt, mert a lassú észjárású és keményszívű emberek nehezen öregsznek. Önbecsülése az elmúlt húsz esztendőben csak növekedett. Mellékesen szólva az a láda könyv, amelynek legnagyobbbrészt köszönhette a muderis, hogy tanult ember hírért költötték, még most is megvan, anélkül, hogy elolvasta volna őket; a város történetéről szóló krónikája azonban húsz esztendő alatt mindössze négy lappal növekedett, mert a muderis, minél inkább öregszik, annál többre becsüli önmagát és krónikáját, viszont annál kevesebbre a körülötte zajló eseményeket. Halk hangon és lassan beszél, mintha homályos kéziratot olvasna, emel-

lett méltóságosan, ünnepélyesen és szigorúan, a gyaur császárné sorsát csupán alkalomnak tekintve a beszélgetésre, és egyáltalában nem ereszkedik a magyarázat igazi értelméhez. Az ő magyarázata szerint (ez a magyarázat pedig nem is az övé, mert a régi könyvekben találta, melyeket hajdani híres tanítójától, Arap hodzsától örökölt) az az emberfajta, amelyet most anarchistának mondanak, mindig létezett, és lesz is, amíg világ a világ. Így rendeltetett az emberi élet - az Úristen, az egyetlen is úgy kívánta, hogy minden szemernyi jóval szemben kétszemernyi rossz legyen, s hogy ezen a földön nem lehet jóság gyűlölködés nélkül, sem nagyság irigykedés nélkül, mint ahogy a legkisebb tárgy sincsen árnyék nélkül. Ez különösen érvényes a kivételesen nagy, istenfélő és híres emberekre. Mindegyikük mellett, velük is dicsőségükkel együttesen növekszik vérükre vágyó gyilkosuk, aki csak az alkalomra les, hogy lecsapjon rájuk.

- Lám, a mi földink, Mehmed pasa, aki már réges-rég a mennyország lakója - mondja a muderis, és rámutat a plakát fölött álló márványtáblára -, aki három szultánt szolgált, és aki Asafnál is bölcsőbb volt, s aki erejével és istenfélő hitével ezt a márványtáblát is idehelyeztette, amely alatt ülünk - még ő is késtől pusztult el. Minden hatalma és bölcsessége ellenére sem tudott ettől a sorstól megmenekülni. Azok, akiket a nagyvezér akadályozott terveik keresztülvitelében, megtalálták a módját annak, hogy fölfegyverezzék és fölbéreljék az örült dervist, aki Mehmed pasát meggyilkolta, éppen akkor, mikor a mecsetbe indult. Kopott dervistarisznyájával a hátán, olvasóval a ke-

zében a dervis elállta a vezér kíséretének útját, s alázatosan alamizsnát kért; mikor pedig a nagyvezér a zsebébe nyúlt, hogy adományt adjon, a dervis keresztülszúrta. S Mehmed pasa így halt meg, vértanúként.

Az emberek hallgatják a muderist, messzire fűjják a füstöt a levegőbe, s úgy nézik hol a márványtáblát, hol pedig a fekete gyászkeretes plakátot. Figyelmesen hallgatnak, bár nem mindegyikük érti a muderis magyarázatának szavait. De miközben cigarettájuk füstjét nézik, s a távolba mereng tekintetük, valahol a márványtáblán és a plakáton túl a messzi világban másféle életet sejtene, a nagy erőfeszítések és mélyre hullások életét, amelyben a nagyság összekeveredik a tragikummal, s amely egyensúlyban tartja az ő békés és egyhangú életüket itt a kapuban.

Aztán ezek a napok is elmúltak. A kapuba visszatért a régi rend, a hangos és mindennapi beszélgetések, tréfák, éneklések. Az anarchistákról megszűnt a szóbeszéd. S az itteni világban alig ismert, idegen császárné haláláról szóló plakát is a napfény, eső és por hatására lassanként megváltozott, míg végül is a szélviharok letépték, s darabról darabra elragadták a víz és a mélység fölé.

Egy ideig a rossz gyerekek még kiabáltak Pero mester után: „Luccheni”, s maguk sem tudták, mit jelent ez a szó, azt sem, hogy tulajdonképpen mért is kiabálnak, csupán abból a gyermeki szükségességéből, hogy ingereljék és kínozzák a gyöngye és érzékeny teremteseket. Egy darabig kiabáltak, aztán abbahagyták, mert jobb mulatságot találtak. Ebben egy kicsit Stana asszony is segítségükre volt, mert a leghango-

sabb gyerekeket jó néhányszor istenesen elagyabugyálta.

Két-három hónappal később már senki sem emlegette a császárné halálát, sem pedig az anarchistákat. A század végi élet, amelyet mintha mindörökre megszelídítettek volna, széles és egyhangú folyásával mindent eltakart, s az emberekben azt az érzést hagyta, hogy a békés munkálkodás korszaka kezdődik, amely távoli és beláthatatlan jövőbe nyílik.

Az a szüntelen és megállapíthatatlan tevékenykedés, amelyre az idegen hatóságokat az itteniek szemében mintha elítélték volna, s amellyel az itteni világ, hábr neki köszönhette keresetét és jólétét, sehogy sem tudott kibékülni - ez az állandó tevékenység húsz év alatt nagyon sokban megváltoztatta a kasába külsejét, a polgárok viseletét és szokásait. Természetes volt, hogy az ősi hídnál sem fog megállni, melynek képe szinte örökre szólt.

Elkövetkezett az 1900-as esztendő, a boldog évszázad vége és egy új század kezdete, amely sokak fölfogása és érzése szerint még boldogabb lesz. Ebben az évben új mérnökök érkeztek a városba, és kezdték körüljárni a hidat. Az emberek már megszokták őket; még a gyerekek is tudták, mit jelent az, ha az efféle bőrkabátos emberek, akiknek külső zsebei tele vannak mindenféle színű irónokkal, megállnak, és keringeni kezdenek egy domb vagy egy épület körül. Az ilyen helyeken valamit biztosan le kell rombolni, építeni, ásni vagy megváltoztatni. De senki sem tudta fölfogni, mit tudnának csinálni a hiddal,

amely a kasaba minden élőlénye előtt örökkévalónak és változhatatlannak tetszett, éppúgy, mint a föld, amelyen járnak, vagy pedig a mennyboltozat, amely ott feszül fölöttünk. Körüljárták tehát a mérnökök a hidat, méregettek és jegyezgettek, azután pedig elmentek, és a dolgot hamarosan mindenki elfelejtette. De nyár derekán, mikor legalacsonyabb a vízállás, egyszer csak vállalkozók és munkások jelentek meg, a híd közelében ideiglenes barakkokat építettek, s szerszámokat helyeztek el bennük. S alighogy elterjedt a híd javításának a híre, a pillérek mellett máris állványok emelkedtek, a hídon pedig csigás emelőket helyeztek el; ezeknek a segítségével a levegőben mozgó állványokon, mintha keskeny faerkélyen volnának, munkások ereszkedtek le a pillérekhez, s megálltak azoknál a helyeknél, ahol repedés látszott, vagy ahol a kövek érintkezésénél fű nőtt ki.

Minden kis repedést és lyukat betömtek, a füvet, vadkórót kitépdesték, a madárfészkeket eltávolították. Mikor ezt a munkát elvégezték, megkezdték a híd alámosott részeinek a kijavítását. Az elveszett víz mögül előbukkantak a pillér alapjainak megfeketedett, kimarjult kövei és a tölgygerendák, amelyek valósággal megkövültek a vízben, s amelyeket háromszázharminc esztendő előtt vertek a folyó medrébe. A fáradhatatlan csigaemelők cementet és kavicsot engedtek a mélybe, egyik ládát a másik után, és a híd három középső pillérére, melyek a folyó gyors vizű medrében leginkább üregekké váltak, úgy betömtek, ahogy a foggyökeret szokás betömni.

Ezen a nyáron a híd kapujában nem a rendes élet folyt. A fuvaroskocsik és lovak minden talpalatnyi

helyet elálltak, minden tele volt cementtel és kavicszal. A híd hangos volt a munkások kiáltozásaitól és a pallérok parancsaitól. Fönn a híd kapujában deszkabódét ütöttek össze.

A kasaba emberei csak nézegették ezeket a munkálatokat a nagy hídon, csodálkoztak és szabódtak, némelyek mondtak valamit tréfásan, mások csak legyintettek és továbbmentek, s mindannyian úgy tekintették, hogy az idegenek ezt is, mint minden más munkájukat, csak azért végzik, mert valamit dolgozniuk kell, mert erre szükségük van, s mert ez másként nem lehet. Ezt így senki sem mondotta, de mindannyian így érezték. Azok, akik megszokták, hogy idejüket a kapuban töltsék, most Lotika szállodája előtt üldögéltek, vagy Zárija kocsmájában, vagy pedig a híd körüli bokrok előterében. Itt iszogatták kávéjukat, mesélgettek, s így várták, hogy megszabaduljon a híd, s hogy a kapu elleni merényletnek is már vége legyen, ahogyan a zápor vagy más időjárási kellemetlenség végét szokás várni.

Ali hodzsa üzlete előtt, amely valósággal be van szorítva a kőhan és Zárija kocsmája közé, s ahonnan a hidat csak ferde szögből látni, már kora reggel óta két carSijabeli munkakerülő török üldögélt, beszélgetve mindenről, mindenkiről, de legtöbbit a hídról.

Ali hodzsa némán és rosszkedvűen hallgatta őket, miközben elgondolkodva nézegette a hidat, amelyen, mint a hangyák, nyüzsögtek a munkások.

Az elmúlt húsz év alatt Ali hodzsa háromszor nősült. Most jóval fiatalabb felesége van, s a carSija rossznyelvű emberei azt beszélik, hogy Ali hodzsa ezért mindennap délig rosszkedvű. A három asszony

tizennégy élő gyermekkel ajándékozta meg. A gyermekek zaja egész nap betölti és fölveri a házat, és a carSija emberei azt mondják, hogy a hodzsa nem is tudja mindegyik gyerekének a nevét. Azt is mesélték, hogy sok gyermeke közül egyik egyszer elébe járult az utcán, kezét csókolt neki, a hodzsa pedig megsimogatta a fejét és így szólt:

- Soká élj, soká élj, fiacskám! Aztán kinek a gyereke vagy?

Úgy szemre a hodzsa nem sokban változott. Egy kicsit teltebb, arca pedig nem olyan piros, mint azelőtt. Már nem mozog olyan fürgén, s a Mejdán me-redekjén lassabban megy a házához, mert egy idő óta a szíve fojtogatja, még álmában is. Ezért a kerületi orvost, dr. Marovszkyt is fölkereste, az egyetlen embert a jövevények közül, akit ő is elismer és tisztel. A doktor valamilyen csöppeket rendelt neki, amelyek nem gyógyítják ugyan a betegséget, de elviselhetőbbé teszik. Tőle tanulta meg betegségének latin nevét is: *angina pectoris*.

Ali hodzsa ama ritka városi törökök közé tartozik, akik az idegenek által hozott újdonságokból és változásokból sem viseletben, sem fölfogásban, sem beszédmódban, sem pedig a kereskedelemben és üzleti életben semmit sem vettek át. Ugyanazzal a határozottsággal és konoksággal, amellyel valamikor a kilátástalan ellenállással szemben föllépett, évekig ellenszegült mindennek, ami sváb és idegen, s ami egyre inkább elterjedt körülötte. Ezért régebben sokszor összeütközésbe került az emberekkel, s a rendőrhatalóságoknál bírságokat kellett fizetnie. Most már egy kissé kimerült és csalódott. Lényegében most is

olyan természetű, mint akkor volt, amidőn Karanlijávai a kapuban azt az emlékezetes tárgyalást folytatta: mindig és mindenben olyan ember, aki saját feje szerint jár el, és különvéleménye van. Csak éppen közmondásos szembefordulása most bosszúsággá változott, harciassága sötét elkeseredéssé, akinek a legmerészebb szavak sem elegendők, hogy kifejezze magát, s aki csak a csöndben és magányban tud lelohadni és megbékélni.

Idővel a hodzsa mindinkább megbékélt, magába mélyedt; már senkire sem volt szüksége, sőt éppen ellenkezőleg, az emberek nehezeére estek, csak zavarták, a carSija ráérő emberei éppúgy, mint üzletfelei, fiatal felesége is, s az a csapat gyerek is, akiknek zajától visszhangzik a háza. Még napkelte előtt elmenekül hazulról üzletébe, és minden kereskedőt megelőzve kinyitja boltját. Itt hajlongja végig a hajnali imát. Ide viszik az ebédjét is. S ha napközben megunja a beszélgetéseket, a járókelőket és az üzleti ügyeket, becsukja a boltajtót, s visszavonul a szobácskába, amely üzlete mögött van, s amelyet ő tabuinak, koporsónak nevez. Jól elrejtett kis helyiség, szűk, alacsony és sötét; ha a hodzsa ide visszavonul, csaknem betölti az egész szobát. Egy kis török ülőalkalmatosság van benne, amelyen maga alá húzott lábbal tud üldögélni, aztán néhány fiók is van a szobában; ezekben üres dobozok, régi mérlegek és egyebek vannak, miknek a boltban már nem jutott hely. Ebben a sötét, szűk helyiségben hallgatja a hodzsa a éarSija zaját, amely a vékony falon átszűrődik, a lovak patáinak dübörgését, az árusok kiáltozásait. S mindez mintha egy egészen más világból érne

el hozzá. Hallja a járókelők szavait is, akik megállnak becsukott boltja előtt, s az ő számlájára gúnyos megjegyzéseket tesznek és tréfákat mondanak. De Ali hodzsa mindezt nyugodtan hallgatja, mert az ő számára ezek az emberek tulajdonképpen halottak, akik még nem nyugodtak meg; hallja szavaikat, s ugyanabban a pillanatban el is felejtí őket. Mert Ali hodzsa, ide rejtvezve e néhány deszkaszál mögé, teljesen védettnek érzi magát gondolatban mindattól, amit az élet még hozhat, az élet, amely fölfogása szerint már rég megromlott és rossz útra tévedt. A hodzsa itt megtalálja önmagát, e világ sorsáról, az emberi dolgokról vallott felfogását is, s minden mást elfelejt; a carSiját, adósságainak gondját, a rossz bírakat, túlságosan ifjú feleségét, akinek ifjúsága és szépsége gyorsan változik ostoba és pokoli házsártossággá, s azt a sereg gyereket is, akik még egy császári háztartást is megterhelnének, s akikre csak borzalommal tud gondolni.

Ha itt kipihente és összeszedte magát, ismét kinyitja a boltot, mintha visszatért volna valahonnan.

Így hallgatja most is két szomszédjának üres beszélgetését.

- Hát látod, mit tesz az idő és az Isten rendelése; még a kő is kimarjul, elkoptatja bizony a víz, akár a cipő a harisnyát. De nem hagyja a sváb, hanem mindjárt befoltozza, ami kiszakadt - filozofál az egyik, a carSija ismert naplopója, miközben Ali hodzsa kávéját szürcsöli.

- Ugyan eredj, boldogtalan, amíg a Drina Drina, a híd is csak híd marad; s ha nem nyúlnának hozzá, akkor is csak addig tartana, amíg számára rendelte-

tett. Hiábavalóság ennyi költség meg handabanda - mondja a másik vendég, aki ugyanazt a foglalkozást űzi, mint az első.

Hosszasan elnyújtánák ráérő szószaporításukat, ha Ali hodzsa közbe nem vágna.

- Én mondom nektek, sehoggy sem jó, hoggy hozzányúlnak a hídhöz, nem fog jól végződni ez a javítás, meglátjátok; amit ma megjavítanak, az holnapra leomlik. Megmondotta nékem boldogult Mula Ibrahim, ő a könyvekből olvasta, hoggy nagy bűn hozzányúlni az élő vízhez, visszafordítani vagy megváltoztatni folyását, akár egy napra, akár egy órára is. De nem tudja megállni a sváb, amíg csak lehelet van benne, hoggy ne piszkálódjék, ne kotorásszon valami körül. Még az ember szemébe is belenyúlna! A földet is megfordítaná, ha tudná.

A két ráérő közül az egyik végül is azt bizonygatja, mi sem lehet rosszabb annál, mint hoggy a sváb a hidat javítgatja. Mindenesetre, hacsak úgy nem rendeltetett, hoggy a híd élete hosszabb legyen, nem lesz ebből semmi a híd javára.

- Hát honnan tudod, hoggy nem lesz semmi ? - vágott a szavába mérgesen a hodzsa. - Ki mondja ezt? Tudod, hoggy egyetleneggy szó városokat rombolhat, hát még ilyen fölfordulás. Szavakra épült az Istennek ez az egész szép világa. Ha te írástudó és művelt volnál, mint ahoggy nem vagy az, tudnád, hoggy ez nem olyan építmény, mint a többi, hanem azok közül való, amelyeket az Isten kedvére és az Isten akaratából emelnek; az egyik korszak és egyik fajta emberek építik, más idők és más emberek rombolják. Tudod, mit meséltek a régiek, milyen volt a kőhan;

nem volt párja a császárságban; ki rombolta le hát? Ha építési módjától és a mesterektől függ, ezer évig is eltart; mégis úgy elolvadt, mint a viasz, most pedig a helyén, ahol a han volt, disznók rőfögnek és sváb harcosok gyakorlatoznak.

- De hát ahogy én gondolom, ahogy számítom...

- védekezett amaz.

- Rosszul számítasz - szakította félbe a hodzsa.

- Ha a te eszed szerint történnék, semmi sem épülne és semmi sem pusztulna. Nem megy ez a te fejedbe. Én csak azt mondom nektek, hogy mindez így nem vezet jóra, és nem jó sem a hídnak, sem a városnak, sem nekünk, akik mindezt a szemünkkel látjuk.

- Úgy van, úgy van, a hodzsa jobban tudja, mi a híd - vágott közbe a másik vendég, gonoszkodón emlékeztetve a hajdani időre, mikor Ali hodzsa megjárta a hídon.

- S ne higgyed, hogy nem tudom - szólt a hodzsa teljes meggyőződéssel, s most már nyugodtan mesélni kezdte egyik történetét, amelyen gúnyolódnak is az emberek, de többször is szeretik hallani.

- Az én megboldogult édesapám hajdanában Seh Dedijétől hallotta, s gyermekkoromban nekem is mesélte, mióta van híd ezen a világon, és hogyan keletkezett az első. Mikor a mindenható Allah ezt a világot teremtette, a föld egészen sima és sík volt, mint a legszebb zománcos tepsi. Ez bántotta a sátánt, aki az isteni ajándékért megirigyelte az embert. S amíg a föld olyan volt, ahogyan Allah kezéből kikerült, nedves és puha, akár a ki nem égetett porcelán edény, a sátán odalopakodott, s körmével, amennyire csak tudta, mélyen végigkaparta az Úristen földjét.

A monda szerint így keletkeztek a mély folyók és szakadékok, amelyek egyik vidéket a másiktól elválasztják, megosztják az embereket, s megnehezítik utazásukat a földön, melyet az Úristen kertnek teremtett részükre, hogy abból éllemezék és tartsák fönn magukat. Allah elszomorodott, mikor látta, mit cselekedett az átkozott sátán, mivel azonban nem térhetett vissza olyan dologhoz, amit az ördög keze megszentelt, angyalait küldte, hogy segítsenek az embereken, és könnyítsék meg életüket. Mikor az angyalok látták, hogy a nyomorult emberek nem tudnak átkelni a mélységeken és szakadékokon, és nem tudják munkáikat elvégezni, hanem csak kínlódnak, s egyik partról hiába kiáltoznak a másikra, ezeken a helyeken kiterjesztették szárnyukat, s az emberek az angyalszárnyakon át kezdtek egyik partról a másikra járni. Az emberek így tanulták meg az angyaloktól, hogyan kell hidakat építeni. Nos, a for-ráskutak építése mellett ezért legnagyobb áldás a hidak építése, s legnagyobb bűn hozzájárulni ezekhez a hidakhoz, mert minden híd, legyen az a legkisebb hegyi patak pallója, egy-egy angyal őrizetében áll, és addig tart, amíg az Úristen a számára elrendelte.

- *Ih, j'arabi, Jarabi!* Istenem! Istenem! - csodálkozott a másik kettő udvariasan.

Ilyen beszélgetéssel üzték az időt, míg a nap eltelt, odakünn a hídon pedig haladt a munka, s behallatszott hozzájuk a talyigák nyikorgása s a cementkeverő gépek zaja.

Mint mindig, most is a hodzsáé volt az utolsó szó, mert senki sem akarta, s nem is tudta, a húrt végsőkéig feszíteni, legkevésbé pedig ez a két naplopó és

üresfejű ember, akik Ali hodzsa kávéját itták, s tudták, hogy másnap is az ő boltjában kell a hosszú nap egy részét eltölteniök.

Így beszélt Ali hodzsa mindenkinek, aki ügyes-bajos dolgában vagy csak erre haladtában betért a boltjába. Mindannyian gunyoros kíváncsisággal és látszólagos figyelemmel hallgatták, de a városban senki sem osztotta fölfogását, s nem értette pesszimizmusát, sem pedig rossz sejtelmeit, amelyeket a hodzsa maga sem tudott megmagyarázni és bizonyítékokkal támogatni. Egyébként már mindannyian rég megszokták, hogy a hodzsát önfejűnek és különösnek tekintsék, aki most, késői éveit, a nehéz viszonyok és a fiatal feleség hatására mindent sötétben lát, s mindennek misztikus és balsejtelmű jelentőséget tulajdonít.

A kasába népe, többségében, közönyösen nézte a hídon folyó munkálatokat, mint egyébként mindent, amit az idegenek a városban és körülötte cselekedtek. A fa- és homokhordáson vagy a munkások élmezésén sokan jól kerestek. Csupán a gyermekek csalódtak, mikor látták, hogy a munkások a faállványokról bemennek a középső pillér fekete nyílásán a *szobába*, amelyben a gyermeki hiedelem szerint az Arab élt. A munkások ebből a helyiségből számtalan kosárral hordták ki és szórták a folyóba a madarak piszkát. És ez volt minden. Az Arab nem jelentkezett. A gyerekek is hiába késtek el az iskolából, órákig várva a folyóparton, mikor jön ki a fekete ember a sötétségből, s mikor üti mellbe az első munkást, aki belép, olyan erővel, hogy nagy ívben fog az állványokon át a folyóba zuhanni. Bosszúsán, hogy ez elmaradt, némely gyerekek azt kezdték mesélni, hogy megtörtént,

de ez a mese nem hangzott meggyőzően. A többi gyerek kinevette őket.

Alighogy a híd javítási munkálatait befejezték, hozzáfogtak a vízvezeték építéséhez. A kasabának eddig facsövekből épített kútjai voltak, amelyek közül csak kettő kapta a Mejdán tiszta forrásvizét, a többi odalenn a város alsó részén a Drina vagy a Rzav vizével volt kapcsolatban, s vizük is mindjárt zavarossá vált, mihelyt a két folyó megáradt, a nyári forróság idején pedig, mikor a folyók leapadtak, a csöves kutak kiszáradtak. A mérnökök most úgy találták, hogy ezeknek a csöves kutaknak a vize egészségtelen. Az új vizet egészen a hegyekből, a Kabernik felől vezették a városba, a Drina túlsó partjáról, úgyhogy a vizet a hídon át kellett a városba juttatni.

Így aztán a hídon ismét nyüzsgés és kopácsolás keletkezett. A híd kőlapjait fölszedték, s a vízvezeték csövei részére mélyedést vájtak. Végig a hídon tüzek égtek, amelyek fölött kátrányt főztek és ólmot olvasztottak. Kenderkócot készítettek. A város népe megint csak bizalmatlanul és kíváncsian nézte a munkásokat, akárcsak előbb. Ali hodzsa összeráncolta a homlokát, mikor a füst a piacon át boltjáig ért, s megvetéssel beszélt a *pogány* vízről, amely a vascsöveken keresztül jut a városba, úgyhogy sem ivásra, sem pedig *afdes-xt*, a muzulmán rituális mosakodásra nem való, s amelyet még a lovak sem innának, ha ugyan megvolnának még ama régi jó tenyészetek lovai, amelyek valaha voltak. Kigúnyolta Lotikát, aki a vízvezeték vizét a szállodába is bevezettette. S mindenkinek, aki csak meghallgatta a szavát, azt bizony-

gatta, hogy ez a vízvezeték is valami rossznak az előjele, ami előbb vagy utóbb érni fogja a várost.

A következő év nyarán azonban a vízvezeték építését is befejezték, mint ahogyan az előbbi munkálatokat is mind megvalósították és véghezvitték. Az új vascsöveken tiszta és bőséges víz folyt, amely többé nem függött a szárazságtól vagy áradásoktól. A vizet sokan bevezették udvarukba, sőt néhányan még a házukba is.

Még ezen az őszön megkezdték a vasútvonal építkezését. Ez sokkal hosszabb és nagyobb munka volt. Igaz, első tekintetre semmiféle kapcsolatban nem volt a híddal. Ez azonban csak úgy látszott.

Ez volt az a keskenyvágányú vasútvonal, amelyet újságcikkekben és hivatalos iratokban *keleti vasútnak* neveztek. Ennek a vasútvonalnak volt a főadata, hogy Szarajevót VardiSténél összekösse Szerbia határával, Uvacnál pedig a novipazari szandzsák török határával. Ez a vonal áthaladt a város belsején, és Visegrád volt a legfontosabb állomása.

A világon sokat beszéltek és írtak ennek a vasútvonalnak politikai és stratégiai jelentőségéről, Bosznia és Hercegovina küszöbön álló anektálásáról, és Ausztria-Magyarország távolabbi terveiről a Szandzsákon át Szaloniki felé, s mindazokról a homályos problémákról, amelyek ezzel kapcsolatban állottak. De itt a városban mindez egészen ártatlan, sőt vonzó külsőben jelent meg. Új vállalkozók, a munkások új tömegei jöttek, sok ember részére a kereset új lehetőségei nyíltak.

Ezúttal minden nagyban történt. A százhatvanhat kilométeres vasútvonal építkezése négy évig tartott,

mintegy száz hidat s viaduktot, szárharminc alagutat építettek, és ezek az építkezések hetvennégy millió koronájába kerültek az államnak. Az emberek ki-mondták a millióknak ezt a nagy számát, miközben bizonytalanul valahova a távolba néztek, mintha hiába tennének erőfeszítést, hogy ezt a pénzhegyet, amely minden számítás és áttekintés elől kisiklik, meglássák.

- Hetvennégy millió! - ejtette ki a szavakat sok vi-Segradi ember öntudatosan és tudálékosan, mintha a tenyerén számolná a pénzt. Mert még ebben az isten háta mögötti kasabában is, ahol az élet jelenségeinek kétharmad részében még egészen keleties volt, az emberek kezdtek a számok rabjai lenni és a statisztikában kezdtek hinni. Hetvennégy millió: félmilliónál valamivel kevesebb, vagyis 445 782,12 korona kilométerenként. Az emberek így forgatták szájukban a nagy számokat, de ettől nem lettek sem gazdagabbak, sem okosabbak.

A vasútvonal építése idején az emberek életükben először érezték, hogy ez már nem az a könnyű, biztos és gondtalan kereset, mint a megszállás első éveiben. Az utóbbi években már emelkedett az áruk és a mindennapi szükségleti cikkek ára. Emelkedtek, de sohasem estek, hanem rövidebb-hosszabb idő után újra emelkedtek. Igaz, kereset is volt, a bérek is nagyok, de mindig legalább húsz százalékkal mögöttes maradtak a szükségletnek. Bolond és alattomos játék volt ez, amely mind több embernek mind gyakrabban elkeserítette az életét, és semmit sem lehetett ellene tenni, mert valahonnan messziről jött, ugyanazokból az elérhetetlen és ismeretlen forrásokból,

amelyekből az első évek áldásai is fakadtak. És sok gazda, aki nyomban a megszállás után, tizenöt-húsz évvel ezelőtt meggazdagodott, most szegénnyé vált, fiai pedig más számlájára dolgoztak. Igaz, új emberek is akadtak, akik szereztek, de kezükben úgy játszott és táncolt a pénz, mintha élt volna, mintha varázslat volna, ami után az ember nagyon sokszor üres kézzel és szomorú ábrázattal találhatja önmagát. Mindinkább megmutatkozott, hogy a kereset és a könnyű élet, amit magával hoz, hasonlítanak egymásra, s hogy a pénz is, meg az is, akinek a birtokában van, nagy, szeszélyes játék rabja, olyan játéké, amelynek senki sem ismeri valamennyi szabályát, s nem lehet a végét előre látni. S nem is sejtve, valamennyien részt veszünk ebben a játékban, egyikünk több, másikunk kevesebb betéttel, de mindannyian szüntelen kockáztattak.

A negyedik év nyarán áthaladt a kasabán az első vonat, zöld lombokkal és zászlókkal díszítve. Nagy népmulatságot rendeztek. A munkások ebédet kaptak, s nagy hordókból osztották számukra a sört. A mérnököket lefényképezték az első mozdony előtt. Ezen a napon mindenki ingyen utazhatott. („Egy nap ingyért, és mindörökké pénzért" — gúnyolódott Ali hodzsa azok előtt, akik ezen az első vonaton utaztak.)

Csak most, hogy a vasútvonal megvalósult és a forgalom megindult, most derült ki, mit jelent a híd részére, milyen szerepet szán a hídnak a város életében, s mi lesz a híd sorsa általában. A vasútvonal a Drina mentén haladt, a Mejdán meredek oldalában, a hegybe vágva, körülövezve a várost, és a Rzav part-

ján az utolsó háznál ereszkedett le a síkságra. Itt volt az állomás. Az emberek és az áruk egész forgalma Szarajevóval és rajta keresztül az egész nyugati világgal most a Drina jobb partján maradt. A bal part s vele a híd egészen halottá vált. A hídon keresztül most már csak a Drina bal parti falvainak lakosai közlekedtek; parasztok, kicsiny, megrakott lovaikkal vagy ökrös szekereikkel, vagy lófogatú kocsik, amelyek a távolabbi erdők fáit hordták a vasútállomásra.

Az utat, amely a hídfőtől a Lijeskán át kapaszkodott a Semecre és onnan a Glasinacon és Románján keresztül vezetett Szarajevóba, s amely valamikor a kocsisok énekétől és a bérfuvarosok lovainak patáitól visszhangzott, kezdte belepni a fű és az az apró, zöld moha, amely az utak és épületek lassú haldoklását kíséri. Nem utaztak többé, és nem kísérték többé senkit sem a hídon át, nem búcsúzkodtak a kapuban, nem szálltak immár nyeregbe, nem ittak egy-egy pohár pálinkát odafönn a hídon „útravalónak”. A bérfuvarosok, a lovak, a födeles arab és régimódi kicsiny fiákerek, amelyeken valaha Szarajevóba utaztak, most munka nélkül maradtak. Az utazás nem tartott két teljes napig, rogaticai éjszakázással, mint eddig, hanem mindössze négy óráig. Ezek is olyan számok voltak, amelyektől megállt az emberek esze, de azért továbbra is beszélnek róluk, ész nélkül, izgatottan, azt a nyereséget és megtakarítást számolgatva, amit a gyorsaság jelent. Mint a csodára, úgy néztek a kasába első lakosaira, akik reggel elindultak Szarajevóba, elintézték a dolgukat, és még aznap este visszatértek Visegradba.

Ali hodzsa volt az egyetlen kivétel, a bizalmatlan, 327

önfejjű, a világgal szembeszálló Ali hodzsa, most is, mint mindig és mindenben. Azoknak, akik dicsekedtek, hogy milyen gyorsan elintézték a dolgukat, és azt számolgatták, mennyi időt, fáradságot és pénzt takarítottak meg, Ali hodzsa rosszindulatúan azt válaszolta, nem az a fontos, amit az ember időben megtakarít, hanem az, hogy mit cselekszik ezzel a megtakarított idővel; hogyha rosszra használja föl, akkor jobb volna, ha egyáltalán nem is takarítaná meg. Azt bizonygatta: nem az a fő kérdés, vajon az ember gyorsan jár-e, hanem az, hogy hova megy s milyen dologban jár, s hogy ennél fogva a gyorsaság nem is jelent mindig előnyt.

- Ha a gyehenna felé haladsz, jobb, ha lassan jársz - mondotta mérgesen egy fiatal kereskedőnek. - Ostoba vagy, ha azt hiszed, hogy a sváb csak azért költötte a pénzt, s azért vezette erre a masinát, hogy te gyorsabban utazhass és gyorsabban végezhesd a dolgaidat. Te csak azt látod, hogy utazol, de nem kérdezed, mit visz el innen, és mit hoz ide rajtad kívül a masina, olyanokat is, mint amilyen te vagy. De ez nem megy a te fejedbe. Hát csak utazz, éltesen az Isten, utazz, ahova akarsz, de attól félek, hogy ezek az utazások egy szép napon visszaütnek. Eljön az idő, amikor majd elutaztat téged a sváb oda, ahova nem lesz kedved, s ahova sohasem gondoltad, hogy utazni fogsz.

Ali hodzsa valahányszor meghallotta a kőhan fölötti meredeken rézsút áthaladó mozdony fűttyét, összeráncolta homlokát, száján érthetetlen suttogás szaladt ki, s boltjából kinézve a hídra, amely mindig ugyanabban a ferde perspektívában feküdt, tovább

folytatta régi gondolatainak szövögetését: hogy a legnagyobb építkezéseket is egyetlen szóra alapították, s lehet, hogy egész városok és lakosaik békéje és léte egyetlen füttyön alapszik. Vagy legalábbis így látszott az erőtlén ember előtt, aki sokra emlékszik és hirtelen öregszik.

De ebben, mint egyébként mindenben, Ali hodzsa - mint külön és ügyefogyott ember - magányosan maradt. Igaz, a parasztok is nehezen szokták meg a vasutat. Használták, de nem nőttek össze vele, nem értették természetét és szokásait. Már kora hajnalban leereszkedtek a hegyről, hogy a fölkelő nappal beérjenek a városba, s már az első boltoknál izgatottan megkérdezték mindenkit, akivel csak találkoztak:

- Mondd, elment már a masina?

- Erőt, egészséget, rokon, már régen elment - ha zudtak lelketlenül az unatkozó boltosok.

- No de igazán, hitedre mondod ?

- Holnap megy a másik.

Így kérdezősködnek, közben azonban nem állnak meg, tovább sietnek, s rá-rákiáltanak az asszonyra és gyerekekre, ha visszamarad.

Így érkeznek meg futva az állomásra. Itt a vasutasok megnyugtatóják őket, s kijelentik: lelketlenül becsapták az emberek, mert még jó három óra van a vonat indulásáig. Akkor aztán kifújják magukat, leülnek az állomásépület falához, de mindig résen vannak, s valahányszor egy-egy tehervonat mozdonya füttyent egyet, fölugranak, gyorsan összekapkodják holmijukat, és elkiáltják:

- Keljetek fel! Jön a masina!

Odakünn a peronon a vasutas leszidja és kitaszigálja őket az állomásról:

- De hát nem megmondtam, emberek, hogy több mint három óra van az indulásig! Hova rohantok? Elvesztettétek az eszeteket?

A parasztok visszatérnek régi helyükre, megint leülnek, de a kétség és hitetlenség nem hagyja el őket. Az első vonatfüttyre vagy zajra megint csak fölugranak, kirohannak a peronra, hogy ismét visszatérjenek, aztán türelmesen várakozzanak és figyelmesen hallgatózzanak. Mert akármit beszélnek, akármit bizonygatnak nekik, tudatuk mélyén ezt a masinát nem tudják másként elképzelni, csak mint gyors, rejtélyes és alattomos sváb *ujdurmá-t*, agyfúrtságot, amely a vigyázatlan ember elől, míg egyet pillant a szemével, elszalad, s azon igyekszik, hogyan csaphatja be a paraszt utast, és hogyan futhat el előle.

Míndezekek azonban csak apróságok voltak: a paraszti ügyefogyottság és Ali hodzsa dörmögései és homlokráncolásai. A világ tréfát űzött velük, s ugyanakkor gyorsan megszokta a vasutat is, mint minden mást, ami újat, könnyebbséget és kellemetességet jelentett. Az emberek most is fölmentek a hídra, leültek a kapuba, ahogy mindig is cselekedték, mindennapos dolgaikban átkeltek a hídon, de olyan irányban és módon utaztak, amilyenre az új idők szoktatták őket. S gyorsan és könnyen megbékéltek a gondolattal, hogy az út most már nem a hídon át halad a világba, s a híd sem az, ami hajdanában volt: Kelet és Nyugat összekötő kapcsa. Helyesebben szólva, az emberek nagy többsége erre nem is gondolt.

A híd pedig továbbra is ott állt, úgy, ahogy mindig

is állt, a tökéletes elgondolás, a jó és nagy emberi művek örök ifjúságával, amely nem tudja, mi az öregedés, mi a változás, s amely, legalábbis látszat szerint, nem osztozik a világ átmeneti dolgainak sorsában.

17

A híd melletti városban azonban, mellyel a hidat sorsa egybekapcsolta, beért az új idők termése. Elkövetkezett 1908, vele a nagy nyugtalanság, a sötét fenyegetés, amely ettől kezdve szüntelenül ott lebegett a város fölött.

Valójában ez sokkal hamarabb kezdődött: körülbelül a vasútvonal építésekor, az új század első éveiben. Az árak emelkedésével, az értékpapírok, osztalékok és a pénz érezhető ugrásának s esésének játékaival egyidejűleg mind többen kezdtek a politikáról beszélni.

Mindaddig a kasába emberei csak azzal foglalkoztak, ami közeli és ismerős volt nekik: a keresetükkel, szórakozásaikkal, javarészt csak városnegyedük és családjuk, hitközségük kérdéseivel, de mindig csak közvetlenül és korlátozottan, nem sokat tekingetve sem előre, sem hátra. Most mind többet jelentkeztek a beszélgetésekben olyan kérdések, amelyek ezeken a körökön kívül, valahol messzebb voltak. Szarajevóban vallásos és nacionalista pártok és szervezetek alakultak, szerbek és muzulmánok, s nyomban ezután megalakultak Visegrádban is helyi csoportjaik. A városba Szarajevóban szerkesztett lapok érkeztek. Olvasóköröket és dalárdákat alapítottak. Először szer-

bet, aztán muzulmánt, végül zsidót. A gimnáziumok diákjai, a bécsi és prágai egyetemek hallgatói szünidőre hazaérkeztek, s új könyveket, broszúrákat és a kifejezés új módjait hozták magukkal. Példát mutattak a fiatalabb városbelieknek arra, hogy nem kell mindig lakatot tenni a szájra, s a szavaknak nem kell mindig a gondolatok mögött maradniok, mint ahogyan ezt az öregek hitték és állították. Új, vallásos és nacionalista, szélesebb alapú és bátrabb célú szervezetek nevei bukkantak föl. Ekkortájt hallatszott a városban először ez a szó: *sztrájk*. A fiatal segítők megkomolyodtak. Esténként a híd kapujában mások előtt érthetetlen beszélgetéseket folytattak, broszúrákat cserélgettek egymás között, ilyesféle címekkel: *Mi a szocializmus? Nyolc óra munka, nyolc óra pihenés, nyolc óra szórakozás. A világ proletariátusának céljai és útjai*. A parasztnak az agrárkérdésről beszéltek, a zselléri viszonyról, a bégek földjeiről. A parasztnak hallgatták a szavakat, egy kicsit oldalt néztek, alig észrevehetően megmozdítva bajuszukat, összeráncolva homlokukat, mintha arra törekednének, hogy mindezt megjegyezzék maguknak, s hogy minderről majd később, egyedül gondolkodjanak vagy beszélgessenek övéikkel.

Olyan polgár is akadt, aki továbbra is óvatosan hallgatott, vagy félretette az ilyen újságokat, a gondolat és a nyelv effajta merészségeit. De még többen voltak, főleg a fiatalabbak, szegényebbek és ráérőb-bek között olyanok, akik mindezt jó hírként fogadták, olyan üzenetként, amely megfelel eddig elhallgatott vagy visszaszorított belső szükségleteiknek, s életükbe izgalmasat, eddig hiányzó, nagy dolgot hoz.

E cikkek, beszédek, a vallásos vagy pártszervezetek tiltakozásainak és emlékiratainak olvasásakor mindegyikükben az az érzés támadt, mintha valamilyen kötelék fölbojlana bennük, mintha látóhatárunk szélesednék, gondolataik föl szabadulnának, s egybekapcsolnák őket más, távoli emberekkel és erővel, amelyekre eddig nem gondoltak. Most olyan pontról kezdtek egymást nézni, amelyről eddig még sohasem pillantottak az életbe. Röviden: úgy érezték, mintha az élet kitágulna és meggazdagodna, mintha a meg nem engedett és lehetetlen dolgok határai elmozdulnának, új, eddig ismeretlen kilátások és lehetőségek nyílnának még olyanok számára is, akik eddig nem is gondolhattak rájuk.

Valójában most sem volt semmi új az övük, s nem is láttak jobban semmit, de tekintetüket túlvehették a kisváros mindennapjain, s legalább a szabadabb élet és az erő izgalmas illúzióját képzelhették magukénak. Szokásaik nem változtak meg, életmódjuk és egymás közti érintkezésük formái ugyanazok voltak, csupán a kávé, dohány és pálinka melletti időtöltő üldögélések ősi rituáléjába hatoltak be az eszmecserek, a bátrabb szavak és a beszélgetések új módjai. Az emberek új zsinórmérték és új alapok szerint, de régi szenvedélyek és ősi ösztönök erejével kezdtek megoszlanı vagy csoportosulni, eltávolodni vagy közeledni.

Most már a külső események is lassan visszhangra találtak a városban. Elkövetkezett az 1903. évi szerbiai trónváltás, utána pedig a törökországi rendszer megváltozása. A kasába, amely közvetlenül Szerbia határán, nem messze a török határtól feküdt,

láthatatlan és mély szálakkal fűződött e két országhoz, s megérezte ezeket a változásokat, átélte őket és magyarázgatta, habár nyíltan nem beszéltek róluk, és nem is adtak kifejezést gondolataiknak és érzelmeiknek.

A városban érezni kezdték a hatóságok élénkebb munkáját és nyomását; először a polgári, azután a katonai hatóságokét, s mindezt egészen új formában; régebben azt nézték, ki mit dolgozik, és hogyan viselkedik, most pedig az iránt kérdezősködtek, ki mit gondol, s ki hogyan fejezi ki magát. A határ menti falvakban egyre növekedett a csendőrök száma. A városparancsnokságra különleges tájékoztató megbízatással egy tiszt érkezett, egy likai származású ember. A rendőrség vigyázatlan kijelentések vagy tiltott szerb dalok miatt több fiatalembert letartóztatott és megbírságot. A gyanús idegeneket kitoloncolták. A véleménykülönbségek miatt a polgárok soraiban is többször veszekedésre és verekedésre került sor.

A vasúti összeköttetések bevezetésével nemcsak az utazás vált gyorsabbá és az áruk szállítása könnyebbé, ez idő tájt az események folyamata is meggyorsult. A kasába emberei ezt észre sem vették, mert ez a gyorsulás fokozatos volt, s mert valamennyiüket magával ragadta. Az emberek hozzászoktak az izgalmakhoz, a rémhírek nem voltak ritkák és kivételesek, hanem a képzelet mindennapi tápláléka és igazi szükségessége. Az élet valahol nekiiramodott, hirtelen meggyorsult, ahogyan a hegyi patak vize közvetlenül a szakadék szélén, mielőtt lezuhanna és vízesésé változnék, meggyorsítja folyását.

Mindössze négy esztendő múlt el azóta, hogy az

első vonat áthaladt a városon, mikor egy októberi nap délelőttjén a híd kapujában, közvetlenül a török fölirat alatt, nagy fehér plakátot ragasztottak ki. A kerületi hivatal szolgája, Drago függesztette ki a plakátot. Először a gyerekek és ráérő emberek gyülekeztek össze, aztán mások is odaérkeztek. Az írástudók hangosan betűzgették a szöveget, az idegen kifejezéseknél és szokatlanul mesterkéltszavaknál meg-megálltak. A többiek némán, lesütött szemmel hallgatták, s miután álldogáltak egy kicsit, továbbmentek, nem emelve föl tekintetüket a földről, csak tenyerükkel simították végig bajuszukat és szakállukat, mintha letörölnék a szót, amit majdnem kiejtettek.

Mikor délre hajlott, Ali hodzsa is odament, miután keresztbe tette a rudat a bejáraton, annak jeléül, hogy a boltot bezárta. Ezúttal a hirdetés nem jelent meg törökül is, úgyhogy a hodzsa nem tudta elolvasni. Egy ifjú legényke olvasta hangosan, tökéletes egyhangúsággal a szöveget, mintha iskolában volna.

Mi, I. Ferenc József, Ausztria császára, Csehország királya stb. és Magyarország apostoli királya, Bosznia és Hercegovina lakosságához !

Mikor mintegy emberöltő előtt katonaságunk átlépte országok határát. . .

Ali hodzsa úgy érezte, hogy fehér turbánja alatt bizseregni kezd a jobb füle, s mintha tegnap lett volna, szeme előtt fölmerül Karamanlija alakja, az az erőszak, melyet elkövettek rajta, könnyeiben mintha ott úsznék a vörös kereszt, miközben a sváb katona

óvatosan kihúzza a szöveget, aztán a fehér plakát, a néphez intézett akkori kiáltvánnyal. A legényke tovább olvasta:

Ke-ke-ke-kezeskedünk, hogy a katonaság nem mint ellenség jön, hanem mint jóbarát, azzal a szilárd elhatározással, hogy útját állja azoknak a bajoknak, melyek súlya alatt ha-ha-hazátok már annyi évig szenvedtet.

Ez a szó, me-me-melyet egy komoly pillanatban adtunk ...

Mindannyian ráförmedtek az ügyetlen fölolvására, aki pirosan és izgatottan eltűnt az emberek között, a következő pillanatban pedig egy ismeretlen bőrkabátos ember állt a helyére, s mintha csak erre várt volna, gyorsan és folyamatosan olvasni kezdte a szöveget, mintha imát mondana, amelyet már régen könyv nélkül tud.

A szót, melyet egy komoly pillanatban adtunk, becsülettel beváltottuk. Kormányunk állandó törekvése az volt, hogy békés törvényességgel, gondos munkával egy boldogabb jövő felé vezesse az országot.

Nagy örömünkre elmondhatjuk: azok a magvak, melyeket akkor a fölszántott földbe vetettünk, jó termést hoztak. Magatok is áldásosán érezhettétek, hogy az erőszakot és elnyomást rend és biztonság váltotta föl, az általános előrehaladás mindinkább kibontakozik, a magasabb műveltség nemesítő hatása mindjobban megnyilvánul, s hogy a rendezett közigazgatás védőszárnyai alatt mindenki élvezheti munkája gyümölcsét.

Valamennyiünk komoly kötelessége, hogy ezen az úton fáradhatatlanul továbbhaladjunk.

E célunkkal szemünk előtt, úgy tekintjük, elérkezett az ideje annak, hogy bizalmunk új bizonyítékát adjuk mindkét ország lakosságának, melynek politikai érettségében bizakodunk.

Hogy Boszniát és Hercegovinát a politikai élet magasabb fokára emeljük, elhatároztuk, hogy alkotmányos berendezkedést adunk részükre, amely számol viszonyaikkal és közérdekükkel, és így kívánságaitok és szükségleteitek részére új törvényes alapot teremt. Szükséges, hogy a jövőben a ti szavatok is hallassék, ha hazátok ügyeiről kell határozni. Hazátoknak, mint eddig, ezután is külön közigazgatása lesz.

Az ország alkotmányának bevezetéséhez azonban elkerülhetetlen föltétel, hogy mindkét ország világos és vitathatatlan jogi helyzetét megteremtsük.

Mindez okból, valamint emlékezéssel azokra a kapcsolatokra, amelyek a magyar trónon ülő elődeink és ez országok között fönállónak, felségjogainkat Boszniára és Hercegovinára is kiterjesztjük, és azt akarjuk, hogy ezekben az országokban is alkalmazzák házunk trónutódlási jogát.

Így mindkét ország lakosai élvezni fogják mindazokat az áldásokat, amelyeket az eddigi kapcsolatok megszilárdítása nyújthat. Az új államberendezkedés kezesség lesz arra, hogy a műveltség és jólét a ti hazátokban is megtalálja biztos helyét.

Bosznia és Hercegovina lakosai!

Trónunk sok gondja között a ti anyagi és szellemi javaitokról való gondviselés nem lesz utolsó helyen. A törvény előtti egyenlőség magasztos gondolata, az

ország törvényhozásában és közigazgatásában való részvétel, valamennyi vallás, nyelv és nemzeti sajátosság egyenlő védelme — azok a nagy javak, amelyeket valamennyien egyenlő mértékben fogtok élvezni. Az egyén szabadsága és az összesség java — ez lesz a két országot vezető kormányunk vezércsillaga...

Ali hodzsa egy kissé nyitott szájjal és lehajtott fejjel csak hallgatta ezeket a nagyrészt szokatlan vagy ismeretlen szavakat, s még azok is, amelyek önmagukban nem voltak idegenek, ebben a szerkezetükben furcsán és érthetetlenül hatottak:

„Magvak.. . melyeket akkor a fölszántott földbe vetettünk.” „Az ország alkotmányának bevezetéséhez elkerülhetetlen föltétel”, „kormányunk vezércsillaga . . .” Minden ilyen szónál a hodzsa belső tekintete előtt hol távoli, szokatlan és veszélyes látóhatár nyílt, hol pedig fekete és ólmos függöny ereszkedett le közvetlenül a szembogara elé. Így váltakozva vagy nem látott semmit, vagy látott valamit, amit nem értett, s amiből semmi jóra nem lehetett következtetni. Ebben az életben semmi sem lehetetlen, és minden csoda lehetséges. Lám, az ember figyelmesen hallgatja a szavakat, mégis külön-külön nem tudja megérteni őket, viszont valamennyit együttesen tökéletesen fölfogja, és helyesen megérti! Ez a mag, az a csillag, a trón gondjai, mindez lehet valamilyen idegen nyelven is, a hodzsa mégis - úgy rémlett neki - megértette, mindez mit akar mondani, s mindezzel mit akarnak elérni. A császárok, íme, már harminc esztendeje ezt kiáltják az országok és városok fölött és népeik feje fölött. S minden császár minden szava

súlyosan hangzik minden kiáltványban. Országok szétszakadnak, fejek röptülnek róluk. így mondják ezt: „Magvak. . . vezércsillag, trónunk gondja.” Hogy ne kelljen igazi nevén nevezni és megmondani a valóságot, hogy országok és tartományok s velük élő emberek és falvaik kézzől kézre járnak, mint valami aprópénz, s hogy az igazhitű és jó szándékú ember a földön nem talál nyugalmat, még annyit sem, amennyire rövid életében szüksége van, s hogy helyzete és vagyona tőle függetlenül s kívánságai és legjobb szándékai ellenére is változik.

Csak hallgatja Ali hodzsa a szavakat, s úgy rémlik neki, mintha ugyanazok volnának, mint harminc esztendő előtt, ugyanolyan ólomsúllyal feküdnének mellére, ugyanazt az üzenetet tartalmaznák, hogy az ő dolguk elvégeztetett, a török világ kiégett; csupán meg kell ismételni őket, mert az emberek nem akarják fölfogni és belátni, hanem saját maguk is becsapják és ügyetlennek tettetik magukat.

S bizonynyal ti is méltóknak mutatkoztok a bizalomra, melyet belétek vetünk, az irántunk és házunk iránt tanúsított áldozatkészséggel és hűséggel. És így reméljük, hogy az uralkodó és a népek közötti harmónia, minden állam előrehaladásának ez a legértékesebb záloga, mindig kísérni fogja közös utunkat.

Kelt fő- és székvárosunkban, Budapestben.

Ferenc József s. k.

A bőrkabátos ember itt befejezte a fölolvását, aztán egyszerre váratlanul és hangosan elkiáltotta: - Éljen öfelsége, a mi császáruk!

- Eljeeeen! - kiáltotta Ferhat, a hórihorgas lámpagyújtogató, mintha megrendelték volna.

A többiek ugyanabban a pillanatban hallgatagon szétszéledtek.

Még igazában le sem ereszkedett az éjszaka, amikor a nagy fehér plakátot széttépték és a Drinába dobták. Másnap néhány szerb fiatallembert letartóztattak, mert azzal gyanúsították őket, hogy ők tépték le a kiáltványt, a kapuba pedig új fehér plakátot ragasztottak, és melléje rendőrt állítottak.

Mihelyt egy kormány szükségét érzi, hogy polgárainak plakátok útján békét és jólétet ígérjen, óvatosnak kell lenni, és a fordítottját kell várni. Már októberben katonaság érkezett a városba, nemcsak vonatokon, hanem a régi, elhagyott úton is. Akárcsak harminc év előtt, most is a szarajevói meredek úton érkeztek, a hídon át bevonultak a városba, ágyúikkal és málháikkal együtt. A lovasságon kívül valamennyi fegyvernem képviselve volt. Minden kaszárnya megtelt. Sátorok alatt is táboroztak. Szüntelenül újabb és újabb egységek érkeztek, néhány napig a városban tartózkodtak, aztán a szerbiai határ mentén szétszórták őket a falvakba. A katonák legnagyobbbrészt tartalékosok voltak, különböző nemzetiségűek, elegendő pénzzel a zsebükben. Apró szükségleteiket beszerezték a boltokban, gyümölcsöt és cukorkaféléket a sarki árusoknál vettek. Az árak emelkedtek. A széna és zab teljesen eltűnt. A város körüli hegyeken erődítéseket kezdtek építeni. A hídon is különös munka kezdődött. Középen, a városból a bal part felé menet, nyomban a kapun túl, különleges szakmunkások az egyik pillérbe negyed méter mély göd-

röt ástak. Azt a helyet, ahol dolgoztak, zöld sátorral takarták be, a sátor alól állandó kopácsolás hallatszott, amely egyre mélyebbre haladt. A kivésett köveket a párkányon keresztül nyomban a folyóba dobták. Bármennyire rejtegették is a munkát, a városban mindenki tudta, hogy a hidat aláaknázzák, vagyis mély nyílást vésnek a híd egyik pillérébe, egészen az alapjáig, s a pillér tövébe helyezik a robbanóanyagot, arra az esetre, ha háború lenne, és szükségessé válnék a híd szétrombolása. A kivésett nyílásba hosszú vaslétrákat bocsátottak, s mikor munkájukkal elkészültek, a nyílásra fölül vas csapóajtót helyeztek. Néhány nap után ezt a vaslemezt is belepte a por, kocsik haladtak, lovak gázoltak rajta keresztül, gyalogosok siettek munkájukba, s nem is gondoltak aknára és robbanóanyagra. Csak az iskolába járó gyermekek álltak meg ezen a helyen, kíváncsian kopogtatták a csapóajtót, találgatták, mit is rejtegethet, új arabról képzelődtek, akít a hídba rejtettek, azon veszekedtek, mi is a robbanóanyag, milyen a hatása, s hogy egyáltalában ilyesféle építményt le lehet-e rombolni.

A felnőttek közül csupán Ali Mutavelic hodzsa kerülgette a sátrat, s nézett reá sötéten és megvetően, amíg dolgoztak alatta, később pedig a kerek vas csapóajtóra, amely a hídon maradt. Hallgatta, mit beszélnek és suttognak: hogy ebbe a pillérbe olyan mély lyukat fúrtak, mint egy kút, s abba robbanóanyagot helyeztek, onnan pedig villanyhuzal vezet a parthoz, úgyhogy a városparancsnok a nap vagy éjszaka bármely órájában a híd közepét a levegőbe röpítheti, mintha cukorból és nem is kőből volna. Csak hallgatózott a hodzsa, fejét rázta, s nappal is ezen

gondolkodott, ha visszavonult a tabutjába, de éjszaka is az ágyában, alvás idején; hol elhitte, hol pedig elutasította ezt a lehetőséget, mint túlságosan örült és istentelen dolgot, de folyton ezen töprengett, úgyhogy álmában megjelentek előtte ősei, Mehmed pasa egyházi alapítványának kezelője, és szigorúan megkérdezték: micsoda dolog ez a híddal. Magányosan őrlődött ezeken a gondokon. A carSijában senkit nem akart megkérdezni, abban a meggyőződésben, hogy okos ember már rég nem tanácskozhat senkivel, és tisztességes emberi beszélgetés sincs a kasabában, mert minden ember elvesztette tisztességét és eszét, vagy pedig maguk is elkeseredettek és megzavarodottak, akárcsak ő.

Egy napon mégiscsak alkalom kínálkozott, hogy ebben a dologban is tájékozódjék. A Brankovic család bégjei közül egyik, Muhamed, Bécsben szolgált a katonaságnál, ott is maradt mint zupás, és az őrmesterségig vitte. (Muhamed annak a Semszi bégnek volt az unokája, aki a megszállás után elzárkózott ercei házában s elsenyvedt a bánattól, s akiről az öreg törökök még ma is úgy beszélnek, mint az erkölcsi nagyság és következetesség elérhetetlen példaképeről.) Muhamed bég ebben az évben szabadságra jött haza. Vörös hajú, magas és telt ember volt, kifogástalan kék, sárga zsinóros egyenruhában, piros pom-ponokkal, gallérján csillagokkal, kezén hófehér kesztyű, fején piros fez. Kivasaltan, mosolygósan, kifogástalanul tisztán, kicsípve sétált a carSijában, hosszú kardját diszkrétén csörgette a kövezeten, s mindenkivel szeretetre méltóan, de magabiztosan állt szóba, mint olyan emberhez illik, aki a császár kenyerét

eszi, és akinek nincs kétsége önmagában, és másoktól kell félnie.

Mikor ez a Muhamed bég meglátogatta a hodzsát altjában, megkérdezte, hogyan szolgál az egészsége, leült, hogy fölhajtsa a kávé, Ali hodzsza kihasználta alkalmat, hogy Muhamed béget, mint a várostól *vol* élő császári embert, megkérdezze, és magyará-tot kérjen kínzó gondjára. Elmondotta neki, miről *i* szó, mit dolgoztak a hídon, s mit beszélnek a vasban, megkérdezte, egyáltalában lehetséges-e ez a soda, hogy tervszerűen készüljenek egy olyan közéleti szolgáló kegyes alapítvány tönkretételére, mint ilyen a viSegradi híd. Az őrmester, mihelyt meghallotta, miről van szó, ürtelen elkomolyodott. Széles mosolygása eltűnt, ribortvált, vörösés képe kemény kifejezést kapott, lintha parádén volna, abban a pillanatban, amikor iángzik a vezényszó: vigyázz! Egy kicsit hallgtott, mint aki kellemetlen helyzetben van, aztán halkabb hangon ezt válaszolta:

- Van valami a dologban. De ha azt akarod, hogy igazat szóljak, legjobb erről nem kérdezősködni és nem beszélni, mert ez a hadi előkészületek sorába tartozik, ez hadititok és a többi, és a többi.

A hodzsza minden új kifejezést utált, különösen pedig azt, hogy *és a többi*. Nemcsak azért, mert a fülét bántotta, hanem azért is, mert tisztán érezte, hogy az idegenek beszédében ezek a szavak az elhallgatott igazság helyére állanak, s egyúttal azt is jelentik, hogy mindaz, amit előtte mondtak, semmi.

- De hát, az Úristen áldjon meg, ne gyere te is elő azzal az *és a többi, és a többivel*, hanem mondd meg,

magyarázd meg nekem, ha tudod, mit csinálnak a híddal. Ez nem lehet titok. S micsoda titok az, amiről még az iskolás gyerek is tud? - szakította félbe mérgesen a hodzsa. - S mi céljuk van, az Úristen áldjon meg, a híddal a háborúskodásaikban?

- Van céljuk veled, Ali hodzsa, de mennyire van céljuk - mondotta Brankovic most már ismét mosolyogva.

És szeretetre méltóan, fensőbbeségesen magyarázni kezdte a hodzsának, mint ahogy gyerekekkel szokás beszélgetni, hogy mindezt a hivatali szabályzatok írják elő, s hogy utászok és hidászok is vannak, és hogy a császár hadseregében mindenki tudja a maga dolgát, és nincs mit törődnie más *bransok* dolgával.

Hallgatja a hodzsa, csak hallgatja, és nézi az őrmestert, de alig érti a szavait, s nem is tudja sokáig türtőztetni magát.

- De hát mindez nagyon szép, jó ember vagy te, Muhamed bég, de tudják-e azok odafönt, hogy ez a nagyvezér műve, s hogy lelki üdvéért és Isten dicsőségére építették, s hogy istentelen bűn egyetlen követ is eltávolítani belőle?

Az őrmester csupán kitarja a karját, vállat von, száját összeszorítja, szemét lehunyja, úgyhogy arca ravasz és udvarias kifejezést kap, mozdulatlan, vak és süket kifejezést, amilyent csak ősi és megrothadt közigazgatás hosszú szolgálatában lehet szerezni, amelyben a diszkréció már rég lelketlenségévé változott, az engedelmség pedig gyávasággá. A fehér, íratlan papiros csupa szókimondás ennek az arcnak néma óvatosságához képest. S nyomban utána a császár embere kinyitja szemét, leengedi kezét, kisimítja

arcát, és ismét magára veszi azt a biztos, mosolygós állandó derűt, amelyben a bécsi jóindulat és a török udvariasság úgy találkozik és keveredik össze, mint kétfajta víz. S fordítva egyet a beszéd menetén, válogatott szavakkal dicsérve a hodzsa egészségét és fiatalos külsejét, Muhamed bég ugyanazzal a kimeríthetetlen szeretetreméltósággal búcsúzott el, mint amilyenel idejött. A hodzsa pedig ott maradt magában, zavartan és megrendülten, de semmivel sem kevesebb gonddal, mint amennyi előbb is kínozza. Súlyos gondolataiba veszve csak nézte boltjának előteréből az első márciusi napok villogó szépségét. Vele szemben a ferde perspektívában ott állott az örök és örökké egyforma híd: fehér boltívei mögül megcsillant a Drina zöld, fénnel teli és nyugtalan felszíne, s olyannak látszott, mint furcsa, két színben villogó női nyakék, mely csillámlik a napfényen.

18

Ez a feszültség, melyet a nagyvilágban *annexió válság-nak* neveztek, és amely itt rosszindulatú árnyékát a hídra és a mellette fekvő városra vetette, gyorsan enyhült. Valahol az érdekelt fővárosok iratváltásaiban és tárgyalásaiban megtalálták a békés megoldást.

A határ, ez a kezdettől annyira gyűlékony határ, ezúttal nem borult lángba. A katonaság, amely oly nagy számban töltötte be a várost és a határ menti falvakat, az első tavaszi napokban megkezdte visszavonulását, és száma egyre fogyatkozott. De, amint

ilyenkor történni szokott, a változások, amiket ez a válság előidézett, az enyhülés után is fennmaradtak. A város helyőrsége sokkal nagyobb létszámú maradt, mint azelőtt. A híd aláaknázása is megmaradt. Erre Ali hodzsa Mutevelicen kívül már nem is gondolt senki. A bal oldali part síkján a híd melletti földdarabot, amelyen a terület kertje volt, most a katonai hatóságok vették át. A kert közepén kivágták a gyümölcsfákat, és helyükbe szép, emeletes házat építettek. Ez volt az új tiszti kaszinó, mivel az eddigi, egy kis, földszintes épület ott fenn, a Bikavacon, a tisztek megnövekedett számához elégtelennek bizonyult, így most a hídtól jobb oldalra Lotika szállodája állt, bal oldalt pedig a tiszti kaszinó, két fehér, csaknem egyforma épület; középen a piac, melyet boltok vettek körül, a piac fölött pedig, a kis emelkedésen, a kaszárnya, amelyet a nép most is kőhannak nevezett, Mehmed pasa karavánszeráj ára emlékezve, amely valaha ezen a helyen állott, de immár nyomtalanul eltűnt.

Az árak, melyek az elmúlt ősszel a nagyszámú katonaság jelenléte miatt felszöktek, továbbra is változatlanok maradtak, sokkal több kilátással az újabb emelkedésre, semmint arra, hogy ismét a régi színvonalra süllyedjenek. Ezekben az években két bankot is nyitottak, egy szerbet és egy muzulmánt. Az emberek úgy használták a váltót, mint az orvosságot. Most mindenki könnyebben eladósodott. De minél több pénz volt, annál többre volt szüksége. Csak azok, akik számolatlanul költöttek többet, mint amennyit kerestek, csak ők látták az életet könnyűnek és szépnek. De a kereskedők és az üzletemberek

gondokkal küszködtek. A hitelre kapott áruk fizetésének határideje egyre rövidebbé vált. A jó és biztos üzletfelek száma mindinkább ritkult. Egyre növekedett azoknak a cikkeknek a száma, amelyeknek ára meghaladta a vásárlóközönség fizetési erejét. Kicsiben vásároltak, és egyre inkább az olcsó minőségű árut keresték. Csak a bizonytalan fizetők vásároltak bőségesebben. Csak a hadseregszállítások vagy az állami intézmények részére teljesített szállítások bizonyultak biztos és jó üzletnek, de ezeket nem mindenki tudta elérni. Az állami és községi adók is növekedtek, s egyre nagyobb lett a számuk; az adóbehajtások szigora növekedett. A messzeségből ide érződött a tőzsdék egészségtelen árhullámozása. A hasznok, melyek ezekből az árhullámzásokból származtak, láthatatlan kezekbe folytak, a károk pedig a monarchia legtávolabbi sarkáig is elértek, és szétáradtak a kiskereskedők között egészen a viszonteladókig és a fogyasztókig.

A város közhangulata sem vált derűsebbé vagy nyugodtabbá. A feszültség enyhülése nem hozta meg a lelkek igazi megbékélését, sem a város szerbjeinél, sem pedig muzulmánjainál; az előbbieknél csupán rejtett kiábrándulást, az utóbbiaknál pedig bizalmatlanságot és a jövőtől való félelmet okozott. Minden látható vagy közvetlen ok nélkül ismét nagy eseményeket kezdtek várni az emberek. A nép reménykedett valamiben, és félt valamitől. (Helyesebben némelyek reménykedtek, mások pedig féltek.) S mindent így fogadtak, és így néztek, ezekkel kapcsolatban. Röviden: az emberek szíve nyugtalanná vált, még a tanulatlan és legegyszerűbb embereké is, kü-

lönösen a fiatalabbaké, és senkinek sem volt elegendő az az egyhangú élet, amelyben már esztendők óta élt. Mindenki többet kívánt, jobbat követelt, vagy rosszabbtól rettegett. Az öregebbek még visszasírták azt az *édes csöndességet*, amelyet török időkben, a köz- és egyéni élet végső céljának és legtökéletesebb formájának tartottak, s amely az osztrák uralom első évtizedeiben még életben volt. De ilyen ember már kevés akadt. A többiek mind hangos, izgalmas és nyugtalan életet kívántak. Élményt szerettek volna, vagy idegen élmények visszhangját, vagy legalábbis izgalmat, változatosságot, tarkaságot, ami az élmény illúzióját kelti. Ez pedig nemcsak a lelkek állapotát, hanem a város külső képét is megváltoztatta. Még a híd kapujának ősi, áporodott élete, a halk beszélgetések és békés szemlélődések, derűs tréfák, szerelmes dalok élete is, ott a víz, égbolt és hegyek között, változni kezdett.

A kafana tulajdonosa gramofont vásárolt, otromba faládát, nagy bádogtölcsérrel, amely világoskék virághoz hasonlított. Fia már változtatta a lemezeket és tűket, s szüntelenül fölhúzta a hangos készüléket, mely ott recsegett a híd kapujában, s visszhangzott tőle a Drina két partja. S be kellett szereznie, hogy el ne maradjon a világ mögött, mert a gramfon hangját nemcsak társaságokban és olvasókörökben, hanem a legszerényebb kafanában is hallani lehetett, melyben valaha ott ültek a hársfa alatt a fűvön, vagy a verőfényes erkélyen, s halkított hangon, kevés szóval beszélgettek. A gramfonok városszerte recsegtették, harsogtatták a török indulókat, szerb hazafias dalokat vagy a bécsi operettek áriáit, azoknak a ven-

dégeknek ízlése szerint, akiknek játszottak. Mert ahol nincs zaj, fény és mozgás, oda a nép nem ment, és nem vásárolt.

Az újságokat falánk szemmel és sokat olvasták, de fölületesen, és csak úgy kapásból; mindenki csak az első oldal szenzációs, nagy betűkkel szedett címeit kereste. A kis betűkkel szedett, szerényebb cikkeket nagyon kevesen olvasták. Mindazt, ami történt, nagy zajjal és a nagy szavak villogásaival kísérték. A fiatalabbak azt érezték, nem is élnek azon a napon, amelynek estéjén, elalvás előtt nem zúg a fülük, s nem káprázik a szemük mindattól, amit napközben hallottak vagy láttak.

A kapuba városi agák és effendik jártak komolyan és látszólag közönyösen, hogy a tripoliszi török—olasz háború új híreit hallják. Mohón hallgatták, mit írnak a lapok a fiatal és hősies török őrnagyról, Enver bégről, aki úgy veri az olaszokat és védi a szultán földjét, mintha a Sokolovicok vagy Cuprillicok sarjadéka lenne. A gramofon hangoskodására összeráncolják homlokukat, mert zavarja őket gondolataikban, s észrevétlenül, de mélységesen és őszintén aggódnak a távoli afrikai török tartomány sorsáért.

Ebben az időben történt, hogy munkájából visszatérőben áthaladt a hídon az az olasz Pietro, vagyis Pero majszor, köportól szürke, festéktől és terpen-tintől foltos vászonruhájában. Megöregedett, és még hajlottabb a háta, szerény és félénk. Mint Luccheni merényletének idején, valamilyen érthetetlen logikával ismét vétkesnek érzi magát azért, amit valahol távol a világban olasz honfitársai (akikkel már rég sem-

miféle kapcsolata nincsen) elkövetnek. A török ifjak közül ekkor egyik feléje kiáltotta:

- Hát te kurva, Tripolisz kell neked ? Nesze neked Tripolisz!

Így kiabálva, könyököt mutatott neki, de más illetlen mozdulatokat is tett.

Pero majsztor pedig fáradtan és hajlottan, hóna alatt szerszámaival, csak erősebben szemére húzta kalapját, pipáját görcsösen a foga közé szorította, és mejdani házába sietett.

Itt várt rá Stana, a felesége. Ő is megöregedett már, ereje alábbhagyott, de még most is jó torkú, éles nyelvű asszony. Pero majsztor elpanaszolta feleségének, mit beszélnek a török fiatalok, s hogy követelik rajta Tripoliszt, amelyről eddig azt sem tudta, hogy létezik. Stana pedig - azért Stana - nem akarta megérteni és megsajnálni férjét, hanem azt állította, hogy ő a hibás, s hogy megérdemelte, ha egyet-mást odakiáltottak neki.

- Ha te férfi volnál, mint ahogy nem vagy az, oda-sóznál egyet-kettőt a vésővel vagy a kalapáccsal a taknyosoknak, s mindjárt nem jutna eszükbe, hogy rád tátsák a szájukat, hanem nyakuk közé kapnák a lábukat, és elillannának, hacsak megjelensz a hídon.

- Ej, Stana, Stana - mondotta jóindulatúan és egy kicsit szomorúan Pero majsztor -, hogyan támadhatna egyik ember a másikra kalapáccsal?

Így teltek az esztendő, kisebb-nagyobb izgalmban, s az izgalmban állandó szükségérzetében. S így érkezett el 1912 ősze, utána pedig 1913 a Balkán-háborúval és a szerb győzelmekkel. S furcsa kivételképpen éppen az, ami olyan nagy fontosságú

volt a híd és a kasaba sorsában, s mindannak sorsában, aki vagy ami élt benne - hallgatagon, szinte észrevétlenül érkezett ide.

Az októberi napok a hónap kezdetén és végén pirosan, közepén pedig aranyosan elmúltak a város fölött, amely a kukoricatörést és az új pálinkát várta. A híd kapujában még szépen el lehetett üldögélni a déli nap verőfényében. Mintha elállt volna az idő lélegzete a város fölött. Éppen ekkor történt.

Mielőtt még az írástudó emberek az ellentmondó újsághírek között eligazodhattak volna, Törökország és a négy balkáni állam között már kitört a háború, és ősi útjain elindult a Balkánon keresztül. S mielőtt még a nép a háború igazi értelmét és nagyságát fölfogta volna, a szerb és keresztény fegyverek győzelmével be is fejeződött. S mindez valahol messze innen történt, anélkül, hogy a határon kigyulladtak volna a tüzek, az ágyúdörgés visszhangja és a kapuban levágott fejek nélkül. Mint a pénz és a kereskedelem esetében, ezekben a nagy dolgokban is minden távol és fölfoghatatlanul gyorsan történt. Valahol a messzi nagyvilágban pereg a kocka, áll a harc, és mindegyikünk sorsáról ott határoznak.

Ha a kasába külső képe nyugodt és változatlan volt is, ezek az események a lelkekben a nagy büszkeség és nagy levertség viharait támasztották. Mert akármi történt az utóbbi években a világon, ezt a városban egészen ellentétes érzelmekkel fogadták a szerbek és a muzulmánok; legfőljebb erejük és sorsuk szerint voltak talán érzelmeik egyformák. Az események túlszárnyalták az egyik fél minden reménységét, a másoknak pedig minden félelme indokolt volt. A vá-

gyak, amelyek esztendők százain át röpködtek a ténelem lassú menete fölött, most nem tudták tö a történelmet kísérsni s a legmerészebb megvalós' útján fantasztikus röptében utolérni.

Mindaz, amit a kasába ebből a sorsdöntő hábo ból láthatott és közvetlenül érezhetett, villámgyor és szokatlanul egyszerűen játszódott le.

Uvacnál, ahol Ausztria-Magyarország és Törökország határa az Uvac folyócska mentén halad, s ahol az osztrák csendörkaszárnýt egy fahíd választja el a török örtonyótól, a török tiszt kisszámú legénységével átment az osztrák oldalra. Itt színpadiasan kettétörte a híd korlátján a kardját, s megadta magát osztrák csendöröknek. Ebben a pillanatban hegyoldalról leereszkedett a szürke szerb gyalogság; Most ez a katonaság váltotta föl a korszerütlen askereket Bosznia és a Szandzsák egész határának hosszában. Eltűnt Ausztria, Törökország és Szerbia hármás határa. A török határ, amely tegnap még alig tizenöt kilométernyire volt a várostól, most egyszerre több mint ezer kilométerre húzódott vissza, valahova Drinápoly közelébe.

Ez a sok és nagy esemény, amely ilyen rövid alatt játszódott le, valósággal alapjaiban rendítette meg a kasabát.

A drinai híd életében sorsdöntő volt ez a változás A szarajevói vasúti összeköttetés, mint láttuk, elsorvasztotta a híd nyugati kapcsolatait, most pedig hirtelen megszűntek keleti kapcsolatai is. Valójában Kelet, amely a hidat létrehozta, s amely tegnapig - igaz, hogy megrendülten és kikezdve, de még állandóan és valóságosan, akár az ég és a föld - még itt

volt; most hirtelen eltűnt, mint egy látomás, s a híd most már nem köt össze semmi mást, mint a város két részét, és a Drina partján azt a mintegy húsz falut.

A nagy kőhíd, amely Sokolovic nagyvezér elgondolásából és istenfélő akaratából, mint a birodalom láncszeme kötötte össze a császárság két részét, és Isten dicsőségére megkönnyítette az átkelést Nyugatról Keletre és viszont, most a valóságban is el volt vágva Kelettől is, Nyugattól is, és magára maradt, mint zátonyra futott hajó vagy elhagyott mecset. Három teljes századon át kitartott, és változatlanul túlélte mindent, híven szolgálta föladatát, de az emberi szükségletek megváltoztak, és a világ dolgai megfordultak: most a föladat vált hűtlenné a híddhoz. Nagysága, tartóssága és szépsége szerint hadseregek kelhettek volna át rajta, karavánok követhették volna egymást még századokig, de íme, az ember viszonyainak örök és beláthatatlan játékából a nagyvezér alapítványa egyszer csak félredobódott, s mintegy varázsütésre kikerült az élet áramából. Mostani szerepe sehogy sem felelt meg örökké fiatalos külsejének és hatalmas, harmonikus méreteinek. A híd azonban még most is itt állt, ugyanúgy, ahogyan a nagyvezér valaha lehunytt szempillái mögött képzeletében megpillantotta, s ahogyan építője megvalósította: hatalmasan, szépségesen és tartósan, minden változás fölött állva.

Idő kellett hozzá, erőfeszítés kellett hozzá, hogy a kasába lakói mindazt, amit itt néhány sorban elmondottunk, fölfogják és megértsék, azt is, ami néhány hónap alatt a valóságban lejátszódott. A határok még

álomban sem mozdulnak el a helyükről ilyen gyorsan és ilyen messzire.

Mindaz, ami szunnyadt az emberekben, olyan régen, mint amilyen régi ez a híd, és olyan némán és mozdulatlanul, mint ahogyan ez a híd áll, most egyszerre megelevenedett, és hatni kezdett a mindennapi életre, a közhangulatra és minden ember egyéni sorsára.

Az 1913. év első nyári napjai esősek és nedvesek voltak. A kapuban naphosszat ott üldögélnek a levert városi muzulmánok, idősebb emberek, mintegy tízen, egy fiatalabb ember körül, aki újságokat olvas nekik, idegen kifejezéseket, szokatlan neveket magyarázgat, és a földrajzot ismerteti. Mindannyian csöndesen dohányoznak, s rendületlenül néznek maguk elé, mégsem tudják teljesen elrejteni gondolataikat és fölindultságukat. Izgatottságukat takargatva, a térkép fölé hajolnak, amelyen a Balkán-félsziget új határait tüntették föl. Nézik a papirost, semmit sem látnak ezekből a kanyargó vonalakból, de tudnak és megértenek mindent. Mert vérükben hordják a saját földrajzukat és biológiailag megérik a világ képét.

- Kinek jutna Üsküp? - kérdezi egyik öregember, látszólag közönyösen, a fiatalembert.

- Szerbiának!

- Uh!

- S kié lesz Szaloniki?

- A görögöké.

- Uh! Uh!

- Hát Drinápoly? - kérdezi a másik csendesen.

- Hihetőleg a bolgároké.

- Uh, uh, uh,!

Ez nem hangos és panaszos jajongás, mint az aszszonyok vagy gyöngék között szokás, hanem rekedt és mély sóhaj, amely a dohányfüsttel együtt elvész a sűrű bajusz közül a nyári levegőben. Az öregek közül sokan már a hetvenedik életévet is átlépték. Gyerekkorukban a török uralom Likától és Korduntól egészen Sztambulig terjedt, Sztambultól pedig a távoli és járhatatlan Arábia bizonytalan sivatagi határáig. (A „török uralom” pedig a mohamedánok nagy, oszthatatlan és megsemmisíthetetlen közösségét jelenti, a földi tarkaságnak azt a részét, ahol a Koránt tanítják.) Az öregek jól emlékeznek erre, de emlékeznek arra is, hogy később, az ő életük folyamán hogyan vonult vissza a török uralom Szerbiából Boszniába, aztán pedig Boszniából a Szandzsákba. S lám, most azt is meg kellett érnök, hogy ez az uralom, mint fantasztikus tengeri apály, egyszer csak elsorvadt, s valahova a beláthatatlan távolba vonult vissz-sza, ők pedig, mintha vízínövények volnának, itt maradtak a szárazon, csalódottan, veszélyek között magukra és saját rossz sorsukra hagyva. Minden az Isten rendelése, és kétségtelen, hogy mindez, ami körülöttük van, szintén az Isten rendelése szerint történt, de nehéz az embernek mindezt fölfognia, eláll a lélegzete, megzavarodik a tudata, s egyre csak az az érzése, hogy alattomosan kihúzzák alóla a földet, mintha szőnyeg volna, s hogy a határok, amelyeknek tartósnak és szilárdnak kellene lenniök, egyszerre cseppfolyóssá válnak, elmozdulnak, eltávolodnak, s mint szeszélyes nyári patakok, elvesznek a semmiben.

Effajta emlékezésekkel és gondolatokkal ülnek az

öreges a kapuban, s hallgatják gyöngén és szórakozottan, mit írnak minderről az újságok. Némán hallgatnak, habár azokat a szavakat, melyekkel az újságok a császárokról és államokról beszélnek, kirívónak, örültnek és helytelennek érzik, s mintha az egész írásmód valahogy istentelen volna, ellenkeznek az örök törvényekkel és az élet logikájával, mintha olyasféle volna, amiből jó nem születik, amivel tisztességes és okos ember nem békülhet meg. Fejük fölött dohányfüst gomolyog. Fönn az égboltozaton az esős nyár fehér, szakadozott felhői hajókáznak, lenn a földön pedig gyors és széles árnyékuk szalad.

Éjszaka pedig, a késői órákig ott ülnek a szerb házak fiataljai, s hangosan és dacosan énekelnek a szerb ágyúkról, s nem is bírságolja meg őket senki. Sokszor észre lehet venni közöttük az egyetemi hallgatókat a középiskolák diákjait. Ezek többnyire sápadt és sovány fiatal emberek, hosszú a hajuk, és fekete, karimájú, alacsony kalapot viselnek. Ezen az őszön gyakran járnak ide, bár az iskolaév már megkezdődött. Szarajevó felől érkeznek vonaton, üzenete és jelszavakkal, az alkonyat itt éri őket a kapuban, a hajnal már nem találja itt, mert a visegradi fiatalok megállapított rejtekutakon átviszik őket Szerbiába. A nyári hónapokban pedig, mikor az iskolai szünet megkezdődik, a város megtelik diákokkal és egyetemi hallgatókkal, akik innen származnak, és most hazajöttek. Ezek a fiatalok a kasaba egész életére hatással vannak.

Június végén csoportosan érkeznek haza a szarajevói gimnazisták, július első felében pedig egyenként a bécsi, prágai, grazi, zágrábi egyetemek medikusai,

bölcsészhallgatói, jogászai. Jövetelükkel a város külső képe is megváltozik. A carSijában és a híd kapujában föltűnik fiatal alakjuk megváltozottan és idegenül; magatartásukkal, beszédükkel és ruhájukkal elütnek a kasaba világának megmerevült szokásaitól és örökké egyforma viseletétől. Szürke színű, legújabb szabású ruha van rajtuk. Ez a híres *Glocken-facon*, amely egész Közép-Európában mint a divat legutolsó szava és a jó ízlés csúcspontja érvényesül. Fejükön puha szalmából készült panamakalapot viselnek, lehajtott karimával, hat ízléses színű szalaggal. Lábukon széles orrú, erősen kiálló nyelvű amerikai cipő. Legtöbbjüknek szokatlanul vastag bambuszbot van a kezében. Kabátjuk hajtókáján a Sokol vagy más diákegyesületek fémjelvénye.

A diákok hazatérésükkel egy időben új szavakat és tréfákat is hoztak, új dalokat, a téli bálók új táncait, főleg pedig szerb, cseh és német nyelvű új könyveket és brosrúákat. Korábban, az osztrák megszállás első húsz esztendejében is megtörtént, hogy a kasába fiataljai kimentek a világba tanulni, de nem voltak ennyien, és nem töltötte el őket ilyen szellem. Közülük néhányan ezekben az első évtizedekben elvégezték a szarajevói tanítóképzőt, ketten-hárman a bécsi egyetem bölcsészeti vagy jogi fakultását, de ezek csak ritka kivételek voltak, szerény fiatalemberek, akik csöndesen és észrevétlenül letették vizsgáikat, és tanulmányaik elvégzése után elvesztek az állami bürokrácia szürke és beláthatatlan hadseregében. Egy idő óta azonban a kasába diákjainak száma hirtelen megnövekedett. A nacionalista művelődési társaságok segítségével most már parasztfiúk és kisiparosok gyer-

mekei is egyetemre jártak tanulmányokat folytatni. Még jobban megváltozott azonban a diákok szelleme és jelleme.

Ezek már nem a megszállás utáni első esztendőök egykori diákjai, jámbor és ártatlan fiatalok, akik a szó legszorosabb értelmében csupán tanulmányaiknak szentelték magukat. S nincsenek már a hajdani legények, a kasába élvezethajhászó fiataljai, a leendő gazdák és iparosok, akik életük bizonyos korában elherdálták erejük fölöslegét a kapuban, s akikről a családjukban így beszéltek: „Nősítsd meg, hogy ne énekeljen!” Ezek már új emberek, akik különböző városokban és országokban tanulnak és nevelkednek, különféle behatások alatt. Ezek a fiatal emberek a nagyvárosokból, egyetemekről és gimnáziumokból a büszke bátorság megszédítő érzésével térnek vissza, amely a tökéletlen tudás mellett először tölti el a fiatal embereket, s magával ragadja őket a népek szabadságjogának s az egyes ember méltóságra és szórakozásra való jogának eszméje. Minden nyári szünidővel magukkal hozzák a társadalmi és vallási kérdések szabadelvű fölfogását és a fölébredt nacionalizmus rajongását, amely az utóbbi időben, főleg a Balkán-háború szerb győzelmei után közhitté növekedett, sok fiatal ember lelkében pedig a cselekvés és egyéni önfeláldozás fanatikus vágyává lett.

A kapu találkozásai fő helye. Vacsora után itt gyülekeznek össze. S a sötétben, a csillagos égbolt alatt vagy a csendes holdfényes éjszakában, a zúgó folyó fölött visszhangzanak énekeik, hangos beszélgetéseik, tréfálkozásai és végtelen vitatkozásai,

melyek újak, bátrak, naivak, őszinték, és nincsenek semmire tekintettel.

A diákokkal rendszerint itt vannak gyermekkori barátaik, iskolatársaik, akik valamikor velük együtt tanultak, aztán mint inasok, kereskedősegédek, községi írkokoskák itt maradtak a városban. Ezek kétfélék. Vannak, akik megelégedettek sorsukkal és a kasába életével, amelyben ott maradnak, hogy egész életüket ott töltsék. Kiváncsian és rokonszenvvel nézik iskolázott társaikat, gyönyörködnek bennük, sohasem hasonlítják magukat hozzájuk, minden feltékenység nélkül vesznek részt fejlődésükben és erőfeszítéseikben. Mások azonban elégedetlenek a kasába életével, amelyet a körülmények hatása folytán élni kénytelenek, szomjasak valamire, amit magasabb rendűnek és jobbnak gondolnak, ami azonban kisiklott a kezükből, s napról napra távolibbá, elérhetetlenebbé válik számukra. Habár továbbra is barátkoznak egyetemi hallgató társaikkal, ezek a fiatalok rendszerint elkülönülnek iskolázott kortársaiktól, akár nyers iróniájukkal, akár pedig kellemetlen hallgatásukkal. Egyenlő félként nem tudnak részt venni beszélgetéseikben. Ezért, az alacsonyabbrendűségi érzéstől kínozva, a beszélgetésekben hol túlzottan és őszinteség nélkül hangsúlyozzák egyszerűségüket és tanulatlanságukat, hol pedig tudatlanságuk magasságából haragosan mindent kigúnyolnak. Mindkét esetben úgy árad belőlük az irigység, mintha látható és érezhető erő volna. A fiatalság azonban még a legrosszabb ösztönök jelenlétét is könnyen elviseli, s fesztelenül és gondtalanul él és mozog közöttük.

Voltak és lesznek is még csillagos éjszakák a város

fölött, gazdag csillagzatok és holdsugár a mennybolton, de nem voltak, és isten tudja, lesznek-e még jövőben olyan fiatalok, akik efféle beszélgetésben, ilyen gondolatok és érzések között virrasztanak a kapuban. Ez a lázadó angyalok nemzedéke, az életnek azokban a rövid pillanataiban, amikor az angyalok minden jogát és minden éjszakáját és a lázadók minden lángoló büszkeségét birtokolhatják. A boszniai félreeső kisvárosok parasztjainak, kereskedőinek vagy iparosainak ezek a fiai a sorstól minden különösebb erőfeszítés nélkül utat kaptak a nagyvilágban, s amellet megkapták a szabadság nagy illúzióját. A kasabában velük született sajátosságokkal mentek a világba, hajlandóságai, pillanatnyi hangulatuk vagy a véletlenek természete szerint többé-kevésbé maguk választották tanulmányaik tárgyát, szórakozásaik fajtáját, ismeretségeiket és baráti körüket. Többségükben nem tudták átfogni és magukhoz ragadni mindazt, amit látniok sikerült, de egyetlenegy sem volt közöttük, akiben nem volt meg az az érzés, hogy mindent elérhet, amit akar, s amit magához ölel, az az övé lehet. Az élet (ez a szó gyakran előfordult beszélgetéseikben, akárcsak az akkori idők irodalmában és politikájában, amikor is ezt a szót nagy kezdőbetűvel írták), az élet tárgyként állott előttük, mint főlzabadult érzékeik, észbeli kíváncsiságuk és érzelmi kalandjaik küzdőtere, s ezekben nem ismertek határt. Minden út nyitva állt előttük, a végtelenségbe nyílt; ezeknek az utaknak legtöbbször nem fognak rálépni, s mégis az élet mámorító érzése abban volt, hogy ezt megtehetik (legalábbis elméletben), szabadon választhatnak közöttük, s egyiktől a

másikig ingadozhatnak. Mindaz, amit más emberek, más fajták, más országokban és időkben, nemzedékek során értek el és szereztek meg évszázados erőfeszítéssel, életük vagy lemondások áldozatai árán (amelyek sokszor az életnél is drágábbak), mindaz ott feküdt a lábuknál, véletlen örökségként és a sors veszélyes ajándékaként. Fantasztikusnak és hihetetlennek tetszett, de mégis igaz volt, azt tehették fiatal-ságukkal, amit akartak, egy olyan világban, melynek társadalmi és egyéni erkölcsi törvényei - egészen a bűnözésig - éppen ezekben az években a válság mélypontján állottak; minden embercsoport és minden egyén szabadon magyarázta, elfogadta vagy elutasította őket; ezek a fiatalok úgy gondolkodtak, ahogyan akartak, úgy ítélkeztek, mindenben szabadon és korlátlanul, ahogyan jólesett, azt beszélhették, amit akartak, és sokuk részére ezek a szavak ugyanazt jelentették, mint a cselekedetek, kielégítették atavisztikus szükségleteiket, amelyek hősiességre, dicsőségre, erőszakra vagy rombolásra vágyakoztak, s nem vontak maguk után cselekvési kötelezettséget, sem pedig látható felelősséget a kimondott szóért. Közülük a legtehetségesebbek megvetették azt, amit tanulniok kellett, lebecsülték azt, amit cselekedni tudtak, büszkélkedtek azzal, amit nem tudtak, s azért rajongtak, ami erejüket meghaladta! Nehezen lehetett volna elgondolni az életbe való belépés veszélyesebb módját és biztosabb utat a kivételes művek vagy a teljes összeomlás felé. Közülük csak a legjobb és a legerősebbek vetették magukat valóban, a fakírok fanatizmusával, a cselekvésbe, és elégték benne, mint a lepkék, hogy kortársaik vértanúk-

ként és szentekként dicsőítsék (mert nincs nemzedék, melynek nincsenek meg a saját szentjei), s az elérhetetlen példakép piedesztáljára emeljék őket.

Minden emberi nemzedéknek megvan a maga illúziója a civilizációval való kapcsolatáról: egyik nemzedék azt hiszi, hogy részt vesz fölvirágzásában, a másik pedig azt, hogy kialakulásának tanúja. Valójában a civilizáció mindig föllángol, vagy pislákol és kialszik, aszerint, hogy milyen helyről és milyen szemszögből tekintjük. Ez a nemzedék, amely most a híd kapujában filozófiai, társadalmi és politikai kérdéseket tárgyal, ott fenn a víz fölött, a csillagok alatt, csupán illúziókban gazdagabb, egyébként mindenben hasonlatos a többihez. Neki is megvan az az érzése, hogy egy új civilizáció első tüzeit gyújtja, s egy másik, már kiégett civilizáció utolsó tüzeit oltogatja. Amit különlegesen el lehetne mondani erről a nemzedékről, az, hogy rég nem volt nemzedék, amely többet és merészebben képzelődött és beszélt volna az életről, élvezetekről és szabadságról, viszont kevesebbet kapott volna az élettől, többet szenvedett, nehezebben raboskodott és jobban pusztult volna, mint ahogyan ez a nemzedék fog szenvedni, raboskodni és pusztulni. De az 1913. évnek ezekben a nyári napjaiban mindez csak merész és bizonytalan jelekben jelentkezett a számára. Mindez csak izgató és új játéknak látszott ezen az ősi hídon, amely a júliusi éjszaka holdfényében tisztán, fiatalon és változatlanul fehérlett, tökéletes szépséggel és erővel, erősebben mindennél, amit az idő hozhat, s amit az ember kigondolhat vagy cselekedhet.

Ahogy a meleg augusztusi nyári éjszakák hasonlítanak egymáshoz, a kasába diákjainak és egyetemi hallgatóinak beszélgetései is mindig ugyanazok vagy hasonlatosak.

Nyomban a gyors és édes nyári vacsorázások után (mert a nap fürdéssel és napozással telt el) egyik diák a másik után érkezik a kapuba. Jankó Stikovic egy mejdani abaszabó fia, aki a grazi egyetemen már négy természettudományi szemesztert végzett. Sovány fiatalember, arcéle éles és sima, a haja fekete; hiú és érzékeny, elégedetlen saját magával, de még inkább mindazzal, ami körülötte van. Sokat olvas, s már jól ismert álnéven cikket ír a forradalmi fiatalság prágai és zágrábi lapjaiba. De verset is szokott írni, s azokat más álnéven közli. Egy verseskönyvet is összeállított, melyet a Zora Könyvkiadó rendez sajtó alá. („Nacionalista könyvkiadványok vállalkozása.”) Stikovic ezenkívül jó szónok és a diáktalálkozók lelkes vitatkozója. Velimir Stevanovic egészséges, testes fiatalember, ismeretlen származású fogadott fiú; ironikus, reális, takarékos és szorgalmas, prágai medikus. Jakov Herak a jóindulatú és népszerű viSegradi levélhordó fia, fekete, apró jogász, éles tekintetű, gyors szavú fiatalember, szocialista, vitatkozó szellem, aki szégyelli jó szívét, és minden érzelmét rejtegeti. Ranko Mihajlovic hallgatag és jóindulatú fiatalember, jogot hallgat Zágrábban, már most a tisztviselői karrierre gondol, és gyöngén, lanyhán vesz részt diáktársai vitatkozásaiban, a szerelemről szóló beszélgetésekben, a politikában s az élet és társadal-

mi berendezések szempontjainak boncolgatásaiban. Édesanyja szerint dédunokája annak a Mihajlo esperesnek, akinek fejét, szivarral a szájában, karóra tűzték, és ugyanebben a kapuban közszemlére tették.

Itt van néhány szarajevói gimnazista is, mohón hallgatják idősebb társaikat, a nagyvárosi életről szóló meséiket, s képzeletükben, melyet a gyermeki hiúság és a rejtett vágyak még jobban fölizgatnak, ezeket a városokat még nagyobbnak és szebbnek látják, mint amilyenek a valóságban lehetnek. Itt van Nikola Glasincanin is, sápadt, félszeg fiatalember, akinek szegénysége, gyöngé egészsége és rossz előmenetele miatt a negyedik osztály után ott kellett hagynia a gimnáziumot, és vissza kellett térnie a kisvárosba, hogy ott egy német fakiviteli cégnél mint írnok dolgozzék. Glasincanin tönkrement okoliStei gazdacsaládból származik. Nagyapja, Milán Glasincanin mindjárt a megszállás után meghalt a szarajevói bolondokházában, miután fiatal korában vagyona legnagyobb részét elkártyázta. Ugyanabban az évben meghalt édesapja is, Petar gazda, akaraterő és tekintély nélküli beteges ember. Most ez a Nikola Glasincanin egész napját a folyóparton tölti a munkások mellett, akik hatalmas fenyőgerendákat hengergetnek és tutajoznak, jegyezgeti a fa köbméterét, utána pedig az irodában összeadja és bevezeti a jegyzékekbe. Ezt a kisemberek között végrehajtott, lendület és szélesebb látókör nélküli egyhangú munkát kínna és megalázásnak érzi, s mivel semmi reménye sincs arra, hogy társadalmi helyzetét megváltoztassa vagy előrehaladjon, az érzékeny fiatalemberből koraérett, hirtelen haragú és indulatos ember vált. Szabad órái-

ban sokat olvas, de ez a szellemi táplálék nem erősíti és nem emeli föl, mert minden megsavanyodik benne. Rossz sorsa, magányossága és kínlódása kinyitotta szemét, sok dolog irányában kiélesítette szellemét, de a legszebb gondolatok és a legértékesebb ismeretek is csupán még jobban elbátortalanítják és elkészerítik, mert még élénkebb fényt vetnek sikertelenségére és kilátástalan kisvárosi életére.

Végül itt van Vlada Maric, foglalkozása szerint lakatos, vidám és áldott jó ember, akit főiskolás barátai szeretnek, s maguk közé hívogatnak erős és szép baritonjáért éppoly szívesen, mint szíves egyszerűségéért és jóságáért. Ez az izmos fiatalember, lakatossapkájával a fején, azoknak a szerény embereknek sorába tartozik, akik önmaguknak elegendők, senkivel sem versengenek, s nem hasonlítgatják magukat ösz-sze másokkal, hálásan és nyugodtan fogadják mindazt, amit az élet nyújt nekik, s egyszerűen adják magukból mindazt, amijük van, s amit tudnak adni.

Itt van a két városi tanítónő is, Zorka és Zagorka, mindketten viSegradi születésűek. Kegyeikért valamennyi fiatalember verseng, s előttük és körülöttük játsszák a naiv, villogó, kínos, bonyolult szerelmi játékot. Előttük folytatják vitáikat, mint régi évszázadok lovagjai a hölgyek előtt baj vívásaikat; később miattuk üldögélnek a kapuban, s dohányoznak magányosan a sötétben, vagy énekelnek a társasággal, amely addig ivott valahol; miattuk van a barátok közötti titkos gyűlölködés, ügyetlen, rejtegetett féltékenység és nyílt összeütközés. Tíz óra körül a lányok elmennek. A fiatalemberek még sokáig ott maradnak

a kapuban, de a hangulat alászáll, a harcias szócsaták abbamaradnak.

Stikovic, aki rendszerint hangadó a társaságban, ma este hallgatagon dohányzik. Magában megrendült és elégedetlen, de rejtegeti ezt, aminthogy minden valódi érzelmét mindig rejtegeti, de sohasem sikerül tökéletesen elrejtienie. Ma délután volt első találkája Zorka tanítónővel, ezzel az érdekes, telt formájú, sápadt arcú és tüzes szemű lánnyal. Stikovic hosszas kérlelgetésére azt valósították meg, ami a kisvárosban legnehezebb: hogy a fiatalember és a lány rejtett helyen találkozzék, és ezt senki ne lássa, senki ne tudjon róla. A lány iskolájában találkoztak, amely most, szünidőben egészen elhagyatott. Stikovic az egyik utcából ment be az iskolába a kerten keresztül, a lány pedig a másiktól, az iskola bejáratánál. Egy félhomályos, poros tanteremben találkoztak, amelyet egészen a mennyezetig megtömtek a diákok padjaival. A szerelmi szenvedély gyakran kényszerül arra, hogy ilyen eldugott és csúf helyet keressen. Sem leülni, sem lefeküdni nem tudtak sehova. Mindketten izgatottak és ügyetlenek voltak. Túlságosan vágyakozva és heves indulatban ölelkeztek, és ama elhasznált padok egyikére hajoltak, amelyet a lány oly jól ismert, s eközben se nem láttak, se nem hallottak, s nem is vettek észre maguk körül semmit. Először a fiatalember józanodott ki. S durván, átmenet nélkül, ahogyan fiatal férfiak szoktak cselekedni, rendbe szedte ruházatát és elbúcsúzott. A lány sírva fakadt. A kiábrándulás kétoldalú volt. Mikor úgy-ahogy megnyugodott, Stikovic kiment, szinte kimelekült a mellékkapun.

Hazaérkezve, ott találta a postást, aki egy ifjúsági folyóiratot kézbesített neki, benne a cikkével: *A Balkán, Szerbia és Bosznia-Hercegovina*. Mikor a cikket ismét elolvasta, eltérültek gondolatai az előbbi élménytől. De ez is elégedetlenséget keltett benne. A cikkben sajtóhibák voltak, egy-egy mondatát nevetségesnek találta; most, hogy már semmit sem lehetett változtatni rajta, úgy rémlett neki, sok dolgot szebben lehetett volna megmondani, világosabban, értelmesebben.

S most este, íme, itt ül a kapuban, és Zorka előtt, akivel délután együtt volt, az ő cikkéről vitatkoznak. Fő ellenfele a beszédes és harcias Herak, aki mindent ortodox szocialista szempontból néz és kritizál. A többiek csak időről időre vesznek részt a vitában. A két tanítónő pedig csak hallgat, s a győztes számára a láthatatlan koszorút készítgeti. Stikovic csak gyöngéden védekezik, először azért, mert most saját maga is látja cikke sok gyöngeségét és ésszerűtlenségét, habár ezt semmiképpen sem hajlandó a többiek előtt elismerni; másrészt, mert folyton kínozza az emlékezés a délutáni poros és pállott levegőjű iskolaszobára, a jelenetre, amely most saját maga előtt is nevetséges és csúnya, amely pedig oly hosszú ideig legforróbb vágya, legélénkebb törekvése volt a szép tanítónővel kapcsolatban. (Zorka most ott ül a nyári sötétségben, és fénylő szemmel nézi a férfit.) Stikovic adósnak is, bűnösnek is érzi magát, és sokat adna érte, ha ma délután nem lett volna az iskolában, s ha Zorka most nem volna itt. Ebben a hangulatban Herak úgy rémlett neki, mintha szentelenül támadó darázs volna, amely ellen nehéz védekezni. Az volt

az érzése, hogy nemcsak cikkéért felelős, hanem azért is, ami ma délután az iskolában történt. Legjobban pedig egyedül szeretett volna lenni, valahol messze innen, ahol nyugodtan lehet gondolkodni valamiről, de nem a cikkről és nem a lányról. Önbecsülése azonban arra kényszerítette, hogy védekezzék. Stikovic a vitában Cvijic és Strossmayer műveiből idézett, Herak pedig Kautskyból és Bebelből.

- Ti a kocsit a rúd elé helyezitek - kiabálta Herak, miközben Stikovic cikkét boncolgatta. - A szegénységben és mindenféle nyomorban mélyre süllyedt balkáni paraszttal sehol és semmi esetben sem lehet tartós és jó államformát létrehozni. Csak a kizsákmányolt osztályok, tehát a nép hatalmas többségének előzetes gazdasági fölszabadítása teremtheti meg az önálló államok alakításának reális föltételeit. Ez a természetes folyamat, és az út, amelyen haladni kell, semmi esetre sem az ellenkezője. Ezért a nemzeti fölszabadítást és egyesülést is a társadalmi fölszabadítás és újjászületés szellemében kell végrehajtani. Különben megtörténhetik, hogy a paraszt, munkás és kispolgár az új államformába úgy viszi be pauperizmusát és rabtermészetét, mint halálos fertőzést, a kisszámú kizsákmányolók pedig reakciós parazita mentalitásukat és társadalomellenes ösztöneiket. Ebből pedig nem alakulhat ki tartós állam, sem jó társadalom.

- Mindez idegen papírbölcsesség, kedves barátom - válaszolta Stikovic -, amely eltűnik a fölébredt nacionalista erők élő lendületében, elsősorban a szerbeknél, aztán a horvátoknál és szlovéneknél is, akik mindannyian egy cél felé törekszenek. A dolgok nem

úgy történnek, ahogyan a német teoretikusok előre látni vélik, hanem a mi történelmünk és a mi faji hivatásunk mély értelme szerint tökéletes összhangzásban. Karadorde fölhívása szerint: „Mindenki ölje meg a maga rabtartóját!” A társadalmi kérdések a Balkánon a felszabadítási mozgalmak és háborúk útján oldódnak meg. És minden tökéletes logikával halad : a kisebbtől a nagyobb felé, a regionálistól és törzstől a nemzeti és államalkotó felé. Vajon a mi ku-manovói és bregalnica-i győzelmeink egy időben nem a haladás gondolatának és a társadalmi igazságnak a legnagyobb győzelmei?

- Ez majd még kiviláglik - vágott közbe Herak.

- Aki most nem lát, az sohasem fog látni. Mi hiszünk abban...

- Ti hisztek, de mi nem hiszünk semmiben, hanem azt szeretnénk, hogy bizonyítékokkal és tényekkel győzzenek meg - válaszolta Herak.

- Hát Törökország eltűnése és Ausztria-Magyarország gyöngülése mint első lépés a megsemmisülés felé, valójában nem a kicsiny, demokratikus népek és elnyomott osztályok győzelmét jelenti abban a törekvésben, hogy elfoglalják helyüket a nap alatt? - folytatta gondolatát Stikovic.

- Ha a nacionalista törekvések a társadalmi igazságok megvalósítását is hoznák, akkor a nyugat-európai államokban, melyek többségükben megvalósították valamennyi nemzeti eszményüket, nem volna többé társadalmi probléma, nem volnának társadalmi mozgalmak és összeütközések. Mi pedig azt látjuk, hogy nem így van. Sőt.

- Én pedig azt mondom - válaszolta egy kissé fá-

radtan Stikovic -, hogy a nemzeti egység s az egyéni és társadalmi szabadság korszerű fölfogásának alapjára épített önálló államok megalkotása nélkül szó sem lehet társadalmi fölszabadításról. Mert ahogy az a francia mondotta, a politikáé az elsőség...

- A gyomoré az elsőség - vágott közbe Herak.

Itt zajongani kezdtek a többiek. A naiv diákvita ifjonti veszekedéssé változott, amelyben mindannyian részt vettek, egyik a másik szavába vágott, s amely az első ötletnél szétpukkant, és elveszett az általános kacagásban és kiáltásban.

Stikovicnak ez jó alkalom volt arra, hogy félbeszakítsa a vitát és elhallgasson, anélkül, hogy ez vereségnek vagy visszavonulásnak tűnjék.

Zorka és Zagorka után, akik tíz óra körül Velimir és Ranko kíséretében hazamentek, a többiek is oszladozni kezdtek. Végül csupán Stikovic és Nikola Glasincanin maradt vissza.

Ők ketten kortársak voltak. Valamikor együtt kezdték a gimnáziumot, és egy helyen laktak Szarajevóban. Aprólékosan ismerték egymást, s épp ezért nem is tudta egyik a másikat értékelni, sem igazán szeretni. Az előrehaladó évekkkel ez a távolság természetesen egyre nagyobb és egyre kínosabb lett közöttük. Minden szünidőben ott voltak a kisvárosban, s úgy méregették, nézegették egymást, mint elválaszthatatlan társak - ellenségek. Most még ez a szép és nyugtalan tanítónő, Zorka is közéjük került. Mert a hosszú téli hónapok alatt Zorka megbarátkozott Glasincaninnal, aki nem nagyon rejtegette, s nem is tudta volna elrejtetni a lány iránt érzett szerelmét. Úgy kapaszkodott ebbe a szerelembe, olyan hévvel, ami-

lyent csak az ilyen elkeseredett és elégedetlen emberek tudnak az efféle dologba belevinni. Mihelyt azonban elérkeztek a nyári hónapok, s a kisvárosban megjelentek az egyetemi hallgatók, az érzékeny Gla-sincaninnak észre kellett vennie azt a figyelmet, amit a tanítónő Stikovicnak szentel. Ezért a régi és a világ előtt mindig rejtegetett feszültség az utóbbi időben megnőtt közöttük. Az idei szünidőben még egyszer sem találkoztak úgy, hogy magukra maradjanak.

Most, hogy véletlenül így maradtak, mindkettőjük első gondolata ez volt: minél előbb el kell búcsúzni egymástól, beszélgetés nélkül, mert az csak kellemetlen lehet. De valami értelmetlen ok, amellyel tekintettel voltak egymásra, s amelyet csak az ifjúság ismer, nem engedte meg nekik, hogy úgy cselekedjenek, ahogyan szerettek volna. Ebben a kényelmetlen helyzetben segítségükre jött a véletlen, s legalább egy pillanatra könnyebbé tette a rájuk nehezedő hallgatást. A sötétben két sétáló hangja hallatszott, akik lassan feléjük haladtak, és a kapu éles sarka mögött megálltak, úgyhogy sem Stikovic, sem Glasincanin, akik a sofán ültek, nem láthatták őket, de azok sem láthattak oda. Minden szavukat azonban tisztán lehetett hallani, és hangjukat jól ismerték. Két fiatalabb társuk volt, Torna Galus és Fehim Bahtijarevic. Ők ketten egy kissé félrehúzódtak attól a csoporttól, amelyben a diákok és egyetemi hallgatók többsége volt, s amely minden este összegyülekezett Stikovic és Herak körül a kapuban, mert Galus, habár fiatalabb is volt, mint költő és nacionalista szónok, versenytársa volt Stikovicnak, akit nem szeretett és nem becsült, Bahtijarevic pedig szokatlanul hallgatag,

büszke és visszavonult fiatalember volt, mint a bégek igazi unokája.

Toma Galus magas, piros képű, kék szemű fiatalember. Apja, Albán Galus (Albán von Gallus) egy régi burgenlandi család utolsó leszármazottja, mint tisztviselő, nyomban az okkupáció után jött a kisvárosba. Itt húsz évig erdőigazgató volt, most pedig nyugdíjasként élt a kasában. Mindjárt idejövetele után feleségül vette Hadzi Toma Stankovicnak, a város egyik első gazdájának jól megtermett, erőtől duzzadó, erős akaratú lányát, akitől két lánya és egy fia született. A gyermekeket mind a szerb templomban keresztelték, s úgy nőttek föl, mint a kasába igazi gyermekei és Hadai Toma unokái. Az öreg Galus magas és valaha szép férfi, nyájas mosolyú és dús, ősz hajú, már rég igazi visegrádívá vált, Albo úrnak hívták, s a fiatalabb nemzedékek nem is gondolták róla, hogy idegen, hogy jövevény. Két szenvedélye van, és ez senkit sem zavar: a vadászat és a pipa. Az egész kerületben vannak régi és jó barátai, a szerb parasztok között éppúgy, mint a muzulmánok között, akikhez a vadászszenvedély köti. Mintha csak egyívású lett volna velük, s együtt növekedtek volna, oly tökéletesen magáévá tette sajátosságaikat, főleg pedig a derűs hallgatás és a csendes beszélgetés módját, amely annyira jellemző a szenvedélyes dohányosokra és azokra, akik szeretik a vadászatot, az erdőt és a szabad levegőt.

A fiatal Galus az idén tette le a gimnáziumi érettségit Szarajevóban, és ősszel készült bécsi tanulmányútjára. Tanulmányainak kérdésében a család nem volt egy véleményen. Az apa azt szerette volna,

ha a fia mérnökséget vagy erdőszeteket tanul, a fiú pedig bölcsész akart lenni. Mert az ifjú Toma Galus csak külsejében hasonlít apjára, minden vele született törekvése ezzel szemben ellenkező irányban halad. Azok közé a jó diákok közé tartozik, akik mindenben szorgalmasak és példaadók, s akik nagy könnyedséggel, csak úgy mellékesen vizsgáznak a tantárgyakból, őszinte és igazi érdeklődésüket azonban saját furcsa és bizonytalan szellemi hajlamuknak szentelik, amely az iskolán és az iskola hivatalos tantervén kívül esik. Előttük szinte ismeretlenek az érzéki és érzelmi élet bonyolult és súlyos válságai, melyeken kortársaik ezekben az években átmennek, de éppen ezért nehezen találnak megnyugvást szellemi nyugtalanságukra, és gyakran egész életükre mindenhez értő emberek, érdekes különcök maradnak, maradandó alkotás, általában határozott irány nélkül. Amint minden fiatalembernek nemcsak ki kell elégítenie az ifjúság és a férfivá érés örök, természetes kívánságait, hanem le kell rónia korának szellemi áramlatai, sőt divatja és szokásai iránt is adóját; Galus is verseket írt, és a forradalmi nacionalista diákszervezetek aktív tagja volt. Emellett mint nem kötelező tantárgyat, öt évig tanulta a francia nyelvet, irodalommal és főleg bölcsészettel foglalkozott. Szenvedélyesen és fáradhatatlanul olvasott. A szarajevói gimnázium akkori fiataljai között legnépszerűbb olvasmányul a *Reclams Universal-Bibliothek* füzetei szolgáltak. Ezek a kicsiny, olcsó, sárga fedelű, apró betűs füzetecskék tartalmazták az akkori diákok legfőbb szellemi táplálékát; a diákok nemcsak a német irodalmat ismerhették meg belőlük, hanem német

fordításban a világirodalom minden nagyobb művét. Galus belőlük merítette a modern német filozófusok, főleg Nietzsche és Stirner ismeretét, miközben a Miljazka partján sétált; így vitatkozhatott róluk hűvös és vidám szenvedélyességgel, anélkül, hogy tudását a legkevésbé is összekötötte volna egyéni életével, ahogy egyébként a fiatal emberek igen gyakran cselekszik. Az ilyen koraérett és különféle rendezetlen tudással túlterhelt maturáns nem volt ritka jelenség az akkori gimnazisták között. Galus - mint szemérmes fiatal ember és jó diák - az ifjúság szabadságát és megbízhatatlanságát csupán a gondolat merészségéből és az olvasmányok túlhajszolásából ismerte.

Fehim Bahtijarevic csak anyja szerint volt a kasába gyermeke. Édesapja rogaticai ember, most Rogatica kádija, de anyja az itteni Osmanagicok nagy családjából származott. Kora gyermekségétől a nyári szünidő egy részét édesanyjával együtt városi rokonainál töltötte. Karcsú fiatal ember, kecses, szabályos alakú, csuklója gyöngéd, de erős. Minden szabatos, kimért és ízléses rajta. Finom, ovális arca napbarnított, bőre teljesen sötét színű, barna, sötét foltok vannak rajta, mozdulatai rövidek és ritkák; szeme fekete, szeme fehérje sötétkék árnyalatú, tekintete forró, de fénytelen, szemöldöke sűrű és összeér, ajka finom ívelésű. Ilyen férfikepeket perzsa miniatűrökön látni.

Ezen a nyáron ő is leérettségizett, s most állami ösztöndíjat vár, hogy Bécsben a keleti nyelveket tanulmányozhassa.

A két fiatal ember egy korábban megkezdett be-

szélgetést folytat. Arról beszélnek, hogy Bahtijarevic milyen tanulmányt választ. Galus azt bizonyítgatja, hogy hibázik, ha a keleti nyelvekhez fordul. Egyáltalán, Galus sokkal többet és élénkebben beszél, mert hozzászokott, hogy hallgassák, és szeret prédikálni, míg Bahtijarevic röviden és keveset beszél, mint olyan ember, akinek megvan a maga meggyőződése, s nincs szüksége arra, hogy mást meggyőzzön. Galus úgy beszél, mint a fiatal és sokat olvasott emberek többsége, a szavak, képes kifejezések és hasonlatok naiv elégtételével és a közlésre való hajlamossággal, Bahtijarevic pedig szárazon, röviden, szinte hanyagul.

Az árnyékba rejtőzve s a köülésre visszahúzódva Stikovic és Glasincanin hallgatnak, mintha szótlanul megegyeztek volna abban, hogy észrevétlenül végighallgatják társaik beszélgetését.

A tanulásról folytatott vitát lezárva, Galus tüzesen mondotta:

- Ebben ti, muzulmánok, bégek fiai, gyakran tévedtek. Mivel az új idők megzavartak benneteket, nem érzitek igazán és tökéletesen helyeteket a világban. Az a szeretet, amely bennetek minden keleti iránt megnyilvánul, csak hatalmi vágyatok korszerű kifejezése; nálatok a keleti életmód és gondolkodás szoros kapcsolatban van azzal a társadalmi és jogi renddel, amely évszázados uralkodástok alapja volt. És ez érthető. Ez azonban semmi esetre sem jelenti azt, hogy érzéketek van az orientalisztikához mint tudományhoz. Ti keletiek vagytok, de tévedtek, ha azt hiszitek, hogy a keleti nyelvek tanulmányozására

vagytok hivatottak. Egyáltalában nincs igazi hajlamotok és elhivatástok a tudományra.

- No nézd csak!

- Nem, nincsen hajlamotok rá. S ha ezt állítom, egyáltalában nem mondok sértő vagy kellemetlen dolgot. Ellenkezőleg. Ti vagytok ennek az országnak egyetlen urai, vagy legalábbis azok voltatok; századokon át bővítettétek, szilárdítottátok vagy védelmeztétek uraskodástokat, karddal, könyvvel, jogilag, vallásilag és katonailag; ez belőletek a harcos, vezető és tulajdonos típusát teremtette, az embereknek ez az osztálya pedig sehol a világon nem ápolja az elvont tudományokat, hanem átengedi olyanoknak, akiknek semmi másuk nincs, és mást nem is tudnak csinálni. Nektek a jogi tanulmányok és a közigazdaság való, mert ti a konkrét tudás emberei vagytok. Mindig és mindenütt ilyenek az uralkodó osztályok emberei.

- Ez azt jelenti, hogy műveletlennek kell maradnunk.

- Nem, nem ezt jelenti, hanem azt, hogy annak kell maradnotok, amik vagytok, vagy ha úgy akarod, amik voltatok; így kell cselekednetek, mert senki sem lehet ellenkezője annak, mint ami.

- De hát mi nem vagyunk ma uralkodó osztály. Ma mindannyian egyenlők vagyunk — vágott közbe Bahtijarevic könnyű iróniával, amiben keserűség és büszkeség is volt.

- Nem vagytok, magától értetődik, hogy nem vagytok. Azok a körülmények, amelyek belőletek azt csinálták, amik vagytok, már régen megváltoztak, de ez nem azt jelenti, hogy ti is ugyanilyen gyorsan meg

tudtok változni. Ez nem az első és nem is az utolsó eset, hogy egy társadalmi osztály elveszíti alapját, de mégis ugyanaz marad. Az élet föltételei változnak, az emberek egyik osztálya mégis ugyanaz marad, mint ami, mert csak ilyenként tud létezni, és ilyenként is pusztul el.

A két láthatatlan fiatalember beszélgetése egy pillanatra megállott, mert Bahtijarevic hallgatása elfojtotta.

A derült júniusi égen a fekete hegyvonalak fölött a látóhatár mélyén megjelent a csonka, hajótörött hold. A török föliratú márványtábla a kiemelkedő falon egyszerre fényes lett, mint a fekete sötétségben egy gyöngén megvilágított ablak.

Bahtijarevic most szólt valamit, de olyan gyöngé hangon, hogy csak összefüggéstelen és érthetetlen szavak jutottak el Stikovichoz és Glasincaninhoz. A beszéd, mint ahogyan ez a fiatalok merész és gyors gondolattársítású beszélgetéseiben lenni szokott, már más témára tért át. A keleti nyelvek tanulmányozásáról az előttük álló tábla szövegének tartalmára, aztán a hídra és építőjére.

Galus hangja sokkal erősebb és kifejezőbb volt. Csatlakozva ahhoz a dicsérethez, amit Bahtijarevic Mehmed pasa Sokolovicról és az akkori török igazgatásról mondott, amely ilyen építményeket emelt, most élénken kifejtette nacionalista nézeteit a népek, kultúrájuk és civilizációjuk múltjáról és jövőjéről. (Mert az effajta diákbeszélgetésekben mindenki a saját gondolatait követi.)

- Igazad van - mondotta Galus -, Mehmed pasa minden bizonnyal zseniális ember volt. Nem első és

nem utolsó ember, aki a mi vérünkből származott, s miközben idegen császárságot szolgált, magasan kiemelkedett. Százával adtuk az effajta embereket, államférfiakat, vezéreket, művészeket Sztambulnak, Rómának és Bécsnek. A mi nemzeti egyesülésünk egy nagy, hatalmas és modern nemzeti államban éppen abban találja értelmét, hogy akkor majd erőink az országban maradhatnak, itt bontakozhatnak ki, és a mi nevünkben adhatják hozzájárulásukat az általános kultúrához, nem pedig idegen centrumokból.

- Hát te azt gondolod, hogy ezek a centrumok véletlenül keletkeztek, és újabbakat bárki csak úgy a saját kívánsága szerint teremthet, amikor akarja és ahol akarja?

- Véletlenül vagy nem, ez ma már nem kérdés; nem az a fontos, hogyan keletkeztek ezek a centrumok, hanem az, hogy ma már eltűnnek, elvirágoztak és degenerálódtak, s helyüket át kell adniok más, új centrumoknak, s azokon keresztül közvetlenül kifejezhetik magukat a fiatal szabad népek, melyek a történelem színpadára lépnek.

- S te azt gondolod, hogy Mehmed pasa Sokoli, ha mint parasztyerek odafönn marad Sokolovicban, az lett volna, ami valóban lett, s hogy többek között ezt a hidat is építtette volna, amelyről most beszélünk?

- Abban az időben természetesen nem. De végül is Sztambulnak nem volt nehéz efféle építményeket emelni, mikor tőlünk és annyi más meghódított néptől nemcsak a vagyont és keresetet vette el, hanem a legjobb erőket és a legtisztább vért. Ha meggondoljuk, hogy századokon át mit és mennyit vettek el tő-

lünk, mindezek az építmények csak morzsácskák. De ha egyszer mi megszerezzük a saját nemzeti szabadságunkat és állami önállóságunkat, akkor a mi pénzünk és a mi vérünk csak a mienk lesz, és a mienk marad. Minden a mi nemzeti kultúránk fölemelését fogja szolgálni, s a mi bélyegünket fogja viselni, a mi nevünket, s népünk legszélesebb rétegeinek boldogulását és jólétét tartja majd szem előtt.

Bahtijarevic hallgatott, és ez a hallgatás - mint a legélénkebb és legbeszédesebb ellenkezés - arra ösztönözte Galust, hogy fölemelje és éleesebbé tegye hangját. A vele született élénkséggel és azzal a szóhasználattal, amely a nacionalista ifjúság irodalmában akkor divatos volt, fölsorolta a forradalmi ifjúság terveit és föladatait. A fajta minden élő erejét fölébresztik és működésbe hozzák. Csapásaik alatt széthull az Osztrák-Magyar Monarchia, a népeknek ez a börtöne, mint ahogy európai Törökország is szétesett. Mindazokat a nemzetietlen és reakciós erőket, amelyek ma béklyóba verik, megosztják vagy megbénítják nemzeti erőinket, le fogjuk győzni, és el fogjuk nyomni. Mindezt végre lehet majd hajtani, mert a korszellem, melyben élünk, legjobb szövetségösünk, s mert a többi kis és elnyomott nemzet törekvései is velünk vannak. A korszerű nacionalizmus győzni fog a felekezeti különbségek és elavult előítéletek fölött, megszabadítja a népet a külső nemzetietlen befolyástól és az idegen kizsákmányolástól. És akkor meg fog születni a nemzeti állam.

Galus ezután leírta ennek a nemzeti államnak előnyeit és szépségeit. Ez az állam Szerbia köré fogja összegyűjteni az összes déli szlávokat, a teljes törzsi

egyenlőség, vallási türelmesség és állampolgári egyenjogúság alapján. Beszédében összekeveredtek a bizonytalan jelentőségű merész szavak azokkal a kifejezésekkel, amelyek pontosan megmutatták a korszerű élet szükségleteit: egy nép legbensőbb vágyait, melyek sokszor arra ítéltettek, hogy örökké vágyak maradjanak, a mindennapi valóság jogos és elérhető kívánságaival szemben; a nagy igazságokat, amelyek nemzedékeken át érlelődnek, s amelyeket csak az ifjúság érezhet meg előre, és csak az ifjúság mer kimondani, az örök illúziókkal, melyek soha ki nem alszanak, de sohasem érnek el a megvalósulásig, mert az ifjúság egyik köre mint mitológiai fáklyát adja át a másik körnek. Természetesen a fiatalember beszédében sok olyan állítás volt, amely nem állta volna a valóság bírálatát, és sok olyan föltevés, amely talán nem bírta volna el a megpróbáltatásokat, de benne volt az az értékes nedű és üde lehelet, amely az emberiség törzsét fönntartja és megifjítja. Bahtijarevic hallgatott.

- Majd meglátod, Fehim - igyekezett meggyőzni barátját az elragadtatott Galus, mintha a mai éjszaka vagy a holnapi nap dolga volna mindez -, majd meglátod, meg fogjuk valósítani az államot, amely az emberi haladás legértékesebb nyeresége lesz, amelyben minden erőfeszítés áldott, minden áldozat szent, minden gondolat önmagából fakadó lesz, amit a mi szavaink visznek tovább, és minden alkotáson a mi nevünk bélyegzője. Akkor olyan műveket alkotunk majd, amelyek a mi szabad munkánk termékei és faji génuszunk kifejeződései lesznek, műveket, amelyekhez képest mindaz, amit évszázadokon át idegen

uralom alatt létrehoztak, méltatlan játékszer csupán. Nagyobb folyókat és mélyebb szakadékokat fogunk áthidalni. Új, nagyobb és jobb hidakat építünk, s nem azért, hogy idegen centrumokat kössenek össze meghódított tartományokkal, hanem azért, hogy a mi vidékeinket kapcsolják egybe egymással és a mi államunkat az egész világgal. Mert ebben többé nincsen kétség, nekünk rendeltetett, hogy mindezt megvalósítsuk, ami után a minket megelőző nemzedékek csak törekedtek: államot, amely szabadságban született, a jogon alapszik, mint a földön megvalósult isteni gondolat egy része.

Bahtijarevic hallgatott. És Galus hangja is elhalkult. Amint beszéde a gondolattal emelkedett, úgy vált hangja egyre mélyebbé és rekedtebbé; erős és szenvedélyes suttogássá változott, s végül elveszett az éjszaka hatalmas csöndjében. Most mindkét ifjú hallgatott. S mégis, az éjszakában ott feküdt elkülönülten, súlyosan és makacsul Bahtijarevic hallgatása, érezhetően és valóságosan, mintha a sötétben áthatolhatatlan fal volna és létének súlyával is határozottan tagadta mindazt, amiről a másik beszélt, és a saját néma, világos és megváltozhatatlan gondolatát tolmácsolta:

„A világ alapját és benne az élet és emberi viszonyok alapjait évszázadokra megvetették. Ez nem azt jelenti, hogy változhatatlanok, de az emberélet hossz-szával mérve őket, öröknek látszanak. Tartósságuk és az emberi lét hossza közötti viszony ugyanaz, mint ami a nyugtalan, mozgó és gyors folyófelület és az állandó, szilárd folyómeder közötti viszony, amelynek változása lassú és észrevétlen. Maga a gondolat is,

amely ezeknek a centrumoknak változásáról szól, egészségtelen és kivihetetlen. Ez ugyanaz, mintha valaki meg akarná változtatni, vagy helyükből el szeretné mozdítani a nagy folyók forrásait és a hegységek ágát. A hirtelen változások vágya és erőszakos keresztülvitelük gondolata sokszor fölmerül az emberek körében, mint valami betegség, s főként ifjú fejekben bontakozik ki; ezek a fejek azonban nem úgy gondolkodnak, ahogyan kell, végezetül nem érnek el semmit, s rendszerint nem is maradnak soká a nyakon. Mert nem az emberi vágy az, ami a világ dolgaival rendelkezik és igazgatja őket. A vágy olyan, mint a szél, egyik helyről a másikra hordja a port, néha elhomályosítja az egész látóhatárt, végül is azonban elnyugszik, lehull, és a világ örök képét hagyja maga mögött. A föld tartós alkotásait isteni akarattal valósítják meg, az ember pedig csupán ennek az isteni akaratnak vak és engedelmes eszköze. A mű, amely vágyból, emberi vágyból születik, vagy nem éri el megvalósulását, vagy nem tartós; mindenesetre nem jó. Mindezek a gazdagon áradó vágyak és merész szavak, amelyek itt a kapuban az éjszakai mennybolt alatt születnek, alapjában véve semmit sem változtatnak meg; elmúlnak a világ nagy és állandó valóságai fölött, és elvesznek ott, ahol a vágyak és a szelek lecsöndesednek. Valójában pedig a nagy emberek, mint a nagy építmények is, ott keletkeznek és fognak keletkezni, ahol az isteni előrelátás a helyüket elrendelte, a múltó vágyaktól és az emberi hiúságtól függetlenül."

De Bahtijarevic ezekből a szavakból egyetlenegy sem ejtett ki a száján. Mindazok, akik, mint ez az ifjú

muzulmán is, bölcséletüket a vérükben hordják, aszerint élnek és halnak, nem tudják azt szavakban kifejezni, és nem is érzik ennek szükségességét. Stikovic és Glasincanin csak azt látta, hogy a két láthatatlan fiatalember közül valamelyik - hosszú hallgatás után - a fal mögül maradék cigarettáját a folyóba hajítja, s az, mint fénybogár, nagy ívben a hídról a Drinába hull. Ugyanakkor hallani lehetett, amint a két fiatalember lassú léptekkel a piac felé indul. Velük együtt gyorsan elveszett lépésük zaja is.

Stikovic és Glasincanin ismét egyedül maradtak, összeresztentek, és úgy néztek egymásra, mintha csak most találkoztak volna.

A gyöngye holdfényben arcuk megvilágított és sötét felületet mutatott, amelyek élesen elváltak és keresztezték egymást, s most sokkal öregebbnek látszottak, mint a valóságban. Cigaretájuk parazsa foszforeszkáló fényt kapott. Mindketten leverték voltak. Az okok különböztek, de a levertség egyforma volt. Mindkettőnek ugyanaz volt a kívánsága, hogy fölkeljenek s hazamenjenek. De mindkettőt mintha odaszögezték volna a kőülésre, amely még langyos volt a nappali verőfénytől. Két fiatalabb társuk beszélgetése, amelyben véletlenül és észrevétlenül részt vettek, kapóra jött nekik, hogy saját beszélgetésüket és kimagyarázkodásukat elodázzák. Most már azonban ezt nem lehetett elkerülni.

- Hallottad Herakot és érveléseit? - kérdezte elsőnek Stikovic, visszatérve az esti vitára, s ebben nyomban saját gyöngeségét is érezte.

Glasincanin, aki viszont mint bíró pillanatnyi helyzetfölényét érezte, nem válaszolt azonnal.

- Hát kérlek - folytatta türelmetlenül Stikovic - manapság osztályharcról beszélni és aprómunkát ajánlani, amikor legutolsó emberünk előtt is világos, hogy a forradalmi eszközökkel végrehajtott nemzeti egyesülés és fölszabadulás közösségünk legsürgősebb feladata! Hát ez nevetséges!

Stikovic hangjában kérdés is volt, egyúttal pedig fölhívás a beszélgetésre. De Glasincanin most sem válaszolt. A bosszúálló és gonoszkodó hallgatásnak ebben a csöndjében a parton fekvő tiszti kaszinóból elért hozzájuk a muzsikaszó, a sarkig tárt, kivilágított ablakon át. Valaki hegedűn játszott, s a hegedűt zongora kísérte. Dr. Balázs katonaorvos, a *Regimentsarzt* hegedült, s a zongorán Bauer ezredesnek, a városparancsnoknak a felesége kísérte. (Schubert zongora-és hegedűszonatinájának második részét gyakorolták. Jól és harmonikusan indultak, mielőtt azonban a szonatina feléhez értek volna, a zongorahang előreszaladt. A hegedűszó félbeszakadt. Rövid csönd után, midőn bizonyos vitás helyről beszélgettek, előlről kezdték.) Csaknem rendszeresen együtt gyakoroltak, és késő éjszakáig muzsikáltak, miközben az ezredes a másik szobában vég nélküli preferánszpar-tiját játszotta, vagy egész egyszerűen ott gunnyasztott mostari bora és sváb szivarjai mellett, a fiatalabb tisztek pedig a szerelmes muzikusok rovására tréfálkoztak.

Bauerné úrasszony és a fiatal orvos között valóban már hónapok óta bonyodalmas és súlyos história szálai szövődtek. Viszonyuk igazi természetét még a legélesebb eszű tisztek sem tudták pontosan meghatározni. Némelyek azt állították, hogy ez a kapcsolat

tisztán lelki (s természetesen nevettek ilyenkor), mások pedig azt, hogy mindebben a testnek is megvan a maga része. Mindenesetre elválaszthatatlanok voltak, az ezredes tökéletes atyai hozzájárulásával, mert Bauer jószívű ember volt, szolgálatban eltöltött évei, a borivás és cigarettázás már jócskán fásulttá tették.

Az egész kasába úgy ismerte őket, mint egymáshoz tartozó párt. Egyébként ez a tisztai társaság teljes elkülönültségben élte a maga életét, minden kapcsolat nélkül; nemcsak az itteni néppel és polgársággal, hanem még az idegen hivatalnokokkal sem érintkeztek. Parkjuk bejáratánál (ez a park tele volt kör és csillag alakú virággyakkal, melyekben különleges virágok nőttek) ugyanazon a táblán volt a fölirat, hogy kutyákat nem szabad a parkba vinni, s hogy civileknek nem szabad a kapun belépni. Mulatságaik és szórakozásaik megközelíthetetlenek voltak mindazok számára, akik nem viseltek egyenruhát. Eletük valóban egy hatalmas és önmagába zárkózó kaszt élete volt, amely kizárólagosságát mint erejének legfontosabb részét ápolta, s a csillogó és merev külső alatt ugyanazt rejtette magában, amit az élet egyébként a többi embernek is nyújt: nagyságból és nyomorúságból, édességből és keserúségből.

Vannak azonban dolgok, amelyek természetüknél fogva nem maradhatnak elrejtve, s még a legmerevebb keretet is áttörik, még a legszigorúbban őrzött határt is átlépik. („Három dolog van, amit nem lehet elrejtteni - mondották a muzulmánok. - Ezek pedig a szerelem, a köhögés és a szegénység.”) Ez volt ennek a szerelmespárnak az esete is. Nem volt a városban öreg vagy gyerek, asszony vagy férfi, aki ne találko-

zott volna velük sétájuk közben, mikor beszélgetésbe elmerülve, teljesen vakon és süketen mentek magános útjaikon a kasabában. A parasztok már úgy megszokták őket, akár azokat a bogárpárokat, amelyeket májusban lehet látni az út menti faleveleken, valamennyit kettesével, egyiket a másikhoz tapadva. Mindenütt látták őket, a Drina és Rzav körül, az óvár romjai alatt, a városból kivezető országúton, Stra2iSte körül. A nap minden szakában. Mert a szerelmesek részére mindig rövid az idő, és egyik ösvény sem elég hosszú. Lovagoltak, kocsiztak, de leg-többnnyire sétálgattak, mégpedig azoknak az embereknek a lépteivel, akik csak egymásnak élnek, és azzal a jellemző járással, amely már önmagában is megmutatja, hogy ezen a világon minden közömbösen hagyja őket azon kívül, amit egymásnak mondhatnak.

Balázs doktor elmagyarosodott szlovák volt, tisztviselő fia, szegény, az állam költségén iskolázott, fiatal, valóban muzikális, törekvő, túlságosan érzékeny, főleg származására, amely megakadályozta abban, hogy a német vagy a tekintélyesebb és gazdagabb családokból származó magyar tisztekkel egyenrangúnak érezze magát. Az asszony a negyvenes években járt, nyolc évvel volt idősebb a férfinál. Magas és szőke asszony, egy kissé már hervadó, de bőre tökéletesen fehér és rózsaszínű, nagy, fénylő, kék a szeme ; külseje és magatartása azokra a királynői arcképekre emlékeztetett, amelyek elbájolják a fiatal lányokat.

Mindkettőjüknek megvolt a személyi, valóságos vagy képzelt, de mélységes okuk, hogy elégedetlenek

legyenek az étellel. Ezenkívül pedig a nagy, közös ok: mindketten boldogtalannak, mintegy száműzöttnek érezték magukat ebben a városban és a többnyire üresfejű, semmirekellő tisztek társaságában. Ezért görcsösen kapaszkodtak egymásba, mint két hajótörött. Szinte egymásba olvadtak, és a hosszú beszélgetésekben egymásba feledkeztek, éppúgy, mint most a zenében.

Ilyen volt az a láthatatlan pár, melynek muzsikája betöltötte a két fiatalember között támadt kínos csöndet.

Egy pillanatban az éjszakában szétáradó zene megint elhallgatott, és egy időre félbeszakadt. A beálló csöndben Glasincanin tompa hangon megszólalt, Stikovic legutolsó szavaihoz kapcsolódva.

- Nevetséges! ? Hát sok minden nevetséges ebben a vitában, ha az igazat akarjuk megmondani.

Stikovic hirtelen kivette szájából a cigarettát, Glasincanin pedig lassan, de határozottan kezdte gondolatait fejtegetni, melyekről látni lehetett, hogy nem ma este támadtak benne, hanem már régebben kínozták.

- Én figyelmesen hallgatom ezeket a vitákat; mindkettőtöket, és a kasába más iskolázott embereit is; újságokat és folyóiratokat is olvasok. De minél többet hallgatom, annál inkább meggyőződom arról, hogy ezek a szóbeli vagy írásbeli viták nincsenek kapcsolatban az étellel, az élet valódi kívánságaival és problémáival. Mert az életet, az igazi életet én közvetlen közelből szemlélem, látom másokon, és érzem magamon. Lehet, hogy tévedek, s hogy nem tudom magam jól kifejezni, de gyakran rám nehezedik

az a gondolat, hogy a világ technikai előrehaladása és viszonylagos békéje a nyugalom egy fajtáját teremtette meg, egy különleges, mesterséges és valótlan légkört, amelyben az emberek egyik osztálya, az úgynevezett intelligencia szabadon átadhatja magát az eszmék és az élet, a világszemléletek időtöltő és érdekes játéknak. Így a szellem egy bizonyos fajtájú üvegháza keletkezett, mesterséges éghajlattal és egzotikus növényzettel, de semmiféle kapcsolatban sincsen a földdel, az igazi és szilárd talajjal, amelyben az élő emberek tömegei mozognak. Ti azt hiszitek, hogy ezeknek a tömegeknek a sorsáról és olyan célokért vívott harcról tárgyaltok, amely célokat ti tűzitek elébük, valójában pedig azok a korongok, amelyek a ti fejetekben forognak, semmiféle kapcsolatban sincsenek a tömegekkel vagy általában a tömegek életével. S itt válik a ti játékok veszélyessé mások számára, de a ti számotokra is.

Glasincanin megállt. Stikovicot annyira meglepte ez a hosszú és átgondolt fejtegetés, hogy nem is gondolt félbeszakításra vagy feleletre. Csak akkor tett ironikus mozdulatot kezével, mikor ezt a szót meghallotta: *veszélyes*. Ez fölingerelte Glasincanint, és élénkebben folytatta:

- Bizony, úgy van, ha az ember titeket hallgat, azt gondolhatná, hogy minden kérdés szerencsésen megoldódott, minden veszély örökre elhárult, minden út egyenessé és szabaddá vált, és most már csupán el kell indulni rajtuk. Amott az életben azonban semmit sem oldottak meg, s nem is lehet könnyen megoldani, de még csak kilátás sincs a teljes megoldásra, hanem minden nehéz és bonyolult, drága és

aránytalanul nagy kockázattal jár; nyoma sincs sehol Herak merész terveinek, sem pedig a te nagy látóhatárodnak. Örökké csak kínlódik az ember, de sohasem kapja meg azt, amire szüksége van, hát még amit kívánna. Az elméletek pedig, amilyenek a tieitek is, csupán az ember örök játékszükségletét elégítik ki, saját hiúságának hízelegnek, és csak saját magatokat és másokat csapjátok be velük. Ez az igazság, legalábbis, ahogy én látom.

- Nem így van. Csak össze kell hasonlítanod a különböző történelmi korszakokat, hogy meglásd az emberi harc előrehaladását és értelmét, ennél fogva az elméleteket is, amelyek megadják ezeknek a harcoknak az irányát.

Glasincanin nyomban arra gondolt, hogy ez célzás az ő félbemaradt tanulására, s mint ilyenkor mindig, magában megreszketett.

- Én nem tanultam történelmet - kezdte.

- No látod, ha tanultál volna, látnád. ..

- De te sem tanulmányozod.

- Hogyan ? Vagyis. . . izé, de hát persze hogy tanulmányozom.

- A természettudományok mellett ?

A hang gonoszkodón reszketett. Stikovic egy pillanatra zavarba jött, aztán fakó hangon mondotta:

- Nohát, ha éppen tudni akarod, így van: a természettudományok mellett én politikai, történelmi és társadalmi kérdésekkel is foglalkozom.

- Jó neked, ha ráérsz. Mert ahogy én tudom, te mindezek mellett még szónok, agitátor, költő és szerelmes férfiú is vagy.

Stikovic erőltetetten nevetett. Mint valami távoli,

de kínos dolog, átvillant emlékezetén a mai délután abban az eldugott iskolai szobában, s csak most jutott eszébe, hogy Glasincanin és Zorka rokonszenvvel néztek egymásra mindaddig, amíg ő a városba nem érkezett. Az olyan ember, aki nem szeret, nem képes arra, hogy más szerelmének nagyságát megérezeze, de nem érzi a féltékenység erejét sem, sem pedig azt a veszélyt, amelyet a féltékenység magában rejt.

S a két fiatalember beszélgetése átmenet nélkül heves személyi veszekedéssé fajult, amely kezdettől ott lebegett közöttük a levegőben. A fiatal emberek pedig nem futnak el a veszekedés elől, mint ahogy a fiatal állatok is könnyen belekavarodnak vad és goromba játékokba.

- Hogy én mi vagyok és mivel foglalkozom, ahhoz végül is senkinek semmi köze. Engem sem érdekelnek a te köbmétereid és fenyőgerendáid.

Az a görcs, amely Glasincanint állandóan szorította, most, helyzetének említésekor heves fájdalmat keltett benne.

- Hagyjad te az én köbmétereimet. Én belőlük élek, de nem szélhámoskodom velük, s nem csapok be, nem csábítok el senkit.

- Kit csábítok én el? - árulta el magát Stikovic.

- Mindenkit, akár férfit, akár nőt, aki engedi magát elcsábítani.

- Ez nem igaz!

- Ez az igazság. Magad is tudod, hogy ez az igazság. De ha már megoldottad a nyelvemet, hát megmondom.

- Nem vagyok rá kíváncsi.

- De én meg akarom mondani neked, mert ha az ember egész nap gerendákon keresztül ugrál, akkor is láthat és tanulhat valamit, gondolkodhatik és érezhet. Meg akarom mondani neked, mi az én véleményem a te nagyszámú foglalkozásaidról és képességeidről, a te merész elméleteidről, verseidről és szerelmeidről.

Stikovic olyan mozdulatot tett, mintha föl akarna kelni, de a helyén maradt. A zongora és a hegedű odalenn a kaszinóban már régen folytatta a muzsikát (a szonatina harmadik, vidám és élénk részét), s a zene hangjai elvesztek az éjszakában és a folyó zúgásá-ban.

- Köszönöm, hallottam már nálad okosabbaktól.

- Nem, nem. Mások nem ismernek téged, vagy hazudnak neked. Vagy ha azt gondolják is, amit én, hallgatnak. Minden teóriád, minden nagyszámú szellemi foglalkozásod, éppúgy mint minden szerelmed és barátságod a becsvágyadból származik, a te becsvágyad pedig hazug és egészségtelen, mert a hiúságodból fakad, csupán a hiúságodból.

- Haha!

- Így van. És ez a nacionalista eszme, amelyről olyan tüzesen prédikálsz, ez is csak a hiúságod egyik különleges formája. Mert te még az anyádat vagy saját édes nővéredet vagy fivérideket sem tudod szeretni, hát még egy eszmét. S te csupán hiúságból lehetnél jó, bőkezű vagy áldozatkész. Mert a hiúságod az a legfőbb erő, amely mozgat téged, a te egyetlen szentséged, az egyetlen dolog, amit saját magadnál is jobban szeretsz. Az, aki téged ismer, könnyen becsa-pódhatik, ha munkásságodat és harciasságodat nézi,

odaadásodat a nacionalista eszmény, a tudomány, a költészet vagy bármi magasabb cél iránt, ami személyiséged fölött áll. De te semmit sem tudsz sokáig szolgálni, és senki mellett sem tudsz huzamosabban megmaradni, mert ezt nem engedi a hiúságod. S abban a pillanatban, amikor nem a hiúságod lesz a középpontban, minden idegenné válik részedre, távoli dologgá, amiért még a kisujjadat sem tudod vagy akarod megmozdítani. A hiúságodért még saját magadhoz is hűtlenné válsz, mert magad is rabja vagy a hiúságodnak. Magad sem tudod, mennyire hiú vagy. Én ismerlek a lelked közepéig, s csak én tudom, hogy te, a hiú ember, micsoda szörnyeteg vagy.

Stikovic nem válaszolt. Első pillanatban maga is meglepődött társa átgondolt és szenvedélyes beszédén, mert Glasincanin hirtelen egészen váratlan szerepben és új megvilágításban jelent meg előtte. Aztán ez a haragos, egyenletes hangnemben mondott beszéd, amely kezdetben sértő és kihívó volt, lassacskán érdekessé, szinte kellemessé vált előtte. Igaz, egy-egy szó valósággal a szívébe harapott, és fájt neki, de az egész beszéd együttesen - ez az éles és mély behatolás a jellemébe, bizonyos fokig hízelgett, és különleges módon jólesett neki. Mert azt mondani egy fiatalembernek, mint amilyen ő is volt, hogy szörnyeteg, csupán önszeretetének és dacosságának csiklandozását jelentette. S lényegében kívánta, hogy Glasincanin folytassa ezt a bensőjében való nyers vájkálást, rejtett egyéniségének ezt az éles kivetítését, mert kivételességének és fölényének újabb bizonyítékát látta benne. Merev tekintete ott nyugodott a túloldali fal fehér kockáin, amelyek a holdfényben

kiváltak a vörös kövek közül. Merően nézett az ért-
hetetlen török fölírásra, mintha abból szeretné meg-
fejtetni a mellette ülő rossz társ éles és átgondolt be-
szédének mélyebb és igazi értelmét.

- Neked tulajdonképpen semmihez sincs közöd, mert
te valóban sem nem szeretsz, sem nem gyűlölsz, mert
egyikhez is, másikhoz is az szükséges, hogy legalább
egy pillanatra kilépjél magadból, elfeledkezzél,
fölülmúld magadat és hiúságodat. Erre pedig nem vagy
képes: nincs is olyan dolog, amiért ezt megtennéd, még
akkor sem, ha tudnád. Téged más nyomorúsága még
csak nem is érint, nemhogy fájna neked, még a saját
nyomorúságod sem, hacsak nem hízeleg a hiúságodnak.
Te nem is kívánsz semmit, és nem is örvendesz
semminek, te irigy sem vagy, de nem jóságból, hanem
határtalan önzésből, mert nem veszed észre más
boldogságát, éppúgy, ahogyan más boldogtalanságát
sem. Téged semmi sem tud megatni, sem megindítani.
Semmi előtt sem tudsz megállni, nem azért, mert bátor
vagy, hanem mert minden egészséges ösztönöd
elsatnyult, s mert számodra hiúságod mellett nincs sem
rokon kapcsolat, sem veled született tekintet másokra,
sem Isten, sem világ, sem rokon, sem jó barát. Te saját
képességeidet sem tudod értékelni. A lelkiismeret
helyett téged csak a saját megsértett hiúságod tud
bántani, mert mindenben és mindenütt csak az szólal
meg benned, és az irányítja eljárásodat.

- Vajon mindez Zorkáért van? - szólalt meg egy-
szerre Stikovic.

- Hát, ha akarod, beszéljünk erről is. Igen, Zorkáért
is. Még ő sem volt fontos neked, még csak ennyi-

re sem. Ez is csak a te erőtlenséged, hogy bárki vagy bármi előtt megállasz, és ott maradsz, ami véletlenül és pillanatnyilag kínálkozik neked, s ami hízeleg a hiúságodnak. Igen, te meghódítod a szegény, zavarba hozott és tapasztalatlan tanítónőket, éppúgy, ahogyan cikkeket és verseket írsz, beszédeket és előadásokat tartasz. S tökéletesen még csak meg sem hódítottad őket, máris terhedre vannak, mert hiúságod máris ásít, és mohón továbbmegy. De ez a te átkod is, hogy sehol sem tudsz megállni, sehol sem tudsz jóllakni és kielégülni. Mindent alárendelsz hiúságodnak, de magad vagy hiúságod első rabja és legnagyobb vértanúja. Lehet, hogy még sok dicsőséged és sikered lesz az életben, nagyobb sikereid is, mint az elbolondított asszonyok gyöngesége, de egyikben sem tudsz kielégülést találni, mert hiúságod ostorozni fog, hogy menj tovább, mert hiúságod elnyel mindent, legnagyobb sikereidet is, s el is felejtí mindjárt őket, de minden legkisebb sikertelenségre és sértésre is életed végéig emlékezel. S ha hiúságod mindent lelepel, összetör, bemocskol, lealacsonyít, szétkerget vagy megsemmisít körülötted, akkor majd ebben a pusztaságban ott állsz magad, szemtől szemben a hiúsággal, s nem tudsz majd semmit nyújtani neki, és akkor saját magadat fogod rágni, de ez nem segít, mert a hiúságod, amelyet jobb falatokra szoktattál, mint táplálékot elvet és eldob magától. Ilyen vagy te, ha az emberek többségének szemében másnak is látszol, s ha saját magadról másként is gondolkodsz. De én ismerlek téged.

Glasincanin itt hirtelen elhallgatott.

A kapuban már érezni lehetett az éjszaka üdesé-

gét, szétterjedt a csönd, melyet a víz örök zúgása kísért. Észre sem vették, hogy odalenn a parton mikor hallgatott el a zene. Mindkét fiatalember tökéletesen elfelejtette, hol van és mit csinál, mindegyiket elragadták saját gondolatai, ahogy csak a fiatalság tud elragadtatásba jutni. A féltékeny és boldogtalan „köböző” elmondotta mindazt, amire oly sokszor, annyi szenvedéllyel és annyi élénkséggel gondolt, de amire még sohasem tudta megtalálni a megfelelő szavakat és kifejezéseket; most mindezeket elmondotta könnyedén, szóbőséggel, keserűen és elragadtatással. Stikovic is hallgatott, mozdulatlanul bámult a török fölirat fehér táblájára, mintha a mozgósínház fehér vásznát nézné. Minden szó talált, érezte mindegyik szó élességét, de abban, amit ez a láthatatlan társ itt mellette beszélt, már nem látott sem sértést, sem veszélyességet. Ellenkezőleg, úgy rémlett, mintha Glasincanin minden szavával növekednék és láthatatlan szárnyakon repülne, nesztelenül és gyorsan, merészen és izgatón, magasan szállna a földi emberek és kapcsolataik, törvényeik és érzéseik fölött, büszkén és hatalmasan, boldogan, vagy legalábbis olyan érzéssel, ami a boldogsághoz hasonlatos. Mindenek fölött szállt. Ez a hang is, mellette, ellenfele szavai, akár a víz zúgása s az alatta elterülő láthatatlan, alacsonyabb világ susogása, hidegen hagyja, hogy micsoda, milyen, mit gondol és mit beszél, mert ő átrepül fölötte, mint madár a táj fölött.

Glasincanin elhallgatásának pillanata mintha mindkettőjüket kijózanította volna. Nem mertek egymásra nézni. Csak az Úristen tudja, milyen irányt vett volna a veszekedés, ha a hídon a városból

jövet nem jelenik meg néhány részeg ember, szaggatott énekszóval és hangos kiáltásokkal. Mind-annyiokat túlszárnyalta egy tenor hang, amely szaggatottan és magasan énekelte az ősi dalt:

Avdagának szép Fatája...

Már hangjukról fölismerték a fiatalabb kereskedőket és gazdafiúkat. Közülük némelyek szép egyenesen és lassan mentek, mások ide-oda kanyarogtak és tántorogtak. A hangos tréfákból megtudták, hogy a Nyárfa Alatt nevű vendéglőből jönnek.

Előbbi meséink során elfelejtettük megmondani, hogy még egy újdonság volt a kasabában. (Bizonyosan észrevette az olvasó, milyen könnyen feledkezik meg az ember arról, amiről nem szeret beszélni.) Több mint tizenöt esztendeje, mielőtt még a vasútépítést megkezdték, egy magyar ember költözött feleségével együtt a városba. A férfinak Terdik, feleségének pedig Julka volt a neve. Az asszony újvidéki születésű volt, szerbül is beszélt. Nemsokára kiderült, milyen szándékkal jöttek a városba: olyan üzletet akartak nyitni, amelynek a nép körében nincs neve. Meg is nyitották a város szélén, a magas nyárfák alatt, melyek ott nőnek a StraáiSte lábánál, egy bég régi házában, melyet teljesen átalakítottak.

Ez volt a kasaba szegényhelye. A ház ablakai egész napon át le voltak függönyözve. Alkonyatkor pedig a bejárat fölött fehér karbidlámpát gyújtottak, amely egész éjszaka világított. A földszintről énekszó és egy automata pianínó hangjai hallatszottak ki. A fiatal-emberek és kicsapongó férfiak körében hamarosan

ismertté vált azoknak a lányoknak neve, akiket Tercük idehozott és üzletében tartott. Kezdetben négyen voltak: Irma, Ilona, Frida és Aranka.

Minden pénteken látni lehetett „Julka lányait”, amint két fiákeren a kórházba hajtatnak, heti vizsgálatra. Kipúdereztek és kipirosították magukat, kalapjukon virág volt, hosszú napernyőjükön csipkék lobogtak. A fiákerek elöl a kasába asszonyai félrevonták lánygyermeküket, s a sajnálkozás, szégyen és utálkozás vegyes érzésével elfordították fejüket.

Mikor a vasútvonal építkezési munkálatai megkezdődtek, s a munkások és pénz ideáramlása is megindult, a lányok száma megnövekedett. Terdik a régi török ház mellé új épületet emeltetett, piros cse-repes házat, melynek tetőzete messze ellátszott. Ennek három része volt. Egy közös terem, egy Extra-zimmer és egy tisztai szalon. Mindhárom helyiségben más és más árak, más és más vendégek voltak. Amint a városban beszéltek, most itt a Nyárfák Alatt hagyhatták a visegrádiak fiai vagy unokái örökölt vagy szerzett pénzüket, azoknak a visegrádiaknak utódai, akik valamikor Zárija kocsmájában vagy később Lo-tikánál költek. Itt játszódtak le a legvaskosabb tréfák vagy leghíresebb verekedések, szenvedélyes ivászatok vagy szentimentális drámák. Sok egyéni és családi tragédia gyökere is idenyúl.

Az ittas társaság középpontjában, amely az éjszaka első részét a Nyárfák Alatt töltötte, most pedig a kapuba jött, hogy lehűtse magát, egy Nikola Pecikoza nevű sápadt, jószívű fiatalember állott, akit a gazdafiúk leitattak, hogy aztán szabadon üzhessék vele tréfaikat.

Mielőtt a részeg társaság a kapuba ért volna, megállott a híd korlátjánál. Részeg és hangos veszekedés zaja hallatszott. Nikola Pecikoza két liter borba fogadott, hogy a híd egyik végétől a másikig átmegy a kőkorlát tetején. A fogadást megkötötték, a fiatalember fölkapaszkodott a párkányzatra, s szélesre tárt karral, egyik lábát óvatosan a másik elé téve, mint egy holdkóros, megindult a párkányon. Mikor a kapuhoz ért, észrevette a két késői vendéget, de nem szólt hozzájuk, hanem valamit dudorászva és részegen folytatta veszélyes útját, miközben a vidám társaság utána haladt. Hosszú árnyéka a sápadt holdfényben végigtáncolt a hídon, és megtört a túloldal korlátján.

A részegek is elhaladtak, bizonytalan kiáltozásaikkal és értelmetlen megjegyzéseikkel. A két fiatalember ekkor fölkel, és köszönés nélkül ki-ki a maga otthona felé indult.

Glasincanin a Drina bal partja felé tűnt el a sötétben, amerre útja okoliStei háza felé vezetett. Stikovic lassú léptekkel ellenkező irányba, a piac felé indult. Lassan és határozatlanul ment előre. Nehezen hagyta el ezt a helyet, ahol tisztább és üdébb volt a levegő, mint a városban. A híd végénél megállt. Úgy érezte, valamiben meg kell kapaszkodnia, valaminek neki kell támaszkodnia.

A hold ott feküdt a Vidovagora fölött. Amint a híd végén a korláthoz támaszkodott, a fiatalember úgy nézte szülővárosának hosszú árnyékait és elszórt fényeit, mintha életében most először látná. A kaszinóban már csak két ablak volt világos. A zeneszó nem hallatszott többé. A boldogtalan emberpár, az orvos és az ezredes felesége, talán a zenéről, a szerelemről

vagy egyéni sorsukról beszélgetett, melyet sem lecsitítani nem tudtak magukban, sem elrendezni.

Arról a pontról, ahol most Stikovic állott, látni lehetett, hogy Lotika szállodájában is világos még egy ablak. A fiatalember úgy nézte a két oldalról világító ablakokat, mintha tőlük várna valamit. Kimerült volt és szomorú. A bolond Pecikoza nyaktörő sétája kisgyermek korára emlékeztette, mikor egy téli reggelen, iskolába menve megpillantotta az otromba Corkant, ahogy ugyanazon a korláton végighalad. S a gyermekkorára való emlékezés mindig szomorúságot és bágyadtságot ébresztett benne. A végzetes és mámorító nagyság és a világűrben való röpülésnek az érzése, amit Glasincanin tüzes és kemény szavai keltettek benne, most elveszett. Úgy rémlett neki, mintha hirtelen leereszkedett volna, s a sötét földön nagy erőfeszítéssel csúsznék-másznék, akárcsak a többi ember. Kínozza az emlékezés arra, ami a tanítónővel történt, s aminek nem kellett volna megtörténnie (mintha valaki más követte volna el az ő nevében!), kínozza az emlékezés a folyóiratban megjelent cikke, amelyet most gyöngének és hiányosnak érzett (mintha valaki más írta volna helyette, és akarata ellenére az ő neve alatt közölt volna!), a Glasincanin-nal folytatott hosszú beszélgetés emléke, amely most egyszerre úgy mutatkozott előtte, mintha tele lett volna gonoszsággal, gyűlölködéssel, véres sértésekkel és valóságos veszélyekkel.

Megrázkódott a belső borzadálytól és a folyóról ideáramló hidegtől. Mintha csak most eszmélne, észrevette, hogy a kaszinó mindkét ablakában elaludt a fény. Az épületet elhagyták az utolsó vendégek.

A sötét piacon átmelve, csörgött hosszú kardjuk, és visszhangzott hangos, mesterkélt beszédjük. A fiatalember ekkor nagy nehezen elszakadt a faltól, és pillantását még egyszer a szálloda megvilágított ablakára vetve, amely a kihalt kasába utolsó fénye volt, lassú léptekkel elindult szegényes háza felé, föl a Mejdánra.

20

A szálloda egyetlen megvilágított ablaka, amely ezen az éjszakán mint a kasába virrasztó életének utolsó jele maradt vissza, az a kicsiny első emeleti ablak volt, amely Lotika szobájából nyílt. Ott ült Lotika ezen az éjszakán is túlsúfolt asztalkája fölé hajolva. Éppúgy, mint valaha, húsz és egynéhány év előtt, mikor a kis szobába menekült, hogy legalább néhány pillanatra föl tudjon lélegezni a hotel nyüzsgésében és lármájában. Csak éppen most odalenn minden csendes és sötét volt.

Már este tíz óraker visszavonult a szobájába, és alváshoz készült. Lefekvés előtt még egyszer odament az ablakhoz, hogy magába szívja a víz üdeséget, s tekintetét a gyöngye holdfényben rávetette a híd utolsó boltívére; ablakából ez az egyetlen és változatlan kilátás. Mikor azonban számláinak átnézéséhez kezdett, egészen belemerült, megfeledkezett az időről, az alvás szükségességéről, és több mint két óra hossz-szat asztala mellett maradt.

Éjfél már rég elmúlt, de Lotika álmatlanul és bó-

dultan még számot szám után sorakoztatott, és egyik lapot a másik után hajtogatta.

Lotika fáradt. Napközben munkában és beszélgetésben még élénk, mozgékony és beszédes, de ilyenkor, éjszaka, mikor egyedül marad, éveinek és fáradtságának egész súlyát érzi. Lotika megrokkant. Hajdani szépségének már csak nyomai maradtak. Lesoványodott, arca sárga, haja fénytelen, és feje tetején ritkul a haj; fogai pedig, ezek a villogó és hajdan szinte várszerűen erős fogak meggyérültek és megsárgultak. Fekete, még most is fénylő szemének tekintete kemény, olykor-olykor szomorú. Lotika fáradt, de nem a sok munka és jó kereset áldott és édes fáradtságával, amely hajdan ide üzte, hogy ebben a szobában pihenést és föllélegzést találjon. Megérkezett az öregség, és elkövetkeztek azok az idők, amelyek nem jók.

Szavakkal nem tudná kifejezni, és saját magának sem tudná helyesen megmagyarázni, de lépten-nyomon érzi, hogy az idők megromlottak, legalábbis annak, akinek mindig csak a nyereség és saját családja van a szeme előtt. Mikor Lotika harminc év előtt Boszniába érkezett és dolgozni kezdett, mintha egyetlen darabból állt volna az élet. Mindenki abba az irányba törekedett, amelybe ő is: mindenki a munkának és családjának élt. Mindenki a helyén volt, és mindenkinek volt helye. S mindenki fölött egyetlen rend és egyetlen törvény uralkodott, szilárd rend és szigorú törvény. Ilyennek látta akkor Lotika a világot. Most pedig minden elmozdult a helyéről és máshova költözött. Az emberek megoszlanak, elkülönülnek egymástól, s Lotika úgy látja, hogy minden

rendszer és értelem nélkül. A nyereség és veszteség törvénye, az a szép törvény, amely az emberek cselekvéseit mindig igazgatja, mintha nem volna érvényben, mert oly sokan cselekszenek, beszélnek, írnak olyan dolgokat, melyeknek értelmét és célját Lotika nem látja, s amelyekből csak kellemetlenség és kár származhatik. Az élet szétszakad, fölmorzsolódik, szétszóródik. Általában úgy látszik, hogy ennek a mostani nemzedéknek fontosabb az életfölfogás, mint maga az élet. Ez bolond dolognak látszik, s Lotika előtt teljesen értelmetlen, de így van. Ezért az élet veszít értékéből, és teljesen elhasználódik a szavakban. Ezt Lotika világosan látja és minduntalan érzi.

A munka, melytől valaha egy percnyi nyugta nem volt, most békén hagyja; mintha megbénult volna az is, mozdulatlan, mint a zsidótemető nagy emlékkövei. Már vagy tíz esztendeje a szálloda forgalma csökken. A kasába körül kivágták az erdőket, az erdővágás mind távolabb és távolabb haladt, s vele a szálloda legjobb vendégei is eltűntek, velük meg a jó kereset. Az a szégyentelen és szemérmetlen paraszt Terdik a nyárfák alatt megnyitotta „házát”, s magához vonta Lotika sok vendégét, könnyedén és közvetlenül nyújtva nekik azt, amit a szállodában soha és semmi pénzért sem kaphattak meg. Lotika sokáig lázadozott az illojális és szégyentelen konkurrencia ellen, azt állítva, hogy elkövetkeztek az utolsó idők, melyekben már nincs rend, nincs törvény, és nincs meg a tisztességes kereset lehetősége. Elkeseredésében Lotika egyszer, még kezdetben, *kupleros-nak* nevezte Terdiket. Terdik ezért följelentette; Lotikát

elítélték, és becsületsértés miatt bírságot kellett fizetnie. De Lotika ma sem hívja másként Tercüket, csak vigyáz egy kicsit, hogy ki előtt beszél. Az új tiszti kaszinónak megvan a saját étterme, jó italokkal felszerelt pincéje, vendégszobája, melyben a tekintélyes idegenek megszállnak. Gustav, az alattomos és rosszkedvű, de ügyes és megbízható Gustav oly sok év után elhagyta a szállodát, maga is kafanát nyitott a carSijában, a legforgalmasabb helyen, és munkatársból kíméletlen konkurensé vált. A dalegyesületek és különféle olvasóköri, melyek, mint láttuk, az utóbbi időben oly nagy számmal keletkeztek a városban, saját kafanát nyitottak, és sok vendéget oda-vonzanak.

Nincs már az a hajdani élet a nagyteremben, sem pedig az Extrazimmerben. Itt most néhány nőtlen tisztviselő ebédel, olvassa az újságját, és szürcsöli a kávéját. Mindennap betér Ali PaSic bég, Lotika ifjúságának hallgató és lelkes társa. Most is kimért és diszkrét a beszédében és mozdulataiban, gondosan s jól öltözött, de teljesen megöszült és elnehezült. Súlyos cukor baj a miatt, melyben évek óta szenved, kávéját szaharinnal szolgálják föl. Csöndesen cigarettázik, és szokása szerint hallgatóon figyeli Lotika meséit. S mikor elérkezik az idő, ugyanolyan csöndesen és hallgatóon fölkel a helyéről, és elindul crncei házába. Mindennapos vendég a szállodában Lotika szomszédja, Pavle Rankovic gazda. Már rég nem jár népviseletben, hanem a *szük* városi ruhát hordja, a régi viseletből csupán az alacsony, piros fezt tartotta meg. Mindig keményített mellű ing van rajta, keménygallérral, kerek kézelővel, melyre számokat és

ideiglenes számlákat jegyez föl. A viSegradi carSijában már rég sikerült az első helyet elfoglalnia. Helyzete most már megszilárdult és biztos, de ő sem él gondok és nehézségek nélkül. Mint minden idősebb és vagyonosabb ember, őt is zavarba hozzák az új idők és az új eszmék hangos rohamai, az élet, a fölfogás és a kifejezések új módja. Mindezt ő egyetlen szóban foglalja össze: *politika*. S ez a *politika* az, ami fölizgatja és haragra gyújtja, s ami mostani éveit megkeseríti, azokat az éveket, amelyeknek oly sok esztendei munka, takarékoskodás és lemondás után most nyugalmat és megelégedést kellene hozniok. Mert Rankovic semmiképpen sem akar különválni vagy elidegenedni népének többségétől, de ugyanígy nem keresi az összeütközést a hatóságokkal, melyekkel mindig békében vagy legalábbis külső formában harmonikusan akar élni. Ezt pedig nehéz, szinte lehetetlen elérni. Saját fiaival sem tudja úgy megértetni magát, ahogyan kellene. Fiai, mint az egész ifjúság, egyszerűen fölfoghatatlanok és beszámíthatatlanok. (És szükségből vagy gyöngeségből, igen sok öregember is az ifjúsággal halad.) Magatartásában, viselkedésében és minden lépésében ez a fiatalság olyan az ő szemében, mintha elrugaszkodott volna mindentől, mintha nem is gondolna arra, hogy a dolgoknak ebben a rendjében kell élnie és halnia, hanem mint valami hegyi rabló akarja az életét eltölteni. Ezek a fiatal emberek nem vigyáznak arra, mit mondanak, nem nézik, mit cselekszenek, nem számolják, mennyit költenek, legkevésbé sem foglalkoznak egyéni ügyeikkel, csak pusztítják a kenyeret, nem is gondolva arra, hogyan kapják, és beszélnek, beszél-

nek, beszélnek, *ugatnak a csillagokra*, amint Pavle gazda egy veszekedés alkalmával a fiainak mondotta.

Ez a gondolkodásmód, amely nem ismer határt, a mértéktelen beszéd és számvetés nélküli és minden számítással ellenkező élet az, ami Rankovicot, aki egész életét számvetéssel és kiszámítva töltötte, indulatba hozza és kétségbeesésbe kergeti. Ha a fiatalokat hallgatja és látja, elfogja a borzalom, úgy látja, hogy vigyázatlanul és könnyelműen nyúlnak magához az élet alapjához, ahhoz, ami őelőtte a legdrágább és legszentebb. S ha magyarázatot kér tőlük, ami meggyőzné és megnyugtatóná, fiai csak megvetően és lóhátról válaszolnak, nagy és zavaros szavakat használva: szabadság, jövő, történelem, tudomány, dicsőség, nagyság. És az öreg Rankovicnak az elvont szavaktól lúdbőrös lesz a háta. Ezért szeret annyira elüldögelni és kávét szürcsölgetni Lotikánál, akivel az üzletről és eseményekről el lehet beszélgetni, s mindezt egy elismert számadás szilárd alapjain, távol *a politikától* és a veszélyes nagy szavaktól, melyek mindent kérdésessé tesznek, de semmit sem magyaráznak meg, és semmit sem állítanak. Beszélgetés közben gyakran előhúzza apró ceruzáját, amely már nem ugyanaz, ami huszonöt év előtt volt, de ugyanolyan kopott, és szinte láthatatlanul kicsiny, s mindazt, amiről beszélnek, a számjegyek tévedhetetlen és kérlelhetetlen próbájára teszi. Mesélgetéseikben még fölelevenítenek néhány régi-régi élményt vagy egy-egy tréfát, melynek résztvevői többnyire már meghaltak, aztán Pavle gazda hajlottan és gondokkal terheltén átmegy piaci boltjába. Lotika pedig gondjaival és számláival egyedül marad.

A szállodai keresetnél semmivel sem állnak jobban Lotika spekulációi. Az okkupáció utáni első években elegendő volt bármelyik vállalat bármelyik részvényét megvásárolni, s az ember biztos lehetett abban, hogy pénzét jól befektette, s hogy csupán az osztalék nagysága lehet kérdéses. De akkor a szálloda épp hogy megkezdte működését, s Lotikának sem elegendő készpénze nem volt, sem pedig hitele nem, amit később szerzett. Mikor pedig pénzhez és hitelhez is jutott, a piacokon a helyzet már megváltozott. A XIX. század végén és a XX. század elején az egyik legnagyobb ciklikus válság érte az Osztrák-Magyar Monarchiát. Lotika értékpapírjai úgy táncoltak, mint szélben a por. Sírt haragjában, ha vasárnaponként a bécsi *Mercur-ban* az utolsó árfolyamokat olvasta. Az akkor jól működő szálloda minden jövedelme is kevés volt arra, hogy az értékpapírok általános áresése következtében támadt űrt betöltse. Abban az időben Lotika súlyos idegösszeomláson esett át, amely teljes két évig tartott. Szinte megőrült a fájdalomtól. Beszélt az emberekkel, s nem hallotta, mit mondanak, de arra sem gondolt, hogy ő mit beszél. Egyenesen az arcukba nézett, de nem látta az embereket, csupán a *Mercur* apró rubrikáit, melyek szerencsét vagy szerencsétlenséget hoztak neki. Akkor kezdett sorsjegyeket vásárolni. Ha már úgyis minden csak a véletlen játéka, hát legyen az. Ebben az időben minden ország minden lehető sorsjegye megvolt a fiókjában. Sikerült a nagy spanyol karácsonyi sorsjáték egy negyed sorsjegyét is megszereznie, melynek főnyereménye tizenöt millió pezeta volt. Minden húzáskor reszketett és sírt a kihúzott sorsjegyek listái

fölött. Arra kérte az Úristent, tegyen csodát, és főnyereménnyel húzzák ki valamelyik sorsjegyét. De soha semmit sem nyert.

Hét év előtt Zahler, Lotika sógora, két vagyonos nyugdíjossal társult, és a városban megalapították a Modern Tejszövetkezetet. Az alaptőke háromötöd részét Lotika adta. Az üzletet nagyszabásúnak tervezték. Arra számítottak, hogy az első sikerek, amelyek nem maradhatnak el, a városon, sőt Bosznián kívül élő kapitalisták figyelmét is magukra vonják. Ám éppen akkor, amidőn a vállalkozás átmeneti és kritikus állapotában volt, bekövetkezett az annexiós válság. Ez az újabb tőkék odavonzásának minden reményét megsemmisítette. A határvidékek annyira bizonytalanok váltak, hogy a már befektetett tőkék is menekülni kezdtek. Két év után a szövetkezetet az egész befektetett tőke elvesztésével likvidálták. Lotikának legjobb és legbiztosabb papírjait el kellett adnia, így a Szarajevói Sörgyár Rt., a Solvay Rt. tuzlai gyárüzemének részvényeit, hogy veszteségét fedezze.

Ezekkel a pénzügyi bajokkal párhuzamosan -mintha csak össze lettek volna kötve - haladtak a családi gondok és csalódások. Igaz, hogy Zahler egyik leánya, íren, váratlanul jól ment férjhez. (Lotika adta a hozományt.) De az idősebb lány, Mina, odahaza maradt. Húgának férjhezmenetele fölött elkeseredve, kérőiben csalódva, idő előtt száraz vénlánnyá keseredett, aki az otthoni életet és a szálloda üzletmenetét még súlyosabbá és elviselhetetlenebbé tette, mint amilyen a valóságban volt. Zahler, aki sohasem volt életrevaló és mozgékony ember, még nehézke-

sebbé és határozatlanabbá vált, s úgy élt otthon, mint szótlán és jóindulatú vendég, aki sem kárt nem okoz, sem hasznot nem hajt, Zahler felesége, Debo-ra, betegesen, előrehaladott éveiben fiúgyermeket szült, de fejletlen, nyomorék csecsemőt. A kisfiú már tízéves, de még nem tud érthetően beszélni, sem lábra állni, hanem csak bizonytalan hangokkal fejezi ki magát, s négykézláb csúszkál ide-oda a házban. Pedig olyan jó és kedves a szegény teremtés, s oly görcsösen ragaszkodik Lotika nagynénihez, akit saját édesanyjánál is jobban szeret, hogy Lotika minden gondja és dolga mellett is törődik vele: táplálja, öltözteti, altatgatja. Mindennap maga előtt látva ezt a nyomorék gyermeket, a lelke fáj, hogy az üzlet nem megy jobban, s hogy nincs már pénze, melyen a gyermeket Bécsbe küldhetné, híres orvosokhoz, valami intézetbe, vagy hogy csodák nem történnek, s hogy az emberek jó cselekedetei és imádságai Isten akaratával nem gyógyíthatják meg a nyomorékokat.

Lotika galíciai védenicei is, akiket iskoláztatott vagy a jó esztendőben férjhez adott, elég gondot jelentettek neki, és csalódásokat hoztak. Olyan is akadt közöttük, aki családot alapított, üzletkebe bocsátkozott és vagyont szerzett. Ezekről Lotika rendszeresen gratulációkat, leveleket - tele tisztelettel és hálával - és rendszeres értesítéseket kapott családi állapotukról. De ezek az Apfelmayerek, akiket Lotika talpra állított, iskoláztatott vagy kiházasított, nem karolták föl és nem segítették szegény rokonaikat, akik Galíciában születtek és növekedtek föl, hanem idegen városokba költözve, csak magukkal és saját gyermekeikkel törődtek. Mintha sikerükben legnagyobb

gondjuk csak az lett volna, hogy minél előbb és minél tökéletesebben elfeledjék Tarnovot, a szűk, nyomorult környezetet, amelyből kinőttek, s amelyből szerencsésen megszabadultak. S Lotika sem tudott a magából elvenni, mint valaha, hogy azokat az istenadta szegényeket ott Tarnovban talpra állítsa és jó útra igazítsa. És sohasem tudott lefeküdni vagy fölkelni anélkül, hogy fájón át ne járja a gondolat: övéi közül valamelyik ott Tarnovban reménytelenül és mindörökké elsüllyed a tudatlanságban és pizokban, a szégyenletes nyomorban, amelyet Lotika jól ismert, s ami ellen egész életében küszködött.

De azok között is, akiket Lotika fölemelt és talpra állított, sok akadt, aki panaszra és elégedetlenségre adott okot. Közülük épp a legjobbak letértek a helyes útról, vagy az első sikerek és szép remények után megtántorodtak. Egyik unokahúga, egy tehetséges zongoraművész, aki Lotika segítségével végezte el a bécsi konzervatóriumot, néhány év előtt, első és legszebb sikerei idején megmérgezte magát, senki sem tudja, miért.

Egyik unokafivére, Albert, a család reménye és Lotika büszkesége, gimnáziumi és egyetemi tanulmányait is kitűnő sikerrel végezte, s csak zsidó származása miatt nem avatták *sub auspiciis regis*, s nem kapta meg a császár gyűrűjét, amiben pedig Lotika titokban reménykedett. Mégis, Lotika úgy képzelte, hogy Bécsben vagy Lembergben legalább tekintélyes ügyvéd lesz belőle, ha már zsidó létére nem lehet magas rangú főtisztviselő, ami becsvágyának legjobban megfelelt volna. Lotika így is megkapta volna áldozatainak kellő jutalmát. De itt is fájdalmasan

csalódnia kellett. A fiatal jogászdoktor fölcsapott újságírónak, belépett a szocialista pártba, s annak a legszélsőbb szárnyához csatlakozott, amely az 1906. évi bécsi általános sztrájk idején föltűnést keltett. S Lotikának saját szemével kellett a bécsi lapokban olvasnia, hogy „Bécsben a forradalmi, idegen elemektől való tisztogatás alkalmával kitoloncolták dr. Albert Apfelmayert, az ismert zsidó lázítót, miután előbb húsznapig fogságát kitöltötte". Ez a kasába nyelvével szólva annyit jelentett, hogy Albert Apfelmayer a betyárok közé állott. Néhány hónap múlva Lotika az ő kedves Albertjétől levelet kapott, amelyben Apfelmayer dr. Buenos Airesből mint emigráns jelentkezett.

Ezekben a napokban még kicsiny szobájában sem talált nyugalmat. Kezében a levéllel elment nővéréhez és sógorához, és kétségbeesetten, szinte esztét veszítve borult nővéreire, aki csak sírni tudott, és haragosan kiáltotta:

- Mi lesz velünk? Kérdelem tőled, mi lesz velünk, hiszen közülünk senki sem tud a saját lábára állni és támasz nélkül előrehaladni. Abban a pillanatban, mikor nem nyúlsz a hóna alá, elesik. Mi lehet belőlünk? Átkozottak vagyunk, íme, átkozottak vagyunk!

- Gott, Gott, Gott! - sóhajtotta a szegény Debo-ra, miközben nagy könnycseppeket ontott, s természetesen semmit sem tudott válaszolni Lotika kérdéseire. Lotika saját maga sem talált feleletet, csak ősz-szecsapta kezét, szemét az égre emelte, de nem sírósan és rémülten, mint Debora, hanem haragosan és kétségbeesetten.

- Szocialista lett belőle! Szo-ci-a-lis-ta! Nem elég, hogy zsidók vagyunk, még ez is! Ó, egyetlen nagy Úristen, mit vétkeztem ellened, hogy így büntetsz? Szocialista!

Úgy meggyászolta Albertet, mintha meghalt volna, s nem beszélt róla többé. Három évvel később egyik unokanővére, ugyanennek az Albertnek a húga, igen jól ment férjhez Pesten. Lotika gondoskodott a menyasszonyi kelengyéről, és ő vitte a szót az erkölcsi válságban, amelyet ez a házasság a tarnovi Apfelmayerek családjában keltett. Az Apfelmayerek csupán gyermekben voltak gazdagok és vallási tradíciókban szeplőtlenek. Az a férfi, akihez az unokahúgnak férjhez kellett mennie, gazdag tőzsdés volt, de keresztény, kálvinista ember, s a házasság létrejöttének föltételül szabta, hogy a lány térjen át a kálvinista hitre. A szülők ezt ellenezték, de Lotika, aki az egész család érdekét tartotta szem előtt, azt állította, kanyargás nélkül nehéz hajózni ennyi emberrel a fedélzeten, s hogy mindannyiok megmentéséért egy-egy ballasztot be lehet a tengerbe dobni. Lotika tartotta el a lányt. Így az ő szava lett a döntő. A lány megkeresztelkedett és férjhez ment. Lotika abban reménykedett, hogy ennek a sógorának a segítségével legalább egy-két arra méltó unokaöccsét beviheti a pesti üzleti világba. De a rossz sors úgy hozta, hogy a gazdag pesti tőzsdés már a házasság első évében meghalt. A fiatalasszony bánatában megzavarodott. Hónapok teltek, de levertsége nem engedett. S íme, most már negyedik esztendeje ott él a fiatal özvegy Pesten, egészen átadja magát a természetellenes gyásznak, ami szinte a csöndes örülettel egyenlő.

A nagy, gazdagon berendezett lakást teljesen beborította fekete posztóval. S mindennap kimegy a temetőbe, ott ül férje sírjánál, és halkán, teljes odaadással fölolvassa neki az aznapi tőzsdei árfolyamokat, elejétől végig. Minden törekvés, hogy ettől eltérítsék és kirántsák letargiájából, hiábavaló, s minden rábeszélésre szelíden csak azt válaszolja, hogy ezt az elhunyt mindennél jobban szerette, és számára ez volt a legszebb muzsika.

Így halmozódott föl sokféle sors ebben a szobácskában. Sok számla, sok veszteség, Lotika nagy és sokrétű könyvelésében sok örökre leírt és törölt követelés. Az üzleti elv azonban ugyanaz maradt. Lotika elfáradt, de nem bátortalanodott el. Minden veszteség és sikertelenség után összeszedi magát, összeszorítja a fogát, és továbbfolytatja a védekezést. Mert az utóbbi években minden munkája a védekezésre szorítkozik, de szeme előtt ugyanaz a cél lebeg, és ugyanazzal a csökönyösséggel védekezik, mint ahogyan hajdan szerzett és emelkedett. Ebben a szállodában ő a *férfifej*, s az egész kasába számára ő a *Lotika néni*. Vannak még sokan itt is, a nagyvilágban is, akik az ő segítségét várják, az ő tanácsát vagy legalább jó szavát, s nem kérdezik, s nem is gondolnak arra, hogy Lotika fáradt. Ő pedig valóban fáradt, fáradtabb, semmint azt bárki vagy akár ő maga is sejténé.

Legvégül elérkezett az 1914. esztendő, a drinai hídról szóló krónika utolsó éve. Ez is úgy érkezett, mint minden korábbi év, a földi idő nyugodt járásával, de a mind újabb és mind szokatlanabb események tompa dübörgésével. Ezek az események, mint a hullámok, egymásra ágaskodva törtek előre.

Az Istennek annyi esztendeje haladt át a híd melletti kasaba fölött, és annyi fog még áthaladni rajta. Volt és lesz is még közöttük mindenféle, de az 1914. év mindig kiválik közülük. Legalábbis így látszik azok szemében, akik átélték. Ezeknek a szemében úgy rémlett, hogy soha, bármennyit meséljenek s bármennyit írjanak is róla, nem tudják és nem lehet elmondani mindazt, amit akkor az emberi sorsok mélyén, az időközön túl és az események mögött megláttak. Ki tudná kifejezni és átvinni (így gondolják ők!) azokat a kollektív rezdüléseket, amelyek egyszerre megrázták a tömegeket, s amelyek az élőlényekről átterjedtek a holt dolgokra, tájakra és építményekre? Hogyan lehet leírni azt a hullámozást az emberekben, amely a néma állati félelemtől az öngyilkos lelkesedésig terjedt, a vérontás és alattomos fosztogatás legalacsonyabb ösztönétől a szent áldozathozatal legmagasztosabb vállalásáig, melyben az ember fölülmúlja önmagát, s egy pillanatra más törvények szerint élő, magasabb világok szféráit érinti? Ezt soha nem lehet kimondani, mert aki ezt megpillantja és átéli, elnémul, a halottak pedig amúgy sem tudnak beszélni. Ezek azok a dolgok, melyeket nem

mondanak ki, hanem elfelejtik őket. Mert ha el nem felednék, hogyan tudnának megújulni?

Ezen a nyáron, mikor az emberi sorsok urai az európai emberiséget az általános szavazati jog játszótéréről az általános katonai kötelezettség már előre elkészített arénájába vezették, a kasába kicsiny, de beszédes mintaképét mutatta egy megbetegedés első tüneteinek, amely betegség idővel európai, aztán pedig a világ általános betegsége lesz. Ez az idő az emberi történelem két korszakának határán állt, ahonnan sokkal világosabban lehetett látni annak a korszaknak a végét, amely itt befejeződött, mint egy most megnyíló korszak kezdetét sejtteni. Akkor az erőszakot még igyekeztek mentegetni, s az állatiasságra még találtak valami elnevezést, amit elmúlt századok szellemi kincsesládájából vettek. Mindaz, ami történt, még a látszólagos méltóság külsejét és a kezdés varázsát viselte magán, azt a borzalmas, rövid életű és kimondhatatlan varázst, amely később annyira elkallódott, hogy még azok sem tudják emlékezetükben fölidézni, akik akkor oly élénken érezték.

Mindezek azonban csak olyan dolgok, amiket mellékesen említünk meg, s amelyeket elkövetkezendő korszakok költői és tudósai fognak megvizsgálni, magyarázni és föltámasztani olyan módokon és eszközökkel, amikről nekünk sejtelmünk sincs, s a szellem olyan világosságával, szabadságával és bátorságával, amely magasan a mienk fölött áll. Nekik bizonyosan sikerülni fog, hogy ennek a furcsa évnek is megtalálják a magyarázatát, s kijelöljék igazi helyét a világ történelmében és az emberiség fejlődésében. Itt, a

mi részünkre, csupán és mindenekelőtt az az év, amely a drinai híd életére sorsdöntő volt.

Az 1914. év nyara azok emlékezetében, akik itt át-élték, mint a legfényesebb és legszebb nyár marad meg, mert tudatukban a szenvedések és boldogtalanságok hatalmas és sötét látóhatárán fénylik és lángol, s a beláthatatlanba vész.

S ez a nyár valóban jól kezdődött, jobban, mint annyi más. A szilva olyan bőségben termett, mint régen nem, s a búza is szépen hozott. Tízestendei megrázkódtatás után a világ valahonnan legalább megnyugvást várt a jó esztendőben, ami minden tekintetben jóvátette volna az előbbi évek kárait és kellemetlenségeit. (Az ember minden gyöngesége közül legnyomorultabb és legtragikusabb kétségtelenül az, hogy teljesen képtelen előre látni, s ez éles ellentétben van más tehetségeivel, megáldottságával és tudásával.)

Így érkezett el az a kivételes esztendő, a nap melegségének és a föld nedvességének kölcsönösen kedvező hatásaival, midőn ez a széles viSegradi völgy megremegett az erő bőségétől és a termékenység mindenre kiterjedő szükségességétől. A föld megduzzadt, s minden, ami csak élő volt benne, kicsírázott, kibimbózott, kihajtott, kifakadt, és százsoros termést hozott. Tisztán lehetett látni, amint a termékenységnek ez a lehelete ott remegett mint kéklő, meleg köd minden barázda és minden gyöpös rész fölött. A tehének és kecskék megduzzadt tőgyüktől szétterpesztett lábbal és nehezen jártak. A halak, amelyek minden év nyarának kezdetén seregestül jöttek lefelé a Rzavon, hogy itt a torkolatnál ívjanak,

az idén olyan tömegben tódultak, hogy a gyermekek a sekély vízben vödörrel fogták őket és kidobták a partra. A híd lyukacsos kövei is kiterjedtek és megduzzadtak, mintha élnének; erő és gazdagság áradt a földből beléjük, s ez ott lebegett az egész város fölött, mint boldog tavasz, melyben minden gyorsabban lélegzik és élénkebben burjánzik.

Nem gyakoriak az ilyen nyarak a viSegradi völgyben. De ha közülük egy ilyen elérkezik, az emberek minden rosszat elfelednek, ami eddig volt, s nem gondolnak arra, ami még jöhet, a völgy megháromszorozódott életét éli, amelyre leszállott a termékenység áldása, s maguk is csupán részei a nedvesség, meleg és fölforrott nedvek játékának.

A parasztnak is, aki mindig alkalmat talál arra, hogy panaszkodjék valamiért, el kell ismernie, hogy ez az év jó termést hozott, de minden dicsérő szó után odateszi: „Ha tovább is így marad." A carSija emberei ilyenkor fejest ugranak, és szenvedélyesen elmerülnek üzleti ügyeikben, mint a méhek és dongók a virág kelyhében. Szétszélednek a környező falvakban, hogy előleget adjanak a lábon álló búzára és a még zöld szilvára. A paraszt, akit megzavar a ravasz kereskedőknek ez a rohama, valamint a nagy és szokatlan termés, ott áll a gyümölcstől görnyedő fa mellett vagy hullámzó vetéseinél, és nem lehet eléggé óvatos és tartózkodó a kasába embere előtt, aki hozzá kifáradt. S ez az óvatosság és tartózkodás feszült és gondterhelt kifejezést ad arcának, amely mint egyik ikerfivér a másikra, úgy hasonlít arra a panaszos álarcra, melyet a paraszti arc a terméketlenség éveiben hordoz magán.

Az erősebb és nagyobb gazdákhöz seregestül járnak a parasztok. Pavle Rankovic boltja vasárnap tele van paraszttal, akiknek pénz kell. Ugyanígy megtelik Santo Papo gazda üzlete is, aki már régen első a viSegradi zsidók között. (Mert habár régóta van bank és jelzálogkölcson-lehetőség, a parasztok, főleg pedig az idősebbek, szeretnek a régiek módján eladósodni a városi gazdánál, akiknél árut vásárolnak, s akiktől még apjuk vett föl kölcsönt.) Santo gazda raktára a viSegradi carSija legnagyobb és legszilárdabb raktárai közé tartozik. Kemény kőből építették, vastag falakkal, kőpadlózattal. Az ajtók és ablakfedelek kovácsoltvasból készültek, a magas és keskeny ablakokon sűrű és vastag rács van.

A raktár elülső részében van a bolt. A falakon mély fapalcok, teli zománcos edénnyel. A mennyezetre, amely szokatlanul magas, úgyhogy szinte elvész a homályban, könnyebb árukat függesztettek: mindenféle nagyságú lámpát, kávéskannákat, egérfogókat, és más drótból font tárgyakat. Mindezek nagy fűrtökbe kötözve lógnak a mennyezetről. A hosszú pultok körül szögesládák sokasága, cementes, gipszes zsákok különféle színekben, ásók, lapátok, gereblyék nyél nélkül, nehéz füzérekben rudakra sorakoztatva. A sarkokban nagy bádgedények, melyekben petróleum, lakk, terpentín és firnisz van. A raktár még nyáron is hűvös, és csaknem egész nap homályos.

Az áruk legnagyobb része azonban a bolt mögötti helyiségekben van, melyekbe alacsony vasajtón át lehet belépni. Itt van a nehézáru: vaskályhák, sínek, vastraverzek, ekevasak és más nehéz szerszámok. Mindent hatalmas tömegekbe raktak, úgy, hogy az

áruk között csak keskeny ösvények vezetnek, mintha magas falak között járna az ember. Itt örökös a sötétség, és lámpa nélkül nem lehet belépni.

A nehéz falakból, kőpadozatból és egymásra rakott vasárukból a kövek és fémek hideg és éles lehelete árad, amit semmi sem tud elkergetni vagy fölmelegíteni. Ez a lehelet a piros arcú és élénk inasokból néhány év alatt hallgatag, sápadt és duzzadt arcú, de ügyes, takarékos kereskedősegédeket farag. Ez a lehelet kétségtelenül nehéz és káros a tulajdonosok nemzedékeire is, de ugyanakkor gyönyörűséges és kedves is előttük, mint a tulajdon érzése, és a keresetre és a gazdagság forrására emlékeztető gondolat.

Az az ember, aki most itt ül, ennek a hideg és homályos raktárnak az előterében egy kicsiny asztalkánál, a nagy Wertheim-kassza mellett, a legkevésbé sem hasonlít arra a dús hajú, élénk Santóra, aki valaha, harminc év előtt olyan sajátságosan tudta elkiáltani: „Rumot Corkannak!” Megváltoztatták az évek és a raktárban töltött munka. Telt és nehéz férfiú, arca sárga, szeme körül sötét karikák, amelyek arcának közepéig ereszkednek, látása meggyöngült, vastag üvegű, fémkeretű szemüveg mögül előtekintő fekete és erősen kidülledő szemében szigorú és ijedt kifejezés van. Még most is meggyszínű fezt visel, mint az egykori török viselet egyedüli maradványát. Édesapja, Mentő Papo gazda apró, fehér, mintegy nyolcvanesztendős emberke, még most is elég jó erőben van, csak látása hagyta el. Verőfényes napokon betér a raktárba. Könnyes szemével, mely vastag szemüvege mögött olyan, mintha minden pillanatban szét akarna folyni, rápillant a kassza mellett ülő fiára és a pult

mögött álló unokájára, magába szívja a raktár jól ismert szagát, aztán lassú léptekkel, jobb kezével tízéves dédunokája vállára támaszkodva, ismét hazatér.

Santónak hat lánya és öt fia van, legtöbbjük férjhez ment vagy megnősült. Legidősebb fiának, Rafő-nak már felnőtt gyermekei vannak, és édesapjának az üzletben segít. Rafo fiai közül az egyik, aki nagyapja nevét viseli, már a szarajevói gimnáziumba jár. Sápadt, rövidlátó, vékony termetű gyermek, nyolcéves kora óta tökéletesen szavalja az iskolai ünnepeken Zmaj költeményeit, egyébként azonban rosszul tanul, nem szeret a zsinagógába járni, sem pedig szünetekben a nagyapa üzletében segédkezni, s azt mesélgeti, hogy színésznek megy, vagy pedig valami más effajta híres és különös ember lesz belőle.

Ott ül Santo gazda, nagy, már meglehetősen kopott és zsiros, betürendes mutatóval ellátott üzleti könyve fölé hajolva, mellette pedig egy üres szögesládán Ibro Cemalovic, egy uzavnicai gazda kuporog. Santo gazda azt számolgatja, mennyivel tartozik már Ibro, s így mennyi és milyen föltételekkel kaphat előleget az új termésre.

- *Sinquenta... Sessientrates...* - mormogja maga elé Santo gazda spanyolul.

A paraszt pedig összeráncolt homlokkal néz rá, mintha nem számláról volna szó, amit ő az utolsó páráig ismer, s még álmában is a fejében van, hanem valami varázslatról. Mikor Santo elkészül a számolással, és kamatostul együtt megmondja a tartozás összegét, a paraszt halkán mormogja fogain keresztül: - Vajon így van? - De csak azért, hogy időt

nyerjen arra, hogy magában összehasonlítsa számítását Sant óéval.

- Így van, Ibraga, nem másként - válaszolja Santo az ilyen esetekben már megszentelt formulát.

Miután így egyetértően megállapítják az eddigi tartozás összegét, a parasztnak új kölcsönt kell kérnie, Santónak pedig ki kell nyilvánítania a kölcsön lehetőségeit és feltételeit. Csakhogy ez nem megy olyan gyorsan és könnyedén. Ilyenkor beszélgetés támad közöttük, amely legkisebb részletéig hasonlít azokra a beszélgetésekre, melyeket így aratás előtti időben ugyanezen a helyen Ibro édesapja folytatott Santo apjával, Mentóval. A beszélgetés igazi és fő tárgya tulajdonképpen csak a szavak áradása, mert ezek a szavak önmagukban semmit sem jelentenek, és teljesen fölöslegesnek, csaknem értelmetlennek látszanak. A be nem avatott ember, aki oldalról nézné és hallgatná őket, gyakran azt hihetné, hogy nem is a kölcsönről és a pénzről folyik a beszélgetés. Legalábbis időnként úgy rémlik.

- Jól hoz a szilva, s szépen mutatkozik a kalász nálunk, mint sehol másutt - mondja Santo -, olyan esztendőnk lesz, amilyen már rég nem volt.

- Hát biz' az úgy van, Istennek hála, elég szépen mutatkozik; ha Allah továbbra is engedi, lesz kenyérünk és gyümölcsünk elég, nem úgy látszik, hogy nem lesz. De hát ki tudná az árát - mondja gondterhelten a paraszt, miközben nagyujjával végigdörzsöli durva, zöld posztóból készült nadrágja sávját, s a szeme sarkából rápillant Santóra.

- Most nem lehet tudni, de ha majd behozod Vi-

segradba, megtudod. Ismered a mondást: az ár a tulajdonos kezében van.

- Hát igen, úgy van. Ha az Úristen éltet és megtart - szól ismét a paraszt.

- Hát bizony, az isteni szándék nélkül valóban sem nem aratunk, sem nem takarítunk; akárhogyan törekszik az ember az elvetett mag fölött, semmit sem ér, ha nincs rajta Allah áldása - mondja Santo, és kezével a magasságokba mutat, ahonnan az isteni áldásnak kell jönnie, valahonnan fölülről, a bolt magas mennyezete fölül, melyen ott függenek a falusi bádoglámpák és füzérbe kötött apróságok.

- Hát bizony, az így van, igazat mondasz — sóhajt Ibro. - Az ember szánt-vet, s bizony az egyetlen nagy Úristen a tanú rá, hogy mindegy, akárha vízre vetné a magokat, kapálhatja, ápolhatja, vághatja, gyomlálhatja. Mindhiába, jok! Ha nincs megírva, nem látsz belőle hasznot. Hanem ha az Úristen úgy adja, és jól hoz a nyár, nem lesz hiba benne, az Úristen teremtménye meg is fizetheti az adósságát, el is adósodhat megint. Csak egészséget adjon az Úristen!

- Hát bizony, az egészség mindennél fontosabb. Az egészséggel semmit sem lehet összehasonlítani. Már ilyen az a szegény isteni teremtmény, az ember; adj neki mindent, de vedd el az egészségét, s mintha semmit sem adtál volna - mondta Santo, a beszélgetést teljesen ebbe az irányba fordítva.

Akkor aztán a paraszt is előhozakodott az egészségről vallott fölfogásával, amely éppolyan általános és közismert volt, mint Santo nézete. S egy pillanatra úgy látszott, hogy az egész beszélgetés elvész a je-

lentéktelen dolgok és közhelyek megtárgyalásában. Egy alkalmas pillanatban azonban, mint egy ősi ceremónia törvénye szerint, ismét visszatért kiindulópontjára. S csak ekkor kezdődött az új kölcsön körüli alkudozás, az összeg nagysága, kamat, a határidő és a részletfizetés módja. Sokáig magyarázkodtak, hol élénken, hol csöndesen és gondterhelten, de végül is megegyeztek, megállapodtak. Akkor Santo fölkel, kihúzza zsebéből láncon függő kulcsait, kinyitotta a kasszát, amely először is kattant egyet, aztán lassan és ünnepélyesen kinyílt, ahogyan minden nagy kassza kinyílni szokott, azzal a finom fémsuhogással, amely mintha sóhajtás volna. Santo a paraszt elé számolta a pénzt, egészen az utolsó rézfillérig, s mindvégig gondterhelten és figyelmesen, szinte bánatos ünnepélyességgel. Akkor aztán fölkiáltott, de sokkal élénkebb, megváltozott hangon:

- No, rendben van így ? Kedvedre szolgál a dolog, Ibraga?

- Rendben van, jól van - mondotta halkan és elgondolkodva a paraszt.

- Adja Isten, hogy áldás és bőség legyen rajta, és aztán jó egészségben és barátságban láthassuk ismét egymást - mondta Santo, most már egészen élénken és vidáman. Aztán átküldte unokáját a túloldali kávéshoz, hozzon két török kávé, „egy keserűt és egy édeset”.

A másik paraszt pedig már ott várakozott a bolt előtt, hogy ugyanilyen ügyben és hasonló számolgatással sorra kerüljön.

Az efféle parasztokkal és elkövetkező aratásaikkal és szüretjeikkel való számadásokkal foglalatoskodva

ért el ez a gazdag és kivételesen termékeny nyár meleg és nehéz leheletével egészen Santo raktárának homályos mélyéig. A forróságtól megizzadt a zöld acélkassza, Santo pedig mutatóujjával szélesre nyitotta hízott sárga és puha nyaka körül az inget, és zsebkendőjével törölgette bepárasodott szemüvegét.

Ilyen volt a küszöbön álló 1914. évi nyár.

S mégis mindjárt az áldott nyár kezdetén az ijedtség és szomorúság rövid árnyéka vonult el a vidéken. A kora tavasz első napjaiban Uvacban az egykori török-osztrák, most pedig szerb—osztrák határon hastífusz ütötte föl a fejét. Mivel a helység a határon feküdt, és a két tífusz eset éppen a csendőrkaszárnyában fordult elő, dr. Balázs, a viSegradi katonaeorvos, egy egészségügyi katonával és a szükséges orvosságokkal együtt, Uvacba indult. Az orvos ügyesen és határozottan nyomban megtette az összes szükséges intézkedéseket a betegek elkülönítésére, s személyesen ügyelt föl ápolásukra. így a tizenöt tífuszbeteg közül mindössze kettő halt meg, a járványt Uvac községre korlátozták, s mindjárt kezdetben sikerült elfojtani. A legutolsó beteg maga dr. Balázs volt. Megmagyarázhatatlan, hogy éppen ő kapta meg a tífuszt, hogy aztán rövid betegeskedés, váratlan komplikációk után a hirtelen halál beálljon. Mindez kivételes tragédia bélyegét viselte magán.

A járványveszély miatt a fiatal orvost Uvacban kellett eltemetni. Bauerné férjével és még néhány tiszttel együtt részt vett a temetésen. Az asszony intézkedésére az orvos sírján nyersen faragott kövekből síremléket állítottak. S nyomban ezután Bauerné otthagya a kasabát és a férjét. A kisvárosban azt beszél-

ték, hogy egy Bécs melletti szanatóriumba ment. Valójában erről csak a kasaba lányai suttogtak egymás között, míg az idősebb emberek, alighogy elmúlt a járványveszély és megszűntették a szokásos intézkedéseket, elfeledték az orvost is, az ezredes feleségét is. A tapasztalatlan és iskolázatlan visegradi lányok pontosan azt sem tudták, mit jelent ez a szó, hogy *szanatórium*, de azt tudták, mit jelent az, ha két ember úgy sétálgat az ösvényeken és domboldalon, ahogyan nemrég az orvos és az ezredes felesége szokott sétálgatni. S miközben bizalmas lánybeszélgetéseikben a boldogtalan párról mesélgettek, és kiejtették ezt az idegen szót, szanatórium, titokzatos, távoli és szomorú helynek szerették elképzelni, ahol bűnös és szép asszonyok vezekelnek tiltott szerelmükért.

Eközben ez a kivételesen gazdag és verőfényes nyár tovább növekedett s érlelődött a mezők és a kasába lombjai fölött. Esténként a folyó fölötti tisztí kaszinó ablakait kivilágították és szélesre nyitották, akárcsak tavaly, most azonban nem szűrődött ki rajtuk a hegedű és zongora muzsikájának hangja. Néhány idősebb tiszt között ott ült asztalánál Bauer ezredes, jóindulatúan, mosolygósan, a nyári hőségtől és a vörös bortól verejtékezve.

A híd kapujában a meleg nyári éjszakákon ott üldögéltek és énekeltek a fiatalok. Június vége felé közeledett, s mint minden nyáron, hazavárták a diákokat és egyetemi hallgatókat. Odafönn a kapuban ilyen éjszakákon mintha megállna az idő, az élet pedig továbbfolyik, és árad végtelenül gazdagon és könnyedén, úgyhogy belátni sem lehet, meddig ér, és meddig fog növekedni.

A kasaba főutcáit az éjszakai órákban is kivilágították, mert az idei év tavaszától kezdve a városban már villanyvilágítás volt. A folyó mellett, két kilométerre a várostól, az elmúlt évben villanytelepet és fűrésztelepet építettek, mellette pedig gyárat, amely a fenyőfahulladékokból terpentint és kolofóniumot állított elő. A gyárüzem szerződést kötött a várossal, hogy villanytelepe adja a városi utcák világítását. Ilyen módon Visegrádból eltűntek a zöldes fényű petróleumlámpák, s velük együtt a hórihorgas Fer-hat, aki tisztogatta és gyújtogatta őket. A főutcát, amely a hídtól az új városrészig végignyúlt a városon, nagy, tejszínű üvegből készült lámpákkal világították meg, a mellékutcákat pedig, melyek jobbra és balra a főutcaból nyíltak s körülkanyarogták a Bika-vacot, vagy a Mejdandra és OkoliStébe kapaszkodtak, apró, közönséges égőkkel látták el. A szabályosan egyforma fények között szabálytalan, sötét területek voltak. Ezek voltak a házak udvarai, vagy pedig a domboldalra terjedő tágas kertek.

Egy ilyen sötét kertben üldögélt egyik este Zorka, a tanítónő, Nikola •Glasincaninnal.

Az a meghasonlás, amely a múlt nyáron Stikovic szünidei hazajövele idején támadt közöttük, hosszú ideig, egészen újév elejéig tartott. Akkor a szerb otthonban, mint minden télen, a Szent Sava-ünnepi mulatságra kezdtek készülődni, mikor is hangversenyt és színdarabokat is rendeztek. Ezekben az előkészületekben Zorka és Glasincanin is részt vett, s a próbákról hazatérőben az elmúlt nyár óta először szóltak egymáshoz. Ezek a beszélgetések kezdetben rövidek, tartózkodók és dacosak voltak. De továbbra

is látták egymást, és beszélgettek, mert az ifjú emberek inkább kedvelik a szerelmi perpatvarokat, még a legkeserűbbeket és legreménytelenebbeket is, mint a szerelmi játék és gondolatok nélküli magányosságot és kesergést. Ezeknek a végtelen civakodásoknak a során, anélkül, hogy észrevették volna, mikor és hol, kibékültek. Most már ezeken a meleg nyári éjszakákon rendszeresen találkoznak. Még föl-föltűnik közöttük a távol levő Stikovic képe, s döntés nélkül néha ismét föllángol a régi civakodás, de már nem távolítja és választja el őket egymástól, ugyanakkor pedig minden kibékülés egyre közelebb hozza őket.

Most ott ülnek a meleg sötétségben, egy régi, ki-döntött diófa törzsén, s miközben mindegyik a saját gondolataival van elfoglalva, a kicsiny és nagy lámpafényeket nézik, melyek odalenn a városban, az egyhangúan zúgó folyó mellett világítanak. Glasincanin eddig beszélt, de most elhallgatott egy percre. Zorka, aki egész este néma volt, most is szüntelenül hallgat, ahogyan csak a nők tudnak hallgatni, mikor kibontják magukban a szerelmi gondot, amely részükre mindennél fontosabb az életben. Tavaly, mikor ebben az idő tájban Stikovic jelentkezett, Zorka azt hitte, hogy mindörökké kitáruul részére a szerelmi boldogság beláthatatlan menyországa, melyben az érzések rokonsága és a vágyak elütő volta tökéletes, minden gondolatban benne van a csók édessége és az emberi kor egész tartama. De ez az illúzió nem volt hosszú életű. Bármennyire tapasztalatlan és elbódult volt is, nem lehetett észre nem vennie, hogy az az ember hirtelen gyullad, de ugyanilyen hirtelen ki is alszik, mégpedig a saját külön törvényei szerint,

anélkül, hogy a legkisebb tekintettel is volna a lányra, s minden kapcsolat nélkül mindazzal, amit Zorka saját magánál és a fiatalembernél is többnek és fontosabbnak tartott. És Stikovic szinte búcsúszó nélkül elutazott. A lány súlyos kétségek között maradt visz-sza, s olyan beteg lett tőlük, mintha sebeket téptek volna föl benne. A levél, amely Stikovictól érkezett, tökéletesen harmonikus volt, az irodalmi művészet kicsiny példája, de kimért, akár az ügyvédi gondolkodás, világos és átlátszó, mint valami üvegedény. A levélben szerelmükről volt szó, de úgy, mintha mindketten már száz esztendeje sírjukban pihennének mint megdicsőült halottak. A lány élénk és forró levelére, melyet válaszként küldött, a fiatalembertől levelezőlap érkezett. „A munkák és gondok között, melyek széttépnek és összetörnek, úgy gondolok rád, mint a békés viSegradi éjszakára, mely telve van fo-lyózúgással és láthatatlan növények illatával.” Ez volt minden. S a lány hiába erőlködött, hogy visszaemlékezzék, mikor hallotta ezt a folyózúgást, és mikor érezte a láthatatlan füvek illatát. Ez csak a fiatalember lapján létezett. Mindenesetre, a lány nem emlékezett erre, aminthogy, úgy látszik, a fiatalember sem emlékezett másra, ami közöttük volt. A lány tudatát elhomályosította a gondolat, hogy csalódott és megcsalták, s aztán ismét olyasvalamivel vigasztalta magát, amiről maga sem tudta, micsoda, s ami a csodánál kevésbé hihető. „Fölfoghatatlan - mondotta magában -, idegen és hideg, önző, szeszélyes és számító, de talán minden kivételes férfi ilyen.” Mindez mindenesetre sokkal inkább volt szenvedés, mint szerelem. Vergődött és tépelődött, s úgy érezte, hogy

a férfi által keltett szerelem minden súlya az ő vállán van, s hogy a fiatalember elvész valahol a ködben, a távolságban, amit ő nem mer igazi nevén nevezni. Mert a szerelmes nő még akkor is, ha teljesen kiábrándult, úgy szereti saját szerelmét, mint az osztályrészéül nem jutott gyermeket. Megkeményítette szívét, és nem válaszolt erre a lapra. De több mint két-hónapi hallgatás után újabb lap érkezett. Valahol az Alpok magas hegységében írta a fiatalember. „Kétezer méteres magasságban, különböző nyelvű és nemzetiségű emberektől körülvéve, nézem a látóhatár végtelenségét, rád gondolok, és az eltűnt nyárra.” Ez a lány életkorának és tapasztalatlanságának elegendő volt. Ha azt írta volna: „Nem szerettelek, most sem szeretlek, s nem is szerethetlek soha”, nem lett volna világosabb és fájdalmasabb a lap. Mert végül is arról van szó, a szerelemről, s nem távoli megemlékezésekről, sem pedig arról, hogy milyen tengerfőlötti magasságból ír az ember, s milyen emberek mozognak körülötte, s milyen nyelven beszélnek. Szerelem pedig nincsen!

Zorka apátlan és anyátlan árva gyermek, itt nőtt föl rokonai házában. S mikor Szarajevóban elvégezte a tanítóképzőt, Visegrádban kapott állást, és ide tért vissza a vagyonos és egyszerű emberek közé, akikkel semmi közösséget nem érzett.

A fiatal lány megsápadt és legyöngült, magába zárkózott, nem hitt senkinek, s nem is válaszolt Stikovic karácsonyi üdvözlétére, amely éppolyan rövid, hűvös, stilisztikailag kifogástalan volt, mint előbbi lapjai. Csak saját magával akarta megvitatni vétkét és szégyenét, bárkinek a segítsége és vigasztalása nél-

kül, de így, gyöngén, megalázottan, fiatalon, járatlanul és tapasztalatlanul egyre jobban belebonyolódott a valódi élmények és nagy vágyak, saját gondolatai s a fiatalember érthetetlen és embertelen eljárásának hálójába. Ha valakit megkérdezhetett, vagy bárkivel tanácskozhatott volna, bizonyosan könnyebb lett volna a helyzete, de ezt szemérmessége nem engedte, így is gyakran úgy rémlett neki, hogy az egész város ismeri csalódását, s hogy rosszindulatú, gúnyos tekintetek égetik, miközben áthalad a carSiján. Sehol magyarázat, sem az embereknél, sem a könyvekben. S ő maga sem tud semmire magyarázatot adni. Ha a fiatalember nem szerette, miért volt akkor a szenvedélyes szavak egész komédiája s a nagy fogadkozások az elmúlt év nyarán? Miért volt az a jelenet az iskola padjain, amit csupán szerelemmel lehetne megmagyarázni és védelmezni, anélkül pedig az elviseme-tetlen megaláztatás sarába hull? Vajon lehetséges, hogy vannak emberek, akik oly kevésbé tisztelik önmagukat és másokat, hogy ilyen játékokba könnyedén beleereszkednek? Mi űzi őket, ha nem a szerelem? Mi volt hát akkor a fiatalember forró tekintete, izzó, szaggatott lélegzetvétele és viharos csókjai? Micsoda mindez, ha nem szerelem? Pedig nem szerelem! Ezt látta, sokkal jobban és világosabban látta, semmint kívánta volna. De ezzel megint csak nem tudott huzamosabban és valóban megbékülni. (Ki békülne meg ezzel teljesen?) Ezeknek a belső meg-rázkódtatásoknak természetes befejeződése a halál gondolata volt, amely mindig ott leskelődik boldogságról szőtt álmaink legszélső hajtásain. Meghalni - gondolta Zorka -, leszédülni a kapuból a folyóba,

mintegy véletlenül, búcsúszó és levél nélkül, megismerés és megaláztatás nélkül. „Meghalni!” - gondolta az elalvás előtti utolsó másodpercben és az ébredés első fölvilánásánál, a legélénkebb beszélgetés közben, és minden mosolygás álarca alatt. Minden ezt beszélte és mindig ezt ismételte benne: Meghalni ! Meghalni! De az ember nem hal meg, hanem tovább él ezzel az elviselhetetlen gondolattal.

A megkönnyebbülés onnan jött, ahonnan legkevésbé merte remélni. A karácsonyi szüenidő táján rejtett kínlódása elérte tetőpontját. Az efféle, válasz nélkül hagyott gondolatok és kérdések jobban mérgezik és jobban tönkreteszik az embert, mint a betegség. Mindenki észrevette rajta a súlyos változást, mindenki aggódott érte, s azt tanácsolták neki, hogy gyógyíttassa magát, rokonai is, igazgatója is, egy sokgyermekes, nyílt eszű ember, kartársnői is.

A szerencsés véletlen úgy kívánta, hogy épp ekkortájt következtek a multság próbái, s hogy több hónap után először állt szóba Glasincaninnal. A fiatalember eddig minden találkozást és beszélgetést elkerült a lánnyal. De az a meleg hangulat, ami az efféle naiv és őszinte színpadi és zenei rendezéseket kisvárosokban átjárja, aztán a világos és hideg éjszakák, melyekben hazatértek, mindez odahatott, hogy a két fiatal és civakodó ember lassanként közeledett egymáshoz. A lányt az a szükségérzet hajtotta, hogy könnyítsen kínlódásán, a fiatalembert pedig szerelme, amely ha ilyen őszinte és mély, könnyen felejt és megbocsát.

Az első szavak természetesen hüvösek, dacosak, kétértelműek voltak, az első beszélgetések pedig

hosszú és kilátástalan magyarázkodások. De már ez is megkönnyebbülést jelentett a lánynak. Első ízben beszélhetett élő emberrel szégyenletes benső nyomorúságáról, anélkül, hogy a legszégyenletesebb és legfájóbb részleteket be kelljen ismernie. Glasincanin hosszan és élénken beszélt neki erről, de óvatosan és melegen, a lány büszkeségét kímélve. Stikovicról sem nyilatkozott élesebben, mint ahogyan föltétlenül szükséges volt. Magyarázata úgy hangzott, ahogy azon az éjszakán, a kapuban. Rövid volt, biztos és nyílt. Stikovic született egoista és szörnyeteg, olyan ember, aki senkit sem tud szeretni, s aki egész életében önmagát is kínozza és elégedetlen, de kínozza azokat is, akik saját magukat becsapva közelednek hozzá. Saját szerelméről Glasincanin nem sokat beszélt, de ez a szerelem minden szavából, minden pillantásából, minden mozdulatából érződött. A lány többnyire némán hallgatta. Minden jólesett neki ezekben a beszélgetésekben. Minden beszélgetés után érezte, hogy bensője lassan kiderül és megnyugszik. Annyi hónap után most, belső viharaiban először jöttek el a nyugalom pillanatai, s először sikerült nem úgy néznie magát, mint méltatlan teremtest. Mert a fiatalember szerelemmel és tisztelettel teli szavai azt mutatták, hogy nem vezett el visz-szavonhatatlanul, s hogy kétségbeesése is csak csalóka, amint csalóka volt nyári szerelmi álma. Ezek a szavak visszatértették abból a sötét világból, amelybe már elveszni kezdett, s visszahozták az élő emberi valóságba, melyben mindenre vagy csaknem mindenre van orvosság.

A beszélgetések a Szent Sava-ünnepségek után is

folytatódtak. Elmúlt a tél, aztán utána elmúlt a tavasz is. Most már naponta találkoztak. Idővel a lány összeszedte magát, megerősödött, visszatért egészsége, és átváltozott, gyorsan és természetesen, ahogyan csak az ifjúság tud. Így érkezett el ez a termékeny, nyugtalan nyár is. A világ már hozzászokott ahhoz, hogy Zorkát és Glasincanint úgy tekintse, mint akik „szemet vetettek egymásra”.

Igaz, Glasincanin szavai, melyeket nemrég még odaadón hallgatott, már nem hatottak Zorkára olyan lenyűgözően. Csodálkozva és félve döbrent rá a kettejük között kifejlődött közelségre, de eszébe jutott, hogy a télen Glasincanin „mentette meg”, s ilyenkor hallgatta volna a végtelenségig, mint az adós, aki tartozását rója le ezzel.

Ezen a nyári éjszakán a fiatalember Zorka kezére tette a kezét. (Ez volt szemérmes merészségének legvégső határa.) Az érintésen át az éjszaka forró gazdagsága a fiatalemberbe költözött. Ezekben a pillanatokban világosan látta, mennyi kincs rejtőzködik ebben a nőben, s ugyanakkor érezte, amint életének keserősége és elégedetlensége termékeny erővé változik, amely elegendő arra, hogy két ember a legtávolabbi célt is elérje, ha a szerelem összeköti és támogatja őket.

Ezekkel az érzésekkel eltelve, ebben a sötétségben ő már nem is az a mindennapi Glasincanin, a viSegradi nagyvállalat kistisztviselője, hanem egy egészen más ember, biztos és erős, aki szabadon és messzibe látón igazítja a saját életét. Mert az olyan ember előtt, akit teljesen betölt az igazi, nagy és önzetlen szerelem, ha csak egyoldalú is, megnyílnak a látóha-

tárok, megmutatkoznak azok az utak és lehetőségek, amelyek annyi más ügyes és becsvágyó, önző ember előtt ismeretlenek és örökké elzártak maradnak, így beszél a mellette ülő nőhöz:

- Azt hiszem, nem csalódom. Ha semmi másért, legalább azért, mert téged nem tudnák megcsalni. Míg némelyek beszélnek, és lázasan félrebeszélnek, mások kereskednek és szereznek, én csak figyelemmel kísérem és nézem őket, s mindjobban látom, hogy itt nincs élet. Itt nem lesz sokáig béke, sem rend, sem hasznos munka. Sem a Stikovicok, sem a Herakok nem fogják ezt megteremtteni. Ellenkezőleg, egyre rosszabb lesz minden. Menekülni kell innen, mint egy roskadozó házból. Ez a sok és zavaros megváltó, aki léptenyomon föltűnik, legjobb jele annak, hogy katasztrófa felé haladunk. Ha már segíteni nem lehet, legalább magunkat kell megmenteni.

A lány hallgatott.

- Én nem sokat beszéltem neked erről, de gyakran és sokat gondoltam rá, s valamit cselekedtem is. Tudod, hogy Bogdán Durovic, okoliStei iskolatársam már harmadik éve Amerikában van. Tavaly óta levelezem vele. Mutattam neked a fényképét is, amit Amerikából küldött. Hív, hogy menjek ki, biztos munkát és jó keresetet ígér. Tudom, hogy nem egyszerű és nem könnyű dolog ezt megtenni, de azt hiszem, nem lehetetlen. Gondolkodtam minderről, és számításokat végeztem. Eladnám mindazt, amim OkoliStében van. Ha te beleegyeznél, minél hamarabb meg kellene esküdnünk, és anélkül, hogy valakinek is szólnánk, Zágrábba kellene utaznunk. Ott van az a társaság, amely az amerikai kivándorlókat

elszállítja. Ott várnánk egy-két hónapig, amíg Bogdán megküldi a beutazási engedélyt. Azalatt angolul tanulnánk. Ha az én katonai kötelezettségem miatt ez nem sikerülne, átmennénk Szerbiába, és onnan indulnánk útra. Mindent úgy elrendeznék, hogy neked minél könnyebb legyen. Amott pedig, Amerikában, mindketten dolgoznánk, te is, én is. Nekünk vannak ott iskoláink, amelyeknek szükségük van tanítónőre. Én is találnék munkát, mert ott minden munka mindenki előtt nyitva áll és elérhető. Szabadok és boldogok lehetnénk. Mindent keresztülvinnék, ha te is akarnád. . ha beleegyezel.

A fiatalember itt megállt. Válasz helyett a lány mindkét kezét rátette az ő kezére. Glasincanin ebben mérhetetlen köszönet kifejezését érezte. De a lány válasza nem volt nem, és nem volt igen. Megköszönte ezt a nagy gondosságot és figyelmet, végtelen jóságát, de éppen ennek a jóságnak a nevében egyhónapi határidőt kért tőle, amíg végleges feleletet ad, az iskolaév végén.

- Köszönöm, Nikola, köszönöm! Te jó ember vagy -
suttogta, és megszorította a férfi kezét.

Odafentről, a kapuból, diákok énekszava hatolt hozzájuk. ViSegradi legények voltak, talán már szarajevói diákok is. Tizenöt nap múlva az egyetemi hallgatók is megérkeznek. Addig Zorka nem tudott határozni. Minden fáj neki, főleg ennek az embernek a jósága, de ebben a pillanatban nem tudta volna kimondani: „igen”; még akkor sem, ha darabokra vágják. Semmiben sem reménykedett, de még egyszer látni akarta „azt az embert, aki senkit sem tud

szeretni". Még egyszer, és aztán legyen, ami lesz. Nikola várni fog, ezt jól tudja.

Fölkeltek, és kéz a kézben a meredek úton lassan lefelé ereszkedtek a hídhöz, amelyről idehallatszott az énekszó.

22

Vid napján, a szerb társaságok, mint minden évben, kirándulást rendeztek a Mezalinára. Itt, a két folyó, a Drina és a Rzav találkozásánál, a magas, zöld lombozattal borított parton, a diófák sűrű lombja alatt sátrakat ütöttek, melyekben bort mértek, előttük pedig lassú tűzön bárányokat forgattak. Az árnyékban családok üldögéltek, akik ebédjüket kivitték a Mezalinára. Friss lombsátor alatt már harsogott a zeneszó. A letaposott tisztáson már délelőtt óta kólót jártak. Csak a legfiatalabbak és a ráérő emberek táncoltak, akik mindjárt istentisztelet után a templomból egyenesen a Mezalinára indultak. Az igazi, általános kirándulás, a *teferii*, csak délután szokott kezdődni. A kólót azonban már élénken, forrón járják, szebben és élénkebben, mint később, amikor oda-özönlik a nagy tömeg, s a táncosok láncába belekapcsolódnak a férjes asszonyok, nyugtalan özvegyek, fiatal gyerekek, s mikor a hosszú kólósor egyetlen vidám, de kötetlen és folyton hullámozó sövényé válik. Ez a rövid kóló, melyben több a legény, mint a lány, úgy hullámozik és röpül, mint a víztükörre dobott lapos kavics. Minden mozgásban van körülötte, minden hullámozik: a muzsika ütemei a levegőben, a

fák sűrű koronái, a fehér nyári felhők, a két folyó kristálytisza vize. A legények már az országútról futni kezdtek, hogy bekapcsolódjanak a kólóba, a lányok pedig, legyőzve magukat, még egy ideig álltak, és szemlélték a táncot, mintha az ütemeket számolgatnák, és titkos varázsütésre várnának magukban, hogy aztán egyszerre beugorjanak a kólóba, fölívelő mozdulattal, lehajtott fejjel, mintha szomjasan a vízbe vetnék magukat. A nyári föld hatalmas árama átívelt a táncoló lábakba, és szétáradt a forró kezek láncán: ezeken a kezeken rázódott a kóló, mintha egyetlenegy élőlény lett volna, melyet ugyanaz a vér fűt és ugyanaz a ritmus visz tovább. A legények hátravetett fejjel táncoltak, sápadtan, nyugtalan orrcimpával; a lányok pedig, arcukon a vér piros rózsáival, szemérmesen lesütött szemmel, mintha attól félnének, hogy tekintetük elárulja a gyönyört, mely-lyel a tánc betölti őket.

Abban a pillanatban, amikor a teferic igazán megkezdődött, a mezalinai térség peremén csendőrök jelentek meg, feketén, rosszkedvűen, a déli napsugárban villogó fegyverekkel. A járőr, amely a várost és a mulatságot ellenőrizte, a szokottnál nagyobb számú volt. Egyenesen a lombsátorhoz mentek, ahol a muzsika szólt. A hangszerek egyenlőtlenül és egymás után elnémultak. A kóló megingott, azután megállt. A legények elégedetlenkedő hangja hallatszott. Még mindnyájan egymás kezét tartották. Némelyeket annyira elragadott a testüket betöltő ritmus, hogy egy helyben is tovább táncoltak, arra várva, hogy a muzsikusok folytassák a zenét. De azok hirtelen fölláltak, trombitájukat és hegedűjüket kendőkbe csa-

vargatták. A csendőrök pedig továbbmentek a sátrakhoz és a gyöpön szétszórta üldögélő-fekvő családokhoz. Az őrmester mindenütt megszólalt, halkan és határozottan, s a szavak nyomában mintegy varázsütésre kihuny a vígság, megszűnt a tánc, félbeszakadt a beszélgetés. S akikhez csak közeledtek, mindenki megváltoztatta azt a helyzetét, amelyben addig volt, mindent otthagyt, igyekezett összegyűjteni holmiját, és elmenni. Utoljára a legények és lányok kólója bomlott föl. Nem volt ín্যükre, hogy a zöld lombok alatt abbahagyják a táncot, és sehogy sem ment a fejükbe, hogy csakugyan vége a vidámságnak és mulatozásnak. De a csendőr őrmester sápadt arca és vérbe boruló szeme előtt még a legcső-könyösebbek is meghátráltak.

Az emberek csalódottan és határozatlanul visszatértek a Meزالináról a széles, fehér országúton a városba, s minél beljebb haladtak, annál több bizonytalanul sutogó és megrémült emberre bukkantak, akik arról a merényletről sugdostak, melyet ma reggel hajtottak végre Szarajevóban: Ferenc Ferdinánd főherceg és felesége meggyilkolásáról, a szerbek üldözéséről, amelyet mindenfelé várnak. A konak előtt találkoztak az első összekötözött emberekkel, közöttük a fiatal Milán pópával: a csendőrök fogdába kísérték őket.

Így ennek a nyári napnak a második fele, amelynek ünnepinek és vidámnak kellett volna lennie, izgalomba, elkeseredésbe vagy rémült várakozásba fulladt.

A híd kapujában az ünnepi hangulat és a ráérő emberek élénksége helyett halotti csönd volt. Már

kiállították az első őrt is. Új felszerelésében ott sétált a katona lassan a sofa és ama hely között, amelynek tetején vas csapóajtó takarja el az aláaknázott pillér bejáratát, fáradhatatlanul ismételte az öt-hat lépést, s valahányszor megfordult, úgy villant meg szuronya a napfényben, mintha jeladás volna. Már másnap megjelent a falon, közvetlenül a török fölirat alatt, a hivatalos hirdetmény, nagy betűkből szedve, vastag gyászkeretben. Ebben közölték a néppel annak a merényletnek a hírét, melyet Szarajevóban a trónörökös ellen elkövettek, s rosszallásukat fejezték ki a csúf tett fölött. A járókelők közül azonban senki sem állt meg, s nem olvasta el a szöveget, hanem a hirdetmény és az őr mellett mindenki továbbment, lehajtott fejjel, amilyen gyorsan csak tudott.

Ettől a naptól az őrség ott maradt a hídon. A kasaba élete is félbeszakadt, s egyszerre megállott, mint az a kóló ott a Mezalinán, s mint ez az egész júniusi nyári nap, amelynek ünnepinek és vidámnak kellett volna lennie. Most különös napok következtek, szótlán, feszült újságolvasással, suttogásokkal, daccal és félelemmel, szerbek és gyanús utasok letartóztatásával, a határon gyorsított katonai intézkedésekkel, a katonaság megerősítésével. Nyári éjszakák múltak el, de énekszó nélkül, odafönn a kapuban nem üldögéltek a fiatalok, az éjszaka sötétjében nem suttogtak szerelmespárok. A városban főként katonákat lehetett látni. S mikor este kilenckor a bikavaci barakkoknál a trombitások elfújták az osztrák takarodó bánatos dallamát, az utcák teljesen elnéptelenedtek. Rossz idők jártak azokra, akik láttatni szerették magukat, vagy láthatatlan beszélgetéseket szerettek

folytatni. Glasincanin minden alkonyatkor elment Zorka házához. A lány ott volt a magasföldszint nyitott ablakában. Itt beszélgettek, de csak röviden, mert a fiatalember sietett, hogy még besötétedés előtt átkeljen a hídon és hazaérjen OkoliStébe.

Így jött el ma este is. Sápadtan, kalappal a kezében arra kérte a lányt, menjen ki a kapuba, mert valamit egész halkán szeretne mondani neki. Zorka habozva lement. Az udvar küszöbén állva ugyanolyan magas volt, mint a fiatalember, aki izgatottan, alig hallható suttogással beszélt.

- Elhatároztuk, hogy menekülünk. Még ma este. Vlado Maric és még ketten. Azt hiszem, minden biztos, és át tudunk jutni a határon. De ha ez nem történnék meg... ha valami közbejönne... Zorka!

A fiatalember suttogása félbeszakadt. A lány kitáguló szemében félelmet és zavart látott. Maga is zavarban volt, mintha megbánta volna, hogy egyáltalán beszélt, s hogy búcsúzni jött.

- Azt hittem, jobb, ha megmondom neked.

- Köszönöm! Így hát semmi sem lesz a mi. .. semmi sem lesz Amerikából!

- Nem, nem lesz *semmi*. Ha egy hónappal ezelőtt elfogadtad volna azt, amit indítványoztam, hogy azonnal fogjunk a dologhoz, most talán már messze lehetnénk innen. De talán jobb, hogy így történt. Most láthatod, hogy állunk. Nekem a társaimmal el kell mennem. A háború itt van, s nekünk mindannyiunknak Szerbiában a helyünk. Muszáj, Zorka, muszáj így cselekednünk, mert ez a kötelesség. S ha élve kerülök ki ebből, ha megszabadulunk, talán nem is kell elmenni a tengerentúlra, oda, Amerikába,

mert meglesz itt a mi saját Amerikánk, a saját országunk, amelyben sokat és tisztességesen dolgozhatunk, s amelyben jól és szabadon élhetünk. Abban a mi kettőnk számára is adódik élet, ha te így akarod. Tőled függ. Én... gondolni fogok rád és neked. .. valaha...

Itt a fiatalember, kifogyva a szóból, hirtelen fölemelte a kezét, és gyorsan végigsimította a lány dús, barna haját. Már régóta ez volt a legforróbb kívánsága, s most, mint elítélt, megvalósíthatta. A lány ijedten visszahőkölt, ő pedig ott maradt, kezével a levegőben. A kapu nesztelenül becsukódott, s a következő pillanatban már megjelent az ablakban Zorka, sápadtan, kitáguló szemmel, görcsösen egymásba fonódó ujjakkal. A fiatalember elhaladt az ablak alatt, hátravetette a fejét, és mosolygós, gondtalan, szinte szép arcot mutatott. Mintha félne attól, hogy meglátja, mi lesz később, a lány visszahúzódott a szobába, melyben már sötét volt. Itt leült a díványra, lehajtotta fejét és sírva fakadt.

Először halkán sírdogált, aztán egyre erősebben, a kivezető utat nem találó ember súlyos érzésével. S minél jobban sírt, annál több okot talált a sírásra, s annál reménytelenebbnek látott maga körül mindent. Soha megoldás, soha döntés: sohasem tudja igazán és érdeme szerint megszeretni ezt a jó és tisztességes Nikolát, aki most elmegy; soha nem éri meg, hogy az a másik, aki senkit sem tud szeretni, őt megszeresse; soha többé nem térnek vissza azok a szép és vidám napok, amilyenek még tavaly a kasa-bára virradtak; a mieink közül soha senkinek sem sikerült, hogy ezeknek a sötét hegyeknek a koszorújára-

ból elmenekülhessen, sem az, hogy Amerikát megláthassa, sem az, hogy itt megvalósuljon az az ország, amelyben - így mondják - sokat dolgoznak, de jól és szabadon élnek. Soha!

Másnap elterjedt a híre, hogy Vlado Marié, Glasincanin s még néhány fiatalember átmenekült Szerbiába. A többi szerb családjával és mindenével együtt itt maradt ebben a forró katlanban, mintha csapdába került volna. Napról napra érezhetőbben nehezedett a kasábara a veszély és fenyegetések légköre. S aztán, július valamelyik utolsó napján, itt a határon kitört a vihar, amely idővel kiterjedt az egész világra, és annyi országnak és városnak s így ennek a drinai hídnak is végzetévé vált.

A kasában csak ekkor kezdődött az igazi hajtóvadászat a szerbekre és mindarra, ami velük kapcsolatos volt. Az emberek üldözők és üldözöttek csoportjaira oszlottak. Az az éhes vadállat, amely az emberben él, s nem mer jelentkezni mindaddig, amíg a jó szokásokat és törvényeket el nem távolítják, most kiszabadult. A jelt megadták, az akadályokat eltávolították. Amint ez az emberi történelemben oly gyakran előfordul, hallgatólagosan megengedték az erőszakot és fosztogatást, sőt a gyilkosságokat is, azzal a föltétellel, hogy magasabb érdekekért végzik őket, megállapított jelszavakkal, bizonyos nevű vagy meggyőződésű emberek korlátolt száma fölött. Az akkor élő tiszta szellemű és nyitott szemű emberek láthatták, hogyan megy végbe ez a csoda, s hogyan alakul át egy társadalom egyetlen napon. Néhány pillanat alatt eltörlődött a carSija, amely évszázados hagyományokon nyugodott, amelyben mindig volt

titkolt gyűlölködés, féltékenykedés és vallási türelmetlenség, szentesített durvaság és kegyetlenkedés, de tisztességérzet és nagylelkűség is, a rend és mérték tisztelete, olyan érzések, amelyek mindezeket a rossz ösztönöket és durva szokásokat elviselhető határok közé szorították, s végül is lecsöndesítették, és az együttélés közérdekének alárendelték őket. Azok az emberek, akik negyven éven keresztül hangadók voltak a carSijában, most egyetlen éjszaka alatt eltűntek, mintha mindannyian, szokásaikkal, fölfogásukkal és intézményeikkel együtt, melyeknek ők voltak megtestesítői, eltűntek, kihaltak volna.

Már a szerbiai hadüzenet másnapján cirkálni kezdtek a városban a *Schutzkorps* csapatai. Ezt az alakulatot, amelyet sebbel-lobbal fölfegyvereztek, s amelynek az volt a feladata, hogy a hatóságokat a szerbek üldözésében segítse, cigányokból, korhelyekből és más munkakerülőkből állították össze, olyan emberekből, akik már rég hadilábon álltak a tisztességes társadalommal, és összeütközésbe kerültek a törvénnyel. Valami Huso KokoSar orrát még zsenge fiatal korában elrothasztotta egy szégyenletes betegség. A carSijában most ő vitte a szót.

Ilyen veszélytől fenyegetve Pavle Rankovic gazda, mint a szerb egyházközség és iskola elnöke, négy másik tekintélyes községi vezető emberrel együtt fölkereste Sabljak kerületi előljárót. Sabljak kövér, sápadt arcú ember volt, egészen kopasz, horvátországi születésű, s nemrég került ide viSegradi állásba. Most izgatott és kialvatlan volt, szemhéja kivörösödött, ajka vértelen és fonnyadt. Csizma volt a lábán, zöld vadászkabátja gomblyukában pedig kétszínű jel-

vény: fekete és sárga. Állva fogadta őket, s nem is kínálta helytel a küldötteket. Pavle gazda sárga arccal és olyan szemmel, hogy csak két fekete ferde vonalnak látszott, rekedt, idegen hangon szólalt meg.

- Elöljáró úr, maga látja, mit cselekszenek s mire készülődnek, s tudja, hogy mi, visegradi szerb polgárok nem érdemeljük meg ezt.

- Én semmit sem tudok, uram - szakította hirtelen félbe mérges hangon az elöljáró -, és semmit nem akarok tudni. Nekem most más, fontosabb dolgaim vannak, semhogy beszédeket hallgassak. Ez minden, amit mondhatok maguknak.

- Elöljáró úr - kezdte ismét nyugodtan Pavle gazda, mintha saját nyugalmaival ezt a haragos és izgatott embert is meg akarná nyugtatni -, mi azért jöttünk, hogy följajánljuk szolgálatainkat, és meggyőzzük arról...

- Nincs szükségem a maguk szolgálatára, és semmi szükség arra, hogy engem meggyőzzenek. Maguk Szarajevóban megmutatták, mit tudnak.

- Elöljáró úr - folytatta Pavle gazda változatlan hangon és egyre csökönyösebben -, mi azt kívánjuk, hogy a törvény határain belül...

- Hát persze, most eszükbe jut a törvény! Milyen törvényre mernek maguk hivatkozni?

- Az állam törvényeire, elöljáró úr, amelyek mindenkire egyaránt vonatkoznak.

Az elöljáró egyszerre elkomorodott, s mintha egy kissé megnyugodott volna. Pavle gazda nyomban kihasználta az izgatott embernek ezt az elcsöndesülését.

- Elöljáró úr, szabad megkérdeznünk magától,

biztonságban vagyunk-e mi a családukkal, életünkkel és vagyoukkal? S ha nem vagyuk, mit kell cselekednünk?

Az előljáró akkor kítárta karját, tenyerét Pavle gazda felé fordította, vállat vont, szemét lehunyta, és sápadt, vékony ajkát görcsösen összeszorította.

Pavle gazda jól ismerte ezt a jellegzetes kifejezést, ezt a kegyetlen, süket-vak-néma mozdulatot, melyet az állami közigazgatás fontos pillanatokban használni szokott, s nyomban belátta, hogy ezek után semmi haszna sincs a további beszédnek. Az előljáró pedig, miután karját leengedte, szemét kinyitotta, fejét föl-emelte, valamivel enyhébben mondotta:

- A katonai hatóságok mindenkit utasítani fognak, mit kell cselekednie.

Most Pavle gazda terjesztette ki karját, hunyta le szemét, rándította meg vállát, s aztán mély és megváltozott hangon mondotta:

- Köszönöm, előljáró úr!

A négy községi vezető ember mereven meghajtotta magát. S mindannyian úgy mentek ki, mint az elítéltek.

A carSija tele volt izgatott mozdulatokkal és halk megbeszélésekkel.

Ali hodza boltjában néhány tekintélyes városi török ült, Nail Turkovic bég, Osman Sabanovic aga, Sulj Mezildáic aga. Sápadtak és gondterheltek, azoknak az embereknek nehéz és merev arckifejezésével, akiknek van vesztenivalójuk, s ami akkor jelentkezik rajtuk, ha váratlan és nagy változások előtt állnak. Őket is fölhívták a hatóságok, hogy a Schutzkorps élére álljanak. Most mintegy véletlenül találkoztak,

hogy föltűnés nélkül beszéljék meg, mit cselekedjenek. Egyik részük elfogadta a fölhívást, másik részük pedig a tartózkodást tanácsolta. Ali hodzsa izgatottan, arcán pírral, szemében pedig a régi fénnel, határozottan visszautasította, hogy bármilyen részt is vállaljanak a Schutzkorpsban. Különösen szemben állt Nail béggel, aki azt ajánlotta, hogy fogadják el a fegyvert, és a cigányok helyett ők, mint tekintélyes emberek, álljanak a muzulmán önkéntes alakulat élére.

- Én, amíg élek, nem keveredem effajta dolgokba. S ha eszed van, te sem mégy oda. Hát nem látod, hogy a gyaurok rajtunk keresztül verekednek, s a végén a mi fejünket fogják leütni?

S ugyanazzal a beszédességgel, amellyel hajdanában Osman Karamanlija effendivel szembeszállt, bizonyítgatta, hogy a „török fül számára semmi jó sincs egyik oldalon sem, s hogy minden belekeveredés csak kárakra lehet”.

- Minket már régóta senki sem kérdez, és velünk senki sem számol. Bejött a sváb Boszniába, de sem a szultán, sem a császár nem kérdezett meg bennünket, vajon szabad-e ezt cselekedni, török bégek és urak? Aztán fölkelt Szerbia, és Crnagora, a tegnapi rája, elvette a török császárság felét, s még csak ránk sem pillantottak. Most meg rárohan a császár Szerbiára, minket senki sem kérdez, csak puskát adnak a kezünkbe, pantallót a lábunkra, hogy legyünk hajtók a svábok vadászatán, s mi üldözzük a szerbeket, hogy ne az ő nadrágjuk feneké szakadjon szét a lovon. Hát neked, boldogtalan, nem jut eszedbe: ha olyan nagy dolgokban, annyi esztendőn át semmiről sem kér-

dezek bennünket, honnan ez a nagy kedveskedés, amitől az oldalbordáid ropognak ? Én csak azt mondom neked, veszélyes számlák ezek, s az jár legjobban, aki nem keveredik bele jobban, semmint muszáj. Itt a határon kezd vérezni, de ki tudja, meddig terjed ez. Szerbia mögött is van valaki. Másként az nem lehet. Csak neked, ott Nezukében, ott áll a hegy az ablakod előtt, s nem láthatsz tovább a szikláknál. Hagyjad csak abba, amit kezdted, ne menj te a Schutzkorpsba, de ne is beszélj rá senkit. Jobb, ha azt a tucát zselléredet fejed, aki még megmaradt, amíg még adnak valamit.

Mindannyian hallgatnak, mozdulatlanul és komolyan. Nail bég is hallgat, látszólag sértődötten, habár leplezgeti, s halottsápadtan forgat valamit a fejében. Nail bégen kívül Ali hodzsa mindenkit megrendített és lehűtött. Csak dohányoznak, és szótlanul nézik, hogyan mászik a hídon keresztül a katonai kocsik és megrakott lovak beláthatatlan sora. Aztán egymás után fölállnak és elbúcsúznak. Utolsó volt Nail bég. Komor köszöntésére Ali hodzsa még egyszer a szemébe nézett, és szinte szomorúan mondotta:

- Látom, eltökélted magadban, hogy jelentkezel. Mindenáron el akarsz pusztulni, attól félsz, hogy megelőznek a cigányok. De jusson eszedbe, mit mondtak a régiek: nem az az idő jött, hogy elpusztuljunk, hanem hogy meglássék, ki micsoda. Ilyenek a mai idők.

A piac, amely a boltot a hídtól elválasztja, telezsúfolódott kocsikkal, lovakkal, mindenféle fegyverem katonáival, tartalékosokkal, akik jelentkezni mennek. A csendőrök időnként egy-egy csoport megkötozött

parasztot vagy polgárt kísérnek - szerbeket. A levegő tele van porral. Mindenki hangosabban beszél és gyorsabban mozog, mint kellene. Az arcok verejtékesek és kipirultak, káromkodások hangzanak mindenféle nyelven. A szemek alkoholtól, álmatlanságtól és attól a kínos nyugtalanságtól fényesek, amely a veszély és véres események közelében szokott uralkodni.

A piac közepén, éppen a híddal szemben, új egyenruhába öltözött magyar tartalékosok gerendákat ácsolnak. Sietősen kopácsolnak a kalapácsok, sírnak a fűrészek. A piacon végigszalad a suttogás: akasztófákat ácsolnak. Gyerekek gyűlnek köréjük. Ali hozza üzletének előteréből nézi, hogyan állítják föl először a két gerendát, aztán egy bajuszos tartalékos hogyan köti össze a kettőt vízszintesen egy harmadikkal. A népség úgy összeszaladt, mintha édes halvát osztogatnának, és élő kört alakít az akasztófa körül. Többnyire katonák, de török falusi szegények meg városi cigányok is keverednek közéjük. Egyszer csak utat nyitnak, valahonnan asztalt és két széket hoznak a tiszt és írnoka részére, azután a Schutz-korps emberei először két parasztot, majd egy polgárt kísérnek. A parasztok falusi bírák voltak Poz-dercic és Kamenica határ menti községekből, a polgár pedig egy Vajo nevű likai származású ember, aki vállalkozóként már rég letelepedett a városban, és itt meg is nősült. Mindhárman meg voltak kötözve, riadtan és porosan álltak ott. A katonai dobos erősen pergetni kezdte dobját. Az általános nyüzsgésben és nyugtalanságban a dobpergés úgy hatott, mintha távoli mennydörgés volna. Az akasztófa körüli körben

csönd támadt. A tiszt, egy magyar tartalékos hadnagy, németül éles hangon fölolvasta az ítéletet, amit egy őrmester szerbre fordított. Mindhármukat halálra ítélte a rögtönítélő bíróság, mert a tanúk eskü alatt vallották, látták őket, amint éjszaka lámpákkal jelt adtak a szerb határ irányában. Az akasztást nyilvánosan, a híd melletti piacon kell végrehajtani. A parasztok hallgattak, csak szemük pillogott idegesen, mint akik nagy bajba jutottak. Vajo Licanin pedig megtörölte verejtékező arcát, és gyöngye, panaszos hangon igyekezett meggyőzni a tisztet, hogy ártatlan, és tágra nyílt, szinte őrjöngő szemmel keresett valakit maga körül, akinek ezt még elmondhatná.

Már hozzá kellett fogni az ítélet végrehajtásához, amikor egy katona törte magát keresztül az egybegyűlt emberek körén, egy vörös hajú, kicsiny, X betűhöz hasonlatosan szétálló lábú férfi. Gustav volt, Lotika szállodájának egykori fizetőpincére, most pedig kávés az alsóvárosban. Új egyenruha feszült rajta, káplári ranggal, arca pirosabb, szeme vérbe borultabb, mint rendesen. Magyarázkodás kezdődött. Az őrmester el akarta távolítani, de a harcias kávés nem hagyta magát.

- Én tizenöt éve a hírszerzők, a legmagasabb katonai körök bizalmi személyisége vagyok itt - kiabálta németül, részeg hangon -, s nekem még tavaly előtt megígérték Bécsben, hogy saját kezemmel akaszthatok föl két szerbet, ha eljön az ideje. Én jogot szereztem erre. Ti pedig most engem...

A tömegben morajlás és suttogás támadt. Az őrmester zavartan állt. Gustav erőszakosabb lett, s mindenáron azt követelte, hogy az elítéltek közül

kettőt engedjenek át neki, hogy saját kezével akassza föl őket. Akkor fölemelkedett helyéről a hadnagy, úri külsejű, sovány és komor ember, kétségbeesetten, mintha saját maga is elítélt volna, egyetlen csöpp vér nélkül az arcában. Habár részeg volt, Gustav vigyázzba vágta magát, de vékony, vörös bajusza idegesen remegett, és szeme hol jobbra, hol balra csapongott. A tiszt egész közel lépett hozzá, belehajolt ebbe a vörös arcba, mintha le akarná köpni.

- Ha ebben a minutumban nem hordod el magad, parancsot adok, hogy megköttözzenek és lecsukjanak. Holnap pedig kihallgatáson jelentkezel. Megértetted? Most pedig lélepní! Mars!

A hadnagy magyaros kiejtéssel beszélt németül, egészen csöndesen, de olyan élesen és elkeseredetten, hogy a részeg kávés egyszerre egészen picike lett, és eltűnt a tömegben, szüntelenül szalutálva, és a bocsánatkérés érthetetlen szavait dadogva.

A közfigyelem csak ekkor tért vissza ismét az elítéltekre. A két falusi gazda még ugyanabban a tartásban állt, mint előbb. Szemük pillogott a verőfénytől és az összesereglett emberek párájától, homlokukat összeráncolták, mintha mindez kínozná őket. Vajo pedig erőtlén, síró hangon igyekezett meggyőzni arról a tisztet, hogy ártatlan, s hogy konkurrensé az oka mindennek; hogy ő sohasem volt katona, és soha életében nem hallott arról, hogy fénnel jeleket lehet adni. Valamit tudott németül, s kétségbeesetten ragasztgatta egymáshoz a szavakat, arra törekedve, hogy valami meggyőző kifejezést találjon, amely-lyel megállíthatná ezt az elszabadult áradatot, amely tegnap magával ragadta, s amely most azzal fenyege-

ti, hogy teljesen ártatlanul elsodorja őt erről a világról.

- *Herr Leutnant, Herr Leutnant, um Gott wil-len...
ich unschuldiger Mensch... viele Kinder... unschuldig!
Lüge! Alles Lüge!*

Válogatott a szavak között Vajo, mintha az igazi és megmentő szót keresné. A katonák már odaléptek az első paraszthoz. Az gyorsan ledobta kucsmáját, a mejdani templom felé fordult és kétszer keresztet vetett. A tiszt egy pillantással megparancsolta a katonáknak, hogy először Vaj óval végezzenek. Akkor a kétségbeesett likai, látva, hogy rajta van a sor, kezét az égre emelte, és kétségbeesetten könyörögni kezdett:

— *Nein ! Nein, nicht, um Gottes willen ! Herr
Leutnant! Sie wissen... Alles ist Lüge... Gott! Alles Lüge.*
.. - kiabált Vajo, a katonák azonban már megragadták a lábát és derekát, s fölemelték a faszámolyra, a kötél alá.

Az emberek lélegzetüket visszafojtva kísérték figyelemmel mindezt, mint valami játékot a boldogtalan vállalkozó és a hadnagy között, reszketve a kiváncsiságtól, ki nyer, ki veszít.

Ali hodzsa, aki eddig csak érthetetlen hangokat hallott, s nem is sejtette, mi történik az egybesereglett emberek körében, egyszerre csak meglátta Vajo eltorzult arcát valamennyiök feje fölött, aztán nyomban odaugrott, hogy bezárja üzletét, habár a katonai hatóságok szigorú parancsot adtak, hogy minden üzletet nyitva kell tartani.

A kasabába egyre újabb csapatok érkeztek, s velük muníció, élelem és főszerelés, s mindez nemcsak a túlsúfolt vasútvonalon, hanem Rogaticán keresztül, a régi országúton is. Éjjel-nappal kocsik és lovak haladtak át a hídon, s az első, amivel szembetalálkoztak a híd bejáratánál, a városban, a piacon fölakasztott három ember hullája volt. S mivel a menetoszlopok éle rendszerint megakadt a túlsúfolt utcákon, így minden oszlopnak a hídon vagy a piacon bizonyos ideig várakoznia kellett az akasztófa közelében, amíg ott elől nem tisztult a helyzet. A poros, kivörösödött, a haragtól és kiabálástól rekedt őrmesterek végiglovagoltak a kocsik és fölmálházott lovak mellett, kétségbeesetten gesztikuláltak, és az Osztrák-Magyar Monarchia minden nyelvén káromolták az összes elismert vallásfelekezetek minden szentjét.

Negyedik vagy ötödik napon, kora reggel, mikor a híd megint túlsúfólódott a menetoszlop szekereivel, melyek lassan mozogtak előre a cargija szűk utcáiban, egyszerre csak éles és szokatlan sivítő hang hallatszott a kasába fölött, és a híd közepén, mindjárt a kapu mellett, gránát csapódott a kőpárkányhoz. Kő-és vasszilánkok borították el a lovakat és embereket, tolongás támadt, a lovak ágaskodtak, és általános menekülés kezdődött. Némelyek előremenekültek a carSija felé, mások pedig hátra, az országút felé, ahonnan érkeztek. Nyomban ezután még három gránát hullott, kettő a vízbe, egy pedig megint a hídra, az összekeveredett emberek és lovak közé. A híd egy pillanat alatt megürült, a kövezeten, mint sötét foltokat, látni lehetett a szétroncsolt kocsikat, dőglött lovakat és halott embereket. Bukova Stijena hegyén az

osztrák hegyi tüzérség is megszólalt, és keresni kezdte a szerb hegyi üteget, amely most srappelvekkel kezdte veretni a híd mindkét oldalán szétszórt menetoszlopot.

Ettől a naptól kezdve ez a hegyi üteg a Panosról állandóan tűz alatt tartotta a hidat és a mellette fekvő kaszárnyát. Néhány nappal később, ismét egy reggel, keletről, valahonnan a Goles" felől új hang hallatszott. Ez az ágyúhang távolabbról szólt, de mélyebben, s a kilőtt gránátok erősebben süvítettek a város fölött. Ezek mozsarak voltak, mindössze kettő. Az első lövedékek a Drinába estek, aztán a híd előtti üres térségre, ahol megrongálták a környező házakat, Lotika szállodáját és a tisztai kaszinót, aztán szabályos időközönként pontosabban találtak, mégpedig magát a hidat és a kaszárnyát. Egy órával később a kaszárnya már égett. A katonákat, akik megpróbálták a tüzet oltani, a panosi hegyi üteg srappellel lőtte. Végül is sorsára hagyták a kaszárnyát. A forró napon minden égett, ami fából készült, a leégett romokra aztán időnként gránátok hullottak, és lerombolták az épületek belsejét. Így másodszor is rommá lett a kőhan, és ismét nagy kőhalmaz vált belőle.

A golesi két mozsárügy ezután egyenlő időközönként és szüntelenül lőtte a hidat, főleg középső pillérét. A gránátok hol a folyóba hullottak, a hídtól jobbra és balra, hol pedig a híd tömör kőpilléreire robbantak széjjel, aztán magát a hidat találták el, de egyetlenegy sem érte azt a vas csapóajtót, amely az üreg fölött a középső pillér belsejébe vezet, s amelyben a híd aláaknázására szolgáló robbanóanyag volt.

A tíznapos bombázás alatt egyébként a híd sem-

miféle komolyabb kárt nem szenvedett. A gránátok hozzácsapódtak a sima pillérekhez és a gömbölyű boltívekhez, visszapattantak róluk, és a levegőben robbantak, nem hagyva a híd falain vissza semmi mást, mint könnyű, fehér, alig észrevehető horzsolá-sokat. A srapneldarabok is úgy pattantak vissza a sima és szilárd kövekről, mintha jégeső szemei lettek volna. Csupán azok a gránátok, amelyek a híd kocsiót ját érték, ütöttek sekély lyukakat, és szaggatták föl a lehengerelt kavicsot, de ezeket is csak akkor lehetett észrevenni, ha a hídon áthaladt az ember. így ebben az új viharban is, amely rászakadt a kasabára, és gyökerestül elmozdította helyükből s fölforgatta a régi szokásokat, élő embereket és halott dolgokat, a híd továbbra is fehéren, szilárdan, sérthetetlenül állott, mint kezdettől mindig.

23

A szüntelen bombázás miatt nappal minden nagyobb forgalmat beszüntettek a hídon: a civilek szabadon átkeltek rajta, egy katona is átszaladt, mihelyt azonban egy kissé nagyobb csoport próbált átkelni, a Panosról srapnellel árasztották el. Néhány nap után bizonyos szabályosság alakult ki. Az emberek megtanulták, mikor élénkebb a tüzéségi tűz, mikor gyöngébb, mikor szüntetik be teljesen, s ehhez alkalmazkodva keltek át, végezték el legszükségesebb dolgaikat, ha ugyan az osztrák őrzérek meg nem akadályozták őket.

A panosi hegyi üteg csupán nappal tüzelt, a golesi

mozsárágyúk azonban éjszaka is megszólaltak, és igyekeztek a csapatmozdulatokat és a menetoszlopok átvonulását megakadályozni.

Azok a polgárok, akiknek a házuk a város közepén, a híd és az országút közelében volt, családjukkal együtt átköltöztek a Mejdanra vagy más védettebb és messzebb fekvő városnegyedbe, rokonaikhoz vagy ismerőseikhez, hogy elkerüljék a bombázást. Ez a menekülés a gyermekekkel és legszükségesebb dolgokkal azokra a súlyos éjszakákra emlékeztetett, mikor a kasabára a nagy árvizek törtek. Ez alkalommal azonban a különböző vallásfelekezeti emberek nem vegyültek össze, s nem kötötte össze őket a közös baj, s nem ültek össze, hogy a beszélgetésben segítséget és megkönnyebbülést találjanak, mint hajdan. A törökök török házakba mentek, a szerbek, mint a fertőzöttek, szerb házakba. De így szétválasztva és megosztva is, többé-kevésbé mégis egyformán éltek. Idegen házakban összeszorultan, nem tudva, mit tegyenek hosszú idejükkel, sem pedig gondterhelt, izgatott gondolataikkal, ráérően és tétlenül éltek, mint a tüzkárosultak, életükért aggódva, bizonytalanságban vagyoniuk felől, ellentétes reményektől és vágyaktól kínoztva, melyeket természetesen mindegyikük rejtgetett.

Mint hajdan a nagy áradások idején, az öregebb emberek arra törekedtek, hogy tréfával, mesével, erőltetett nyugalommal és mesterkéltséggel derűvel mindenkibe jókedvet öntsenek maguk körül. De úgy látszott, hogy az ilyenféle megpróbáltatásokban nem segítenek a régi tréfák, sem a leplezgetések, s hogy az egykori mesék mind elhalványultak, a tréfák elveszi-

tették jó ízüket és értelmüket, újak pedig lassan és nehezen támadnak a helyükbe.

Éjszakánként mindannyian színlelték az alvást, habár valójában a szemüket sem tudták lehunyni. Suttogva beszéltek, noha maguk sem tudták, mire való ez az óvatosság, mikor úgyis minden percben feldördülnek az ágyúk, hol a szerb, hol pedig az osztrák oldalon. Rémület fogta el az embereket, nehogy „jelt adjanak az ellenségnek”, habár senki sem tudja, hogyan szokták ezeket a jeleket adni, s hogy valójában mit is jelentenének. De a félelem olyan nagy volt, hogy sehol senki még csak gyufát sem mert gyújtani. Nem is raktak tüzet. A férfiak, ha dohányozni akartak, ablaktalan, kicsi szobákba zárkóztak, vagy paplant borítottak a fejükre, és így dohányoztak. Az állott levegő nyomta és fojtogatta őket. Mindannyian verejtékben fürödtek, de minden ajtót bezártak, minden ablakot becsuktak és elfüggönyöztek. A kasába olyan volt, mint az a boldogtalan, aki a kivédhetetlen ütések elől kezével eltakarja a szemét, és így várakozik. A házak teljesen kihaltak látszottak, mintha élők nem is laknának bennük, mert aki életben akar maradni, halottnak kell tettetnie magát, és sokszor még ez sem segít.

A muzulmán házakban egy kicsit élénkebb és szabadabb az élet. Itt sok a régi harcias ösztön, de rossz időben keltek életre, zavartak és fejetlenek ebben a párharcban, melyben két tűzéréség verekszik fölöttük, de mind a kettő keresztény. S gondok is akadnak, nagy és rejtegetett gondok, balsors is akad, kivezető út és látható megoldás nélkül. Ali hodzsa házában, ott a vár alatt, valóságos *mekteb*, muzulmán ele-

mi iskola nyílt. A család sok gyermekéhez még Mulj Mutapdáic aga kilenc gyermeke csatlakozott, ezek közül csak három nagyobb, a többi mind kicsiny, apró gyerek, egyik a másiknak a füléig ér. Hogy ne kelljen folytonosan őrizni őket s minden pillanatban az udvarról hívogatni, Ali hodzsa gyerekeivel együtt bezárták őket a hüs és tágas *alvat-ba*, édesanyjuk és idősebb nővéreik itt huzakodnak velük az általános és szüntelen gomolygásban és kiáltozásban.

Ez a Mutapdáic, más néven Uáicanin, jövény a kasabában. (Majd meglátjuk, hogy miért és hogyan.) Magas, ötvenes éveiben járó férfiú, egészen ősz, sas-orrú, arcát ráncok barázdálják, hangja mély és éles, mozdulatai katonásak. Ali hodzsánál idősebbnek látszik, habár mintegy tíz évvel fiatalabb nála. Ott ül Ali hodzsával a házban, szünet nélkül dohányzik, ritkán és keveset beszél, elmerül gondolataiban, melyeknek súlya ott tükröződik arcán és minden mozdulatában. Nem tud a helyén maradni. Föl-fölkel, kimegy a ház elé, s a kertből szemléli a város körüli dombokat, melyek a folyó jobb és bal partján feküsz-nek. így áll ott fölemelt fejjel, és vizsgálódva nézeget, mintha vihar közelednék. Ali hodzsa semmiképpen sem hagyja magára, szüntelenül arra törekszik, hogy szóra bírja, megnyugtassa, s kimegy utána.

Itt, ebben a kissé meredek, de szép és nagy kertben békesség van, s a nyári napok érettségét lehet érezni. A hagymaszáratat már letaposták, a napraforgók már érőben vannak, piros és sárga fejük körül méhek és darazsak döngicsélnek. A kert szélén apró virágok nyílnak, melyek már szemesedni kezdenek.

Innen a magasból látni lehet a kasába szétszórt házait, a homokos torkolatnál mintegy beszorítva a Drina és a Rzav közé, s az egyenlőtlen magasságú, különböző alakú hegyek koszorúját. A kasába körüli síkságon és a dombok meredek oldalán egymást váltják az érett árpaföldek meg a zöld kukoricások szalagjai és foltjai. Fehér házak villognak, és erdők feketéllnek, melyek a magasabb hegyeket födik. A két oldalról idehangzó egyenletes ágyútűz ünnepélyesnek és ártalmatlannak rémlik, olyan nagy fölötté az ég és föld tágassága a nyári nap erősödő verőfényében.

Itt a gondterhelt Muj aga nyelve is megoldódik. Válaszol Ali hodzsa jó szavaira, és elmeséli neki sorsát, nem azért, mintha a hodzsa nem ismerné, hanem inkább azért, mert itt a napon meg kell oldani, meg kell lazítani azt a csomót, amely a torka alatt szorítja és fullasztja, s mert ez a sors éppen itt dől el, ennek a nyári napnak minden pillanatában, minden ágyúlövéskor, amely erről vagy arról az oldalról eldördül.

Még nem volt ötesztendő, mikor a törököknek el kellett hagyniok Szerbia városait. A muzulmánok Törökországba mentek, de az ő édesatyja, Sulj Mutapdáic aga, még fiatal, de már tekintélyes férfi, az uáicei első törökök egyike, úgy határozott, hogy Boszniába mennek, ahonnan őseik is származtak. Kosarakba dugta a gyerekeit, s azzal a pénzzel, amit ilyen körülmények között a földből és házból elő tudott teremteni, örökre otthagya U2icét. A néhány száz uzicei menekülttel együtt átkelt Boszniába, ahol még török uralom volt, és családjával együtt ebben a városban telepedett le, melyben még régebből élt az uzicei Mutapdzic család egy ága. Itt töltött vagy tíz

esztendő, s már éppen biztosítani kezdte a helyét a carSijában, amikor bekövetkezett az osztrák okkupáció. Mint kemény és meg nem békülő ember, úgy látta, nem érdemes egyik keresztény főnhatóság alól egy másik alá menekülni. Egy évvel az osztrákok bevonulása után családjával ismét útra kelt, annak a néhány más török családnak a kíséretében, akik nem akarták egész életüket olyan országban tölteni, „ahol a harangokat verik”, és a szandzsáki Nova városba költözött. Mulj aga akkor ifjú legényke volt, alig több tizenöt esztendősnél. Sulj Mutapdaic aga itt kereskedőnek ment, itt született többi gyermeke is. De sohasem tudta kiheverni azt, amit Uzicében vesztett, s nem is tudott hozzászokni az új emberekhez és a szandzsáki új élethez. Ez okozta korai halálát is. Lányai, mindannyian szépek és jó hírűek, jól mentek férjhez. Fiai vették át és gyarapították a kis apai örökséget. S éppen akkor, mikor megnősültek, s az új környezetben mélyebb gyökeret kezdtek verni, elkövetkezett az 1912. évi Balkán-háború. A török csapatok Nova város körül szembeszálltak a szerb és montenegrói seregekkel, s ezekben a harcokban Mulj aga is részt vett. Az ellenállás rövid volt, s azt sem lehet mondani, hogy önmagában véve gyöngye vagy sikertelen lett volna, mégis szinte csoda folytán, mintha minden háború és oly sok ezer élő ember sorsa nem a harc színhelyén, ellenállásuktól függetlenül dőlné el, a török katonaság kiűrtette a Szandzsákot. Mivel Mulj aga nem tudta bevárni az ellenfelet, amely elől gyermekkorában Uzicéből menekült, s amellyel most is sikertelenül szembeszállt, nem lévén más választása, úgy határozott, hogy visszafelé

menekül, Boszniába, ahonnan édesapja annak idején elmenekült. Így Mulj aga életében harmadszor vált menekültté, és egész családjával Visegrádba költözött, ahol gyermekkorát is töltötte.

Egy kevés pénzzel és a visegradi törökök segítségével, akik között rokonai is voltak, az elmúlt két év alatt arra törekedett, hogy valami üzletbe kezdjen. A dolog azonban nem volt könnyű, mert, mint láttuk, nehéz és bizonytalan idők jártak, s a kereset még azok számára is kevés volt, akik már rég gyökeret vertek. így főként a jobb és békésebb időt várva, készpénzéből éldegélt. S most, kétévi nehéz menekültélet után, itt érte ez a vihar, amelyben semmihez sem tud kezdeni, s nem marad számára más hátra, mint gondterhelten kísélni lefolyását, s rettegni attól, hogyan fog ez a zivatar végződni.

Erről beszélget most Ali hodzsával, halkan, szagatottan és összefüggéstelenül, ahogyan olyan dolgokról szokás beszélni, melyek túlságosan jól ismertek, és amelyeket bármelyik oldalról is hiába szemlélünk. Ali hodzsa, aki nagyon szereti és becsüli Mulj agát, igyekszik megfelelő szavakat találni arra, hogy megvigasztalja, vagy legalább megnyugtassa, nem mintha azt hinné, hogy valamit is segíthet rajta, hanem inkább kötelességből, hogy valamilyen módon részt vegyen ennek a tisztességes, boldogtalan embernek és igazhitű muzulmánának a balsorsában. Mulj aga csak ül, és eregeti a dohányfüstöt: a sorstól sújtott embernek élő szobra. Homlokán és halántékán nagy verejtekcsöppek ütköznek elő, egy darabig ott állnak, amíg megnövekszenek és nehezzé válnak, aztán fölviillannak a rán-

cos arcon. De Mulj aga nem érzi és nem törli le őket. Kődös szemmel néz maga elé a fűre, és szinte elragadtatásban figyeli azt, ami benne végbemegy, s ami erősebb és hangosabb minden vigasztaló szónál, a legnagyobb ágyúzengésnél is. Időnként csak könnyedén legyint, kiejt néhány szót, amely inkább belső beszélgetésének egy része, semmint válasz arra, amit hozzá szólnak, vagy ami körülötte történik.

- Ez úgy jött, kedves Ali hodzsám, hogy sehova sem visz út belőle. Az egyetlen Úristen látja, hogy megboldogult apám és én is mindent megtettünk, hogy az igaz hitben és a valódi török világban megmaradhassunk. Nagyapám csontjai Uáicében maradtak, ma már, úgy hiszem, nyoma sincs a sírjának. Apámat Nova városban temettem el, s nem tudom, hogy sírját nem taposták-e szét a gyaurok barmai. Azt hittem, hogy legalább én meghalhatok itten, ahol a Koránt tanítják, de íme, mintha az volna megírva, hogy magvunk is elmosódik, s még a sírját sem lehet tudni senkinek. Vajon Isten akarata rendezi ezt így? Csak azt látom, nincs már hova mennem. Eljött az az idő, amelyről azt mondja az igaz hit, hogy nem lesz más út és megoldás, csak egy: elenyészni. Mert mit is tehetnék? Nail béggel tartsak, lépjek be a Schutzkorpsba, és sváb puskával a kezemben essem el, szégyenbe hullva itt meg a másvilágon is, vagy üljek így, ahogy most ülök, s várjam, amíg Szerbia ide is elér, és itt érjem meg azt, ami elől hetven esztendeje menekülünk egyik helyről a másikra?

Ali hodzsa éppen ki akarta nyitni a száját, hogy valami bátorítót mondjon, egy kis reményt keltsen, de elébe vágott a Butkova Stijenán álló osztrák üteg sor-

tüze, amelyre nyomban válaszolt a panosi tüzéréség. A goleSi ágyúk is megszólaltak. Pontosan a fejük fölött süvítettek el az ágyúgolyók, eléggé alacsonyan, úgyhogy a különböző méretű gránátok folytonosan süvöltöztek azon a komor hangon, amitől emelkedni kezd az ember gyomra, és véredényei szinte fájdalmasan összeszorulnak. Ali hodzsa fölkelt a helyéről, s azt indítványozta, hogy legalább az eresz alá húzódjanak, Mulj aga pedig, mint a holdkóros, ment utána.

A mejdani templom körül csoportosuló szerb házakban ezzel szemben nem panaszkodnak a múltra, és nem félnek a jövőtől: csak a mától félnek és rettegnek. Itt különös, néma rémület uralkodik, amely mindig megmarad azokban az emberekben, akiket a terror, letartóztatások, minden törvény és ítélet nélküli gyilkolások megpróbáltatásai érnek. De minden rémület mögött most is minden ugyanaz, mint hajdanában és kezdettől volt: ugyanaz a rejtett fülelés, mint régen, több mint száz év előtt, mikor a Panos hegyén kigyulladtak a fölkelők tüzei, ugyanaz a reménykedés, ugyanaz az óvatosság és ugyanaz az elszántság, hogy ha másként nem lehet, mindent elviselnek, és ugyanaz a hit abban, hogy legvégül mindennek jó vége lesz.

Azoknak unokái és dédunokái, akik házaikban gondterhelten és rémülten, de lelkük mélyéig megrázva figyeltek és hallgatóztak, nem hallják-e a Panos hegyéről Karadorde ágyúinak gyöngye visszhangját, ezek az unokák és dédunokák most azt hallgatják, hogy fejük fölött a meleg sötétségben hogyan zúgnak és dörögnek a nehéz mozsárágyúk lövedékei, a süvi-

tés hangjából találgatják, melyik a szerb, melyik a sváb lövedék, dicsérik vagy átkozzák őket, csúfnevet adnak nekik vagy becenevet. Ez így van mindaddig, amíg az ágyúgolyók ott fõnn a magasban röpülnek, és a környéket célozzák, mikor azonban az ágyútûz a városra vagy a hídra ereszkedik, egyszerre elnémulnak, bennük reked a szó, mert úgy látszik, s erre megesküdnének, bármilyen csöndben is ülnek itt, s bármilyen nagy is a térség körülöttük, mind a két fél csak õket és házukat célozgatja. S csak akkor szólalnak meg ismét megváltozott hangon, s bizonygatják egymásnak, hogy ez a gránát egészen közel csapódott le, s valami egész pogány fajtájú, mikor már elhangzott a közeli robbanás.

A carsija szerb családjai legnagyobbbrészt Ristic házában húzódtak meg, amely nyomban a plébánia fölött van, nagyobb és szebb is annál, de mindkét oldalról meredek szilvások rejtegetik és védelmezik az ágyútûztõl. Kevés itt a férfi, de nagyon sok az olyan nõ, akinek férjét letartóztatták vagy tûszként elvitték, s ezek most gyermekeikkel együtt ide gyûltek.

A ház tágas és gazdag, csupán Mihajlo Ristic gazda él benne a feleségével és özvegy menyével, aki nem akart ismét férjhez menni, haza sem akart térni, mikor özvegy lett, hanem itt maradt a két öreg mellett, hogy a gyermekeket fölnevelje. Legidõsebb fia két év elõtt Szerbiába szökött, és mint önkéntes elesett a Bregalnicán. Tizennyolc éves volt.

Az öreg Mihajlo gazda, felesége és menyé úgy látják vendégül a hozzájuk menekülteket, mintha slava, házi védõszentünnep volna. Különösen az öregember fáradhatatlan. Hajadonfõvel jár, ami szokatlan,

mert egyébként sohasem veszi le fejről a piros fezt. Sűrű, ős haja dús fürtökben omlik a fülére és homlokára, ezüstös, vastag bajusza közepén sárga a dohányfüsttől, s úgy veszi körül a száját, mintha állandó mosoly volna. Mihelyt észreveszi, hogy valamelyikük ijedtebb vagy szomorúbb a többinél, hozzálép, beszélgetni kezd vele, és pálinkával, kávéval vagy dohánnyal kínálja.

- Nem, nem tudok inni, Mihajlo koma, nagyon szépen köszönöm, nem tudok, mert itt, itt valami nagyon szorít - védekezik az egyik fiatalasszony, és kezével rámutat fehér és gömbölyded nyakára.

Ez az asszony Petar Gatal felesége OkoliStéből. Petar egy szép napon Szarajevóba ment, hogy kereskedjék. Ott érte a háború, s azóta nincs hír róla. A katonaság kilakoltatta családját, s az asszony most gyermekeivel együtt itt él Mihajlo gazdánál, akivel férje családja már régóta komaságban áll. Az eltűnt férj és elhagyott ház miatt sötét gondok gyötrik. Kezét tördeli, időnként sír és sóhajtozik.

Mihajlo gazda nem engedi szem elől, s folyton körülötte van. Ma reggel megtudta, hogy Petart Szarajevóból visszatérőben a vonaton elfogták, mint túszt Vardistébe kísérték, s ott egy téves riadó alkalmából véletlenül agyonlőtték. Ezt még titkolják az asszony előtt, s Mihajlo gazda gondoskodik arról, nehogy valaki hirtelenül és gondtalanul közölje vele a hírt. Az asszony minden percben fölkel, ki akar menni az udvarra, hogy átnézzen OkoliStébe, de Mihajlo gazda visszatartja, mert jól tudja, hogy Gatal háza odaát OkoliStében már lángokban áll, s a boldogtalan asszonyt legalább ettől a látványtól szeretné megkímél-

ni. Tréfálkozik, nevetgél, s állandóan pálinkával, kávéval kínálgatja.

— Nosza, Stanojka, komaasszony, nosza, igyál, bá-ránykám. Csak egy pohárkával. Ez balzsam és gond-
üző, nem pedig pálinka.

S az asszony engedelmesen kiissza. Mihajlo gazda sorra kínálja a többieket is, és ellenállhatatlan, fáradhatatlan szívességével mindenkit arra kényszerít, hogy felüdüljön. Aztán ismét visszatér Petar feleségéhez. Az asszony torkában csakugyan föloldódott az a szorongás. Most nyugodtabb, csak elgondolkozva néz maga elé. De Mihajlo gazda nem hagyja, tovább is mesél neki, mint egy gyermeknek, hogy mindez majd elmúlik, s az ő Petar ja egészségesen fog visszatérni Szarajevóból, s hogy aztán mindannyian megint visszaköltözhetnek okolistei házukba.

- Ismerem én Petart, ott voltam a keresztelésénél. Erről a keresztelésről sokáig meséltek a városban. Én is úgy emlékszem rá, mintha ma történt volna: házasulandó legény voltam, mikor megboldogult apámmal, aki Jankó gazda gyermekének komáskodott, OkoliStébe mentünk, hogy ezt a te Petarodat megkereszteljük.

És elmondja Petar Gatal megkeresztelésének történetét, amelyet mindannyian ismernek, de ezekben a szokatlan éjszakai órákban mégis újnak érzik.

A férfiak és asszonyok közelebb húzódnak, hallgatják a mesét, s miközben hallgatják, megfélekednek a veszélyről, és amíg Mihajlo gazda mesél, nem is figyelnek az ágyúdörgésre.

A régi jó időkben, mikor még a híres Nikola pópa volt a kasába plébánosa, Jankó Gatal gazda oly sok

évi házasság és annyi leánygyermek után végre fiúgyermeket kapott. A születés utáni első vasárnapon keresztelni vitték a gyermeket, s az örömtől sugárzó apa és a koma mellett még néhány rokon és szomszéd is velük tartott. Már akkor, hogy OkoliStéből lefelé haladtak, gyakran megálltak, és a koma jókora kulacsából fölhajtottak egy-egy korty erős pálinkát. S mikor a hídon átkelőben a kapuba értek, ott leültek egy kicsit megpihenni, s még egyet húztak a kulacsból. Késő őszi hideg nap volt, a kapuban már nem állott a kávé, a városi törökök sem jöttek ide, hogy kávézzanak és elüldögéljenek. Így hát az okoliSteinek leültek, s mintha csak otthon volnának, kinyitották a tarisznyákat, falatozni kezdtek, és tovább pálinkáztak. S ahogy így iddögáltak, s egymást köszöntgették szíves szavakkal, egészen megfeledkeztek a gyerekről, a pópáról is, akinek istentisztelet után a gyereket meg kellett volna keresztelnie. Mivel abban az időben - a XIX. század hetvenes éveiben

- a templomban még nem volt szabad harangozni, s így harang sem volt, a jókedvű emberek nem is vették észre az idő múlását és azt, hogy az istentisztelet már régen véget ért. Jókedvű beszélgetéseikben, melyekben a gyermek jövője merészen egybekeveredett a szülők múltjával, nem is volt fontos az idő, de semmiféle más mérték sem. A komában ugyan néhányszor jelentkezett a lelkiismeret, s figyelmeztette a többieket, hogy indulni kellene, de azok nyomban elhallgatták.

- De hát menjünk már, emberek, végezzük el a dolgot, amit a szokás és a keresztényi törvény előír

- dadogta a koma.

- Ugyan mit erőlködsz, az istenért, ezen a plébánián még senki sem maradt kereszteleetlenül - mondták a többiek, és egymás után megkínálták a komát saját kulacsukból.

Egy ideig az apa is sietette a társaságot, hogy induljanak, a pálinka azonban lassanként mindenkit elhallgattatott, és egyetlen vidám társalgásban egyesítette őket. Az asszony, aki addig karján tartotta a gyermeket, végül is elkékvült kézzel letette a kőülésre, tarka kendőbe csavargatta; a gyerek olyan csöndben volt, mintha a legpuhább bölcsőben feküdnék, időnként elaludt, aztán megint kinyitotta kíváncsi szemét, mintha részt venne az általános vidámságban. („Látszik, hogy a kasába gyereke - mondtotta a koma -, szereti a társaságot és a szép kirándulóhelyet.”)

- Egészségedre, Jankó - kiáltotta egyik szomszéd -, boldog és hosszú életű legyen a fiad, adja Isten, hogy a családapák büszkesége legyél, s jól hangozzék neved a szerb fülekben, tisztesség és becsület, bőség és jó egészség, adja Isten...

- De hát hogy is lenne, ha már végeznénk egyszer ezzel a kereszteleléssel - szakította félbe az apa.

- Majd megleszünk azzal könnyen - kiáltották mindannyian kórusban, s megint csak a pálinkához fordultak.

- Ragib Borovac effendit sem keresztelték, s lám, micsoda ember lett belőle, még a ló is meghajlik alatta - mondtotta egyik szomszéd általános kacagás közben.

De ha ezeknek az embereknek itt a kapuban nem is volt már időérzékük, annál inkább volt Nikola pópának, aki egészen eddig ott várakozott a templom

előtt, aztán méregbe gurult, magára terítette rókabőr mentéjét, s a Mejdánról leereszkedett a városba. Itt valaki megmondta neki, hogy az emberek a gyerekekkel együtt ott vannak fõnn a híd kapujában. Elment hát oda a plébános, hogy jól leszidja õket, de olyan örömmel és õszinte tisztelettel fogadták, olyan ünnepélyes bocsánatkérésekkel, forró kívánságokkal és meleg szavakkal, hogy Nikola pópa is, aki kemény és szigorú ember volt, de szíve szerint a kasába valódi bennszülõtte, fölengedett, és elfogadta a feléje nyújtott harapnivalót meg a pálinkáskulacsot. Fõlébe hajolt a csecsemõnek, s gyõnyörúséggel elmondott fölõtte egy-két káromkodást az öreganyjára, a gyerek pedig csöndesen nézegette széles arcát, nagy, kék szemét és dús, vöröses szakállát.

Az nem egészen igaz, amit arról mesélnek, hogy a gyereket a kapuban keresztelték meg, annyi azonban bizonyos, hogy hosszú és szíves beszélgetés folyt le még a kapuban, nagy ívásokkal és jókedvû felköszöntõkkel. Késõ délután volt, amikor a vidám társaság végre felért a Mejdánra, kinyitották a templomot, és a koma botladozó nyelvvel, csukladozva tagadta meg az ördögöt a kasába legifjabb polgárának nevében.

- Így kereszteltük meg Petar komát, s íme, most is él, és jó egészségben van, átlépte a negyvenet, és semmi baja - fejezte be meséjét Mihajlo koma.

Még egyszer körüljárt a pálinka és a kávé, s valamennyien megfeledeztek a valóságról, hogy jobban elviselhessék, s mindannyian könnyedebben és fesztelenebbül beszélgettek, s valahogy mindannyiok elõtt világossá vált, hogy az életben más dolgok is

vannak, emberibbek, örömösebbek is, mint ez a sötétség és rettegés, mint ez a gyilkos lövöldözés.

Így telt el éjszakájuk, és így telt az élet, teli veszéllyel és szenvedéssel, de önmagában világosan, rendíthetetlenül és igazan. Ősrégi és örökölt ösztöneik vezették őket, az életet pillanatnyi benyomásokra és közvetlen szükségletekre szaggatták és osztották, s tökéletesen föloldódtak bennük. Mert csak így, minden pillanatot külön élve, sem előre, sem hátra nem tekintve lehet az ilyen életet elviselni, és így mentheti át magát az élő ember a jobb napokra.

Aztán megvirradt. Ez csak azt jelentette, hogy az ágyútűz élénkebbé válik, s hogy a háború érthetetlen és áttekinthetetlen játéka a napfényben folytatódik. Mert önmagukban már a napoknak sem volt nevük, sem értelmük, az idő elveszítette jelentőségét és értékét. Az emberek csak várakozni és aggódni tudtak. Egyébként úgy gondolkoztak, cselekedtek, beszéltek és mozogtak, mintha automaták lettek volna.

Így és hasonlóképpen élt a nép a vár alatt, a Mejdán meredek városnegyedében.

Eközben a carsijában csak kevés polgárember maradt. Mindjárt a háború első napján elrendelték: az üzleteket nyitva kell tartani, hogy az átvonuló katonaság ilyen módon ki tudja elégíteni apróbb szükségleteit, de még inkább azért, hogy ezzel is megmutassák a polgárságnak: az ellenség messze van, és a várost semmiféle veszély nem fenyegeti. Ez a rendelet még a bombázás idején is életben maradt, de mindenki arra törekedett, hogy valamilyen alkalmas

ürüggyel boltját a nap legnagyobb részében zárva tartsa. Azok az üzletek, amelyek a kőhan és a híd közelében voltak, így Pavle Rankovic és Ali hodzsa boltja, egész nap zárva tartottak, mert túlságosan ki voltak téve a bombázásnak. Éppígy teljesen kiürítették és bezárták Lotika szállodáját; tetejét megrongálták a gránátok, falait fölszaggatták a srapnelszilán-kok.

Ali hodzsa napjában csak egyszer-kétszer ereszkedett le a hegyről, hogy megtekintse boltját, minden a helyén van-e, aztán megint hazatért.

Lotika, családjával együtt, még a híd bombázásának első napján elhagyta a szállodát. A Drina bal oldalára költöztek, és egy új, tágas török házban húzódtak meg. Az épület egy kissé távolabb feküdt az országúttól, egy völgymélyedésbe húzódba, s egészen elmerült a sűrű gyümölcsfák között, melyekből csak piros teteje virított elő. A ház tulajdonosa családjával együtt falura költözött.

A szállodát alkonyattájban hagyták el, mikor rendszerint nyugalom volt. A személyzetből csupán a hűség és változatlan Milán maradt velük, ez az öreg, de még mindig kikent-kifent és magára sokat adó agglégény, akinek már rég nem akadt kidobni való vendége: a személyzet többi része, mint az ilyen körülmények között gyakran megtörténik, szétugrott, mihelyt a kasába fölött az első ágyúszó eldőrdült. Mint mindig és mindenben, az átköltözésben is Lotika vezetett és rendelkezett, kizárólagosan és ellentmondást nem tűrően. Ő határozta meg, hogy mit kell mint legszükségesebbet és legértékesebbet elvinni, és mit kell otthon hagyni. Ki milyen ruhát vegyen

föl, ki viszi Debora gyöngélméjű és nyomorék gyermekét, ki vezeti magát a beteg és síró Debora, és kicsoda Minát, ezt a félelemtől szinte eszét vesztett, elhízott vénkisasszonyt. A párás nyári éjszaka sötéttségét kihasználva, így kelt át a hídon - a legszükségesebb dolgokat és a gyermeket kékcsin tolvaj, bőrdöngöllel és batyukkal a kezükben - Lotika, Zahler, Debora és Mina. Harminc év után a szálloda most első ízben volt teljesen bezárva, egyetlen élő lélek nélkül. Sötéten, s már az első gránátoktól kikezdve, a szálloda olyannak látszott, mintha régi rom volna. Ők pedig, már fönny a hídon, az első lépések után megöregedve, vagy gyöngén, nyomorékan vagy elhízva, gyalogláshoz nem szokott görbe lábukkal egyszerre olyanná váltak, mint azok a szegény zsidók, nyomorult menekülők, akik emberemlékezet óta a világ országútjait járják.

Így keltek át a túlsó partra, s érkeztek éjszakai szállásra a tágas török házba. S itt is Lotika helyezte és rendezte el mindent, a batyukat és családtagjait is. Mikor azonban a félig üres, idegen szobában saját dolgait és papírjait nélkül, melyekkel egy életet töltött el, maga is aludni készült, megrendült a lelke, és életében először, egyszerre cserbenhagyta az erejét. Az elhagyott török házban fölhangzott jajveszékelése, amit eddig soha senki nem látott, nem hallott, és még csak nem is sejtett, hogy lehetséges: Lotika sírása, ez a borzasztó, súlyos és visszafojtott, szinte férfisírás, ez a vissza nem tartott és vissza nem tartható zokogás. A családban erre a sírásra először rémült, szinte istenfélő hallgatás támadt, aztán pedig általános jajveszékelés és siránkozás tört ki. Lotika nagy-

néni erejének összeomlása súlyosabb csapás volt neki, mint a háború és menekülés, súlyosabb, mint a ház és otthon elvesztése, mert Lotikával minden nehézséget le lehetett gyűrni, le lehetett győzni, nélküle azonban semmit sem lehetett cselekedni, és semmire sem lehetett gondolni.

Mikor másnap fölvirradt a verőfényes nyári nap, teli madárdallal, rózsaszín felhőkkel és bőséges harmattal, ez a nap a hajdani Lotika helyett, aki még az egész család sorsát kormányozta, most egy földön kuporgó, öreg és erőtlen zsidó asszonyt talált, aki saját magáról sem tudott gondoskodni, s aki érthetetlen félelmében csak reszketett és sírt, mint egy gyermek, azt sem tudva megmondani, miért sír és mi fáj neki. Akkor történt a másik csoda. Az öreg, nehézkes és álomszuszek Zahler, akinek még fiatal korában sem volt saját akarata és önálló gondolkozása, hanem hagyta, hogy őt is, egész családját is Lotika vezesse, ő, aki tulajdonképpen soha nem is volt fiatal, most egyszerre a család igazi fejének mutatkozott, sok bölcs elhatározottsággal és azzal a képességgel, hogy a szükséges elhatározásokat meghozza, s elegendő erővel arra is, hogy keresztülvigye őket. Úgy vigasztalta és ápolgatta Lotikát, mint egy beteg gyermeket, s úgy gondoskodott valamennyiükről, mint eddig Lotika tette. Az ágyútűz elcsendesedésének idején bement a városba, és az elhagyott szállodából elhozta a szükséges élelmet, ruhát és egyéb dolgokat. Ő talált valahol orvost is, és idehozta a beteghez. Az orvos a kimerült és megöregedett asszonyt megvizsgálta, s teljes idegösszeomlást állapított meg, azt ajánlotta, hogy a beteget minél előbb távolítsák el innen, a

hadműveletek színteréről, és csöppeket rendelt. Zahler a katonai hatóságoknál elintézte, hogy kocsit kapjon, és egész családját először Rogaticába, azután pedig Szarajevóba költöztesse. Csupán egy-két napot kellett várni, míg Lotika annyira összeszedi magát, hogy útra kelhessen. De Lotika úgy feküdtj mint a szélhűdéses, hangosan sírt, és képektől dús, kevert nyelvén a legteljesebb kétségbeesés, félelem és undo-rodás összefüggéstelen szavait mondogatta. Körülötte ott csúszkált a csupasz padlón Debora boldogtalan gyermeke, kíváncsian nézett nagynénje arcába, és azon az érthetetlen torokhangon szólítgatta nagynénjét, melyet Lotika jól megértett, de amelyre most semmit sem válaszolt. Semmit sem akart megízlelni, és senkit sem akart látni. Borzalmasan szenvedett a fizikai fájdalmak furcsa elképzelésétől. Hol azt képzelte, hogy a padlódeszkák alattomos csapdaként hirtelen megnyílnak alatta, s ő ismeretlen mélységbe zuhan közöttük, és hogy semmi egyéb sem védheti vagy tarthatja vissza, csak saját sikoltása. Hol pedig azt képzelte magáról, hogy valami nagy, könnyű és hatalmas teremtmény, akinek óriási lába és erős szárnya van, és struccmadárhoz hasonlatosan így szalad, de olyan lépésekkel, amelyeknek hossza nagyobb, mint innen Szarajevó. Lépteit alatt úgy freccsen föl a folyók és tengerek vize, mintha kicsiny tavacskák volnának, s úgy pattannak szét a városok és falvak, mint kavicsok és üvegdarabok. Ettől hatalmasán vert a szíve és reszketett a lélegzete. Nem tudta, hol áll meg, hova vezet ez a szárnyaló futás, de tudta, hogy megszabadul és megmenekül azoktól a látszólagosan és alattomosan összeállított padlódeszkáktól, ame-

lyek villámgyorsan elmozdulnak alóla. Tudta, hogy letapodja és maga mögött hagyja a földet, amelyen nem jó tartózkodni, és mint mocskos tócsákra hág a falvakra és nagy városokra, melyekben az emberek szavakkal és számokkal áztatják és csapják be egymást, s mikor a szavak kijátsszák egymást, és a számok összebonyolódnak, egyszerre megváltoztatják a játékot, mint ahogyan a varázsló fordít a jeleneten, s mindennek ellenére, amiről beszéltek és számoltak, ágyúk és puskák nyomulnak az előtérbe és más, új, vérbe borult szemű emberek, akikkel nincs beszéd, alkudozás vagy megértés. És e rá törés előtt Lotika immár nem az a hatalmas, óriási madár, amely fut, hanem a kemény padlón fekvő, erőtlen, földre döntött, szegény öregasszony. S ezek az emberek ezer-és milliós számra rajzanak, lőnek, öldökölnek, fojtogatnak, sorjában egymás után, irgalom és ész nélkül megsemmisítenek mindent. Egyikük fölébe hajol, nem látja az arcát, de érzi, amint szuronyának hegye hozzáér a vékonyához, ott, ahol a bordák véget érnek, s ahol az ember legpuhább.

-Ah! Aaaa! Ne, ne engedjétek, ne engedjétek! - sikoltva ébred Lotika, és letépi a szürke, könnyű sál rojtját, amellyel betakarták.

A kis nyomorék pedig ott kuporog a falhoz támaszkodva, és nézi Lotikát nagy, fekete szemével, melyben több a kíváncsiság, mint a félelem és sajnálkozás. A másik szobából berohan Mina, nyugtatgatja Lotikát, letörli arcáról a hideg verejtéket, megitatja vízzel, amelybe előzőleg gondosan beleszámolja a valériáncsöppeket.

A hosszú nyári nap pedig a zöld völgymélyedés fő-

lött végtelennek látszik, úgyhogy az ember nem is emlékszik, mikor virradt, s nem is gondol arra, hogy valaha bealkonyodik. Itt is meleg van, de nem érezni a forróságot. A házban léptek visszhangzanak. Más polgárok is jönnek a városból. Valami katona vagy tiszt téved ide. Van élelem és gyümölcs is bőségesen. Milán szüntelenül kávéfőz. Mindez hosszabb ünnepi falusi tartózkodásnak látszanék, ha időről időre nem törne föl Lotika kétségbeesett jajgatása, s ha nem volna az a tompa mennydörgés, amely ebbe a mélyedésbe is elhat, mint haragos morgás, amely elárulja, hogy a világon valami nincs rendben, s hogy az általános és mindenféle baj sokkal közelebb van és sokkal nagyobb, semmint a nap széles és ártatlan derűtségéből látszanék.

Ezt tette a háború Lotika szállodájával és lakóival.

Pavle Rankovic gazda boltja szintén le volt zárva. Pavle gazdát már a háború második napján néhány más tekintélyesebb szerbvel együtt túszként elvitték. Közülük egyik az állomáson van, ahol életével szavatol a rendért, békességért és a közlekedés zavartalanságáért, a többiek a közelében, a piac közepén egy kis fabarakban vannak, melyben vásárnapokon a községi mérleg volt, s ahol a helypénzt is behajtották. Ezek a túsok életükkel felelnek azért, nehogy valaki lerombolja a hidat.

Itt, egy kávéházi széken üldögél Pavle gazda. Keze a térdén, feje lehajtva, olyan, mint aki nagy erőfeszítés után teljesen kimerülten leült, hogy egy kissé kipihenje magát, de ugyanebben a helyzetben ül már órák óta mozdulatlanul. Az ajtónál egymásra hányt zsákot tetején két tartalékos katona üldögél. Az ajtót

becsukták, a barakkban félhomály és tikkasztó hőség uralkodik. Ha a Panosról vagy Golesről gránát süvít, Pavle gazda lenyeli a nyálát, és hallgatózik, hol van a becsapódás. Tudja, hogy a hidat már rég aláaknázták, erre gondol, s azt kérdezzeti magában, vajon egy ilyen gránát fölrobbanthatja-e az aknát, ha hozzáér. S minden váltáskor hallja, amint az altiszt parancsokat ad a katonáknak, akik őrségen állnak. S ezek a parancsok minden esetben ezekkel a szavakkal végződnek: „A hídromgálás legkisebb kísérlete esetén is, vagy bármilyen gyanús jelenségnél, hogy efféle dolog készülődik, ezt az embert azonnal meg kell ölni.” Pavle gazda már megszokta, hogy ezeket a szavakat nyugodtan fogadja, mintha nem is rá vonatkoznának. Sokkal inkább nyugtalanítják a gránátok és srapszelek, amelyek egyszer-egyszer olyan közel robbannak a barakkhoz, hogy a levegőbe röpített kavics s a lövedék acéldarabjai a deszkára záporoznak. Ami azonban leginkább kínozza, az a hosszú, végtelen idő és az elviselhetetlen gondolatok raja.

Arról gondolkodik Pavle gazda, hogy valójában mi is ez a dolog itten vele, a házával, a vagyónával. S minél többet gondolkodik, annál inkább rossz álmhoz hasonlít mindez. Mert hogyan is magyarázza meg azt, ami ezekben az utóbbi napokban rá és az övéire zuhant. Két egyetemi hallgató fiát a csendőrök már az első napon elvitték. Odahaza egyedül maradt a felesége a lányaival. Nagy élettára az Osoljnicán szeme láttára égett le. A környékbeli falvakban a zselléreket valószínűleg széthajtották, házukat fölgyújtották. Az egész kerületben elhelyezett hitelei elvesztek. Üzlete, a kasaba legszebb boltja, itt alig néhány lépésnyi-

re tőle, becsukva áll, s valószínűleg ki is rabolták, vagy valamelyik gránát föl fogja gyújtani. Ő maga pedig itt ül ebben a félhomályos barakkban túszként, s a fejével kell felelnie azért, ami egyáltalában nem tőle függ: ennek a hídnak sorsáért.

A gondolatok olyan áradással és zűrzavarosán buzogtak a fejében, úgy keresztezték egymást s aludtak ki egymás után, mint még soha. Milyen kapcsolatban van a híddal ő, aki egész életében csak a saját dolgát végezte, s csak a saját háza volt a szeme előtt. Nem ő aknázza alá, és nem is ő bombázza. Mikor még segéd és nőtlen ember volt, akkor sem ült a kapuban, nem töltötte az időt dalolgatással és üres tréfálkozással, mint a viSegradi fiatalok. Egész élete elvonult a szeme előtt, olyan részletekkel, amelyeket már rég elfelejtett.

Eszébe jutott, hogyan érkezett tizennégy éves korában a Szandzsákból Visegradba, szakadt bocskorban, éhesen. Megalkudott Petar gazdával, hogy évi egy rend ruháért, élelemért és két pár bocskorért szolgál nála. Hordozgatta a gazda gyerekeit, segített az üzletben, vizet cipelt, lovat csutakolt. S ott aludt egy kicsiny, szűk, ablaktalan helyiségben, a lépcsők alatt, úgyhogy még a lábát sem tudta tisztességesen kinyújtani. Kibírta ezt a nehéz életet, és tizennyolc éves korában fizetéssel belépett az üzletbe, helyébe pedig egy másik szandzsáki falusi legényke került. Ekkor ismerte meg és fogta föl a takarékoskodás nagy értelmét, s érezte a kuporgatás nagy és keserű gyönyörét és erejét. Öt éven át ott aludt a bolt mögött egy kicsiny szobában. Ez alatt az öt év alatt egyetlenegyszer sem gyújtott tüzet a szobájában, s

nem feküdt le gyertyafény mellett. Huszonhárom éves volt, amikor Petar gazda egy cajnicai jó házból való vagyonos lánnyal megházasította. A lány is kereskedőcsaládból származott. Most már kettesben takarékoskodtak. Eljött az okkupáció és vele az élénkebb kereskedelem és könnyebb kereset, könnyebb költekezéssel. Ő kihasználta a keresetet, és elkerülte a költekezést. Így nyithatott ő is üzletet, és szerezni kezdett. Akkor nem volt nehéz dolog szerezni. Sokan szereztek könnyen, és még könnyebben veszítettek. De a megszerzettet nehéz volt megtartani. Ő azonban megtartotta, és mindennap újat szerzett hozzá. S mikor ezek az utolsó évek elkövetkeztek, velük a nyugtalanság és a *politika*, ő, habár már előrehaladott éveiben járt, mindent megtett, hogy megértse az új idöket, hogy szembeszálljon velük, vagy alkalmazkodjék hozzájuk, s hogy így haladjon tovább, károsodás és szégyenkezés nélkül; Visegrád községének alelnöke volt, az egyházközség elnöke, a *Sloga* szerb daloskör elnöke, a Szerb Bank főrésztvényese, az Országos Bank igazgató bizottsági tagja. Erőfeszítéseket tett, hogy a carSija rendjének szabályai szerint bölcsen és tisztességesen ússzék a napról napra növekvő és fölhalmozódó ellentétek között, s hogy minden nehézség ellenére is csonkítatlanul továbbvigye érdekeit, s hogy eközben ne kerüljön szembe a hatóságokkal, de népe előtt se jusson szégyenbe. A kasába minden emberének szemében a szorgalom, óvatosság és élelmesség utolérhetetlen példaképe volt.

Több mint fél emberöltön át így dolgozott, takarékoskodott, iparkodott és mesterkedett, vigyázott arra, hogy még csak egy hangyát se gázoljon el, kitért

mindenki útjából, csak maga elé nézett, s hallgatagon szerezgetve haladt előre a saját útján. S íme, hova vezetett ez az út: hogy itt üljön két katona között, mint valami utolsó rabló, s hogy várakozzék arra, mikor rongálja meg egy gránát vagy valami pokolgép a hidat, s hogy emiatt mikor mészárolják le, vagy mikor lövik agyon. Az embernek azt kellett gondolnia (s legjobban ez fájt neki), hogy hiába kínlódott és szenvedett, s hogy egyáltalán rossz úton haladt, s hogy a fiainak, a *zöld tácskóknak* van igazuk, mert valóban olyan idők jöttek, melyekben semmi mérték és semmi számadás nincsen, vagy új értékek és új számítások vannak: mindenesetre az ő számítása pontatlannak, mértéke kurtának bizonyult.

„Így van ez - mondotta magában Pavle gazda -, így van ez: minden arra tanítja és hajtja az embert, hogy dolgozzon és takarékoskodjon, az egyház is, a hatóság is, a saját józan esze is. S az ember engedelmeskedik, óvatosan halad, szabályosan él, igazában nem is él, hanem dolgozik és takarékoskodik, és gondok között töri magát, eközben pedig élete elmúlik. És akkor egyszerre megfordul és visszájára megy a játék: olyan idők jönnek, mikor a világ gúnyolódik az észen, mikor az egyházat becsukják és elnémítják, a hatóságot pedig nyers erő helyettesíti, mikor azok, akik tisztességesen és véres verejtékkel szereztek, mindent elveszítenek, a naplopók és erőszakoskodók pedig szereznek. És senki nem ismeri el erőfeszítéseit, és senki sincs, aki segítsen rajta, és tanácsot adjon, hogyan védheti meg azt, amit megkeresett és megtakarított . . . Hát lehetséges ez, lehet ez ?" - kérdezzeti szüntelenül Pavle gazda, s mivel feleletet nem talál,

ismét visszatér a gondolatához, amely mindennek elvesztéséről szól.

Bárhogy erőlködött is, hogy másra gondoljon, nem sikerült. Így szüntelenül ugyanaz a gondolata tért vissza. Az idő pedig halálos lassúsággal mászott. S úgy rémlett neki, hogy ez a híd is, amelyen ezerszer átment, s amelyet jól meg sem nézett soha, most egész súlyával az ő mellére fekszik megmagyarázhatatlan és végzetes titokként, mint a tenger olyan álomban, amelyből nincs ébredés.

Ezért ül Pavle gazda annyira görnyedten, lehajtott fejjel és előregömbülő vállal. Érzi, hogy keményített ingmelle, gallérja és kezelője alatt minden pórusából előgyöngyözik az izzadság. Feze alól patakokban folyik a verejték. Nem törli le, hanem hagyja, hogy arcáról súlyos csöppekben lehulljon a padlóra, s úgy érzi, hogy ezzel maga az élet szivárog el belőle.

Az a két katona, aki ott van mellette, két magyar paraszt, két koros ember, csak hallgat, kenyeret és paprikás szalonnát eszik: lassan esznek, kis bicskájukkal hol egy falat kenyeret, hol egy szelet szalonnát vágnak le, mintha a szántóföldön volnának. Aztán bádogkulacsukból bort hajtanak föl, s rágyújtanak rövid pipájukra. Egyet-egyét sercentve, halkán mondja az egyik:

- Hát én még sosem láttam, hogy valaki ennyire izzadjon.

Aztán teljes csöndben pipáznak tovább.

De nemcsak Pavle gazda izzadt ilyen véres verejtéssel, s veszett el álmodozásában, amelyből nincs ébredés. Ezekon a nyári napokon a Drina és a határ közötti földdarabkán, a városban, falvakban, utakon

és erdőkben mindenütt arcuk verejtékével keresték az emberek a halált, a sajátjukét és másokét, s ugyanakkor menekültek előle, s minden eszközzel, minden erejükkel védekeztek ellene. Ez a furcsa emberi játék, amit háborúnak hívnak, egyre nagyobb méreteket öltött, kiterjedt, s uralma alá hajtott minden élőlényt és minden holt tárgyat.

Nem messze ettől a községi barakktól, ezen a reggelen szokatlan katonai alakulat táborozott. A katonák fehér egyenruhában voltak, fejükön fehér trópusi sisak. Ez német katonaság volt, az úgynevezett Szkutarikülönítmény. Ezt a katonaságot a háború előtt Szkutariba küldték, ahol az volt a főfeladat, hogy más államok alakulataival együtt mint nemzetközi katonaság fönntartsa a rendet és békességet. Mikor kitört a háború, parancsot kaptak, hagyják el Szkutarit, s bocsássák magukat a legközelebbi osztrák parancsnokság rendelkezésére Szerbia határán. Az elmúlt éjjel érkeztek, s most abban a kicsiny völgymélyedésben táboroznak, amely a piacot elválasztja a carSijától. Ebben a csöndes sarokban várják a parancsot, hogy támadásra induljanak. Mintegy százhuszan vannak. Századosuk egy vörösesszőke, kövér ember, aki nehezen tudja elviselni a hőséget, éppen most szidja Danilo Repac csendőr őrmestert, úgy szidja, ahogy csak a német hadseregben tudja egy fölöttes az alantast szidni, hangosan, mindenre való tekintet nélkül, pedánsan. A százados panaszkodik, hogy ő és katonái majd meghalnak a szomjúságtól, nincs betevő falatjuk, míg körülöttük minden üzlet be van zárva, habár hihetőleg teli van minden-

nel, s habár parancs van arra, hogy az üzleteket nyitva kell tartani.

- Hát maguk micsodák itten? Csendőrök vagy játékbabák? Nekem szomjan kell pusztulnom itt az embereimmel! Vagy talán törjem föl az üzleteket, mint valami rabló? Azonnal kerítse elő a tulajdonosokat, és biztosítsa nekünk a szükséges élelmiszereket és egészséges italt! Azonnal! Érti, mi ez: azonnal?!

Minden kimondott szóval egyre több vér tolul a százados fejébe. Fehér egyenruhájában piros mákvirághoz hasonlít, bőrig nyírt fejével lobog haragjában, mint egy fáklya.

Repac őrmester, merev vigyázásban csak pislog, és egyre hajtogatja:

- Értem, kapitány úr. Mindjárt lesz. Értem. Azonnal.

És kataléptikus merevségéből hirtelen villámgyors mozdulatba átcsapva, megfordul, és elrohan a öarSijába. Úgy látszott, hogy túlságosan közel érve a századoshoz, aki lángol haragjában, a láng hirtelen az őrmestert is elkapta, s most üzi-hajtja, hogy rohanjon, fenyegetőzzék, szidalmazzon és üssön maga körül.

Az első élő teremtés, aki az őrmester útjába akadt, Ali hodzsa volt. Épp leereszkedett városnegyedéből, hogy meg szemlélje üzletét. Amint pillantása a jól ismert Repac *vakmajstor-ra* esett, aki teljesen elváltozva rohant feléje, a hodzsa meglepetten kérdezte saját magától, vajon ez a megvadult, földúlt ember ugyanaz a vakmajstor-e, akít éveken át békés, méltóságteljes és udvarias embernek ismert. Most a ko-

mor és csontos Repac mintha új szemmel nézett volna, mely senkit sem ismer föl, és a félelemtől semmit sem lát. Az őrmester nyomban ordítani kezdett, mintha csak megismételné mindazt, amit kevéssel előbb a német kapitánytól hallott.

- Valamennyiőtöket föl kell akasztani, hogy rogyjon rátok az ég! Hát nem parancsolták meg nektek, hogy az üzleteket nyitva kell tartani! Nekem kell timiattatok. . .

S mielőtt még a megzavart hodzsa egyetlen szót is ki tudott volna ejteni, olyan pofon csattant el a jobb arcán, hogy fehér turbánja a jobb füléről átcsúszott a balra.

Az őrmester pedig, mintha eszét vesztette volna, továbbrohant, hogy a többi üzletet is kinyitassa. A hodzsa pedig helyére illesztette turbánját, leengedte a bolt előterének ajtaját, s leült, még mindig magánkívül a csodálkozástól. Az idegen, külsejű, fehér egyenruhás katonák pedig, akiket Ali hodzsa még sose látott, körülrajzolták a boltot. Mindez úgy rémlett a hodzsának, mintha álmodnék. De már semmin sem csodálkozott ezekben a furcsa időkben, mikor a pofonok az égből hullanak.

Így telt el az egész hónap, a híd időnkénti bombázásával és a környező hegyek közötti puskaszóval, mindenféle szenvedés és erőszakoskodás között, még nagyobb bajok varasában. A lakosság nagyobb része már az első napokban elhagyta a várost, amely két tűz közé szorult. Szeptember végén pedig megkezdődött a kasába teljes kiürítése. Egy éjszaka az utolsó tisztviselőket is kivonták a városból, mégpedig az országúton, a hídon keresztül, mert a vasútvonalat már

elvágták. Aztán fokozatosan a katonaságot is visszavonták a Drina jobb partjáról. Odaát csak kisebb előőrsök maradtak, utász alakulatok és a csendőrség szétszórt őrzőerőit. Mindaddig, amíg rájuk is sor nem került.

A híd pedig ott állott, mint egy elítélt, két háborús világ között, de lényegében még érintetlenül és teljes egészében.

24

Éjszaka beborult, s mintha ősz volna, a felhők a hegyekre ragadtak, az égen pedig összetorlódtak. Az osztrákok arra használták a sötét éjszakát, hogy utolsó alakulataikat is visszavonják a túlsó partról. Még napkelte előtt, nemcsak a Drina túlsó partján, hanem fenn a hegyormokon is, minden a szerb ágyúk lőtávolán kívül volt.

Virradatkor eső kezdett szitálni, mintha ősz volna. Ebben a szitáló esőben az őrzőerők a híd közelében bejárták a házakat és üzleteket, hogy megnézzék, nem maradt-e valaki bennük. Minden olyan volt, mintha kihalt volna: a tiszti kaszinó, Lotika szállodája, a beomlott kaszárnya s az a három-négy üzlet, ott a carSija bejáratánál. Csak Ali hodzsza üzlete előtt bukkantak a hodzsára, aki épp most érkezett hazulról, és kinyitotta a boltot. A csendőrök, akik mint különcöt ismerték a hodzsát, nagyon komolyan figyelmeztették, azonnal zárja be üzletét, és hagyja el a piacot, mert szigorúan tilos és életveszélyes minden további tartózkodás a híd közelében. A hodzsza úgy

nézett rájuk, mint részeg emberekre, akik nem tudják, mit beszélnek, s már éppen válaszolni akart nekik, hogy itt az élet már régen veszélyben van, s mindannyian amúgy is holtak vagyunk, csak sorrendben temetkezünk, de aztán az utóbbi napok rossz tapasztalatai alapján meggondolta a dolgot, s nyugodtan és természetesen csak azt válaszolta, hogy a boltjából egy-két dolgot magához akar venni, aztán nyomban hazatér. A csendőrök, akik láthatólag siettek, még egyszer figyelmeztették, hogy minél előbb távozzék erről a vidékről, aztán a piacon át nekivágtak a hídnak. Ali hodzsa nézte őket, amint nesztelen léptekkel továbbhaladnak a porban, amit az első eső nedves, vastag szőnyeggé változtatott. Még akkor is nézte őket, amidőn áthaladtak a hídon a kőpárkány mögött, amely elrejtette őket a szem elől, úgyhogy csak válluk, fejük és hosszú szuronyaik látszottak. A Butkova Stijena csúcsain fölragyogott a napfény.

Minden parancsuk ilyen, szigorú, fontoskodó, alapjában véve pedig értelmetlen, gondolta Ali hodzsa, s úgy mosolygott magában, mint a gyermek, aki becsapja tanítóját. Kinyitotta üzletének ajtaját, de csak annyira, hogy behúzódjék, aztán megint betámasztotta, úgyhogy az üzlet kívülről zártnak látszott. A sötétben maradva visszavonult abba a kicsiny hátsó szobába, ahova annyiszor húzódott az alkalmatlankodó világ elől, a beszélgetések elől, melyek megmérgeznek és elfárasztanak, a családja és saját gondjai elől. Leült a kemény, kurta zsámolyra, maga alá húzta a lábát, és föllélegzett. Bensőjében még ott hullámozottak a külső benyomások, azután ez a hullámozás elnyugodott és egyenletessé vált, mint a jó

mérlegek nyelve. A tabut szűk térsége gyorsan megtelt teste melegével, és a hodzsa a magánynak, békességnek és feledésnek azt a gyönyörét érezte, amely ezt a szűk, homályos és poros szobácskát beláthatatlan mennyei kertté alakítja át, zöld partokkal és láthatatlan vizek áldott susogásával.

Még a kicsiny, szűk szoba sötétségében is érezte a kinti esős reggel üdeséget és a napkeltét. Odakünn is szokatlan csöndesség uralkodott, melyet - ó, csodák csodája! - nem szakított meg egyetlen lövés, sem emberi hang, sem lépések zaja. Ali hodzsát a boldogság és hála érzése töltötte el. Lám, gondolta magában, ez a néhány deszka elegendő arra, hogy Isten akaratával, mint egy csodálatos hajó, elrejtse az igazhitű embert, s megmentse minden nyomorúságtól és zaklatástól, a súlyos gondoktól, a tüzes ágyúktól, melyekkel két ellenfél vívja harcát itt a feje fölött, két hitetlen ellenfél, egyik rosszabb a másiknál. Amióta csak háborúba keveredtek, nem volt ilyen nyugalom, gondolta örvendezve a hodzsa, a csönd pedig édes és jó, abban legalább egy pillanatra, s legalább valami visszatér az igazi emberi életből, amelyből oly régóta egyre kevesebb lesz, s amely a gyaur ágyúk zengésében teljesen eltűnt. A nyugalom imádságot kíván, a csöndesség olyan, mintha maga is imádság volna.

Ebben a pillanatban a hodzsa azt érezte, hogy a zsámolyt valamilyen erő a magasba rántja, s őt magát is könnyű játékszerként a magasba emeli: hogy az az *édes csöndesség* hirtelen megtörik, és egyszerre dübörgéssé és mennydörgő recsegéssé-ropogássá változik, amely betölti a levegőt, megsüketít, és füllel nem is mérhetően mindent betölt. Érezte, amint a szem-

közi falon a polcok megreccsentek, és minden, ami csak rajtuk volt, feléje repül, ő pedig feléjük. „Ah!” - nyögte a hodzsa, helyesebben ezt nyögte a gondolat benne, mert ő már se nem látott, se nem hallott, hangja sem volt: aminthogy helye sem volt már a földön. Mindent túlkialtott, megsüketített, gyökereiből kitépett és fölforgatott vele együtt a láthatatlan erő. Leghihetőbbnek az látszott, hogy azt a földnyelvet, ott a két folyó között, melyen a kasába fekszik, borzalmas bögéssel kitépték a földből, és a levegőébe dobták, s még mindig száll; hogy mindkét folyó kirepült a medréről, föl az égnek, s most az űrben, víztömegének teljes súlyával - mint vízesés két oszlopa, mely még nem törött szét - hull visszafelé. Csak nem az ítélet napja, a *kijamet*, a végítélet órája érkezett el, amelyről a könyvek és tanult emberek beszélnek, midőn lángok között egy pillanat alatt elhamvad ez a hazug világ, mint ahogy a szikra kialszik? De mért kellene az Úristennek, aki egyetlen tekintetével világot gyújt vagy kiolt, ez az eget-földet betöltő robaj? Ez nem lehet isteni dolog. De hogyan kerül emberi kézbe ilyen hatalmas erő? Hogyan felelhetne erre ennyire meglepetten, becsapva, ettől a kínos ütéstől eltalálva, amely mindent föl akar dönteni, össze akar törni, meg akar süketíteni, még az ember gondolatát is? Nem tudja, mi ez, ami magával ragadja, nem tudja, hova repül, azt sem tudja: hol áll meg, de azt tudja, hogy neki, Ali hodzsának mindig és mindenben igaza volt. - Ah! - nyögte még egyszer a hodzsa, mégpedig fájdalmasan, mert ugyanaz az erő, amely fölemelte, most durván és erőszakosan visszadobta, de nem ugyanarra a helyre, hanem a

padlóra, a feldöntött zsámoly és a deszkafal közé. Fején tompa ütést érzett, a térdén és a hátán fájdalmat. Hallásával még meg tudta különböztetni, mint az eget-földet betöltő robajból kiemelkedő hangot, amint valami súlyosan hozzácsapódik a bolt tetejéhez, s hogy a deszkafalon túl fém- és fatárgyak recsegése és ropogása keletkezik, mintha a boltban minden tárgy megelevenednék, fölrepülne, és repülésében egymáshoz vágódnék. A súlyos csapás után apró kövek záporoztak a tetőre és a padozatra. De Ali hodzsa már elvesztette eszméletét, és mozdulatlanul feküdt tabutájában.

Odakünn teljesen kivilágosodott.

Ali hodzsa közelről sem tudta volna megmondani, mennyi ideig feküdt így. Az, ami mély aléltóságából fölrázta, világosság is volt, de hang is. Nehezen szedte össze magát. Tudta, hogy teljes sötétségben ült itt, most pedig a boltba vezető nyíláson át fény hatol be hozzá. Emlékezett arra, hogy az egész világot betöltötte a fülsiketítő recsegés és ropogás, amibe az ember bensője is belerendül. Most pedig csönd van, de ez nem arra a csöndességre hasonlít, amely a nagy égzengés előtt olyan gyönyörrel töltötte el (ez a dörgés döntötte őt a földre), hanem mintha annak csak a mostohanővére volna. Hogy milyen mély ez a csönd, legjobban arról a hangról érezte, amely mintha nagy messzeségből jönne, s mintha az ő nevét kiáltaná.

Fölismerve, hogy életben van, s még mindig a tabutájában fekszik, a hodzsa kikecmergett a holmik közül, amelyek a polcokról a fejére zuhogtak, és kiegyenesedett, miközben még mindig nyögött, és egyre fájdalmasan ismételte: - Ah! - Most már világo-

san hallotta az utcáról beszivárgó hangokat és hívó szavakat. Lehajolt, és fejét kidugta azon az alacsony nyíláson, amely a boltba vezetett. Itt mindent elborítottak a lehullott és összetört tárgyak, s a boltban nappali világosság volt. Az üzlet teljes szélességében kinyílt, mert a leereszthető boltszárny, amelyet Ali hodzsa csak behajtott, összetört a rengéstől.

A szétszórt áruk és szertedobált tárgyak rendetlen összevisszaságában a bolt közepén emberfej nagyságú, súlyos kő feküdt. A hodzsa fölemelte tekintetét. Fölülről is nappali világosság áradt az üzletbe. A kő láthatólag fölülről esett le, áttörte a gyöngé tetőzetet és faszindelyt. Aztán ismét a kőre nézett, a fehér, lyukacsos kőre, amely két oldalán sima és faragott volt, egyébként éles és durva törésű. „Ah, a híd!” - gondolta a hodzsa, de az a hang az utcáról egyre élesebben és erősebben hívta, s nem engedte, hogy tovább gondolkozzék.

Összetörtén és alig magához térten, egyszerre csak öt-hat emberből álló kis csoportot pillantott meg, fiatal, borotvátlan és poros, szürke egyenruhába öltözött embereket, katonasapka a fejükön, bocskor a lábukon. Mindannyian fegyveresek voltak, mellükön keresztben fekvő szíjazat, teli apró, fényes puskagolyóval. Velük volt Vlado Marié, a lakatos is, de most nem a lakatossapka volt a fején, hanem kucsma, s az ő mellén is keresztbe vetett szíjak. Az emberek közül az egyik, láthatólag a vezetőjük, egy fekete, ritkás bajuszú fiatalember - az arca szabályos, vonásai élesek, a szeme izzó-, nyomban a hodzsa felé indult. A puskát a vadászokhoz hasonlóan keresztbe vetve hordta, jobb kezében vékony mogyorófa bot volt. A fiatal

ember mérgesen káromkodott, és nyomban fölemelte a hangját:

- Hej, te! Hát így kell hagyni az üzletedet, teljesen kinyitva ? Ha aztán később eltűnik valami, azt fogod mondani, hogy a katonáim fosztották ki a boltot. Talán én őrizzem az áruidat?

A fiatalember arca nyugodt, szinte mozdulatlan volt, de hangja mérges, és botját fenyegetően fölemelte. Ekkor hozzálépett Vlado Maric, és halkán mondott neki valamit.

- Hát szép, szép, ha valaki tisztességes és becsületes, de ha még egyszer így találom a boltját, hogy minden fölügyelet nélkül tátong, nem ússza meg ilyen könnyen.

S a fegyveres emberek továbbindultak.

„Ezek azok a túloldaliak - mondotta magában a hodzsa, és utánuk nézett. - Mikor jöttek be ezek ide, s mért éppen rám találtak ? No, semmi változás sem lehet ebben a városban, hogy ne az én fejemen puffanjon!" így állt ott megrongált boltja mellett, meghökkenve, nehéz fejjel és összetört testtel. Előtte nyúlt el a piac, amely a reggel első napfényében olyan volt, mint valami csatatér, teleszórva kisebb-nagyobb kövekkel, cseréppel, leszakított fadarabokkal. Tekintete a hídra siklott. A kapu ott volt a helyén, de nyomban a kapu mögött a híd vonala megszakadt. A híd hetedik pillére hiányzott: a hatodik és a nyolcadik pillér között ür tátongott, amely mögött ferde perspektívában elősejlett a folyó zöld vize. A nyolcadik pillértől a híd ismét folytatódott és továbbhaladt a másik partig, simán, szabályosan, fehéren, amilyen tegnap és kezdettől mindig volt.

A hodzsza néhány pillanatig hitetlenül hunyorgatott, aztán behunyta a szemét. Emlékezetében megjelentek a katonák, akiket öt-hat év előtt zöld sátorral letakarva ott látott a hídon, amint azon a pilléren kopácsoltak, fölillant előtte a vas csapóajtó képe, amely később esztendőig befödte a pillér aláaknázott belsejét, aztán e kép mellett Brankovic őrmester rejtélyes és sokatmondó arca, süketen, vakon és némán. Megrázkódott, és megint kinyitotta a szemét, de látómezején megint az előbbi kép jelent meg: a nagy és kis kövekkel teleszórt piac, és a híd, egyik pillére nélkül, s a két durván leszakított ív között az ásító űr.

Ilyen dolgokat csak álomban lehet átélni és látni. Csak álomban. Mikor azonban elfordult a hihetetlen látványtól, ott állt előtte boltja, közepén a nagy kódrabbal, a hetedik pillér darabkájával a szétdobált áruk között. Ha álom, mindenütt ott van.

A carsija során hívó hangok hallatszottak, hangos szerb vezényszavak és közalgó, sietős léptek. Ali hodzsza gyorsan fölemelte az ajtószárnyat, föltette a keresztvasat, és a hegyoldalra hazafelé indult.

Korábban is megtörtént vele, hogy így, hegynek menet, kifogyott a lélegzete, és érezte, hogy a szíve ott ugrál, ahol nincs helye. Már régebben, ötvenes évei óta ezt az ismerős hegyet mind meredekebbnek és meredekebbnek, a hazafelé vezető utat mind hosszabbnak érezte. De sohasem ilyennek, mint ma, amikor minél hamarabb szeretett volna a carSijától eltávolodni és hazaérkezni. Szíve úgy vert, ahogy nem kellett volna, elállította a lélegzetét, és arra kényszerítette, hogy megálljon.

Odalenn mintha énekelnének. Odalenn van a lerombolt híd is, közepében szörnyűségesen, pokolian keresztülvágvá. Vissza sem kellett fordulnia (s a világ minden kincséért vissza nem fordult volna), hogy lássa: a tövében simán kettévágott oszlop, mint óriási fatörzs, melyet ezer darabban szétszórtak a környéken, s jobbra és balra ettől a pillértől a durván megszakított ívek. Közöttük mintegy tizenöt méter széles ür tátong. S a letörött oldalakról a félbeszakadt ívek fájdalmasan egymás felé törekszenek.

Nem, a világ minden kincséért sem fordulna vissza: de előre sem tud jutni, hegynek fölfelé, mert mindinkább fojtogatja a szíve, s a lába fölmondja a szolgálatot. Megállt, hogy lélegzetet vegyen, minél mélyebben, lassan, egyenletesen, minden alkalommal mélyebben. Ez régebben is mindig segített. Ez segít most is. A mellében enyhült a szorítás. Az egyenletes és mély lélegzetvételek és a szívverés között egyensúly támadt. Lassan lépkedett, s a háza és ágya felé szálló gondolat hajtotta és ösztönözte. Kínosan és lassan lépkedett, s szeme előtt állandóan, mintha vele haladna, ott volt a lerombolt híd látványa. Nem elegendő, ha egy dolognak hátat fordítunk, ezzel még nem szűnik meg bennünket üldözni és kínozni.

Ha behunyta volna a szemét, akkor is folyton csak ezt látta volna.

„Hát igen - gondolta élénkebben a hodzsa, most már egy kicsit könnyebben szedve a lélegzetét -, most látni, mi volt, és valójában mit szolgált ezeknek a sváboknak minden alkalmatosságuk és csinálmányuk, minden sietősségük és munkálkodásuk.”

(Mindig neki volt igaza, mindig, mindenben és mindenkivel szemben. De most már ez sem tölti el megelégedéssel. Most első alkalommal nem is fontos ez neki. Túlságosan is neki volt igaza!) Oly sok évig nézte, hogy nem veszik le kezüket a hídról: tisztogatták, csinosították, javították az alapzatát, vízvezetékét építettek rajta, villanylámpákat gyűjtöttek, aztán egy napon az egészet levegőbe röptették, mintha közönséges szikla volna a hegyben, és nem is alapítványi építmény és szépség. Most látni, kik ezek, és mire törekszenek. Ő ezt kezdettől tudta, de most, most már a legostobább ember is beláthatja, a legszi-lárdabbat és legtartósabbat is eltaszítják maguktól, az isteni szépet kezdik elvenni. S ki tudja, meddig?

Íme, a nagyvezér hídja is lehull, mintha fölbomlott női nyakék volna: s ha már egyszer kezd széthullni, senki sem tarthatja meg többé.

A hodzsa ismét megállt. Lélegzete elakadt, és az emelkedés hirtelen megnőtt előtte. Ismét mély lélegzetvételekkel kellett megnyugtatnia szívét. Aztán újra lélegzethez jutott, megélnékült, és gyorsabban lépkedett.

Hát legyen, gondolkodott tovább, ha itt rombolnak, valahol építkeznek. Talán van még valahol nyugodt vidék, vannak még okos emberek, akik tudják, mi az isteni szeretet. Ha az Úristen levette a kezét erről a Drina menti boldogtalan városról, talán nem vette le még az egész világról s az egész földről az ég alatt. Ezek sem fogják ezt örökké így folytatni. De ki tudja? (Ó, ha egy kissé mélyebben tudná beszívni a levegőt!) Ki tudja? Lehetséges, hogy ez a pogány hit, amely mindent rendezget, tisztít, javítgat és csi-

nosítgat, hogy aztán nyomban utána mindent fölfaljon és leromboljon, elterjed az egész földön. Talán ebből az isteni világból pusztá mezőt csinál értelmetlen építkezései és gyilkos rombolásai számára, legelőt kielégíthetetlen éhségének és érthetetlen étvágyának? Minden lehetséges. Csak egy nem lehet. Nem lehet az, hogy teljesen és mindörökké eltűnjenek a nagy, okos és lelkes emberek, akik Isten dicsőségére soká tartó építményeket emelnek, hogy a föld szebb legyen, s az ember könnyebben és jobban élhessen rajta. Ha ők is eltűnnének, azt jelentené, hogy az isteni szeretet is kialszik, és eltűnik a világból.

Ezekkel a gondolatokkal eltelve, Ali hodzsa mind nehezebben és lassabban lépked.

Most világosan hallani, hogy a carSijában énekelnek. Ha legalább több levegőt kaphatna, ha az út nem volna ilyen meredek, s ha haza tudna érkezni, hogy lefeküdjék ágyára, s az övéi közül lásson és halljon valakit. Ez az egyetlen, amit még kíván. De nem lehet. Nem tudja már a szív és lélegzetvétel igazi viszonyát megtartani; a szív teljesen elfullasztotta a lélegzetét, ahogy néha álomban szokott történni. De itt már nincs megmentő ébredés.

Szélesre nyitotta a száját, és úgy érezte, hogy a szeme kidülled a fejéből. A meredek, amely eddig is állandóan növekedett, már egészen az arcába hajolt. Egész látómezejét betöltötte a kemény, száraz út, amely sötétséggé változott, és teljesen körülvette.

A Mejdandra vezető lejtős úton ott feküdt Ali hodzsa, és rövid vonaglásokkal kiszenvedett.

Belgrád, 1942. július-1943. december

UTÓSZÓ

IVO ANDRIC
(1892-1975)

Ivo Andric fordulatokban gazdag életéről és a legnagyobb nemzetközi elismerésig, a Nobel-díjig ívelő művészetéről többet lehetne ugyan mondani, de lényegesebbet aligha, mint amit két művének néhány mondatában ő maga fogalmazott meg. A *Travniki krónika* (Travnicka hronika) című regényének egyik különös figurája, a levantei Giovanni Mario Cologna szavai szerint „senki sem tudja, mit jelent két világ peremén születni és élni, egyiket is, másikat is megismerni és megérteni, anélkül azonban, hogy valamit is tehetnénk azért, hogy ez a két világ megmagyarázza egymást és közeledjék egymáshoz...” (Csuka Zoltán fordítása). Pontosan ilyen megismerhetetlen és a kívülálló számára felfoghatatlan világ volt Ivo Andric ifjúkorának Boszniája, Kelet és Nyugat határán, az Oszmán és az Osztrák Birodalom között, amely előtt gyakran éppoly értetlenül álltak az anatóliai urak, mint a nyugati civilizáció képviselői. Ez a világ határozta meg a fiatal Andric sorsát és életútját, egészen a börtönig, s ez adja majdan az érett író szinte valamennyi művének színterét, azt az egzotikusnak érzett környezetet, amelyben minden megeshet, semmilyen szélsőség sem elképzelhetetlen, s amely minden tettet, minden hőst hitelesít.

Amikor Ivo Andric 1892. október 9-én megszületett Travnikban, a boszniai nagyvezírek egykori székhelyén, szűkebb hazájából már kivonultak a szultán csapatai, helyüket azonban az Osztrák-Magyar Monarchia megszálló egységei vették át. Nyomukban, az áhított szabadság helyett, megérkeztek a bürokraták, akik egészen más feltételekre szabott, európai jellegű közigazgatást igyekeztek bevezetni, ám közben megőrizték a török korból örökölt feudális viszonyokat. Ezért az új uralom, ha lehet, még abszurdabb volt, mint a régi, Bosznia pedig változatlanul ugyanaz a „furcsa és érthetetlen" világ maradt Kelet és Nyugat között. Talán csak a belső ellentétek izzottak föl a felszín alatt még erőteljesebben. A muzulmánok elégedetlenek voltak, mert elvesztették korábbi hatalmukat, a keresztények viszont joggal sérelmezték, hogy a földbirtokok továbbra is a bégek kezén maradtak, míg őket féljobbágyosorban hagyták tengődni. Ugyanakkor ellentétek támadtak a keresztények között is. A pravoszláv szerbek, akik a lakosság legnagyobb hányadát alkották, Szerbiával szerettek volna egyesülni, a katolikus horvátok vezetői pedig a Horvátországhoz való csatlakozást tüzték ki célul. A Monarchia vezetői számára tehát adva voltak a körülmények az amúgy is szívesen alkalmazott *divide et impera* elvén alapuló politika megvalósításához. Ez a politika azonban hosszú távon csak a nacionalizmus erősödéséhez, a különféle pártok és titkos szervezetek létrejöttéhez, egyre sűrűsödő megmozdulásokhoz, felkelésekhez vezetett. A politikai problémák éleződésével párhuzamosan gazdasági téren is fokozódott az elnyomás. A külföldi, elsősorban az osztrák

tőke behatolása meggyorsította ugyan az ipar fejlődését, s ez önmagában pozitív jelenség volt, de a szinte gyarmati függés a tartomány gazdasági kincseinek kirablását és a lakosság mérhetetlen kizsákmányolását eredményezte, ami tovább szította az elégedetlenséget. A végeredmény ismert: a szarajevói merénylet, amely ha nem is okozója, de közvetlen kiváltója vagy legalábbis ürügye volt az első világháború kitörésének.

Ebben, ilyen Boszniában nőtt fel Ivo Andric, s élte a hozzá hasonló korú és helyzetű sorstársai életét. Szinte törvényszerűen csatlakozott ahhoz az *Ifjú Bosznia* néven ismert laza polgári-értelmiségi szervezethez, amelynek tagja volt a Ferenc Ferdinánd elleni sikeres merénylet elkövetője, Gavrilo Princip is. A Monarchia hatóságai ezért nacionalista tevékenység vádjával bebörtönözték, később kényszertartózkodási helyet jelöltek ki számára. Csak 1917-ben kapott amnesztiát.

Ivo Andricnak azonban a politikai és gazdasági nehézségekkel küszködő ország mellett alkalma volt megismerni egy másfajta, egy magába zárkózó és csöndben mesélő Boszniát is. Talán túlságosan egyszerűsítve, de némi joggal azt tartják, hogy Szerbia elsősorban harcosokat és kereskedőket nevelt, Hercegovina dalnokokat, Bosznia viszont a mesélő, elbeszélő emberek földje. Andric gyermekkorának egy részét Visegrádon töltötte, anyja rokonságánál. Ebben a Szerbia és Bosznia határán fekvő festői környezetű városkában, ahol Mehmed Sokolovic nagy-vezír XVI. században épült, impozánsan harmonikus architektúrájú hídja ível át a Drinán, nemcsak az

elemi iskolát végezte el, de megismerte és magába szívta a környék népi hagyományait, meséit, legendáit is, s mindez meghatározó élménynek bizonyult a majdani író számára. Több évtizeddel később a szülőváros, Travnik és a gyermekkort jelentő Višegrad lesz két legismertebb regényének színhelye. A gimnazista éveire kötődő Szarajevó krónikáját is szerette volna megírni, erre azonban már nem került sor.

Lehetséges, hogy a régmúltban gyökerező višegradi legendák ébresztették föl benne a történelem iránti érdeklődést, ugyanis szarajevói gimnáziumi tanulmányait 1911-ben bevégezve, Zágrábban, Bécsben, Krakkóban és Grazban a szláv irodalmak mellett történelmet is hallgat. A diplomát Grazban szerzi meg 1919-ben, majd ugyanott védi meg 1924-ben történelmi témájú doktori értekezését is. Ekkor azonban már az újonnan megalakult királyi Jugoszlávia diplomatája, s ebben a minőségben Európa különböző városaiban teljesít szolgálatot, egészen 1941-ig, amikor berlini nagykövetségként éri Jugoszlávia összeomlása.

Diplomáciai karrierjével párhuzamosan ível művészi pályája is. A *Travniki krónika* fentebb idézett furcsa, ellentmondásokból ötvöződött hőse két, számára ismert, de őt meg nem értő világ közt őrlődve teszi föl a tisztán andrici kérdést: „... miért érne kevesebbet az én helyes és igaz gondolatom annál, amely Rómában vagy Párizsban születik? Csak azért, mert ebben a mély völgyben született, amelyet Travniknak hívnak? S lehetséges, hogy ez a gondolat sehol sem talál feljegyzésre, soha nem kerül könyvbe?” Majd mindjárt a hittől sugárzó válasz: „Nem,

ez nem lehetséges. A látszólagos töredezettség és rendezetlenség ellenére is, minden egymáshoz kapcsolódik és összhangban van. Egyetlen emberi gondolat, a szellem egyetlen erőfeszítése sem veszhet el." Ez a hit s a töretlen akarat, hogy igaz gondolatát közölje a világgal, adott erőt Andricnak a világirodalmi színvonalú művészi alkotómunkához, egy olyan életmű létrehozásához, amelyhez a szerb irodalomban talán csak Petar Petrovic Njegoš (1813-1851) montenegrói püspökfejedelem költői műve hasonlítható. Gondolata igazolta önmagát: bár Travniktól és Visegrádból indult útjára, nem veszett el a világ számára. Műveit ugyanis mintegy negyven nyelvre fordították le.

Pedig a kezdet meglehetősen szerény volt. Korai költeményei - melyek közül az első 1911-ben jelent meg, majd néhányuk 1914-ben egy antológiában is helyet kapott - semmivel sem tűnnek ki kortársai hasonlóképpen szentimentális, magányérzetet és szenvedő világfájdalmat árasztó verseinek tömegéből. Tulajdonképpen csak a börtönben és száműzetésben írt s 1918-ban közreadott *Ex ponto* és az 1920-ban megjelent *Nemiri* (Nyugtalanságok) című meditatív-lírai hangvételű prózakötetek hozták meg számára az irodalmi sikert. Az *Ex ponto* olvastán írja le a pályatárs Miloš Crnjanski - egyben Andric szerkesztőtársa a mindössze két esztendeig (1918-19) megjelenő *Knji&evni jug* (Irodalmi dél) című folyóiratnál - a későbbiekben annyiszor idézett mondatát: „*Andric est arrivé.*” Holott még ez sem volt az igazi Andric. Lírai prózájában felhangzó gondolatai ugyanis meglehetősen könyvízüek, az egyedüllétről és az emberi

szenvedés végtelenségéről vallanak. Csupán a személyes tapasztalat, a börtönélmény hitelesíti őket, ez azonban irodalmi szempontból másodlagos. E két kötet legfőbb erénye a szép, tiszta nyelvezet, amely már a későbbi nagy stilsztát sejteti.

Az igazi Andric 1920-ban „érkezett be”, amikor megjelent egyik legjobb elbeszélése, a *Put Alije Derzeleza* (Ali Derzelez útja). Már első kritikusa, Milán Bogdanovic megérezte benne az igazi tehetséget, s frissiben írt kritikáját így kezdi: „Ivo Andric - ez az irodalmi név még nem jutott el az olvasók szélesebb rétegeihez, de a legszebb jövő áll nyitva előtte.” Ugyanakkor rátapintott Andric első elbeszélésének és egész későbbi prózájának egyik lényeges vonására is: „A boszniai születésű Ivo Andric a népszerű bosnyák-muzulmán hősből, Ali Derzelezből szülőföldjének szintetizált képét akarta megteremtetni. Egyúttal azonban egy szimbólumot is létre akart hozni. E tekintetben Andric elbeszélése túlnő a helyi kereteken. . . sokkalta szélesebb jelentősége van, mert a benne foglalt szimbólum általános emberi jelleggel ruházza fel.” Később egyes kritikusok a helyi jelleget, a boszniai valóság ábrázolását látták írásaiban, vagy éppenséggel kérték számon Andricot, mások viszont mindezt kizárólag kulisszának tartották, amely előtt az író elvont hőseit mozgatja. Holott már első kritikusa az első elbeszélés megjelenésekor észrevette, mennyire szervesen összefonódik Andric prózájában a lokális és az egyetemes, s hogy prózájának éppen ez a varázsa és ereje.

Amikor 1934-ben megírja *Razgovor sa Gojom* (Beszélgetés Goyával) című esszéjét, már két elbeszélés

kötet (1924, 1931) tette ismertté nevét, s 1926 óta levelező tagja a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiának is. Így ebben az esszében megfogalmazott gondolatait a világról, emberről, életről és művészetről nem annyira programnak kell tekintenünk, mint inkább alkotói tapasztalatokból leszűrt *ars poeticának*. S ha a már két ízben idézett Giovanni Mario Bologna mondataiból Andric életútjának és művészi pályájának irodalomba transzponált lényegét olvashatjuk ki, Goya szavai kétségtelenül Andric művészi hitvallását tükrözik. „Figyelmezni kell a legendák szavára - tanácsolja Goya Andricnak - mert azok évszázados kollektív emberi törekvések lenyomatai, s belőlük, amennyire lehet, ki kell fejteni sorsunk értelmét.” Majd mindezt részletesebben is megfogalmazva: „Van az emberi cselekvésnek néhány olyan pontja, amelyek köré az idők folyamán lassan és finom rétegekben legendák rakódnak le. Sokáig megzavarta a fejemet az, ami közvetlenül körülöttem történt, de életem második felében erre a következtetésre jutottam: hiábavaló és hiba lenne a körülöttünk zajló jelentéktelen, bár látszólag fontosnak tetsző eseményekben keresni az értelmet, amikor ezt azokban a rétegekben leljük meg, melyek évszázadok során rakódnak le az emberiség néhány főbb legendája köré. (...) Az emberiség igazi története a mesékben lelhető fel, belőlük lehet megsejteni, ha nem is megfejteni teljesen a történelem értelmét. Az emberiségnek van néhány alapvető legendája, ezek mutatják vagy legalábbis megvilágítják a megtett utat, ha a célt nem is, amely felé haladunk. Az eredendő bűnről szóló legenda, a vízözönről, az Ember Fiáról szóló legen-

da, akit a világ megváltásáért keresztre feszítettek, a Prométheuszról és az égből ellopott tüzről szóló legenda. ..." (Csuka Zoltán fordítása). Valóban: Andric legjelentősebb alkotásaiban a múltban, a legendákban, népmesékben és népdalokban keresi a választ a legáltalánosabb és mindig aktuális emberi kérdésekre, de természetesen azok motívumait a saját művészi koncepciójának megfelelően alakítja.

Ezt a gyakorlatba átültetett hitvallást, művészi eljárásmodot követte Andric már első elbeszélésében is, hiszen Ali Derzelez a boszniai muzulmánok népköltészetének legendás alakja, aki bátorságával és emberfeletti erejével, ügyességével minden akadályt legyőz, s mindig diadalt arat. Kivéve a szerelemben. Ez az, ami boldogtalanná, elesetté, olykor nevetségessé teszi, s ez adja az elbeszélés vezérfonalát is. Andric számára Derzelez annyiszor megénekelt epikus tulajdonságai csupán ellenpontként szolgálnak, hogy még jobban kidomborodjék belső tragédiája. Ezt a tragédiát a hős álmái, vágyai és a valóság közti áthidalhatatlan szakadék okozza. Így külső tulajdonságai lényegtelenné, semmivé válnak, s megmarad a lemeztelenített szenvedő, mások szemében nevetségesen elesett ember.

Ebben az elbeszélésben Andric későbbi prózájának számos jellegzetessége és erénye megtalálható, így például a múltból, a történelemből vagy a népi hagyományból vett téma, amely rendszerint csak keretként szolgál; a mindentudó narrátor, aki megfelelő érzelmi távolságot tart a szereplők, a történet és önmaga között; a részletező, de mindig fontos szerepet hordozó környezet-leírás; a figurák meggyőző lé

lekrajza, mint Andric prózájának egyik legnagyobb erénye, s ez más eszközökkel együtt lehetővé teszi számára, hogy a történelem és az emberi lét sok olyan lényeges vonására tapintson rá, amelyek a tudományos feltárás előtt rejtve maradtak. Andric tehát valóban figyelt a legendákban rejlő örök emberi kérdésekre, a mindig aktuális lényegre, hogy ezeket aztán a maga művészi eszközeivel közvetítse kortársaihoz.

Ivo Andric a két világháború közötti időszakban - miközben Európa különböző városaiban teljesített diplomáciai szolgálatot -, 1924-ben, 1931-ben és 1936-ban három elbeszéléskötetet jelentetett meg, mindháromat egyazon *Pripovetke* (Elbeszélések) címen. Ezekben szinte kizárólag a múltbeli Bosznia elevenedik meg, különlegességükben és gyakran kü-löncségükben is hasonló szereplőkkel —, akik között nem egy olyan szélsőséges alkat akad, mint Mustafa Madzar az azonos című történetből -, s lényegében azonos emberi-filozófiai problémakörrel. Sőt művészi eszközök tekintetében sem sokban különböznek egymástól ezek az elbeszélések. De mégsem érezzük egysíkúaknak őket, mert az emberi kapcsolatok és jellemelek mindig más vonásai kerülnek az írói ábrázolás előterébe.

Az 1948-ban megjelent *Nove pripovetke* (Új elbeszélések) című kötet ugyan a második világháború alatt és után végbement társadalmi fordulatot igyekszik nyomon követni, de csak azt bizonyítja, hogy Andricnak valóban kevésbé volt érzéke a közvetlenül körülötte zajló események megírásához, mint a múltbeli legendák követéséhez. Jóval kifinomultabb és

árnyaltabb pszichológiai ábrázolásról tanúskodik az 1960-ban megjelent *Lica* (Arcok) című kötete, de az addigra világhírűvé vált regényei mellett ez is másodlagos mű. Eltekintve a különböző válogatásoktól, ezek után már csak egy posztumusz kötete jelent meg 1976-ban, *Kuca na osami* (Magányos ház) címen, amelyben néhány rendkívül markáns portré elevenedik meg, s egyúttal bepillantást nyújt Andric alkotói műhelyébe is.

A királyi Jugoszlávia összeomlását követő német megszállás éveiben Andric visszavonultan élt belgrádi lakásában. Ekkor írta meg életműve legjelentősebb alkotásait, s a felszabadulást követően, 1945-ben egymás után három regénye jelent meg: a *Híd a Drinán* (Na Drini cuprija), a *Travnicki krónika* (Travnicka hronika) és *A kisasszony* (Gospodica). Ezeket már csak *Az elátkozott udvar* (Prokleta avlija) követi 1954-ben, a halála után megjelent *OmerpaSa Latas* című regénytorzót pedig befejezetlenül találták hagyatékában.

Bármennyire indokolható és elfogadható az a gyakran hangoztatott állítás, hogy Andric igazi műfaja a novella, a rövidebb-hosszabb elbeszélés, művészi tehetsége mégis a regényben bontakozott ki a maga teljességében. A két állítás közti látszólagos ellentmondást az oldja fel, hogy regényei lényegében kisebb epizódokra épülnek, s önálló történetek láncolatából állnak össze szerves egységgé. Különösen érvényes ez két legnagyobb művére, a *Travnicki kró-niká-ra* és a *Híd a Drinán-ra*. Ennek ellenére ez a két regény szerkesztésmódját tekintve merőben eltér egymástól. Az egyik kondenzálja, egyetlen lencse alá

gyűjti a különböző szereplőket és epizódokat, a másik lineárisan, szinte az idők végtelenjébe vetítve állítja őket egymás mellé.

A sűrítés és sarkítás módszere a *Travniki krónikában* valósul meg. Az események 1807 és 1814 között játszódnak, amikor Európában és a Közel-Keleten a napóleoni háborúk és az általuk felkavart politikai viharok dúlnak, s Szerbiában felkelés lángol. A Balkán egyik legeldugottabb zugában rejtőző Travnikban azonban csend honol. Csend, amely időnként inkább a halálra, az elmúlásra emlékeztet. A felszín alatt mégis indulatok és érdekek keresztezik egymást, amelyek sokszor nagyon is összefüggnek a világ eseményeivel. A boszniai nagyvezírek székhelyének lakosságát előbb a francia majd az osztrák konzul érkezése hozza izgalomba. Korábban csak az egymást váltó nagyvezírek jövetele jelentett hasonló élményt. Azokat sem szerették; még a travniki *csarsi* hangadói, a gazdagabb muzulmán családfők sem. Mert minden gyanús volt, ami idegen, mégha Sztambul-ból érkezett is. Változást jelenthetett, s ők semmitől sem rettegtek annyira, mint a változásoktól. Képzeltető, milyen gyanakvással és ellenérzéssel fogadták hát a nyugati hatalmak képviselőit. S mivel jövetelüket megakadályozni nem tudták, néma szemlélőivé váltak az eseményeknek, a nagyvezírek és a konzulok bonyolult, váltakozó sikerrel folyó vetélkedésének. Csak egészen ritka és kivételes pillanatokban fordult elő, hogy ez a *csarsi* előbb „bezárkózott”, majd elszabadult a legvadabb indulatok pokla. Ilyenkor a nagyvezír is bölsebbnek látta, ha katonáival visszavonul az erődbe, s megvárja, míg a vihar magától elül,

éppoly hirtelen és megmagyarázhatatlanul egyébként, ahogy kitört. Az egyik ilyen epizódban Andric a tömegpszichózis ábrázolásának magával ragadó teljesítményét nyújtja. De Travnikban akkor is mindig történt valami, ha a felszínen nyugalom honolt. Ezekben az esztendőben itt a szó szoros értelmében Kelet és Nyugat találkozott, s a helybeliek számára mindkettő egyformán idegen és gyanús volt, mint ahogy ők is kiismerhetetlenek maradtak a konzulok és a Török Birodalom különböző tartományaiból odavezényelt nagyvezírek szemében. A korabeli világtörténelem megrázkódtatásai játszódtak le itt kicsiben, tetézve a bonyolult helyi érdekekkel. Mert másként reagáltak a világ eseményeire, illetve azok helybeli kicsapódására a *csarsi* gazdag muzulmánjai, s megint másként a környékbeli keresztények. S ez utóbbiak sem voltak egységesek, nemcsak mert pravoszlávokra és katolikusokra oszlottak, hanem mert vágytak ugyan a török iga lerázására, de nem látták tisztán, mi várhat utána rájuk. Óhajtottak valamit, amitől féltek is, s ez meghatározta viszonyukat a konzulátusok tagjaihoz, amit ez utóbbiak nehezen fogtak fel. A világ eseményeinek ebben a különös környezetben történt lokalizálása tehát a sűrítésen kívül a sarkításra is kiváló alkalmat nyújtott, s az író élt is ezzel a lehetőséggel. Egészen más megvilágításban jelenik meg például Daville, a művelt francia konzul, mellesleg költő, Travnikkal a háttérben, mintha Párizsban látnánk. S ugyanúgy Von Mitterer osztrák konzul feleségének, Anna Mariának - Daville után a regény talán legsikerültebb és legárnyaltabban ábrázolt alakjának - egzaltált kitörései is más ha-

tásúak és súlyúak, mintha a szintér valamely európai nagyváros volna. Túlzás lenne mégis azt állítani - amit pedig a mű számos kritikusa és magyarázója megtett -, hogy Travnik az író számára kizárólag kulisszaként szolgál, mely előtt a világ különböző tájairól idehozott s egy-egy tézist képviselő szereplőit mozgatja. Travnik nemcsak kulissza, hanem egyúttal az író számára fontos valóság is, ahol hús-vér emberek születnek, élnek a maguk, mások szemében talán különös, mégis egyedül lehetséges való életét, míg végső nyugvóhelyre nem lelnek tulajdon kérges és sovány, egyáltalán nem kulissza-szülőföldjükben. Ha nem így lenne, aligha elevenedhetnének meg a regényben olyan kiválóan ábrázolt alakok, mint a ferences rendi *fra* Luka szerzetes, Mordo Atijas az zsidó patikus, a fiatal oraSzej káplán, *fra* Mijat Bakovic, s még számosan a helybeliek közül: katolikusok és muzulmánok, zsidók és pravoszlávok. Megannyian egy olyan életforma képviselői, amelyet az évszázados idegen uralom és a két összebékíthetetlen világ mezsgyéjén való őrlődés alakított ki, s melynek legfőbb célja a túlélés. Csak ez a valóságos Travnik teheti meggyőzővé az ide érkező idegenek dilemmáit, s ad hitelt az andrici eszmevilágnak.

Merőben más szerkesztési elvek érvényesülnek a *Hid a Drinán* című regény-krónikában. A *Travnik-i krónika* néhány esztendejével szemben az események itt évszázadokat ölelnek fel, lényegében 1516-tól, amikor, legalábbis a regény szerint, a még gyermek Sokolovicot Isztambulba hurcolják, hogy számos sorstársával együtt janicsárt neveljenek belőle, egészen 1914-ig, az első világháború kitöréséig. Így ter-

mészetesen sem a szereplők nem lehetnek azonosak, sem az események nem kapcsolódhatnak szervesen egymáshoz. Ami mégis egységbe fűzi a különböző korok embereit, és a mozaikszerűen sorakozó eseményeket, az a viSegradi Drina-híd, Mehmed Sokolovic nagyvezír ajándéka szülőföldjének. Ez a híd maga a történelem, s ez tereli egyetlen hömpölygő epikus folyamba mindazt, ami az évszázadok során körülötte történik. Andric ezúttal tehát teljesen szakított a hagyományos regényszerkezettel, s a nyitott epikus felépítésben találta meg azt a művészi formát, amely leginkább megfelelt elbeszélő tehetségének, létrehozva így módon életműve legjelentősebb alkotását, a *Híd a Drinán* című regényt.

Talán fölösleges hangsúlyozni, hogy a *Híd a Drinán*, a látszat ellenére, nem történelmi regény. A *Beszélgetés Goyával* című esszében kifejtett művészi hitvallásának megfelelően, Andric ezúttal is elsősorban azért vallatja a múltat, a legendákat és meséket, hátha megsejtene belőlük valamit a világ általános érvényű dolgairól - amelyek mindig, minden korban ismétlődnek -, az emberi viszonyokról, érzésekről, indulatokról, cselekvéseink láthatatlan mozgatórugóiról, mindarról, ami az ember énjének kevésbé ismert, mégis elválaszthatatlan része, gyakran éppen sorsának meghatározója. S ha ezek az impulzusok nem is mindig társadalmi jelentőségűek, az egyének szempontjából döntőek lehetnek, s így végül a társadalomra való visszahatásuk is tagadhatatlan. Hétköznapi körülmények között ezek nemegyszer rejtve maradnak, esetleg az sem tud róluk, aki magában hordozza őket. A művésznek ezért, ha a lélek mélyé-

be akar látni, szereplőit olyan rendkívüli helyzetekbe kell állítania, melyekben reakcióikat nem befolyásolják kialakult vagy öröklött társadalmi vagy egyéni gátlások, hanem legrejtettebb érzelmeik és ösztöneik is szabadon megnyilvánulhatnak. Ilyen elsősorban a halál közelsége, a kínzás, karóba húzás, de hasonló szerepet tölthetnek be a hirtelen társadalmi változások, a háborúk vagy politikai fordulatok is. A viSegradi híd pedig nemcsak szimbolikusan, de a szó legszorosabb értelmében a valóságban, földrajzilag is Kelet és Nyugat határán állt, egy fontos kereskedelmi útvonal középpontjában, két különböző civilizáció összekötőjeként, válságos pillanatokban ütközéspontjaként, s ha valóban élőlény lett volna, mint ahogy Andric szinte életet lehelt belé, számtalan rendkívüli eseményről és különös történetről mesélhetne. Ebben a realitásában is egzotikusnak ható környezetben mozgatja szereplőit az író, kegyetlenül megvallatva őket, hogy a régmúlt eseményekből és sorsokból általános tendenciákat szűrjön le. A híd tehát nem csupán formai eszköz, amely egységes epikus láncolatba fűzi a rövidebb-hosszabb történeteket, s kontinuitást biztosít a különböző korokban élt szereplők között, hanem egyúttal katalizátor, amely-nyiben létrehozza, elindítja vagy meggyorsítja a folyamatokat, melyek a legkülönbözőbb, az író számára fontos emberi reakciókat váltják ki. Vagyis hasonló szerepet tölt be, mint Travnik Andric másik nagy művében: elfogadhatóvá, sőt meggyőzővé teszi azt, ami más környezetben talán kevésbé lenne hihető, így formai funkciója mellett tartalmi szempontból is

az epizálás fő eszközévé válik, s a különleges események sorozatában a teljességet tudja érzékeltetni.

Ivo Andric ugyanis előszeretettel teremt különleges helyzeteket, s ábrázol különös viselkedésformákat. A *Híd a Drinán* című regényben éppúgy, mint más műveiben, *A kisasszony-ban*, főleg pedig *Az elátkozott udvar-ban*. Leginkább ez adhatott okot a máig sem lezárt vitára Andric realizmusáról, amelyet egyesek túlhangsúlyoznak, mások kétségbe vonnak. A vita elméleti gyökerét, természetesen, mint annyiszor, ezúttal is a realizmus értelmezésének többféleségében kell keresnünk. Akik Andric realizmusa mellett kardoskodnak, joggal hivatkozhatnak objektív, sőt jellegzetesen objektívizáló szemléletmódjára, valamint higgadt, tárgyilagos stílusára. Másrészt tény, hogy Andric általában nem teremt tipikus hősöket, ami pedig a hagyományosan értelmezett realizmus egyik fő ismérve. A kérdésnek természetesen egyéb vetületei is vannak, a lényeg azonban talán mégiscsak abban rejlik, hogy a különös, rendkívüli események és jellemek ábrázolásával Andric éppúgy eljut az általánoshoz, mint mások más eszközökkel. S ha már mindenképpen kategorizálni kell, úgy Ivo Andricot a legtöbb joggal és elsősorban talán lélektani realistának nevezhetjük. Elsősorban, de nem kizárólag. Mert bár előszeretettel tárja fel az emberi lélek legrejtettebb zugait, feltve őrzött titkait, nemegyszer a modern lélektan, főleg a pszichoanalízis eredményeit is felhasználva - ami *Znakovi pored puta* (Jelek az út mentén) címen megjelent posztumusz följegyzéseire, közvetlen vallomásaira is érvényes -, legnagyobb műveiben soha nem mondott le a történelmi

teljesség, a tárgyi-anyagi világ, a történelem és az egyén összefüggésének ábrázolásáról. Ezért hatnak művei - közülük is elsősorban a - *Híd a Drinán* - a legendák erejével, melyekre ha jól figyelünk, talán megsejthetünk valamit azokból az évszázados „kollektív emberi törekvésekből”, amelyekre Goya hívta fel Andric figyelmét.

Ivo Andricot nemcsak a jugoszláv kritika fedezte fel korán, hanem a külföldi is. A két világháború között különösen a német nyelvterületen figyelhető meg jelentős érdeklődés elbeszélései iránt. Később egyre gyakrabban fordítják olaszra, angolra, franciára, oroszra, Európa szinte valamennyi nyelvére, majd más kontinenseken is, így például hindi nyelvre. Az 1961-ben odaítélt Nobel-díj nyomán a fordítások már amúgy is irigylésre méltó száma még rohamosabban növekszik, s Ivo Andric ma a világ legtöbb nyelven megjelent írói közé tartozik.

A magyar irodalmi közvélemény az elsők között figyelt föl műveire. Egyik korai költeménye már a húszas évek elején olvasható magyarul, s a két világháború közötti időszakban a jugoszláviai magyar sajtó közli több művének átültetését. Magyarországi fogadtatásának előkészítése szempontjából úttörő jelentőségű Németh László 1940-ben, a *Kelet Népeben* közzétett írása, a *Híd a Dráván*, melynek címét Andric egyik korábbi elbeszélése, a *Híd a Zepán* (Most na Zepi) sugallta.

A neves műfordító, Csuka Zoltán érdeme, hogy az 1945-ben megjelent *Híd a Drinán* már 1947 tavaszán

olvasható magyarul, s azóta több kiadást is megért. A másik kiemelkedő andrici mű, a *Travnicka hronika* magyarul először 1956-ban jelent meg *Vihar a völgy felett* címen; az 1962. évi második kiadásban mint *Vezírek és konzulok* látott napvilágot, bár az alcím közli a szó szerinti változatot is: *Travniki krónika*. Az *Elátkozott udvar* és az *Anika idejében* című kisregényeket 1959-ben kapta kézhez a magyar olvasó, s a továbbiakban még több kisregénye és elbeszéléskötete is megjelent. Különösen jelentős Andric válogatott műveinek négykötetes magyar nyelvű kiadása, amely az újvidéki Fórum kiadó gondozásában, az Európa Könyvkiadóval közös kiadásban, 1962-ben jelent meg, s így Magyarországon is kereskedelmi forgalomba került.

Az 1975-ben elhunyt Nobel-díjas szerb író életműve tehát rég túlnőtt annak a nemzeti irodalomnak a határain, amelyből ered, s - ha csak kristályként is - beleépült az emberiség szellemi történelmének alapjaiba, azokba a rétegekbe, melyekből ő maga is oly sokat merített. Legjobb regénye, a *Híd a Drinán* méltán kapott helyet ebben a reprezentatív sorozatban, a világirodalom többi klasszikus alkotása között.

Predrag Stepanovic